અંક ૧. કિમ્મત વર્ષ ૧ ના રૂ૩॥.

પુસતક ૪ થું.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું ચોપાન્યું.

નં૦ ૧૬ અપાલો સ્ત્રીટ—કોટ.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની મુંબઈની શાખાની મેનેજીંગ કમીટીની સતા તલે.

સાંકળીયું.

મુંબઈ.

દફતર આશકારા છાપાખાના મધે

ફેહેરામજી ફરદુનજીની કંપનીએ છાપીઉછે.

૬: બેહેરામજી હોરમજી સ્ટ્રીટ, નાં૦ ૬ તથા ૧૨.

સને ૧૮૭૦ ઇસવી.

ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ આસોસીએશન.

૨૦, ગ્રેટ જ્યાર્જ, સ્ટ્રીટ, લંડન.

અધ્યક્ષ.

રાઇટ આનરેબલ લાર્ડ લીંડન.

ઉપાધ્યક્ષો.

અર્લ આવ ડેલી, સી. બી.
સર જેમ્સ ફરગ્યુસન બારોનિટ.
માર્ક્વિસ આવ સાલ્સબરી.
લાર્ડ હારીસ, જી. સી. એસ. આઈ.
લાર્ડ ઉવીલીયમ હે.
અર્લ આવ શાફ્ટ્સબરી, કે. જી.
જેનરલ લાર્ડ સ્ટ્રેથનેર્ન, જી. સી. બી. જી. સી. એસ. આઈ.
અર્લ આવ એલનબરો, જી. સી. બી.
કછના રાવ સાહેબ.
લાર્ડ કવીનતન.
કર્નલ સાઇકસ, એમ. પી.
જેમ્સ સ્ટાન્સફીલ્ડ ઇસ્કવાયર, એમ. પી.
જુનાગઢના નવાબ સાહેબ.
સર ચાર્લ્સ ઈ. ટ્રેવેલ્યન, કે. સી. બી.

કાઉન્સીલ. ૧૮૭૦—૭૧.

અધ્યક્ષ—અર્લ આવ ડેલી, સી. બી.

ઉપાધ્યક્ષ—મેજર જેનરલ, સી. એફ. નાર્થ.

કાઉન્સીલનાં અધીકારીઓ.

લાર્ડ અર્સ્કીન.
લાર્ડ ઉવીલ્યમ હે.
કર્નલ ડબલ્યુ એચ. સાઇકસ, એમ. પી.
લફ. કર્નલ જારવીસ, એમ. પી.
એફ. એમ. ઉવીલ્યમસ ઇસ્કો એમ. પી.
ઈ. બી. ઈસ્ટવીક ઇસ્કવાયર સી. બી. એફ. આર. એસ; એમ. પી.
સર હેન્રી રાવીનસન, કે. સી. બી.
જેનરલ સર જ્યાર્જ પોલાક, જી. સી. બી; જી. સી. એસ. આઈ.
સર સી. ઉવીન્ગફીલ્ડ, એમ. પી.
મેજર જેનરલ સર વીન્સેંટ એર. કે. સી. એસ. આઈ.
મેજર જેનરલ સર આર ઉવાલેસ કે. સી. એસ. આઈ.
મેજર જેનરલ ડબલ્યુ ઈ. એસ. સ્કાટ.
ડબલ્યુ એસ ફીટ્સ ઉવીલ્યમ ઇસ્કો
પી. પી. ગાર્ડન ઇસ્કવાયર.
કર્નલ પી. ટી. ફ્રેન્ચ.
મેજર ઇવાન્સ બેલ.
ડબલ્યુ ટેલર ઇસ્કવાયર.
એમ. પી. ઘો. ઇસ્કો એફ. આર. જી. એસ.
પી. એમ. તેટ. ઇસ્કો એફ. એસ. એસ.
દાદાભાઈ નવરોજજી ઇસ્કો
ડી. ડી. કામા ઇસ્કવાયર.
કેપ્ટન ડબલ્યુ, સી. પામર.
જે. જે. ગઝદર ઇસ્કવાયર.
ડાક્ટર ગોલ્ડસ્ટુકર.
એસ. એ. વાહાડયા ઇસ્કો
આઈ. ટી. પ્રીચાર્ડ ઇસ્કો
દીવાન કાઝી શાહાબુદીન.
સઇદ અહમદખાન ઇસ્કો સી. એસ. આઈ.
મોલવી સઇદ મીરઅલી.
બાબુ કીશોરીમોહન માતરજી.

હાનરરી મંત્રી,

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી.

ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ એસોસીએશનની
મુંબઈની શાખા.

સરનશીન,

સર જમશેદજી જીજીભાઈ બારોનેટ.

નાએબ સરનશીનો.

આનરેબલ મંગળદાસ નથુભાઈ.
શેઠ ફરામજી નશરવાનજી પટેલ.
આનરેબલ બેહેરામજી જીજીભાઈ.
શેઠ વિનાયકરાવ જગનાથ શંકરશેઠ.
„ દિનશા માણેકજી પેટીટ.
ડાક્તર ભાઉ દાજી.

શેઠ વિનાયકરાવ ગંગાધર શાસ્ત્રી
„ ખરશેદજી નશરવાનજી કામા.
„ વરજીવનદાસ માધવદાસ.
„ રૈમંડ ઉવેસ્ત.
„ કપ્તાન ઉવેડરબર્ન.

ઈસ્ટ ઈન્ડીયા આસોશીએશનની મુંબઈની શાખાની કારોબાર મંડળી.

સભાપતિ—ડાક્ટર ભાઉ દાજી.

નાએબે સભાપતિ—શેઠ ડબલ્યુ ઉવેડર્બર્ન.

આનરરી સેક્રેટરીઓ—{ શેઠ ફીરોઝશા મેહેરવાનજી મેહેતા.
શેઠ બાલ મંગેશ વાગલે.

શેઠ સોહરાબજી શાપુરજી બંગાલી.
,, ખરશેદજી નોશરવાનજી કામા.
રાવ સાહેબ વીશ્વનાથ નારાયણ મંડલીક.
શેઠ વીલીઅમ મારટીન વુડ.
,, હેનરી મેનીશ્તી
,, મોરીઉ મલ.
,, રઘુનાથ નારાયણ.
,, ધનજીભાઈ ફ્રામજી પટેલ.
,, અરદેશર ફ્રામજી મુસ.
,, શાન્તારામ નારાયણ.
ડાક્ટર આર. એ. ડાલસ.
શેઠ ખંડેરાવ ભીમનરાવ બેદારકર.
,, હોરમસજી દાદાભાઈ.
,, ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા.
રેવરંડ ધનજીભાઈ નવરોજજી.
શેઠ માહાદેવ ગોવીંદ રાનાડે.

શેઠ જહાંગીર મેહેરવાનજી.
ડાક્ટર આત્મારામ પાંડુરંગ.
શેઠ રામક્રીશ્ના ગોપાળ ભંડારકર.
,, પેશતનજી દીનશા.
,, મનચેરજી કાવસજી મરઝબાન.
,, જનાર્ધન સખારામ ગાડગીલ.
ડાક્ટર રૂસ્તમજી કાવસજી બાહાદુરજી.
શેઠ ઠાકરદાસ આત્મારામ.
,, જયેશીલાલ ઉમીયાશંકર.
,, કેખશરો નવરોજજી કાબ્રા.
ડાક્ટર રૂસ્તમજી નોશરવાનજી ખોરી.
શેઠ વીષ્ણુ પરશુરામ.
,, નાનાભાઈ મેહેરામજી જીજીભાઈ.
ડાક્ટર વીરજારામ દલપતરામ.
,, ટી. એફ. ગોમ્સ.
શેઠ જી. એફ. રીમીંગટન.

જે સભાસદોએ એકદમ રૂ૧૦૦ ભરીયા હોય તે સિવાયે
દરેક સભાસદે વરસ વરસે ભરવા .... રૂ૧૦—૦—૦
આસોસીએશનના જર્નલ માટે દરેક સભાસદે વરસે ભરવા. રૂ ૩—૮—૦

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું ચોપાન્યું.

તા૦ ૧૪ મી ડીસેમબરે મળેલી સભા.

પી. પી. ગાર્ડન ઈસ૦—અધ્યક્ષ.

સર આર્હર કાટને નીચે લખેલો નિબંધ વાંચ્યો હતો.

'વિષય—આગ ગાડીનાં બાંધકામ ઉપર બીજો એક અબજ રૂપીઆનો કરવા ધારેલો ખરચ.

જ્યારે આગ ગાડીનાં બાંધકામ શરૂ કરવાની દરખાસ્ત પેહલ પેહલી કરવામાં આવી, ત્યારે તેની હિંદુસ્થાનની સાથે યોગ્યતા, ત્યાંની ગર્જો પુરી પાડવાની તેની શક્તિ, બીજી રીતિએ વ્યવહાર ચળાવવાની રીતિ કરતા આ રીતનું ચઢતાપણું અને તે દેશની મેહસુલ ઉપર તેહની અસર, વિષે સઘળો વાદ વિવાદ અટકાવ્યામાં આવ્યો હતો. આ આગગાડીનાં બાંધકામોથી હિંદુસ્તાનના મેહસુલ ઉપર મોહટો ખર્ચ પડશે કે નહી, તે દેશની ઉપજ નિપજનો દશમો ભાગ પણ તે લઈ જવાને શક્તિવાન થશે કે નહીં, ત્યાંની પેદાશની જેટલી માંગણી વિલાયત કરે તે સઘળી પુરી પાડવાને તે હિંદુસ્તાનને શક્તિવાન કરશે કે નહીં, અથવા હિંદુસ્તાનની હાલની હાલત પ્રમાણે લાવ લઈજાવની બીજીકોઈ રીતિ આ કરતાં વધારે સવલ પડી શકશે કે નહીં તે બાબદ એક પણ શબ્દ ઓચરવા દીધામાં આવ્યો ન હતો.

જ્યારે આ બાંધકામ વિષે વિલાયતમાં પેહલી તકરાર થાઈ ત્યારે ઘણા ખરાં સઘળાં પત્રો તેની સામે હતાં. પેહલાતો એ કામ કેવલ અશક્યછે પછી તો તે રાજ્ય લાભથી ઉલટુંછે અને છેવટે એથી અતિઘણા ગેરફાયદા થશે ઈતીયાદી બાહાનાં તેઓએ કાહાડયાં.

એક બાબદની પુરતી તપાશ કર્યા શીવાય તે ઉપર એક અબજ રૂપીઆ ખર્ચવા એથી અવીક, મુમ્બઈ જેવી હોયતો એક વેળા ઉપલી રકમ ખરચવા પ-

છી તેહનુ શુ પરીણામ નિપજે તે જોવા શીવાય એ રીતે બીજી રકમ ખરચવી એછે   અને ખરે તેવીજ હાલત આપણી થાઈ પડીછે આપણે હિંદુસ્તાનમા સડકો બાંધવા પછવાડે એક અબજ રૂપીઆની ગંજી રકમ ખરચીછે અને એ સડક ઉપર હાલથી પંદર વર્ષ સુધી કામ ચાલ્યુછે તેથી શુ ફાયદા અને શુ ગેરફાયદા થાયછે એ જોવાની આપણને તક મળીછે તે ઉપર કેટલો ખરચ બેઠોછે એ આપણે તપાસ્યુ છે તેઓ શુ બાંધ માગેછે, કેટલો માલ લઈ જાયછે અને શુ બાકી રેહવા દીયેછે એ આપણે સારીપેઠ જોયુછે   સાગરનસીબને લીધે બચવાના વખતમા તેઓ શુ કરી શકેછે એ આપણા ધ્યાનમા આવ્યુ નથી, અને તે જોવાની આપણને અગત્ય પણ નથી, કારણ આપણે જાણીએ છીએ કે હેવી વેળાએ તઓનો નાશ એક દાહાડામા થાઈ જશે અને જો નશીબે માર્ગે લશ્કર મોકલવાની જરુર ન બનીતો આપણને એની ફીકર પણ પડે હેવા સમયમા આપણે પૈહના નાણા ખરચયા તેહનુ શુ ફળ આવ્યુ એ જાણ્યા વગર બીજા ખરચવા એ મુર્ખાઈ નહીંતો બીજુ શુ કેહવાય?

આગગાડીની સડકની ફતેહ અને હાર ઉપર આપણુ મેહસુલ, આપણુ નામ દુકાળથી જતા સેંકડોના જાન માલની ખુવારી અથવા બચાવ, વિનાવતના કારખાનાઓ માટે તરેહવાર પદાર્થો વગેરેનો મોટો આધારછે, તોએ વિલાયતમા એક નાહાની બાબત ઉપર જેટલુ ચિત્ત લગાડવામા આવે તેહનો દશમો ભાગ પણ આ મહાભારત કામ ઉપર લગાડવામા આવતો નથી

હવે જે સડકો હાલ તૈયાર થાયછે અને થવા માંડીછે તે ઉપર નીચે લખેલા પ્રશ્નો થવા જોઈએછે —

૧—તેઓ ઉપર શુ ખરચ બેઠોછે?
૨—તેઓને બાંધતા કેટલી મુદત લાગેછે?
૩—તેમાથી શુ ઉત્પન્ન થાયછે
૪—લાવ લઈજાવનુ શુ લીધામા આવેછે?
૫—કેટલુ અને શુ તેઓ લઈ જાયછે?
૬—તેઓ બાકી શુ રાખી જાયછે?
૭—હિંદુસ્થાનના મેહસુલ ઉપર તેની શુ અસરછે?
૮—હિંદુસ્થાનના કાળો, દુકાળ, તાવ, જંગલ વગેરે ઉપર તેઓની શુ અસરછે?
૯—દેશના બચાવ માટે તેઓ કેટલુ કરી શકેછે?

૧—પેહેલુતો તેઓ ઉપર શુ ખરચ બેઠોછે? આ વરસના માર્ચ માસ સુધી એકદર ખરચ રૂપીઆ ૭૦ કરોડનો થયો હતો   આ ખરચમા સરકારની ચોકશીનો, બાંધબાડનો તથા વ્યાજનો ખરચ ગણતા નથી

આંકડામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ૫૯૭૦ મૈલનો ખરચ	રૂ૯૮૦૦૦૦૦૦)
તેમાં ૧૮૬૮ સુધીની જામીનગીરીના વ્યાજના	રૂ૨૬૦૦૦૦૦૦)
જામીન વગેરે	રૂ ૫૦૦૦૦૦૦)
	રૂ ૧૨૯૦૦૦૦૦૦)
બાદ પાછું ભરેલું વ્યાજ.	રૂ ૧૩૦૦૦૦૦૦)
જુમલે	રૂ ૧૧૬૦૦૦૦૦૦)

અથવા દર મૈલે રૂ૧૯૦૦૦૦)

કોઈ પણ સડકનો સર્વેથી મોહોટો ખરચ ૧૨/૦ મૈલના રૂપીઆ આહાડી તાલીશ કરોડ થાયછે અને તે ઉપર વ્યાજ ચડાવતાં ૩૩ કરોડ યાને દર મૈલે રૂપીઆ ૨૫૦૦૦૦) થાયછે.

૨—તેઓને બાંધતાં કેટલી મુદત લાગેછે ? તેને પુરો થતા ૨૭ વરસ લાગશે અને દર વરસે ૨૨૦ મૈલનો આડમેરો આવશે.

૩—તેમાંથી શું ઉત્પન્ન થાયછે—ગયા વરસમાં એકંદર ઉપજ ૨) કરોડ રૂપીઆની હતી, અને તે વેળાની આખી સડક ઉપર એકંદર ખરચ રૂપીઆ ૭૧ કરોડનો મેહેતો હતો, ત્યારે ફકત લાગત ખરચ ઉપરજ ત્રણ ટકાનું વ્યાજ સરાસરી છુટેલું દેખાય. પણ ચડી ગયના વ્યાજ તથા જમીનનાં ૨૦ ટકા મળી પુરતી થાપણ ૮૫ કરોડ રૂપીઆની થાઈ, ત્યારે વ્યાજ માત્ર હડી ટકા રહ્યું અને બાકીના હડી ટકા કરો માંથી આપવામાં આવીઆ હતા. દેશ ઉપર ચડેલો આગગાડીની સડકનો નકી ખરચ.

લાગત થાપણ	રૂ ૮૪૦૦૦૦૦૦)
ચડી ગયલુ વ્યાજ અને વીમા	રૂ ૧૮૦૦૦૦૦૦)
એકંદર ખરચ	રૂ૧૦૨૦૦૦૦૦૦)
ઉપલી થાપણનું વ્યાજ	રૂ ૫૧૦૦૦૦૦)
બાદ નકી ઉપજ	રૂ ૨૧૦૦૦૦૦)
દર વરસે ખોટ	રૂ ૩૦૦૦૦૦૦)

આ ઉપરથી સાફ દેખાયછે કે હિંદુસ્થાનને આગગાડીઓ પજાડે દર વરસ ૩) કરોડ રૂપીઆ કાઢવા પડેછે, વળી બીજુ એ યાદ રાખવુ જોઇએ કે આ દેશની ઓગણીસ કરોડની વસતી જે આગગાડીઓથી મોટે કરો મૈલ દુર હોવાને લીધે તેઓનો લાભ લેતી નથી તેઓ ઉપર વ્યર્થ પડેછે.

૪—લાવ લઇજાવનું શું દામ પડેછે ? ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓ પાછળ બે પઈ લીધામાં આવેછે અને સેંકડે ૯૭ ટકા એ વર્ગના ઉતારૂઓછે.

૯—દેશના બચાવ માટે તેઓ શું કરી શકેછે ? સરવ કોઈ જાણેછે કે બળવાના હંગામમા આગગાડીઓનો નાશ એક દાહાડામા થઈ જાય અને જો લાવ લઈજાવ માટે જળ માર્ગ ન હોય તો સરકારની શી અવસ્થા થાય તે વિચારવુ મુહાલછે. વળી આગગાડીઓ કરતા નેહેરોનો બચાવ સેહેજ થઈ શકે, તેમણી ઉપર લડાયક વાહાણો વ્યપારને હાશી પોહોચાડીઆ વગર ફરતા રાખી શકાય. આ સઘળા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવેછે કે દેશના બચાવ વાસ્તે આગગાડીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો વ્યર્થછે.

આ ઉપર દેખાડેલા હસાબ અને ગણત્રી ઉપરથી જણાયછે કે હિંદુસ્તાનમા વ્યપારની સગવડ કરી આપવાની જરૂરછે અને તે ઉપર સર્વદા ધ્યાન આપવાની અગત્યછે, અને એ હીસાબ ઉપરથી જો તેમ નહી માલમ પડતો હવે કાંઈ એથી બીજી પુરવાઈ બાકી રહી નથી.

નેહેરોને માર્ગે જે આવજાવ તથા લાવ લઈજાવ કરવામા આવેછે તે સાથ સરખાવતા આગગાડીનુ કામકાજ કાંઈજ નથી એટલુજ નહી પણ એ આગગાડીની સડકો પૂરતુ વ્યાજ પણ આપી શકી નથી. માલ મતાનો ચાલીસમો ભાગ અથવા ઉતારૂઓનો દશમો ભાગ પણ લઈ જાઈ શકી નથી. જમીન ખેડી રળવત કરવા તથા પાણી પોહોચાડવામા એ સડકે કાંઈબી મદદ આપી નથી, અને દુકાળના વિકાળ ડાચામા પકડાય ના તથા ઘણાક વરસોની તીડાકારી તાવથી સુકાઈ ગયના લોકોને કાંઈ પણ આશરો આપ્યો નથી હિંદુસ્તાનની હાલની હાલત પ્રમાણે ખેતી વધારનાર નેહેરો કે આગગાડી વધારે યોગ્યછે એ બાબદ કાંઈબી વાદવિવાદ આજસુધી ચાલ્યો નથી એ શુ આશ્ચર્ય પમાડનાર નથી

આપણે એ બંનેને સરખાવી જોઈએ.

આગગાડી.

ખરચ દર મૈલે ૨૪૦૦૦૦) રૂપીઆ.
માલ ચલાવી શકે દર વર્ષે ૧૦૦૦૦૦) ટન.
ઉતારૂઓ દરરોજ ૧૦૦૦).
પુરૂ વ્યાજ પણ આપી ન શકે.
ખેતી તથા વપરાશ સારૂ પાણી ન પુરૂ પાડી શકે.
દુભરાટના વખતમા બચાવી ન શકાય.

નેહેરો.

ખરચ—સઘળી ખેતી માટે નેહેરો તથા શાખાઓ મળી દર મૈલ ૧૨૦૦૦૦) રૂપીઆ.
માલ ચલાવી શકે દર વર્ષે ૪૦૦૦૦૦૦) ટન.
ઉતારૂઓ દરરોજ ૧૦૦૦૦).
૨૦ થી ૩૦ ટકા વ્યાજ આપે.

૬૪ લાખ એકર જમીન ફળવંત કરે.
ધણરાટ વખતે બચાવ થાઈ શકે.
ઉતારૂઓને ઘણી સગવડ પડે.
દુકાળ તથા તાપને દુર કરે.
૬૨ વર્ષ પાંચ લાખની ઉપજ દેખાડે.

આ સઘળા હીસાબ ઉપરથી ધારવું સેહેલછે કે જુની સડકોએ હાલું પરિણામ દેખાડયું ત્યારે પછી તે ઉપર બીજા અબજ રૂપીઆ ખરચવાથી શું થાય ? વળી પેહેલી સડકતો ઘણી જાણીતી જગ્યાઓમાંથી પસાર થાયછે અને નવી બાંધવા ધારેલી સડકતો મુખ્ય કરી નાહાના ગામોમાંથી પસાર થશે અને જેટલી નિપજ આગળામાંથી વર્ષે દાહાડે થાયછે તેટલી આ નવી સડકમાંથી કદાપી થનાર નથી, અને ઉલટું દેશને લાભકારી થાઈ પડવાને બદલે તે ઉપર મોહોટો બોજો થાઈ પડે તેહેનો પુર્વે વિચાર કરવાની અગત્યછે, અને સરકાર આ એક અબજનો બોજો મહાભારત ખરચ હિંદુસ્તાનને કપાળે ચોહોંટાડે તેની અગાઉ આ સઘળી બીનાં તેમના ધ્યાનમાં લાવવાની આ આસોસીએશનની ફરજછે અને સરકાર ખચીત બેહુ બાજુ તપાસ્યા વના રેહે નહીં એવી પણ આશા રાખવી. વળી વિલાયતની અમીર ઉમરાવોની પારલ્યામટ પણ હમણા હમણા હિંદુસ્તાનનું હીત ઇછિવા લાગીછે, અને હિંદુસ્તાનનાં કલ્યાણ અર્થે આ બાબદની તપાશ માટે કમીટીઓ ઠરાવશે એમાં કાંઈ શક નથી.

આ સુંદર ભાષાણ પુરૂં થયા પછી અધ્યક્ષ બોલ્યા કે આપણે ઘણી ખંતકારીથી હમણા વંચાયલો નિબંધ સાંભળ્યોછે અને તે ઉપર વાદવિવાદ થવો જોઈએછે પણ તે જરૂર કરી લાંબો થવાથી માહારૂં હેવું મતછે કે આ નિબંધ છપાવી પ્રગટ કરવો.

આ દરખાસ્તને મી૦ ગીડીસ અનૂસરતા થયા, અને બોલ્યા કે આ કામનુંછે કે પેહેલું તે ઉપર તકરાર કર્યા વગર બેહુ આગગાડીઓ અને નેહેરો શા માટે ન કામ આવે એ ઉપર વિચાર થવો જોઈએછે અને તેહના મત પ્રમાણે આગગાડીઓ નેહેરો કરતાં વધારે અગત્યનીછે. રૂનાં દુકાળની વેળા હિંદુસ્તાનનાં મધ્ય પ્રાંતોમાં જે સુકાળ આવ્યો તે આગગાડીઓને લીધે હતો. તેહના વિચાર પ્રમાણે વીશ વર્ષમાં એક અબજ રૂપીઆ કાંઈ ઘણા ન કેહવાય.

મી૦ જયાર્જ કેંપબેલ અધ્યક્ષનાં મતને ટેકો આપ્યો અને બોલ્યા કે આ બાબદનો વાદવિવાદ ખરે લાભકારીછે તોપે પારલ્યામેંટ હિંદુસ્તાનનાં હાલત ઉપર ચીત લગાડે એ બનતું કેવળ જરૂરનુંછે. જ્યારે કુંપની સરકારનાં હાથમાંથી એ રાજ્ય રાણી સરકારને સ્વાધીન થયું ત્યારે લોકોઓને આશા હતી કે

હવેથી પારલ્યામેંટ હિંદુસ્તાનના ભલાં અર્થે ઠીક લક્ષ દેશે પણ તે આશા નિશ્ફળ થાયછે અને પૂર્વે જેટલું લક્ષ આપવામાં આવતું હતું તેમાં પણ વિશેષ ઘટાડો થઈ ગયોછે. આગગાડી સારી કે નેહેરો સારી તે ઉપર વાંધાઓ ઉઠાવી તકરાર કરવાને ઠેકાણે ફકત આગગાડીઓજ ઉપયોગીછે કે નહી અને તે ઉપર ખરચેલા રૂપીઆ નફા ભરેલી રીતે વપરાયાછે કે નહીં તેહેનો નિકાલ કરવો જોઇયેછે.' મારા મત પ્રમાણેતો વીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી કોઈ પણ એમ નહી કેહેશે કે હિંદુસ્તાનમા બાંધેલા રેલવેનાં બાંધકામોથી એ દેશને લાભ નથી થયો, એટલુજ નહી પણ હવે પછી વધારે ફાયદો થવાની આશા રાખી શકાયછે. ભાષાણ કર્તા કેહેછે કે દસમા એક જણ આગગાડીમાં મુસાફરી કરતો હશે પણ એમ કેહેવુ ભુલ ભરેલુછે. ત્યાં જેણે લાંબી મુસાફરી કરવી પડે તેઓ સઘળા આગગાડીઓમાજ કરેછે. વળી નિમકની જગાત વિષે ભાષાણ કર્તાના વિચાર સાચાછે.

મી૦ ડેંટે અભીપ્રાય આપ્યો કે હિંદુસ્તાનમાં આગગાડીઓ ઉપર ઘણો ખરચ થાયછે એ વાત ખરીછે પણ એથી લાભ થયો એમાં શક નથી.

મી૦ હાઈડ કલાર્ક બોલ્યા કે હિંદુસ્તાનમા નેહેરોના બાંધકામની તે હીમાયત કરેછે, તોએ ભાષાણ કર્તાના કેટલાક મતોને હું મળતો નથી એમ નથી. એક દમ આગગાડીઓને તુચ્છકારી કાહાડવાની ભાષાણ કર્તાની મતીને તે સ્વીકારતો નથી. દેશના લાભને અર્થે તથા રૈયતના ભલાંને અર્થે જેટલી નેહેરો તથા નાળાઓની અગત્યછે તેટલીજ આગગાડીઓની પણ અગત્યછે.

સર આર્થર કાટને જણાવ્યુ કે તેહના ભાષાણનો હેતુ કોઈ હેતુ જણાવવાનો નથી કે હિંદુસ્તાનમા આગગાડીઓ ઉપર એક બદામનો ખરચ ન કરવો પણ તે પુરતી તપાસ કરીને કરવો, તેહને પોતાના નિબંધમાં ઘણા અભીપ્રાય આપવાને બદલે સઘળી બીના જાહેર કરીછે.

આ પછી સર આરથર કાટનનો તેહના નિબંધ માટે ઉપકાર માની સભા વીસર્જન થઈ.

તા૦ ૧૧ મી જાનેવારી ૧૮૭૦, અને મંગલવારે પાછલા પોહોરનાં મળેલી સભા.

એડવર્ડ બિ ઈસ્ટવિક ઈસ૦ એમ પી—અધ્યક્ષ.

મુંબઈની રીજમીટનાં આગલા ડાકટર ગ્રહામે નીચે લખેલો નિબંધ વાંચ્યો હતો.

વિષય—હિંદુસ્તાનની ટેકડીવાળી જગ્યાઓમાં ઉદ્યોગી યુરોપ્યનોની વસ્તી કરાવવા વિષે.

હિંદુસ્તાનમાં ઉદ્યોગી ગ્રસ્થાન સ્થાપવાની બાબદમાં ઘણીક અડચણો હમેશ નડતી આવીછે. જુદી જુદી જગ્યાઓનુ તેમાં સારૂ જ્ઞાન જોઈયેછે, અને તે વાસ્તે થોડાએ એટલુંતો અસંપૂર્ણ હોયછે કે તે ઉપર પુરતો ઈતબાર રાખી શકાતો નથી, અને એટલા માટે આ બાબદ વાંચનારાઓએ તથા સાંભળનારાઓએ ઘણી છુટ મેલવી જોઈયેછે.

હિંદુસ્તાનની સઘળી પ્રજા ઉપર બ્રિટીશ સરકારે મોહોટો આશીર્વાદ રેડ્યોછે અને એ મયાળુ સરકારના ત્યાંના આવતીઆઓએ અને કારભારીઓએ જે દાહાપણ અને બુદ્ધીથી હાકમી ચલાવીછે તે ખરે આશ્ચર્ય પામાડવા જોગછે.

હિંદુસ્તાનનો ઈતિહાસ ત્રણ જુદા જુદા ભાગોમાં વેહેંચાઈ શકાયછે.

૧—બ્રાહમણો અથવા આર્યનો જેઓએ પ્રથમમાં ઉત્તર તરફથી ઉતરી આવી સપાટ ભુમી ઉપરના અસલી રેહવાસીઓને સરણ કરી પેહલુ યાને બ્રાહ્મણ અથવા હિંદુ કુળ સ્થાપ્યુ.

૨—તેઓની પછવાડે મહમદીઆન લોકોએ ઉત્તર તરફથીજ નિકળી આવી જય મેળવ્યો અને આખાં હિંદુસ્તાન ઉપર ફરી વળી મહમદીઆન વંશની સ્થાપના કરી.

૩—ત્રીજુ રાજ બ્રિટીશોનુ થયુ, અને અગાઉના કરતા તેઓની સેહેનશાહત વધારે મજબુત હતી. જે હાલ મહારાણી વિક્ટોરીયાના તાબા તળે હિંદુસ્તાન ઉપરનું ત્રીજુ વંશ કેહેવાયછે.

આ છેલા વંશે બીજા આગળા કરતાં કેવળ જુદીજ રીતે પોતાનુ રાજ્ય ચલાવવા માંડયુ. ઉત્તર દિશા તરફથી અગણીત જગળી મુસલમાનોની મુઆફક એક હાથમાં નાગી તલવાર પકડી "મોહત અથવા દીન" ના પોકાર મારતા અને હિંદુ મુર્તી પુજકોને બીહીવડાવતા, તથા હિંદુસ્તાનની રસાલ ભુમીનો ક્ષય કરતા આવવાને ઠેકાણે યુરોપની પશ્ચિમે એક છેડેનાં ટાપુમાં વસતા, આ બ્રિટીશ મહાજનીઓએ, હિંદુસ્તાનના લોકને અણજાણ્યા એક વ્યપારીની નમ્ર પેઠી તરીકે આ ભુમી ઉપર પગ મેલ્યો.

આ વ્યપારી લોકોએ અનુક્રમે પોતાનો પગપેસારો કરી ગયો પણ તે

સઘલાંનું કારણ ત્યાંના દેશી લોકોની પોતપોતામા ગેરસમજુતીને લીધે હતું. જો તેમ ન હોતતો આજ લગણ એ પરદેશીઓ સાધારણ વ્યપારીઓની અ વસ્થામાજ રેહત.

હવે કોઈ હેવો પ્રશ્ન કરે કે હિંદુસ્તાનની નિરોગી પણ થોડી વસ્તી વાળી ઘણીક જગ્યાઓ ઉપર યુરોપ્યનોના ઉદ્યોગી સંસ્થાનો સ્થાપવાની આપણને શું સત્તાછે, તો તેહનો ઉત્તર એજ કે આપણો જયનો હકછે. જે હકથી બીજાઓએ પૂર્વે એ રાજ ઘયું હતુ તેજ હક આપણો પણછે. હિંદુસ્તાન અસલ કોણનુ છે?

આગગાડીઓ માટે જમીન આપવાને સરકારને અગાઉ કાંઈપણ અડચણ નડી ન હતી તો હવે સંસ્થાનો માટે તેમ શા માટે થવુ જોઈયે?

આગલા જણાવ્યા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે બીજાં બ્રિટીષ સંસ્થા-નો કરતા હિંદુસ્તાનનુ રાજ્ય કેવલ જુદીજ જાતનુંછે. ત્યાંની જમીન, ઉપજ, નિપજ અને ધારા કેવલ મહારાણી તથા પારલ્યામેંટનાજ સ્વાધીનમાછે.

ઘણેક ઠેકાણેથી વારેઘડીએ એમ એસારો કરવામા આવેછે કે આપણને હિંદુસ્તાન સાથ કાંઈ લાગતુ વળગતુ નથી. પણ આપણા એ પશ્ચિમ રાજનો જો પરાજય થાયતો યુરોપખંડના સઘળા રાજ્યો વચ્ચે તથા એશિઆખંડ મધેથી આપણી સઘળી સત્તા ભસ્મ થાઈ આપણુ રાજ દુર્બળ થઈ જાય. ઘણીવાર હેવુ કેહવામા આવેછે કે હિંદુસ્તાનના દેશીઓ હેવા વિદ્વાન અને ચંચળછે કે પોતાનુ રાજ્ય અને અધીકાર ચળાવવાને તેઓ પુરા શક્તિમાનછે અને યુરો-પ્યનોનાં સંસ્થાનો કરવાની ત્યા કાંઈ અગત્ય નથી. વળી ત્યાંની ઉપજ નિ-પજનો વધારો કરવામા તથા ઉદ્યોગનો પસારો કરાવવામા સરકારે સહાય થવુ જોઈએ કારણકે હેની કોઈમા બનાવટ ગુહ્ય ભરેલી અને અઘડી નથી જે દે-શીઓ શેહલાઈથી ન શીખી શકે અને જેમા યુરોપ્યનો કરતા વખતે ચડતા પણ નિકળી શકે.

અંહકાર વગર એમ કેહવાઈ સકાશે કે આ સઘલા અભિપ્રાય જેઓ ઉપર આપણી સરકાર વર્તેછે તે કેવળ અશુદ્ધછે અને જો એ પ્રમાણે જાહાજા દાહાડા ચાલશે તો આપણા દેશના કારીગરોને નુકશાન થશે, એટલુંજ નહીં પણ દેશીઓ-ને પોતાનેજ ઘણો તોટો જશે અને છેલુ આપણી સત્તાને ભારી ધોકો પોહોચશે.

લાર્ડ ઉવિલ્યમ બેંનટીક જેવા અને લાર્ડ મેટકાફ જેવા રાજ્ય અધીકારી-ઓએ અભિપ્રાય આપ્યાછે કે બ્રિટીષ હિંદુસ્તાનનુ ભવિષ્યમાં કલ્યાણ કોઈજ નહી પણ યુરોપ્યન સંસ્થાનોથી થશે, અને આ મત ઘણાક ઇંગ્રેજો અને તે-મજ દેશીઓએ સ્વિકાર્યુંછે.

બ્રિટીષ સંસ્થાનોને યોગ્ય થોડીક ટેકડી વાળી જગ્યાઓનું હવે વર્ણન આપ્યેછે.

છિંદવારા અને માહાદેવની ટેકડીઓ—નાગપોરની ઉત્તર દશાએ

૭૬ મૈલ દૂર ચિંડવારા આવેલુ છે, ત્યાંની હવા નિરોગી અને શીતળછે અને હવા ફેરને માટે ત્યાં આપણા લશકરનાં સીપાહીઓને મોકલવામાં આવેછે. ત્યાંની જમીન રસાળછે અને સઘળે લાલ પથ્થર જોવામાં આવેછે, અને રૂનાં પાકને લાયક ૧૫૦૦૦ એકર જમીન ધારવામાં આવેછે. હમણા હમણાજ ત્યાં કોલસાની ખાણોની શોધ થઇછે.

ઉપલાંજ મથકની પડખામાં સાતપુડાની ટેકડીઓની હરોળમાંજ માહાદેવની ટેકડીઓ આવેલીછે. અહીઆંથી દોડતાં સઘળાં નાળાંઓના તળીઆમાંથી મણોબંધ કોલસો માલમ પડયોછે પણ તે આગગાડીઓ માટે કામે લગાડવા તૈઆર કરવાને ખાણ ખોદનારા હુશીઆર કારીગરોની અછતછે. વળી નર્મદાની ખીણમાં પુષકલ લોઢાંની ખાણો મળી આવેછે અને તે લોઢું હાર પાડવાને નક્કી યુરોપિયન કારીગરો જોઇએછે.

સાતપુડાની ટેકડીઓની શીતલ હવા, વનસ્પતિ વગેરે, સંસ્થાન કરવા લાયકછે અને તેથી આપણા સુથારોને, ખાણ ખોદનારાઓને, લુહારોને અને સઘળી વરણનાં કારીગરોને પુરતું કામ મળશે હેવું સાબિત કરવાનો આપણે યત્ન કરયોછે અને એતો ખાત્રીછે કે ચંચલ હિંદુ અથવા મુસલમાન કારીગરો કરતાં યુરોપ્યન કારીગરોનો ખર્ચ કાંઇ જાહાજે બેસશે નહી.

ખસ્યાની ટેકડીઓ—સંસ્થાન સ્થાપવા લાયક બીજી જગ્યા માટે હવે આપણે મોહોટી નદી બ્રહ્મ પુત્રની પેલીમેર હિંદુસ્તાનની પૂર્વ તરફ જઇએ જ્યાં મહમદીઓનો પોતાનો કાબુ કોઇ વેળા લઇ ગયા ન હતા. ખસ્યાની ટેકડીઓ આસામની મોહોટી ખીણની દક્ષીણે આવેલીછે. આ સપાટ ટેકડીઓ ઉપર મોહોટાં ઘાસ વાળાં ખેતરોછે અને બેહાની માહેથી ઘણીક નદીઓ વેહેછે. વળી આખી ખીણમાં પુષ્કળ લાકડાનાં જંગલોછે. ત્યાંની હવા ઘણી કુશલછે કોઇ વેળા જાહાજી હિંમ પડેછે પણ પાકનો નાશ કરે એટલી બધી પડતી નથી. જમીન એકદમ રસાલછે કારણ કે ત્યાંના રેહવાશીઓ પોતાના નિર્વાહ માટે પણ ભાત રોપતા નથી અને બાહિર ગામથી લાવેછે. ભાત પછી બાજરી, પરેટા—મકઇ વગરે રોપવા લાયક જમીનછે. પરેટા ઘણા જહડપથી ઉગેછે અને સારા સમયમાં ઘણા ખાતર સાથે ત્રણ મણ રોપવાથી હૈશી મણનો પાક ઉતરેછે. ખેડણીનો હુનર ત્યાં ઘણો બાળ્યાવસ્થામછે અને રેહવાસીઓનો મોહોટો ભાગ ખેડુના કામમાં બળદયાઓને, આણવાની છોટ રાખેછે. ત્યાં ટેકડીઓ ઉપર ઢોરોની નિપજ ઠીકછે અને ખસ્યાના લોકો ગઉમાસ ખાનારાછે. વળી ઘોડાની ઉત્તપતી સારી થાય હેવુંછે. ટુકામાં સઘળી જાતનાં યૂરોપી અનાજ, મેવા, ફળફળાડી વગરે ત્યાં થાઇ શકે હેવી એ જમીન રસાલછે. ટેકડીઓ ઉપર કોલસો, લોઢું તથા ચુનો વારેઘડીએ પુષકળ મળી આવેછે. લોઢાંની જાત હેવીછે કે તેમાંથી વીલાયેતી લોઢું ઘણું સારી જાતનું બની શકે અને તેમાંથી યુરોપ્યન વસવારાઓને આછી રોજી પાકે.

હિંદુસ્તાનના સરથાનોમા જતા યુરોપ્યનોને, જાહાજો દારૂ પીવાથી જરૂર અટકાવવા જોયેછે, કારણ કે હિંદુસ્તાનમા જેઓ પોતાની આરોગ્યતા ખોઈ આવેછે તેહનુ મુખ્ય કારણ તેઓના કેહના પ્રમાણે ત્યાની હવા પાણી નહી પણ તેઓનુ અતિશય દારૂનુ વ્યસનછે

આસ્યાની દક્ષીણે આસામ જવાનો રસ્તોછે આ ઠેકાણે જો કારીગરોનુ એક ઉદ્યોગી સસ્થાન સ્થાપતો તેઓ નામને અથવા એક સડક ઉપર ચાલનારી ગાડીઓના બાંધકામ અથવા આગગાડી પણ બાંધી શકે હાલ આસામમા બાંધકામ કલકતાથી આવેછે પણ જો ઉદ્યોગી સુથાર, લોહારો સ્થાપતો એની જરૂર રેહ નહી અને વળી ત્યાની ઉપજ જે હાલ પડી રહીછે તે કામે લાગે

દારજીલીંગ—સસ્થાનો કરવા બાબે વારેઘડીએ એક સાધારણ વાંધો ઉઠાવ્યામા આવેછે તે એ કે "શુ હિંદુસ્તાન વસ્તીથી ભરાઈ ગયુ નથી અને તેવી સ્થિતિમા વધારે લોકો ત્યા મોકલવા એ શુ યોગ્યછે? અને તેહનો ઉત્તર એ કે મેદાનો અને સપાટ જમીનો ઉપર ત્યા વસ્તીછે ખરી પણ ટેકરીઓ ઉપર કાંઈ જાહાજી નથી, અને ત્યા આપણા અને બીજા દેશોના નવા રેહવાસીઓ વસી શકે હાલમા તેવુ એક સસ્થાન દારજીલીંગમા સ્થાપવામા આવ્યુછે આ જગ્યા ઉચી ટેકરી વાળી અને મધ્યમ પ્રતનીછે અને કલકતાથી આશરે ૩૦૦ મૈલ દૂરછે ત્યાની વસ્તી પેહલા જે ૪૦૦૦) થી ૫૦૦૦) ની હતી તે બે વર્ષમા વધીને બમણી થાઈ ગઈછે અને ત્યાના યુરોપ્યનોના હાથ તળે ચાકરી રેહવાને ભુતાન ટીબેટ અને નિપાળના લોકો ઘણી પડેછે ત્યા જણમેલા યુરોપ્યન બાળકો વિલાયતના જેવાજ નિરોગી અને કદ્દણ રેહછે

કુમાઓન—દારજીલીંગના વાયવ્યખુણામા આશરે ૬૦૦ મૈલ દૂર એક ઘણીજ કુદરત જગ્યામા બ્રિટીશનુ કુમાઓન પરગણુ આવ્યુછે ત્યાના મા હાલ મેદાનો અને ઝાડવાઓ સાગ થાયછે હિમાળયની તળેટીમા આવેલી જગ્યાઓમાથી જે પુષ્કળ લોઢુ મળી આવેછે તેહનો ઉપયોગ ઘણો સારો થાઈ શકે અને હુશીયાર કારીગરો વિલાયત કરતા પણ ઓછે ભાવે લોઢુ અને પુરૂ પાડી શકે ત્યાના જગળોમા ઉગતા પાઈનના ઝાહાડોમાથી તરપીનટાઈન તેલ નિકળી શકે આ સઘળુ કામ વિલાયતની ખાનગી વેપારી પેઢીઓથી કદચિત પણ ન થાય, પણ ઉદ્યોગી, કાબેલ અને કુટુંબવાળા ઇંગ્રેજોએ ત્યા પોતે જઈ વસવુ જોઈએ વળી જગળોમા રેશમ વગેરેની ઉત્તપતી થાય છેછે અને તેથી વણકરો વગેરેને પણ કામનો તોટો ન રેહ

ડેરાડુન—ઇંગ્રેજી અમલદારો વગેરેને હિંદુસ્તાનનો ઘણો થોડો અનુભવ છે તેઓ વારેઘડીએ ભુલ કરેછે અને કેહછે કે અમેરીકાની માફક હિંદુસ્તાન ઇંગ્રેજોને રેહવા લાયક નથી, પણ એમ કેહવુ ખોટુછે કમાઓનની પડોશમા અને હિમાલયની તળેટીમા ડેરાડુનની એક ઘણીજ રમણિય ખીન આવીછે તે કલકતાથી ૧૨૦૦ મૈલ દુરછે.

ઇંગલાંડથી કારીગરો અને વસનારાઓ જે મોકલવામાં આવે તે હલકાં કુલના, નિચ અને બેદરકાર છાકટા લોક, જેઓને દેશી વત્નીઓ પણ ધીક્કારે અને જેઓને જોઈ તેઓ પણ બગડી જાય, એવા ન જોયે પણ મજબુત ઉદ્યોગી, શીખેલા અને ચંચલ લોક જોઇએ, હેવા નહીં કે જેઓને વિલાયતમાં કામ ન મલતું હોય; પણ જેઓ જુવાન હોય અને કાંઈપી નવું પ્રાક્રમ ઉઠાવવાને તત્પર હોય તેઓ ગરીબ અને વિવેકી હોવા જોઇએ અને મુખ્યત્વે કરી તેઓ પરણેલા હોવાની જરૂરછે.

બીજા સંસ્થાનવાલાં ઠેકાણાં કાંગરા, ચંબા, કુલુ વગરે જગ્યાઓછે.

કાંગરાં એ પંજાબમાં આવ્યુંછે, ત્યાં ચાહાનો પાક ધીમે ધીમે થવા લાગ્યોછે. ત્યાં કોઈ વેળા જાહાજી ગરમી પડેછે.

ચંબાનુ મથક આસરે ૩૨૧૬ ચોરસ મૈલ વીસ્તારમછે અને ત્યાંની રચના ઘણી જોવા જોગછે. એ માહિથી રાવી અને ચીનાબ નદીઓ વહેછે. ત્યાંનો રાજા રજપુતછે. ત્યાં સ્લેટ, ત્રાંબું, લોઢું, પ્લંબેગો અને શીસુ મળી આવેછે.

કુલુની આબોહવા ઘણી શીતલછે. આ જગ્યા આસરે ૬૦ મૈલ લાંબીછે અને ૧૦ થી ૧૫ મૈલ પોહોળીછે.

ઉપર જણાવેલાં અને એવાંજ બીજાં મથકો ઘણાઓછે પણ તેઓનું લાંબુ વર્ણન આપવાનું કેવળ અવશ્યછે. તેઓની ઉપજ નિપજનાં આપેલા થોડા હેવાલ ઉપરથી માલમ પડશે કે ઉપલી જગ્યાઓ ફળવંત અને રસાળછે અને તેમાં યુરોપ્યન કુટુંબો આવી રેહવાથી ઘણો ફાયદો થાય. વળી તેઓને ત્યાં મોકલવા માટે વાહાણો, આગબોટોની જોગવાઈ ઇંગ્રેજ સરકારે કરી આપવી જોઇએ, અને ત્યાં પોહોંચ્યા પછી તેઓને જમીનો મૂફત. આપવી જોઇએ તથા તેમનાં બાળકોને શીખાડવા માટે નિશાળો વગરે સ્થાપવી જોઇએ. વળી પેહલ વેહલાં એ સંસ્થાનીઓને પુરેપુરા ઠેકાણે પડે ત્યાંસુધી નાણા પણ ઉછીકાં આપવાં જોઇએ.

હિંદુસ્તાનથી બ્રિટીષ રાજને અતિઘણા ફાયદા થયાછે; અને એ ભૂમી હાલ ને કાળતો મહારાણીની અને પારલ્યામેંટની મીલકત કેહવાય, પણ એટલું યાદ રાખવું જોઇએછે કે તે માત્ર રાજ્યનીજ મીલકત નથી તે બ્રિટીષ લોકોની પોતાની મીલકતછે. એ સાહાનશાહત મેળવવામાં ઇંગ્રેજી સીપાહીઓએ અને ખલાશીઓએ પોતાના પ્રાણ ખોયાછે માટે તે દ્રવ્યવાન ભૂમીમાં ભાગ લેવાને આપણા કારીગરોનો અને મંજુરોનો હકછે, અને તેમ કીધાથી આપણને તેમજ ત્યાંના દેશીઓને અગણીત લાભ થશે.

આ ભાષણ વંચાઈ રેહવા પછે મી૦ હાઈડ ક્લાર્કે અભિપ્રાય આપ્યો કે ડાક્ટરે ચાહામેં જે જણાવ્યું તે ઉત્તેજન આપવા યોગ્યછે. એ વાદવિવાદ એક

પેળા પારલ્યામેંટમા પણ નિકળ્યો હતો પણ તેહનો કાંઈ ઠરાવ આવ્યો નહી હિંદુસ્તાનના લોકોના કલ્યાણ અર્થે તેઓમા ઇંગ્રેજી તત્વ ઉતારવુ જોઇએછે.

કર્નલ ફેંચે ડાક્તર ગ્રાહામના કેટલાક વાક્યો ઉપર વાંધો ઉઠાવ્યો અને એ પત્ર છપાય તે અગાઉ તેમા સુધારો કરવાની દરખાસ્ત કરી. દાખલા તરીકે, તે પોતાના પત્રમા એમ જણાવેછે કે હિંદુસ્તાનની સઘળી ભૂમી સરકારનીછે પણ તેમ નથી, સરકારની અર્ધી જગ્યાતો તેઓએ વેચાતી લીધેલી તેજ માત્ર વળી ભાષણ કર્તાએ પોતાના ભાષણમા દેશીઓ વિષે કેટલોક અવિશ્વાસ બતાવ્યોછે, તે જણાવેછે કે દેશીઓને કુબર, પન શાસ્ત્ર વગરે શીખાડવુ ન જોઇએ કારણ તેમ થવાથી કદાપિ તેઓ એ મળેલી શક્તિ આપણીજ સામે લગાડે વળી તેઓ કહેછે કે આગગાડીઓ, વરાળયંત્રો ચલાવવા માટે દેશીઓને કામે ન લગાડવા જોઇએ પણ તે (કર્નલ ફેંચ) પોતે એક રેલવે કંપનીના સભાપતી થઇને કહેછે કે તેના અમલની ગાડીઓમા જો સઘળા દેશીઓ હોયતો તે રાજી થાય વળી હિંદુસ્તાનની આબોહવા ભાષણ કર્તાના કહેવા પ્રમાણે યુરોપ્યનોની આ રાજ્યતાને યોગ્ય નથી

આ પછી અધ્યક્ષ બોલ્યાકે કર્નલ ફેંચના વિચારોને તે અનુસરતાછે અને આ પત્ર છપાયા અગાઉ તેમા ઘણો સુધારો કરવો અગત્યછે. વળી એકુ અસુજાણી જગ્યામા વિલાયતથી લોકો મોકલવા અને તેમણી સ્થીતિ ઉપર ધ્યાન રાખવુ એ વગરે બીજી સઘળી ગોઠવણોનો જોખમ સરકારને હઇછે

મી० દાદાભાઈ નવરોજજીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે દેશીઓ ઉપર ભાષણ કર્તાનો અવિશ્વાસ ઘણો અસુધરતો છે અને સંસ્થાનોની બાબતમા ઘણી તપાસ રાખવાની અગત્યછે આ જગ્યા આપવી અને કયાણી આપવી તે ઉપર વિચાર કર્યા અગાઉ એ જગ્યા કોણનીછે તે પેહલુ નક્કી કરવુ જોઇએછે વળી દેશીઓ અને ઇંગ્રેજો વચ્ચે ફેર રાખ્યામા આવેછે અને તેથી દેશીઓ પરખછે તેમા કાંઈ નવાઈ નથી અનમતા ઉદ્યોગી અને સારા સ્વભાવના થોડાક ઇંગ્રેજો ત્યા જાયતો ફાયદોતો થયા વના રેહેજ નહી ઘણુ દલગીરી ભરેલુંછે કે કેટલાક ઇંગ્રેજો ત્યા જઈ દેશીઓનો લાહો મેળવવાને ઠેકાણે તેઓની નજરમા હલકા પડી આવેછે

મી० ગોર્ડન, ડાક્તર ગ્રાહામને એકમતી થયા અને જણાવ્યુ કે જમીન ઉપર સરકારનો હક પુરેપુરોછે પણ મોહોટા સવાલતો આબોહવાનોછે

દેશીઓના અણસમજણપણા ઉપર ભાષણ કર્તાએ જે ટીકા કરયા તેના ઉત્તરમા કાઝી શાહાબુદીને દીલ્હી આગ્રામા બાધકામો તથા મુંબઈ મોરીશીઅસ ખાતે આવતા, જતા વાહાણોમા દેશીઓનો દાખલો આપ્યો

ત્યારપછી ભાષણ કર્તાનો તથા અધ્યક્ષનો ઉપકાર માણી સભા વીસર્જન થઇ

તા૦ ૨૮ મી જાનેવારી ૧૮૭૦ અને શુક્રવારે મળેલી સભા.

ડા બી. ઇસ્ટવિક ઈ૦ એમ પી—અધ્યક્ષ.

નીચે લખેલો નિબંધ ઇલટ્યુડસ પ્રીચાર્ડ ઈ૦ એફ. એસ એસ. બારીસ્ટર એટલા એઓએ વાંચ્યો હતો.

વિષય—બ્રિટીશ સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે સંબંધ.

બ્રિટીશ હદના વિષે સત્તાવાળા લખનારાઓમા પ્રવિણ માલ્કમ પોતાના ઈતિહાસના બીજા પુસ્તકના ૬૦ મા પાનામા નિચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપેછે.

"પીંઢારીઓ અને મરાઠાઓ સાથ લડાઈમા ફતેહમંદ ઉતરવાથી લાર્ડ હેસ્ટીંગસે બ્રિટીશ રાજ્યને હિંદુસ્તાનમા સર્વેથી ચઢતુ રાજ્ય જાહેર કર્યું, અને હિંદુસ્તાનમાં સમાધાની રાખવા અને વાંધા ચૂકવવાની લગાદી પણ તે રાજ્યને સોંપી. ઇંગલાંડમાં એટલોતો મત ફેર પડી ગયો કે અગાઉ એજ વિચારને સ્વપ્ના સરખો ગણતા હતા તે હવે વગર વાંધે બાહાલ રાખવામા આવ્યો." આ બનાવથી બ્રિટીશ ઇંડીયામા એક કેવળ જુદોજ સમો આવી લાગ્યો અને આ પણ પેહેલ વેહેલા ત્યાંના દેશી અને આપઅખત્યાર રાજ્યોનાં સંબંધમા આવ્યા અને તે બાબદ વિષે આ પત્રમા વાદવિવાદ કરવાનો વિચારછે. આ બાબદ વિષે ઇંગલાંડમા કાંઈ જાહાજી દરકાર નથી. પણ હિંદુસ્તાનમા એ બીના અમૂલ્યછે, અને જો આપણે બ્રિટીશ રાજ્યને સર્વેથી ચઢતુ ગણવા માગતા હોઈએ તો સારૂ રાજ ફક્ત હિંદુસ્તાનની બાબ હદની અંદર ચલાવવાની તજવીજ કરવી અને વધારે માતબર લોકોના અને દેશી રાજ્યો તથા તેમના રાજ કર્તાના ભલાઉપર ધ્યાન ન આપ્યે તો આપણે તેમની સેવા પુરેપુરી કરેલી ન કેહેવાય.

હિંદુસ્તાનના નકશા ઉપર નજર ફેરવીશુ તો સેહેજ જણાશે કે એશિયાખંડનો કેટલો મોટો ભાગ હજુ સુધી બ્રીટીશ રાજ સાથ નાહાનો સંબંધ ધરાવેછે. સાહાયકારી રાજ્યો સાથે ગણતા આપઅખત્યાર રાજ્યોમા ૬૯૦૩૬૧ ચોરસ મૈલ જમીન આવેછે અને તેમા આસરે ૫૩૦૦૦૦૦૦) માણસોની વસ્તીછે. ખંડનો આ ભાગ ઘણાક નાહાના નાહાના રાજ્યોમા વેહેંચાઈ ગયોછે, તે દરેક ઉપર એક રાજકર્તા રાજ ચલાવેછે અને તેહેને તેહના કારભારમા તેહનો દરબાર અથવા તેહના અમીર ઉમરાવોની સભા મદદ કરેછે. આ રાજ્યોમાથી સર્વેથી મોહોટા અગત્ય રાજ્યોમાં એક બ્રિટીશ અમલદાર રેહેછે તેહને રેસીડંટ કેહેછે અને જે બ્રિટીશ રાજ તરફના એલચી યાને પ્રધાનનુ કામ બજાવેછે. હાલનાં કરતા અગાઉ રાજ્યોમા રેસીડંટો વધારે હતા. હાલ નિયમ લેવાયોછે કે દેશી રાજ્યોમા એક અધિકારી પોલીટીકલ એજંટને નામે રેહેછે અને એવા ઘણાક રાજસ્થો ઉપર વળી એક ઉપરી રેહેછે. જેમકે રજપુતાના પ્રાંતનો ગવર્નર જનરલનો અધિકારી ત્યાં છેક સતલજ નદી ઉપર ફીરોઝપોરથી ઇં-

ગ્રેજી રાજ તરફથી દેખરેખ રાખેછે તેજ પ્રમાણે ગવર્નર જનરલનો મધ્ય હિંદુસ્તાનનો આડતીઓ, શીંધીઆ અને હોળકર તથા ભોપાલની બેગમના રાજ્યો ઉપર નજર રાખેછે દક્ષીણ હૈદરાબાદનું સંસ્થાન અથવા જે નિઝામના સંસ્થાનને નામે ઓળખાયછે ત્યાં હજુ રેસીડંટ નેમેલાછે રેસીડંટ અને પોલીટીકલ એજંટ વચ્ચે ફેર માત્ર એટલોજ કે રેસીડંટ પોતાનો સઘળો વ્યવહાર પાધરો ગવર્નર જનરલ સાથ અથવા "ફારેન ડીપારટમેંટ" ના મંત્રી સાથ રાખેછે પણ પોલીટીકલ એજંટનું સઘળું કામ તેહના વડા યાને ગવનર જનરલના આડતીઆની મારફતે "ફારેન ડીપારટમેંટ" મા થાયછે ઘણીક વેળાએ જ્યારે કોઈ આપખત્યાર રાજ્ય છુટું પડેલું હોય અને બ્રિટીશ ભૂમીની હદમાં આવ્યું હોય ત્યારે તે ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ તે રાજ્યની પડોશમા આવેલા બ્રિટીશ સંસ્થાનના ઉપરીનેજ સોંપવામાં આવેછે એ રીતિનું રાજ્ય પતીઆળાનુંછે પતીઆળાના માહારાજાની દરબારમાં પોલીટીકલ એજંટ નથી, પણ સઘળું કામ અંબાલાનો કમીશનર ચલાવેછે વળી કેટલેક ઠેકાણે કેવળ જુદીજ રીતિ વાપડવામાં આવીછે પણ મુખ્ય ત્વે કરી સઘળી જગ્યાઓમાં તો ઉપર વર્ણવેલીજ રીતિ ચાલેછે આ સઘળી વાતતો સર્વે કોઈને માલમછે પણ કદાપિ કોઈ વાચનાર અનજાણ્યો હોય તે માટે ઉપર આપેલી વિગતની જરૂરછે

હિંદુસ્તાન જેમછે તેમ જોતા અને હિંદુસ્તાન જેમ હેવાલોમાં, રીપોર્ટમાં અને લખનારાઓના ચરીત્રમાં જેમ ચીતાર્યુંછે તેમાં ઘણો ફેરછે બીજાઓ આપણે વિષે શું ધારેછે અને આપણે પોતે કેવી સ્થીતિમા છઇએ એ જાણવું કોઈ વેળા સારૂ લાગેછે/પણ હિંદુસ્તાનમા બ્રિટીશ રાજ વિષે દેશીઓના વિચાર આપણને ઘણા રાજી કરશે નહી / અલબત્ત એ દેશીઓના વિચાર કાંઈ તદન ખરેખરાછે હેવું કેહવાઈ સકાશે નહી પણ એટલું કેહવું બનછે કે ઇંગ્રેજો જો એમ જાણતા હોય કે બ્રિટીશ રાજ્ય ઉપર દેસીઓ મોહી પડયાછે તો તેમ વિચારવામા તેઓની ભુલછે આ સઘળું કેહવાની કાંઈ અગત્ય પડતે નહી પણ ઘણાક લખનારાઓ ખરી બીનાને કેવળ જુદું રૂપ આપેછે અને આપણા રાજ્ય કારભારમા દેશીઓનો પણ થોડો હાથ રાખી તલવારની ધાર ઉપર રાજ્ય ટકાવી રાખવા કરતા કાંઈ વધારે મજબુત પાયા ઉપર આપણી એ સાહાનશાહત સ્થાપવાની અગત્યછે

/પણ દેશી રાજ્યામાં ઇંગ્રેજી વ્યવહાર વિષેનું ખોટું મત ઘણુંજ જુનું બંધેલું અને નાશકારકછે, તે મત કાંઈ રાજ્ય કારભાર કેમ ચાલેછે તે વિષે નહી કારણ આપખત્યાર રાજ્યોમા રાજ્ય કારભાર ત્યાંનો રાજા નામને થકી ચલાવેછે, પણ એ ખરૂં એ રાજ્યો વચ્ચે અરસપરસ અને આપણા રાજ્ય સાથના સંબંધ વિષેછે એક હાથ ઉપર એ રાજ્યોને જે વેળા આપણે આપખતીઆર રાજ્યો ગણતા હતા અને તેહનો સંબંધ આપણા સાથ ફકત કોલકરારથીજ હતો તે

વેળા, અને જ્યારે બીજા હાથ ઉપર ઉપલાજ રાજ્યોને આપણે ખાનગી મીલ-કત તરીકે લેતા હતા જેહને ત્યાં પોતાના નિયમો જાણે ચલાવવાની રજા આપી હોય, તે વેળા હવે વહી ગઇછે. છેલા પચાશ વર્ષમા અને મુખ્ય કરી છેલાં દશ વર્ષમા હિંદુસ્તાન ઉપર મોહોટો ફેરફાર થઇ ગયોછે, અને હજુ પછી થશે./તે ઉપર આપણે આંખ વિચાર્ને મેશા રહીશુ અને જે રીતિઓ અને કળાઓ અગાઉની હાલતને યોગ્ય હતી તેજ રીતિઓ આ ફેરવાતા વખતને પણ કામે લગાડીશુ તો નક્કી આપણુ વાહાણ ખડક ઉપર અફડયા વગા રેહશે નહી. ¶બ્રિટીષ પ્રજા અથવા હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજોને હસતકનો મુલક દેશી રાજાઓ સાથ આપણો હાલનો સંબંધ કાએમ રાખવાને શક્તિમાન નથી. આગગાડીની સડકો જે ઉપર એક દેશના ખીલતા વ્યપારનો મુખ્ય આધારછે તે પણ હાલના ચાલતા રવૈયા પ્રમાણે ઘણી અડચણો વગર બંધાઇ સકાશે નહી અને દેશી સરદારો સાથના આપણા ખાનગી કોલકરારોથી તેમા કાંઇ જાહાજુ સેહેલ પડવા જેવુ નથી. રાજ્ય કારભારની નજરે જોતાંતો આ સંસ્થાનો સાથ કોલકરાર કરવા અને આપઆત્યાર રાજાઓ સાથ સુલેહ તથા મીત્રાચારી રાખવામા પ્રગલાઉને લાભછે કારણ કે એ સરદારો પોતાના લોકો ઉપર ઘણો વગ ધરાવેછે. જોકે કેટલેક ઠેકાણે વળી દુર્ભાગ્યે જુલમ અને જાસ્તીની ફર્યાદ પણ સાભળવામા આવેછે./હેની પણ વેળા આવશે કે જ્યારે એશિયા ખંડ માહેલાં પારકાં રાજ્યો સાથ આપણે બંધાઇ જઇ મધ્ય એશિયામાથી રૂશીઆન વાળાઓનો પગદંડો કાહાડી નાખવાની યુકતી આપણે નિષ્ફળ ગણી રદ કરીશુ. આ યુકતીને ઘણો મહ્યા પછે અને સારીપેરે નુકશાન ખમવા પછી છોડી દેવા કરતાં પૂર્વેજ છોડી દીધામા વધારે લાભછે. જ્યારે તે વેળા આવશે ત્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય અધીકારીઓ જોશે કે હિંદુસ્તાનમા આપણી રાજ્ય નીતિ ફકત એ દેશમા આપણો પાયો મજબુત કરવાની અને ત્યા આગગાડીઓ વગરે વધારી નાખવાનીછે કે જેથી આપણી સરેથી પેગલી હદ આપણી પાને ચૌટ બ્રિટનની પડોશમા આવી જાય.

એક દેશની સ્થીતિમા સુધારો કરવાની પેહલી રીતિતો એજ કે તેના બચાવના ઉપાયો પેહલાંથી કરવા. કારણ તેમ ન થાયતો સુલેહના અને હુનર કળાના તથા કેળવણી વ્યપારના કામમા જે સારનો વપડાવા જોઇએ તે સઘલા લશ કરી ખર્ચના ઉંડા ગારમા વપડાઇ જાય. બાહેરના હોમલાની ધાસ્તી માટે એટલુ કેહવુ બસછે. વળી હેવોની વખત આવશે કે જ્યારે અંગ્રેજો જાણશે કે ઇશ્વર કૃપાથી હિંદુસ્તાનની સરહદ હેવી મજબુત કીલ્લા જેવીછે કે કદાપિ અખંડ પૃથ્વિમા બીજી એવી ન હોય. મધ્ય એશિયાની બાબદમાં ઘણાક ચોપાનીઆઓ નિકળેછે અને ભાષાણો થાયછે અને તેના લખનારાઓ આપણી સરહદના બચાવ માટે નાના પ્રકારની રીતિઓ બતાવેછે અને સૂચના કરેછે

પણ તે સઘળું ઈશ્વરે આપણે માટે તૈયાર મુકયુંછે અને ખોટી આપણી તેના હુકમ મુજબ સાળવાનીજછે. પશ્ચિમ દીશાએ તથા વાયવ્યખુણામાં આપણી સ્થીતિ વિષે કેહતાં જેને આપણ આપણી ખામી સમજ્યે છઈએ તેજ ખરેખરું જોતાં આપણા મોટામાં મોટા બચાવનું મૂળછે. એ જંગળી અને આપખ-ત્યાર લોકો જેઓ પંજાબની પૂર્વોત્તરે, સીંધના કીનારા ઉપર હજારા આગળથી લંબાતા પાહાડમાં વસેછે તેઓ માટે બોલું છું. હિંદુસ્તાનની ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ તરફથી કાઈનો વ્યવહાર ચલાવવો હોયતો આ પાહાડમાંથી ચલાવવો પડે અને જો એ પાહાડીઓ આ રસ્તો અટકાવી રાખે અને તેઓને અંગ્રેજો સહાય થાયતો આ રસ્તો પસાર કરવાનું કેવળ મુશ્કેલ થાઈ પડે. ઉપલા પાહાડીઓ સાથ જો મીત્રાચારી પડેતો હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાના દરવાજા હેવાતો ચોકસ બંધ થાય કે પૃથ્વિ ઉપર કોઈથી તે ઉઘાડી શકે નહી. આપણી સરકાર રૂશીઆનોનો તુર્કસ્થાનમાં કાબુ નરમ પાડવાને આપણી સરહદની બાહેર કોઈ ભાગા તુગ રાજ્ય સાથ મીત્રાઈ રાખવાનો યત્ન કરેછે તે કરતા અને અફઘાનીસ્તાનમાં એકુ પક્ષવાળા જે આજે રાજ્ય ચળાવે અને કાળે નાહાશવા પડે તેવાઓને મદદે પોસાવેછે તે કરતા, આ પાહાડી લોકોની નિમકહલાલી અને પ્યાર ઉપર જો આપણી સરકાર આધાર રાખેતો તે ઘણુ ડાહાપણ ભરેલુ કેહવાય. જે લોકો વારેઘડીએ લુચા અને દગાખોર કેહવામાં આવેછે તેઓની નિમકહલાલી અને પ્યાર વિષે બોલવુ એ કદાપિ કોઈને આશ્ચર્ય લાગશે. પણ ખરી વાતતો એછે કે આ પાહાડી લોકોની ચાલચલણ બીજા દેશના જંગલી પાહાડીઓથી કાંઈ કેવ-ળ જુદી નથી, અને અનુભવ ઉપરથી કેહવાઇ શકાયછે કે તેઓમાં વગ ધગ બ્યાથી તેઓ પાસરા ઉતરેછે.

એવો વગ પૂર્વે બ્રિટીશ અમલદારોએ ચલાવ્યોછે અને હજુબી જો સરકાર ચાહે અને સરહદ માટે તેવાજ વખણાયલા અને લાયક અમલદારો ચુંટી કાઢવાનો શ્રમ લેયતો તે વગ ચળાવી શકે એવીજ હાલત હિંદુસ્તાનના માહેલા ભાગના બચાવનીછે. રાજ્ય નીતિની નજરે જોતા ઈશ્વરે આપણને શક્તિના સંપુર્ણ સાધનો અર્પણ કરયાછે અને તે હાથ કરવા માટે આપણે પાધરા માર્ગ ઉપર ચાલવુ જોઈએ, પણ બીજા હાથ ઉપર આપણે જો ખોટો માર્ગ પકડયે તો એજ સાધનો આપણી ખામીઓ અને નબળાઈ ગણાય અને વળી કેવળ ધા-સ્તી ભરેલા થાઈ પડે.

આપણી જીંદગીના સઘળા વ્યવહારમા અને રાજદ્વારી સઘળી ખટપટમાં દુરંદેશી, ધારી, ચેતા, દુરંદેશીતા, ચોકશ દેખાડેછે અને, હિંદુસ્તાન, જેવા દેશમાં, તો જરૂર તે અગત્યનોછે. જે દેશ કોઈનાં પણ દીઠામાં આવશે કે આસતે આ-સતે ઘણુ વધતુ જાયછે અને હિંદુસ્તાનના રાજઅધીકારીઓ જો પોતાના તર-જના કામકાજમાથી જરાક સહાડી જોયતો તેઓને સ્પષ્ટ દેખાય કે જો આપણું

હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય મજબુત કરવુંજ હોય અને જો રાજ્યને બાળક અવસ્થામાંથી કાહાડી તેહને હસ્તીજ આપવી હોય અને જો તેહની ઉપજ નિપજને વ્યપાર સંભારવાના હેતુથી અને સુધારાને કાજે વાપરવી હોય તો તેમ કરવાનો ઉપાય માત્ર એજ છેકે આપખત્યાર રાજ્યોને બ્રિટીશ રાજ્ય સાથ હેવી રીતે જોડી નાખવાં કે જેથી તેઓ પોતાના લાભને અર્થે અને સર્વેના ભલાને અર્થે એક મળતાં રેહે જેથીજ માત્ર તેઓના તથા આપણા રાજ્યોને પૂષ્ટી મલશે.

હમણા લખવાની તથા બોલવાની હેવી ટેવ પડી ગઈછે કે હિંદુસ્તાનની સઘળી ધાસ્તી ફકત હમેશની માફક બાહારના હોમલાનીછે, પણ ખરી વાતતો એછે કે જો આપણે તે તરફ થોડીબી સંભાલ રાખીતો કેવળ નચીંત રહીએ. આપણી ખરી ધાસ્તી અને ખરો બચાવ એકમાંજછે અને તે ત્યાંની પ્રજાનો સ્વભાવછે અને મુખ્ય કરી આપખત્યાર રાજ્ય વાળાઓ જેઓ બ્રિટીશ લોકો સાથે બાહારોબારનો સંબંધ રાખેછે, આ વાતની કીમ્મત જો હવે આપણે નહી પીછાણી શકયેતો ૧૮૫૭ ના બળવાએ આપણને કાચો ઢડો આપેલો કેહવાય. આપખત્યાર રાજ્યો સાથે જો આપણને ઠીક હોય અને તેઓની મદદ અને અનૂમતી આપણને એકમતી અને હોય તે સાથે આપણી પોતાની રઈએતનો આપણા ઉપર ચાહા હોયતો બાહારના હોમલાની આપણને કવચીતજ ધાસ્તી રાખવી પડે. પણ જો ઉપલી મદદ ન હોયતો કાંઈ બ્રિટીશ સત્તા પડી ભાગે એમ નથી પણ તે સત્તા ટેકવી રાખવાને બ્રિટીશ રાજ્યને ઘણો ખર્ચ પડે હેમાંબી કાંઈ સંશય નથી.

જુદાં જુદાં રાજ્યોથી મળતી મદદનું મૂળ તેઓની શક્તિ પ્રમાણે વર્તી શકાયછે, પણ એક છુટા રાજ્યની સઘળી સારી નીષ્ટા બગાડયી હોયતો તેઓને હલકાં પાડવાથી તેમ થાઈ શકેછે. હાલ આપખત્યાર રાજ્યો સાથે આપણે જે રીતિ ચલાવ્યે છઇએ તે ઉપલું પરીણામ લાવવા યોગ્યછે. આપખત્યાર રાજ્યોનાં સરદારો કવચીત પણ જાણતા નથી કે બ્રિટીશ રાજ્ય વાળાઓ તેઓ સાથ કેમ વર્તશે. કોઈ વેળા એઓ સાથ બ્રિટીશો પારકાં રાજવાળાઓની માફક કામ ચલાવેછે અને જાણે ઇંગલાંડ સાથ તેઓ કાંઈ કોલકરારથી જોડાયેલા હોય તેમ કાંઈ વાંધાનો ચુકાદો અરસપરસ ધારાની રેહે ચુકવેછે. જ્યારે કાંઈ પસાર થઈ ગયલી બીનાઓમાં તેઓને પડવા બાવતું નથી અથવા જ્યારે બે જણ લડતા હોય અને પોતાને બેહુ સાથ ભલા થવું હોય અથવા જ્યારે કોઈ સરદાર પોતાનાજ હકમાં નુકશાન કરવા માંગતો હોય તેહને નુકશાન વધારવા દેવાની તેઓની મતલબ હોય અથવા દેશી રજવાડામાંથી જ્યારે એક આગગાડી પસાર થતી હોય તે અટકાવવાની તેઓની મરજી હોય ત્યારે આવી વર્તણુક બ્રિટીશ રાજ વાળાઓ દેશી રાજ વાળાઓ સાથ ચલાવેછે. પણ વળી કોઈ વેળા તેઓ તેઓનાં રાજ્યોમાં હાથ ઘાલેછે અને પોતાને

સાથે એક પોલીસ અમલદારની અને શીક્ષકની ફરજ ખેંચી લઈ રાજ્ય કા
રભારની નીતિ જબરીથી સીખવવા પડી જાયછે. આ વિચાર કે સ્થના
રાજ્યોને, તેઓમા હાથ ધાતલા અમલદારોને, આપણી સરકારને પોતાને, અ
ઘટીત રીતે અડચણ કરેછે જેથી એક નિમકહલાલ નોકર અને ઉપયોગી
મીત્ર ફેરવાઈ જઈને એક અદેખો આશ્રિત થઈ રહેછે અને પોતાના તથા રા
જ્યના લાભ માટે કાંઈ કરી શકતો નથી, કારણ તેના હૃદયમાથી સઘળી આપ
સત્કાર ગુમ થઈ જાયછે. આપણા રાજ્યની શોભામા વળી બીજો ધકો
આપણી "પોલીટીકલ એજનસી" ચલાવવાની રીતિથી થાયછે. આ "એ
જનસી" ઓમા એક અમલદાર હિંદુસ્તાનના લશકરમાથી દસથી પંદર વર્ષના
અનુભવનો ચુરી કાહાડેલો હોયછે તેહની સાથે ઘણાક મેહતાઓ, લખનારાઓ
મુનશીઓ, ચપરાશીઓ સોંફેલા હોયછે. આ વર્ગના લોકો સાથ ઉપના અમ
લદારને કામ લેવુ પડેછે કેમકે સઘળુ કામકાજ દેશી ભાષામા ચલાવવુ પડેછે અને
બીજુ પરચુરણ કામકાજ અને નીર્જીવ ચીજોને માટે પણ તેઓનીજ અગત્ય
પડેછે આ લોકોને હિંદુ તથા મુસલમાન ગરીઆતના લોકોમાથી નિવડી કા
હાડવામા આવેછે જેઓએ આપણી સરકારી નિશાળોમા કેળવણી લીધેલી
હોયછે. આ લોકો ચપળ, તીક્ષણ બુદ્ધિના અને ચાતુર્ય હોવાથી પરચુરણ
કામકાજ સેહજ સમજી લેયછે અને પછી પોતાના અંગ્રેજી વડાઓને ઘણાજ ઉ
પયોગી થઈ પડેછે આ લોકોની મારફતે અંગ્રેજો બીજાઓ સાથ વ્યવહાર ચ
લાવી શકેછે તેઓની મારફત વગર વડાઓ આગળ જવાઈ શકાતુ નથી
આ લોકોમાંનો ઓછામા ઓછો એક જણતો જરૂર પોતાના વડાનો વીસવાસુ
ખીદમતગાર થઈ રહેછે પછે પોતે ગમે એ હોદા ઉપર હોય. ઘણાક પોતાના
વડા મેહતાને અથવા મુનશીને પોતાનો ખાનગી વીસવાસુ નોકર બનાવી રાખે
છે, કે નાનો પોલીસ અમલદારોને કામે લગાડેછે અને વળી કોઈ વેળાએ તો
ખાનગી બિંદુ પોતાનો વડો નોકરજ હોયછે તેહને જમાદાર અથવા ઘરના કાર
ભારીનુ નામ આપેલુ હોયછે આ જાતના લોકોથીજ અને તેઓના પોતાના
વડા સાથના વગને લીધેજ આપણી રાજનીતિ લોકોના નવદશાંશ ભાગને અ
ણગમતી થઈ પડેછે લોકો સાથ પોતાને ભેળાઈ જવુ હોય અથવા તેઓનો
વિશ્વાસ મેળવો હોયતો તેમ કરવાની દેશીઓમા અડચણ જેવી તરેહ છે
પોતાના દેશી વાહાલાઓ ઉપર આંધળો વિશ્વાસ મેલ્યાથી અનુભવ વાળા અ
મલદારોએ ૧૮૫૭ મા ખમવાના એ નાતો દાખ નાંછે કે એ વાત હાલ ફેશન
તરીકે ચાલેછે. પણ બીજી બધી રીતિ માફક ખુદરતી જીસમો હિંદુસ્તાનમા
જુદી રીતનો નથી. ઘણી વેળા એવુ બનેછે કે પોતાના વડાનો વિશ્વાસ મેળવ્યા
પછે એક દેશી પેહલુ એ કરેછે કે તે વિશ્વાસઘાત કરેછે હિંદુસ્તાનમા દરેક
અંગ્રેજની આસપાસ એટલાતો દેશી નોકરો હોયછે કે મારફત વાળાઓને કુસપ

વ્યાથી અને નોકરોને ઘણીક પૈશાની લાલચ આપ્યાથીજ એકુ ગરીબ-દેશી સાહેબની હજુર જઈ શકેછે. આપણી હિંદુસ્તાનની રાજનીતીને માન મળતું નથી તેહનું મુખ્ય કારણ આજછે. કારણ કે સઘલા નિચા કુળનાં પુરૂષોની માફક જ્યારે તેઓને સેહજથી મતા મલેછે કે આ કચેરીનાં કામદારો પોતાના સ્વદેશીઓ સામે અતિ કંટાળો ઉપજાવનારી પતરાજી દેખાડેછે, આ શીખેલા તોએ નિચા કુલનાં સત્તાપર આવેલા કામદારોને હાથ અપમાન તથા જુલમ ખમવા કરતાં એકુ આબરૂદાર દેશી બીજું કાંઈબી ખમવાને તઈઆર થશે. આપણા ઘરમાં કોઈ આબરૂદાર દેશી મુલાકાત માટે આવે તેને દેશી નોકરો, ચપરાશીઓ, મેહતા અને હેવાજ બીજાઓ યોગ્ય સનમાન આપે હેવી ચોકશી રાખવાનું કામ આપણને કેટલું અઘરું થઈ પડેછે તે આપણા માંહેના ઘણા જણને માલમછે. પણ જો ઇંગ્રેજી અમલદારની હાલત ચહડતી હોય અને તેહની મુલાકાતે આવનાર દેશી સાધારણ આદરસત્કાર માટેજ જો આવ્યો હોયતો આ અડચણ ઘણી વધી પડેછે.

આ સઘળી બીનાનો જો કોઈ ઇંગ્રેજને સેહેજ અનુભવ મેલવવો હોયતો તેણે વિચાર કરવો કે જાણે અત્રેના સઘલા માજીસ્ત્રેટો, અમીર, ઉમરાવો, ન્યાયધીસો અને જાહેર અમલદારોની આસપાસ લંડન શેહરના હલકી વરણના લોકો ફરી વલ્યાછે, જેઓ સ્વચ્છ કપડે અને થોડી કેળવણીએ કરી બાહેરથી આબરૂદાર દીસેછે, અને જેઓને આ ભૂમીની સઘલી જાહેર કચેરીમાં કામે બેશાડી દીધાછે અને પોતાની મારફત વગર કોઈબી પુરૂષને જાહેર અથવા ખાનગી કામ માટે પોતાના વડા આગલ જવાનો અટકાવ કરતા હોય.*

આ રીતિથી જે અતિઘણું નુકસાન થાયછે તેમાં દેશી રાજ્યો સાથેનાં આપણા સંબંધમાં જેટલું થાય એટલું બીજું કશામાં થતું ન હોય—"પોલીટીકલ એજંટ" ની ફરજ સુંછે અને તેહને કેટલી સત્તાછે તે બરાબર ન જણાયાથી જે રજવાડામાં તેને નોકરી હોયછે ત્યાં તેહની અને રાજાની વર્તણુક સારી હોયછે તો તેનો કાબુ પણ વધારે હોયછે. રાજા આળસુ હોય અને એજંટ ચંચળ અને કીર્તિનો લોભીઓ અને સત્તાનો ભુખ્યો હોયતો તે રાજ્યમાં તે મોધમમાં મુખ્ય રાજ્ય કર્તા થઈ પડેછે. અથવા બીજા ખેસોમાં ખોલીએતો વડા પ્રધાન સાથે મળી જઈને રાજ્યની સઘળી અગત્યની કારકીરદી પોતાને હાથ કરેછે. કદાપિ રાજાની ચાલ હેવીબી હોય કે એજંટનાં હાથમાં સઘળી સત્તા ન સોંપે તોપે દરબાર અને પ્રધાનોની મારફતે પોલીટીકલ એજંટનો એટલો વગ હોયછે કે તેહનું મથક સઘળું કાવા દાવાનું ઠેકાણું થાઈ પડેછે, કારણ કે તે ધારે

* આ કચેરીના લોકોનો હિંદુસ્તાનમાં પોતાના વડા સાથના વગ અને તેઓના જુલમ અપ્રમાણીકપણાના જો કાંઇ સારાંશ મેળવવો હોયતો "રીવીલેશનસ આફ એન આરડરલી" નામનું એક નાહાનુ પુસ્તક જોવું જે થોડા વરસ ઉપર બનારસમાં પ્રગટ થયું છે અને હિંદુસ્તાન માંહેના દરેક સત્તાવાળા ઇંગ્રેજે અગત્યનું છે.

તેને અધીકાર ઉપરથી ખસેડી શકેછે આપણા સ્વદેશીઓ ઉપર વિશ્વાસ મેલીને તેઓ સામે દેશીઓ જે બોલે તે આપણે રદ કરી સકીશુ. દેશી રાજ્યોમા ન્હાહાની નોકરી વાળાઓએ નાણાની મોહોટી રકમ અને દ્રવ્ય એકઠુ કરેલુછે એ વાત સર્વેને જાણીતીછે આ બાબદ ઉપર પરરાજ સાથે વહીવટ રાખનારા આપણા અધીકારીઓના અભિપ્રાય જોઈએ સર સીસીલ બીડનના ઘણા અનુકુલ થાઈ પડશે પરંતુ આટલી વાતતો ખરીછે કે રાજકીય વહીવટ એવો મઠો ગયોછે કે એમા આવી અનીતિ થયા વગર રેહે નહી—અને તે પ્રમાણે અનીતિ ન થાયતો મોટી અજાયબ વાત સમજવી)

આ પ્રમાણે થયાથી દેશી રાજકર્તાઓમા આપણે વીશે સઘલો આદરસત્કાર જતો રેહે અને સઘલુ ગેરવાજબીપણે ચાલે હેમા નવાઈ નથી/અને તેટલુ છતાપી તે બાહેર પડી આપણી નજર આગળ આવે નહી પણ જેમ કાલેરા એક જગ્યામા સંતાઈ રહી જારે કાંઈ કારણ મળે ત્યારે ઉભાઈ આવેછે તેમ આ અધિરમા વળી કાંઈ બીજુ વધારે ટેકાનુ કારણ મળ્યાથી તે આપણી આખમા આગળ આવેછે કારસ્તાનનુ સઘળુ બી એ ગુપ્તપણુંછે. એવાબી દાખલા બનયાછે કે જ્યારે બે જણ વચેનો તંટો ચુકવવાને પોલીટીકલ એજંટ અથવા તેહનાથી વડાને અથવા ખુદ સરકારને વચે પાડવામા આવ્યાછે આ વખતે પોલીટીકલ એજંટ ઉપર સઘલો આધાર રેહછે બેહુ પક્ષવાળાઓ કારસ્તાનના કામ ચલાવવાને બનતી સઘળી તજવીજ કરેછે જે કેમ કરવુ તે ઇંગ્રેજો કરતા દેશીઓ વધારે સમજેછે, તેઓ વચે પડનારા સઘલાઓને બગાડેછે અને સઘળી એકતરફી વાતો બતાવેછે એક મુકદમા મધે સામાના દાવાની ઉપર ગુપ્ત વણ લાવી મેળવાની એશિયાના લોકોની ચતુરાઈ અને તદબીર ઇંગ્રેજ થોડાજ સમજેછે, એટલુજ નહી પણ એ બાબદમા ન્યાયની જે તપાશ ચાલેછે અને તેમા જે બારીક પુછપરછ થાયછે તે પણ સાચી વાત બાહાર કાહાડવાને શક્તિમાન નથી અને એટલુ છતાબી કોઈ મુકદમામા જ્યા ઘણી કીમતી ચીજો વીષે વાંધો પડયો હોય અને જ્યા ઘણી જથાબંધ લખેલી તથા મુખજુબાની લેવાની હોય ત્યા ઘણી વેળા વગર અનુભવવાળા પોલીટીકલ એજંટને કામ સોપવામા આવેછે વળી કોઈ વેળા તેના અમલના રાજ્ય અને બીજા વચે પડેલા વાંધાનો રીપોર્ટ કરવાની તેહને ફરમાશ થાયછે પણ એવી વખતે તેહની હાલત પ્રમાણે તેના થી અપક્ષપાત મત કદી પણ અપાયજ નહી, તેહનુ મત હમેશ પોતાના રાજ્યના લાભમાં પડેછે કારણ કે તે હમેશ તે રાજ્ય સાથ જોડાયલોછે અને તેની તરફદારી કરવાની તેહને ટેવ પડી ગયલી હોયછે—તે પોતાના ઉપરીને એક ખાનગી 'રીપોર્ટ' કરેછે અને તે ઉપરી એક ખાનગી રીપોર્ટ સરકારને કરેછે અને સરકાર તે રીપોર્ટ પ્રમાણે હુકમ કરેછે, ખાનગી એમકે એ રીપોર્ટો બાહેર પડતા નથી અને 'રીપોર્ટમા' સુ આવ્યુછે અને સામાવાળો સુ દલીલ

લાવ્યોછે અને સરકારને તે કેમ સમજાવીઆમાં આવ્યાછે તે વાત કોઈ પક્ષવાળાને ખબર પડતી નથી, અને જો આ રીપોર્ટો કદાચ દેખાડવામાં આવેછે તો તે હક દાખલ નહી પણ મેહરબાની દાખલ દેખાડવામાં આવેછે.

ઇસ્ટ ઇંડયા કુંપનીના વખતમાં આ રીતિ એટલીતો સાધારણ થઈ પડી હતી અને હજુ એટલી ચાલેછે કે ઇંડયા હાઉસની ખાનગી કમીટીના અધ્યક્ષોને તથા બીજા બે સભાસદોને તેઓ આગળ જે કામકાજ આવે તે છુપું રાખવા ને સપત ખરીક આપેલા સાંભળવામાં આવ્યાછે. આ બાબદનો એક રમુજી દાખલો આપવામાં આવ્યોછે. ઘણાક વરસો અગાઉ જ્યારે હિંદુસ્તાન સાથ આગબોટ માર્ગે ઇંગલાંડનો સંબંધ કરાવાની વાત પેહેલ વેહેલી નીકળી ત્યારે યુફ્રેટીસ નદીની રાહવાળા ભાગની તપાસ કરવામાં આવી હતી. આ તપાસની વેળાએ એક ઘણી અગત્યની અને કીમતી ચીજ મળી આવી હતી. કીમતી એટલા માટે કે તે ઘણી પુરાની દીસતી હતી, અને પૃથ્વિના જેવા ભાગમાંથી મળી આવી હતી કે જે મનુષ્ય જાતની ધારેલી અસલ ભૂમી અને પેહલાં સુધારાની અને શાહાનશાહતની જગ્યા ધારવામા આવેછે. એ ચીજ એક માણસની સોનાની સીકલ હતી. આ અજાયબી ભરેલી સોધ જે વાજબી રીતે બ્રિટીષ મ્યુઝીઅમમાં મુકાઈ શકાય જેવી હતી તે તપાસ કરનાર અમલદારે રીપોર્ટ સાથે વિલાયત ઇંડયા હાઉસની ખાનગી કમીટી ઉપર મોકલાવી. આ ડાકું ખાનગી કમીટીના કાગળીઆઓમાં વરસોના વરસો સુધી પડી રહયું, કારણ કે કાંઈબી બાબદ જાહેર ન પાડવાને તેઓને સપત આપવામા આવ્યા હતા. પછવાડેથી એક ગ્રેહસ્થ જે કમીટીનો અધીકારી થયો હતો તેહને આ ડાકું મળી આવ્યું અને તેહને લાગયું કે આવી એક અગત્યની ચીજ ધુળથી ભરેલાં દસ્તાવેજોમાં પડી રેહવી નં જોઇએ. પછવાડે પુરવાર થયું કે ખાનગી કમીટીએ આ ડાકાને જાળવી રાખવાની જે મેહેનત લીધી હતી તે ફોકટ ગઈ નહી. તે ઇંડયા હાઉસના સંગ્રહસ્થાનમાં મુકવામાં આવ્યું પણ પછવાડેથી વેસ્ટ મીસ્ટર લઈ જતાં કોઈ ચોરી ગયું.

પણ દેશી રાજ્યો સાથની સઘલી ગોઠવણો તથા ચુકાદાઓમાં આ જાતનું ખાનગીપણું ઘણુંજ નુકશાનકારકછે. આ રીતિથી જે હિંદુસ્તાનના લોકો એના સંબંધમાં આવેછે તેઓનો કાંઈબી બચાવ થતો નથી. તે ઉપર અપીલ કરવાને તેઓને કાંઈ જાહેર રસતો નથી, જો સામી તરફથી ખાનગી તરકીબ ચાલેછે તો પોતાના બચાવ માટે એજ ઉપાય લેવાની તેઓને ફરજ પડેછે, જેવાની સાથ તેવા થયા વગર ચાલતું નથી. જે ઓસરો જાહેર અને વાજબી રીતિએ ન મળી શકે તે છુપી અને ગેરવાજબી રીતિએ મેલવ્યા વગર ચાલતું નથી. અને રાજ્યોનો સંબંધનું કામકાજ કરનારી હાફીસોમાં ઘણી ગુચવણ અને ગરબડ હોવાથી તે એક ખાનગી પુછપરછની નિશાળ, ખોટારાંનુ ઘર, અને કોઈબી

દેશના રાજ્યકારભાર ચલાવવાની સર્વેથી સારી રીતિ થઈ પડેછે. તેનું પરીણામ
એ નિપજેછે કે જેમ એકું પ્રમાણીક પુરૂષને તેમાથી નફો મેળવવાની આશા રે
હતી નથી તેમ એકું અપ્રમાણીક તેમાથી નફો મેળવવાની આશા છોડતો
નથી અને બેહુ પક્ષવાળાઓ જ્યારે ખાધરી રીતિએ કામ ન સરે ત્યારે છુપી
છાની રીતિએ પોતાને ફાયદો થવાની કોશેશ કરેછે

ભાષણ કર્તા કેહેછે કે જે ઉપાય હુ બતાવુ છુ તે વીશે મહને ખબરછે કે
અત્રેના તેમજ હિંદુસ્તાનના દેશી રજવાડાઓને તે ઘણોજ પસંદ આવશે આ
ઉપાય હિંદુસ્તાનના અસલ રાજમંડળીના એક કસાયના અને અનુભવવાળા અ
મલદારે અગાઉ બતાવ્યો હતો જે અમલદારે આમની સભામા તથા ઈસ્ટ ઇં
ડીઆના અધીકારી તરીકે હોદો ચલાવ્યા હતા અને ઘણીએ વેળા જુલમથી અ
થવા બેદરકારીથી ઈજા પામતા દેશી રાજ્યોને બોલવાને જેહને અરજ કરવામા આવી
હતી એ ધરહસ્થ કર્નલ સાઇકિસછે હવે જે ઉપાય હુ કરવા ધારૂ છુ તે એકે
એક અપક્ષપાત ન્યાયની દરબાર હિંદુસ્તાનમાજ સ્થાપવી આ ઉપાય સર્વેને મ
નગમતોછે એ વીષે મહને લાયકીવાળા અને વગ ધરાવનારા ધરહસ્થો તરફથી ખાત્રી
મળીછે આ અપક્ષપાત ન્યાયની દરબાર અનામત દેશી રાજ્યો જેઓ ઇંગ્રેજી
કોરટોની સતાનો આવી ન શકે તેઓના કેસના કરશે, તે માટે કાઈ નવા ધારાના
ખરડાઓની કાઈ અગત્ય નથી અથવા કોલકરારો ફેરવવાની અથવા ફરીથી ત
પાશી જવાની પણ કાઈજરૂર નથી, જેમ હાલછે તેમતો સઘળા હીસા અને વાધાઓ
ચુકવનાર બ્રિટીશ રાજછે અને એ ઉપરાત વળી તે પોલીસના ન્યાયધીશનુબી કામ
ચલાવેછે અને સઘળાની સુલેહ જાળવવા અથવા સાધારણ કાયદા તોડનારને તથા
અધીર કારભારને ઠેકાણે લાવવાને પણ પોતાની સત્તા વાપરેછે આવી તકશીર
કરનારને પેહલાતો તેહનો મુલક જુટી લઈ સજા કરવામા આવતી હતી પણ હ
મણા વળી શીક્ષા જુદી રીતિએ કરવામા આવેછે. હમણાતો અપરાધ કરનારને
ઉઠાડી મુકી તેહનો મુલક તેહના હાથમાથી લઈ લીધામા આવેછે, પણ આ સઘલા
મુકદમાઓમા અપરાધીની તપાસ કરવાને કોઈ દરબારકે કચેરી હોતી નથી અને
જ્યાસુધી સચ્ચાઈ સોધી કાઢવાને આવી કાઈ ગોઠવણ હોય નહી ત્યાસુધી ઘણી
નુકશાનકારક ભૂલો થાય એતો દેખીતુછે મનુષ્ય જાતના અનુભવે દેખાડી
આપ્યુછે કે જ્યા બે બાજુવાળા પોતાના પક્ષની વાતો લાવે, એક કાઈ કેહે તો
બીજો તે ના પાડે—જ્યા વાદમા પડેલી બાબદો નજરે જોનારાઓની મુખજુ
બાનીઓ ઉપરથી પુરવાર કરવી પડે ત્યારે ખરી વાત કહીછે તે સોધી કાહાડ
વાને જરૂર કરી બે લડનારા શીવાય ત્રીજો જોઇએ જગનો લોકોમા પણ કોઈ
બી વાંધા ચુકાવવાને પંચ જેવુ કાઈ નજર આવેછે ઇનસાફ કરી અગાઉ કો
ઈબી જાતની તપાશ જોવામા આવશે પછે તે ગમે હેવી કાચી હોય હિદુસ્તા
નમા બ્રિટીશ રાજ કર્તાઓ જાહેર ન્યાય કરયા વગર દીવાની અને ફોજદારી

ધારાઓ બેધડક અમલમાં આણી ઇનસાફ ચુકવેછે તેવો દાખલો ઇતીહાસનાં આગલા અથવા પાછલા જમાનામાં કવચિતજ મલી આવશે. અગાઉ ઈસ્ટ ઇંડયા કુંપની અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે વાંધાઓનું બાહાનું કાહાડી સઘલું ગુપચુપ ચલાવી પારકા સંસ્થાનો બ્રિટીષ સાથ જોડી નાખવાની રાજનીતિ અને બીજા શબ્દોમાં બોલ્યેતો પારકા રાજ્યો લુચ્ચાઈ અને દગાથી હજમ કરી જવાની રાજનીતિનો વારેસ હાલની રીતિછે એમ કહીએતો ચાલે.

જે પંચ સ્થાપવાની હું સુચના કરૂંછું તે બાબે માહારે ઝાઝુ બોળવાની કાંઈ અગત્ય નથી. એક વેલા તેના મૂળ તત્વો નક્કી થયાં કે પછી તે હાર પાડવાના ઉપાય ઘણા સેહલાછે. પેહલી વાતતો એજ કે અપક્ષપાતપણુ જાળવવું. આ દરબારમાં બધા દેશી સરદારો આવી શકેજ નહી, માટે તેમાં એક ઇંગ્રેજી કોર્ટનો ન્યાયધીસ અને બીજા લશકરી ખાતામાથી અને બીજાં ખાતાઓમાંથી ઉંચી પદવીના અમલદારો નેમવા અને અલબતાં સરદારોની ઇંગ્રેજોને બાહાલ રાખશે. આ દરબાર વર્ષમાં એક વાર મલવી જોઈએ કે જેથી અમલદારો ઉપર કામનો ઘણો બોજો આવી ન પડે. પણ યાદ રાખવું કે આ દરબારમાં સર્વથી અગત્યની ચીજ તો અપક્ષપાતપણું અને આપખત્યારી જોઈએછે, વખતે આ દરબારમાં એક બાજુએથી આપણી પોતાની સરકાર પણ આવે, અને સરકારથી પોતાનો ઇનસાફતો થાયજ નહી. સર્વ કોઈને યાદ હશે કે અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં જુની સૂપ્રિમ કોર્ટને કેટલું માન હતું, અને જ્યારે સરકાર તેમાં ઇનસાફ ચાહવા પોતે આવતી ત્યારે લોકોને પક્કો ભરૂસો આવતો કે આ કોર્ટ ખરેખરી અપક્ષપાત હશે.

મેં સુચના કીધી તેવી જો દરબાર હિંદુસ્તાનમાં થાયતો પેલા કંટાલા ભરેલા કચેરીના કારકુનોનો ઉપદ્રવ ઘણે દરજ્જે ઓછો થાય, દેશી સરદારો અને તેમના પ્રધાનો દરબારનાં સઘલા ફીતુરના ભોગ ન થાઈ પડે, અને તેઓ પોતાને સલામત સમજે.

મારી ખાત્રીછે કે આ અગત્યની બાબદ મેં સંપુર્ણ રીતે તમારી આગલ ધરી નથી, અને સેવટ કર્નલ સાઈકસના કેટલાક ઉમદા વિચારો ઉતારી લઈ આ નિબંધ પૂરો કરૂંછું. તે લખેછે કે:—

"દેશી રાજ્યો અને બ્રિટીષ રાજ્ય વચેના સંબંધ બાબેના તમારો નિબંધ વાંચતી વખતે માહારા થોડાક અભિપ્રાયો જાહેર પાડવાની જો મહને તક મલી હોતતો હું ખુશી થાત. ઈસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીના ડાએરેક્ટરોની સભામાં મેં વારેઘડીએ મારૂં મત આપ્યું હતું કે નાહનાં અને મોહોટાં રાજ્યો વચ્ચે તથા વાંધા ચુકવવાને હિંદુસ્તાનની સરકારથી કેવળ વેગળી એક જીરૂ દરબાર જોઈએ. દીવાની મુકદમાઓમાં હિંદુસ્તાનનો કોઈબી દેશી પ્રિવી કાઉનસીલને અપીલ કરી શકેછે તો રાજદરબારી મુકદમાઓમાં પણ તેવીજ અપીલ કાં ન ચાલે?"

આપણી એક ભૂલતો એજછે કે આપણે ઘણાક નાહાનાં નાહાનાં રાજ્યોને એકમાજ ભેળી નાખ્યે છઇએ, જેમકે બુંદેલખંડમાં ૩૫, રજપુતાનામાં ૧૮, મેવાડમાં ૯ ઇત્યાદી અને એ સઘળા મળી ૧૬૮ નાહાના સરદારો અથવા રાજાઓછે. હિંદુસ્તાનના ઇતીહાસનો કોઇપણ લખનાર ત્યાંના સરદારો અને રાજાઓની પારકી બાબદમાં માંથુ ઘાલવાની ટેવથી અણજાણ્યો ન હશે, અને આટલી મોટી સંખ્યામાં કોઇનો હક ન લેવાય અથવા ગેરઇનસાફી ન થાય એમતો બનેજ નહી. આપણે લશકરોને લાવ લશ્કર કરવા માટે દર વર્ષે લખ્ખો રૂપીઆ ખરચીએ છઇએ. લડાઇનો સરનજામ લેવામાં લખ્ખો રૂપીઆ ઉડાવ્યે છઇએ, બરાકો અને કોટો બાંધવા પછવાડે કરોડોનો ખરચ થાયછે, પણ આસરે પાંચ કરોડ ૭૦ લાખ આદમીઓની વસ્તીવાળા દેશી રાજ્યોને જે અગત્યની ચીજ, ઇનસાફ. તે આપણે પૂરી પાડતા નથી.

મી૦ દાદાભાઇએ સર લી ગ્રાન્ડ જેકબ તરફથી નીચે પ્રમાણે એક પત્ર વાંચ્યો.

પ્રીય મી૦ દાદાભાઈ,

તમારી અગત્યની ચાહી ઉપર માહારી તંદુરસ્તીમાં બગાડો થયાને લીધે પુરતુ ધ્યાન આપવાને બનતુ નથી. મી૦ પ્રીચારડે આપણે માટે જે પત્ર વાચવાનો તૈયાર કરયોછે તેમાં માહારાથી આવવાને બનશે નહી તેથી દલગીરછું.

આજસુધી દેશી રાજ્યો સાથ આપણા સંબંધમાં કાંઇપણ નિયમ નથી, અને તેટલા માટે આપણી શું મતલબછે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. આપણે તેઓ સાથ ઘણી અધર ચાલ ચલાવીછે. એકગમથી આપણે વચ્ચે પડવાની ના પાડયે છઇએ અને બીજી તરફથી ખરાબ રીતિએ કારભાર ચલાવવા માટે આપણે તેઓને બગતરફ કરીએ છઇએ. આપણે આકોટ અને સતારામાં તેમજ કરયુ છે.

માહારી હવે ખાત્રીછે કે રાજ્ય અધીકારીઓને મોહું લગાડનારી આ રાજ્યનીતિ હવે બંધ પડશે. મહા રાણીજીએ રાજ્યની લગામ પોતાનાં હાથમાં લીધા પછે જે ઢંઢેરો બાહેર પાડયોછે તેમાં જણાવ્યા મુજબ સઘળુ સુધરી જશે.

દેશી રાજ્યોના હકો જાળવવાને હું તત્પરછુ પણ વચ્ચે નહી પડવાની ઇગ્રેજોની રાજનીતિને હું પસંદ કરતો નથી. આ રાજ્યો ઇંગ્રેજી રાજ્યને લીધે તો ટકેછે અને તે આસરો જો ન હોયતો તેઓ પોતપોતામાં લડી મરી એકબીજાને હાથે નાબુદ થાય, અથવા કોઇ રણજીતસીંહ અથવા હાઇદરઅલી જેવો નિકળી આવે જેહને હાથે હિંદુસ્તાનની ભૂમીની હદ ફેરવઇ જઇ રાજ્ય અવસ્થામાં ફેરફાર થાઇ જાય. બ્રિટીશ રાજ્ય એક ચકરોખાનુ ચકરછે તે જો ડુબે તો સઘળાં વીખરાઇ પડે, અને જો દેશી રજવાડાઓને તેઓને ગમે એમ પોતાની રઇયત સાથ વર્તવા દે તો તેથી જે રૈયતને નુકસાન થાય તેમાં આપણે પણ ભાગ લીધેલા કેહવાય. આપણી સરકારે હિંમતથી જાહેર પાડવું જોઇએછે કે આપણે દેશી રાજ્યોના સામા હક સંઘળા જાળવીશું, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બારસો

કરી આપવાની નીતિને બરો ટેકો આપીશું, પણ જ્યાંસુધી તેઓમાં શક્તિ હશે ત્યાંસુધી કોઈને વાંકું થવા ન દઈશું.

આપણો દરજ્જો જાળવવાને જ્યારે વચ્ચે પડવાની અગત્યછે ત્યારેતો કોઈને અડચણ થાઈ કંટાળો ન આવે હેવી રીતે વચ્ચે પડવુંજ જોઈએ. આ બાબદ ઘણી બારીક અને જોખમ ભરેલીછે, અને તે માટે ઘણા છુટથી કાયદા કરવા જોઈએછે.

રૈયતનાં અસલી કાયદા કાનુનોને માન આપવું જોઈએ, અને દેશી સરદારોને જણાવવું જોઈએ કે તેઓએ જે રાજ્યની લગામ રાખીછે તે જેમ પોતાનાં લાભને માટેછે તેમજ લોકોના સ્વાર્થને માટે પણછે. આ મતલબ પાર પાડવા માટે, એક ગાદીનાં બાળક વારેસને આપણી સરકારે એક પાળક છોકરા દાખલ ગણવો જોઈએ અને તેનાં ઉપર ભવિષ્યમાં આવી પડતા જોખમ ભરેલા હોદ્દાને માટે તેહને લાયક કેળવણી આપવી જોઈએછે.

હિંદુસ્તાનનાં ભલાને અર્થે એતો અગત્યનુંછે કે દેશી સરદારોએ બ્રિટીષ રાજ્યોને નાશકારક રાજ્ય દાખલ નહી પણ બચાવ કરનાર રાજ્ય તરીકે જોવું જોઈએ, અને જે કામ આપણે હાલ જબરદસ્તીથી કરીએ છીએ તે હવે પછી સેહલાઈથી અને સર્વેને સંતોષકારક રીતિએ થાય હેવી આપણને ગોઠવણ કરવી જોઈએછે.

આપણે જે હાલ દેશી રાજ્યો સાથ ચલાવીછે તેથી નિપજેલા આપણા વિષેનાં ભાકા વિચાર એક જમાનામાં નાબુદ થાય એમતો ધારવુંજ નહી. પણ મારી વર્તણુકને પીછાણનારાં જેવા હિંદુસ્તાનનાં લોકો ચપળછે તેવા બીજાં વ-ળી થોડાજ હશે."

આ પછે શેઠ દાદાભાઈ બોલ્યા કે "આજ રાત્રે મી० પ્રિચારડે જે બાબદ આપણા આગળ ધરીછે તે ઉપર ઘણો તપાસીને સંભાળથી વાદવિવાદ થવો જોઈએછે અને મી० પ્રિચારડે તેમજ કર્યુંછે. આ બાબદ ઉપર મેં પોતે ઘણુંક થયું ધ્યાન આપ્યુંછે અને તે વિષે લંબાણથી બોલવાને હું આતુરછું. પણ હું ધારછું કે જ્યારે મી० પ્રિચારડનો આ નિબંધ છપાઈ સભાસદોમાં વેહચવામાં આવશે ત્યારે આ અગત્યની બાબદ ઉપર વધારે ચરચાર થયા વના રેહશે નહી. માટે હું હેવી સુચના કરૂછું કે આ સભાને મુલતવી રાખવી. વળી હું એટલું જણાવવા માંગુછું કે જે સાહેબોએ આ સુભાખીત નિબંધ ઉપર બોલવું હોય તેઓએ તેમ કરવાને ચુકવું નહી.

મી० ટામસ બ્રીગસ બોલ્યા કે "માહારા મીત્ર દાદાભાઈએ જે દરખાસ્ત કરી તેહને હું પુષ્ટી આપુછું કે હવે પછી આ નિબંધ ઉપર તકરાર કરવા માટે તે છપાવી સભાસદોમાં પ્રસિદ્ધ કરવો. હું હિંદુસ્તાનમાં વસેલો ન હોવાથી મી० પ્રિચારડનાં નિબંધમાં કાંઈ બોલી શકતો નથી પણ હું એટલું તો કહી શકુછું કે

આ નિબંધ કેવળ સદ્બુદ્ધિ અને ઘણો કાબેલ્યતથી લખાયલો છે. આ નિબંધ વચાયા પછે મારાથી ખાત્રી થઈ છે કે લાર્ડ કેનીંગ ગવરનર જનરલ નહીંક જે કારકીરદી દેશી રાજ્યો સાથ સલાવતાની રોકી હતી તે વાજબી હતી અને તેથી ખરેખાત દેશી રાજ્યોના ખાતામા સુધારો થયા વના રેહત નહી. આપણે આજે જે સાંભળ્યુ છે તે ઉપરથી તો જણાય છે કે દેશી લોકોનો બ્રિટીશ રાજ્ય ઉપર પ્યાર નથી તેમા નવાઈ નથી. પણ જો લાર્ડ કાનીંગ કરવા ધારેલી રાજ્યનીતિ કામે લગાડી હોતતો ઇંગ્રેજી પ્રજા અને દેશી પ્રજા વચ્ચે થોડા વર્ષમા મીત્રાઈનો ગાઢ બંધાત અને દેશીઓ આપણી સત્તાને પસંદ કરત. પંદર કરોડ આદમીઓની પ્રીત મેળવ્યા પછે રૂશીઆનનો અથવા બાહેરના બીજા કોઈબી હૂમલાનો આપણે તુરતકારથી જવાબ આપી શકત એમ કેહવાની કાંઈ જરૂર નથી. હાલ જે પ્રમાણે બ્રિટીશ લોકો દેશી રાજ્યોની વચ્ચે પડે છે તેનો હેવાલ સાંભળી હુ આશ્ચર્ય પામ્યો છુ. વળી અજાયબ જેવુ છે કે આવી સ્થીતિ સાથ આપણુ રાજ્ય હજુ સુધી ટક્યુ છે. આ અભિપ્રાય આપી હુ માહારા મીત્રની દરખાસ્તને ટેકો આપવાની રજા લઉ છુ ".

મી૦ એચ. પેસ્તનજી બોલ્યા કે "હિંદુસ્તાનમા ઇંગ્રેજોનો રાજકારભાર ખામી ભરેલો છે એવુ એક ઇંગ્રેજને મોહોડે તેહને પેહલ વેહલુ સાંભળ્યુ છે. મી૦ પ્રિચાર્ડે ઘણીક ખામીઓ દેખડાવી છે, અને અત્રેના તથા કેટલાક હિંદુસ્તાનના લોક સમજેછે કે હિંદુસ્તાનમા ઘણુ શુદ્ધ રાજ્ય ચાલે છે એ વાત કેટલે દરજ્જે ખોટી છે તે પણ તેહને દેખડાવી આપ્યુ છે તેણે જે બાબદ હાથ ધરી છે તે ઘણી અગત્યની છે તેમાંતો સંશયજ નથી. તેણે ખામીઓ દેખાડતા એક ઉપાય પણ દેખાડયો છે, પણ હુ ધારૂછુ કે તે કાંઈ ચાલી શકે તેવો નથી અને તેનુ સાફ કારણ માત્ર એજ કે હિંદુસ્તાનમા એક આપમુખત્યાર દરબાર સ્થાપવાની વાત વિચારમા સારી લાગે છે પણ ખરેખર તેમ કરવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે આ ન્યાયની દરબારને કયા તત્વોથી ચલાવવી? તેમા કયા કાયદાઓ ચાલુ રાખવા, તેમા દેશીઓના લાભ શી રીતિએ તપાસવા. આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એજ કે નવા કાયદા બનાવવા જોઈએ પણ તે કોણ ઘડી કાહાડે? હુ એટલા માટે કહુ છુ કે આપમુખત્યાર ન્યાયની દરબારની વાત કાણને આનંદ પમાડે છે ખરી, પણ પાર પાડવી માહા મુશ્કેલ છે.

મી૦ નેસ્મીથ બોલ્યા કે "આ નિબંધની સામે કોઈ બોલ્યુ હોતતો ઠીક થાત કારણ તેથી વાદવિવાદમા લગાર જોસ આવે છે છેલ્લાં ગૃહસ્થ જે બોલ્યા તે વાજબી છે કે ન્યાયની દરબાર કાણને બાહેરથી આનંદ પમાડે છે અને તે ઉપરથી તેની મતલબ એવી સમજાય છે કે જો આ આનંદ પમાડનારી દરબાર ખરેખર બની શકતી હોયતો તેને કાંઈ વાંધો નથી તેહની મોટી અડચણ તો તે કેમ ઉભી કરવી તેનીજ માત્ર છે, અને તે કાંઈએને ખરેખાત નાપસંદ છ-

રતો નથી. મારી ખાત્રી છે કે ઇંગ્રેજોની અને દેશીઓની વચ્ચેના સંબંધની વાત ઉપર બેઉ ઇંગ્રેજો અને હિંદુસ્તાનના દેશીઓ આતુરતાથી ચીત લગાડશે. આખી પૃથ્વિ ઉપર આ બેઉ વર્ગના લોકો ઘણા શાના અને ડાહાપણ વાળા છે અને મહને કેહવાને કાંઈબી આંચકો લાગતો નથી કે જો દેશી રાજ્યો અને ઉંચે પાયેના દેશીઓ, તથા સઘળી વરણના ઇંગ્રેજો વચ્ચે પરસપર વ્યવહાર ચાલેતો, આપણા દેશે જે કીર્તી મેળવીછે તે એમનીએમ કાયમ રેહ અને હિંદુસ્તાનને પણ અંતે લાભજ થાય. બ્રિટીશોથી જે બની શકશુ તે આ દેશ માટે કર્યા પછી હવે બ્રિટીશો તેમાં ભાગ લેવા માગેતો તેમા કાંઈ ખોટું નથી, એમ કહું તો હું ધારૂછું કે હાલ હાજર થયના દેશી ગ્રૃહસ્થોને માઠું લાગશે નહી. મહને કેહવાને આનંદ ઉપજેછે કે જ્યારે હું કોઈ ઠેકાણે દેશી ગ્રૃહસ્થોને મળતો હતો ત્યારે, બીજા પારસી જાતના લોકો કરતા તેઓની મળી હું વધારે પસંદ કરતો હતો અને હજુ ના કરૂંછું કારણ કે તેઓની રીતિ અને સ્થીતિ આપણને ઘણી મળતી આવેછે. આ વિચાર માહારા એકલાના નથી પણ બીજા ઘણાઓનાછે. મી૦ બ્રિચારડે કચેરીની જે વાતો કહીછે તે ખરે ઘણીજ દલગીરી ઉપજાવનારીછે. આ રીતિ જ્યાસુધી ચાલશે ત્યાસુધી લોકોમાં સંબંધ પૂરો આવનાર નથી, કારણ જ્યારે એકુ દેશી ગ્રૃહસ્થ એમ જાણે કે તેનાથી છુટથી ઇંગ્રેજ સાથ મેળાપ થઈ શકનાર નથી અને જ્યારે ઇંગ્રેજ એમ જાણેછે કે તેનાથી દેશી સાથ બરાબર વાત થઈ શકનાર નથી ત્યારે તે બેઉ વચ્ચેનો વિશ્વાશ ઉઠી જાયછે. એકતરફી નજરે જોતા જો મેળુતો ઉંચા વર્ગના દેશીઓ સાથ સમજુતી રાખવામાં આપણને પોતાનેજ લાભછે અને આપણને અને તેમણે બેહુને લાભ થાય હેની ગોઠવણ કરવામાં તેઓ આપણને નક્કી મદદ કરશે. મી૦ બ્રિચારડનો તેના કામેલ અને સ્વભાવીક નિબંધ માટે ઉપકાર માની હું બેસવાની રજા લઉછું."

આ પછી અધ્યક્ષ બોલ્યા કે "મી૦ દાદાભાઈએ આ અગત્યની બાબદ ઉપર વાદવિવાદ કરવાને મુલતવી રાખવાની જે સુચના કરી તેને મંડળીઓ મંજુર રાખશે, કારણ કે અને કેટલાક જણ જેઓની હજુરમાં આ વાદવિવાદ થવો જોઈએ તેઓ હાજર નથી. અગર કેટલાક પોલીટીકલ એજંટો અને રેસીડંટો અત્રે હાજર હતે અને સાથે દેશી રાજ્યોની આમે વિચાર ધરાવનાર થોડાઘણા અમલદારો હાજર હતેતો આ તકરારમાં રસ આવતે કારણ ત્યારે આપણને બે બાજુની તકરાર સાભળવાને બની આવતે. આવતા વાદવિવાદ કરવાને દાદટે માહારે પારબ્યાસે રમા જવાનું હોવાથી માહારે કદાપિ આવવાને બનશે નહી માટે આ દેશી સરદારોને માહા પ્રીય બાબદ ઉપર થોડા શબ્દો બોલવાની રજા માગુછું. હિંદુસ્તાનની રાજ્ય કારભારી નોકરીમાં મે પણ થોડાક વખત કાહાડયાછે, અને માહારી ટુકી મુદતમાં મે પણ થોડાક અનૂભવ મેળવ્યો

છે. આ અનૂભવનુ પરીણામ એ નિપજ્યુ છે કે દેશી સરદારોના વાજબી હકોને બ્રિટીષો સમજી શક્યા નથી. આ માઠું પરીણામ કોઈ કોઈવાર કચેરીથી નિપજ્યુંછે એ વાત ખરીછે. છેવા બોલનાર ગૃહસ્થે ઘણી ડાહાપણથી તકરાર ચલાવીછે પણ હિંદુસ્તાનની તેની બીનમાહીતગારીને લીધે તેહને કચેરીનુ ખાતું તદન કાહાડી નાખવા જણાવ્યું એ કેવળ અવસ્યછે. આપણને મુનશી, મેહતા અને ચપરાશીઓતો જોઇયે, પણ દેશી દરબારમાં નેમાયલા સઘળા અમલદારોની ફરજછે કે ઘણી તપાશ રાખવી અને આ લોકોને ફાવવા દેવા નહી, આ લોકોના વગથી ઉપજતા ઘણા માઠા પરીણામો મે પોતે જોયાછે પણ હું ધારૂં છું કે જો એક ઇંગ્રેજી અમલદારને પોતાના હસ્તકના દેશી રાજ્યોનુ હીત હઇડે હોય અને તે ત્યાની ભાષા સારી પેઠે જાણતો હોય અને પોતાની ફરજ બજાવવામાં તત્પર હોય તો ત્યા કચેરીના આદમીઓનુ કાંઇ ચાલતુ નથી. ગમે એમની હોય પણ તે લોકોને આપણાથી કાહાડી શકાતા નથી. ઘણુ કરીએતો આપણે સાવચેત રહીએ, પણ મોહોટી વાતતો એજછે કે લારડ સ્રાનલીને હસ્તક ની કૌસલ આપણી સરકારના ઢંઢેરામા જાહેર કર્યુંછે કે હવેથી ઇંગ્રેજી સરકાર દેશી સરદારોના રાજ્યો જોડી નાખવાને ઇચ્છતી નથી. તેઓએ હેવુબી જાહેર કરયું છે કે તેઓ દેશી સરદારોના હકોને માન આપશે, અને જો રાજ્ય નીતિને વાજબીપણે ચલાવવાની આપણી ઇચ્છાજ હશે તો પછી દેશી સરદારોને બીહીવાનુ કાંઈ કારણ રેહશે નહી. વખતે હેવુ બી બને કે એકુ રાજા યોગ્ય રીતિએ રાજ્ય ચલાવવાને અશક્તિવાન માલમ પડેતો તેહનુ રાજ્ય તેનાજ કુટુંબના કોઈ લાયક માણસને આપ્યામા આવશે, હેવુ જો આપણ તરફથી આખા હિંદુસ્તાનમા સારીપેઠે જાહેર કરવામા આવેતો આપણી સરકાર ગેરઇનસાફી કરશે હેવી ધાસ્તી દેશી સરદારોમાથી નીકલી જાય. હિંદુસ્તાનસાંજ ન્યાયની દરબાર કરવાની જે સુચના કરવામા આવીછે તે વિષે હુ એટલુ જ કહુંછું કે એ બનવું કેવળ મુશકેલછે, પણ વળી ત્યાંનો ગવરનર જનરલ હેવા વાધાઓના ચુકાદા હાઇકોર્ટને સા માટે ન સોંપે તે પણ હુ સમજી શકતો નથી. દેશી સરદારોને માટે હુ જણાઉ છુ કે જેઓ સાથ મહને ઓળખાણ હતી તેઓ સઘલા મીત્રાઇને લાયક હતા અને જોકે તેઓમાના કેટલાકને ખમવું પડ્યુછે તોએ હું ધારૂ છુ કે તેઓ ખરેખર આપણી સરકારના પુરેપુરા વફાદારછે.

આ પછે મી૦ દાદાભાઈ નોરોજીકે મહને ધાસ્તી લાગેછે કે માહારા મીત્ર મી૦ પેસ્તનજીએ આપ્પખ્ત્યાર દરબાર સ્થાપવામા જે વાધા દેખાડયાછે તેમા તેઓ મી૦ પ્રિચારડની મતલબ સમજ્યા નથી. હુ ધારૂં છુ કે મી૦ પ્રિચારડની મતલબ એમછે કે, ઘણીક વેળા બ્રિટીષ રાજ્ય તથા દેશી રાજ્યો વચ્ચે અથવા બને દેશી રાજ્યો વચ્ચે મીલકતની બાબદના અથવા રાજ્યદરબારી વાધાઓ ઉઠે છે જે ઉપર પોલીટીકલ એજંટ રીપોરટ કરેછે અને તે ઉપરથી આપણી સર-

કોર અનજાણપણે દબાવે કરેછે. જે પક્ષની સામે ચુકાદો કરવામાં આવેછે તેઓને સામી તરફના ધણીઓનાં વાંધાઓના રદીઓ આપવાને બનતું નથી અને પછી એકતરફી નયાય કરવામાં આવેછે. હવે જો આવા મુકદમાઓ ચુકવવાને દરબાર સ્થાપવામાં આવેલો તે માટે નવા કાયદાઓ ઘડવાની કાંઈ અગત્ય નથી, સાધારણ સમજથી કામ ઘણું વેહલું થાઈ શકે. આ નયાયની કોર્ટમાં દેશી રાજવંશીઓના વીશ્વાસુ અમલદારો જેવાકે હાઈ કોર્ટના જડજો, સીવીલીઅનો વગેરે હોયતો તેઓ ઘણા ગરજી થાય. આ જડજો સાધારણ નયાયધીસોની મા ફક બેઉ બાજુની સાબેદીઓ તપાશી પોતાના ચુકાદા કરે અને તેઓ ઉપર ગવરનર જનરલનો કાબુ રેહે. હું ધારૂંછું કે મી૦ પ્રિચારડની મતલબ આજ જાતની કોર્ટ સ્થાપવાની હશે. આ વાંધાઓ કાંઈ બ્રિટન અને અમેરીકા અથવા બ્રિટન અને ફ્રાંસની વચ્ચે પડતા વાંધાઓ જેવા નથી. જો એક દેશી રાજ્યને બીજા દેશી રાજા સાથ વાંધો પડેતો અલબતાં તેહનો ચુકાદો વડાં રાજ્યથીજ થાય. તેઓ મહિમાહિ લડીતો સેહેજ નહી કારણ તેમ કરતાં હિંદુસ્તાનના ભલાને અર્થે તેઓને બ્રિટીશોનુ વડું રાજ્ય અટકાવેછે. આવા મુકદમાઓ ચુકવવાને હાલ જે રીતિ ચલાવ્યામાં આવેછે તે નુકસાનકારક, કંટાલા ભરેલી અને ગુંચવણ ભરેલી છે. અમલા યાને કચેરીના ખાતાંની બાબદમાં હું ધારૂંછું કે મી૦ નેસ્બીટની મતલબ એ હતી કે આ કચેરીથી થતા બગાડાને અટકાવ કરનારી કોઈ બીજી રીતિ વાપરવી. આપણે એક ઘણી સારી રીતિ બતાવીછે અને એક બીજી સારી હું જણાવું છું કે જો દેશી લોકો શું કેહવા માગેછે તે બરાબર સમજવાની ઇંગ્રેજી અમલદારો તજવીજ કરે અને તેઓને પોતાની આગળ છુટથી આવવા દેતો આ કચેરી ખાતાંની જે અતીઘણી ફર્યાદ કરવામાં આવીછે તે ન થાય. ખરૂં જોતાં હાલની હાલત પ્રમાણે હેવા શખશોના હાથમાં સત્તા આપવામાં આવીછે કે જેઓ થોડુંજ ઇંગ્રેજી જાણેછે અને પોતાની સત્તા પ્રમાણીકપણે અને ફાયદા ભરેલી રીતે કેમ વાપરવી તે તેઓને આવડતી નથી. આમાં કચેરીનાં ખાતાંને કાહાડી મુકવા હેવું કેહેવાની મી૦ નેસ્બીટની મતલબ હું ધારતો નથી. પણ તેથી ઉપજતાં નુકસાનનો અટકાવ દેશીઓને પોતાની પાસે આવવા દીધાથી થઈ શકશે, અને એ ઉપાય ઇંગ્રેજોના પોતાનાજ હાથમાંછે.

મી૦ દાદાભાઈનાં બોલી રેહવા પછે મી૦ પ્રિચારડે ઉત્તર આપયો કે "મેં સુચનાઓ કરી તે ઉપર જે વાંધાઓ ઉઠાવ્યામાં આવ્યા તેહનો ઉત્તર મી૦ દાદાભાઈએ ઘણો સારી રીતે આપ્યોછે હેવું હું ધારૂંછું. મારાં ચીતમાં જે વિચાર હતા તે આબેહુબ એવણે જાહેર પાડયાછે. આવી નયાયની કોરટનાં દાખલા જો જોઈતા હશેતો હું હાલનાં હિંદુસ્તાનનાં ઇતીહાશ ઉપરથી આપી શકીશ. જેમકે ૧૮૪૮ માં વાનસ એગન્યુ અને કેપટન એનડરસનનાં ખુનમાં સામીલ રેહવાનો અપરાધ દીવાન મુળરાજ ઉપર મુકવામાં આવ્યો હતો અને

૧૮૪૯ ની લડાઈ પૂરી થતાજ તેહને ઇનેસાફ માટે ઉભો કરવામા આવ્યો તેહની વાજબી તપાસ ચાલી પણ તેહના ઉપર જયાસુધી સીધી રીતે વાંક મુકવામા આવ્યો નહી ત્યાહાસુધી તે અપરાધી પુરવાર ન થયો અને તેહને શીક્ષાબી કરવામા ન આવી તે સીધી રીતિ એકે જાહેર અને વાજબી તપાશ કરવી અને અપક્ષપાત ન્યાયધીસો પાશે બેહુ બાજુઓની ચાક્ષીઓ મેલાવવી, એવીજ એક બીજી તપાશ બનવા પછે દીલહીના રાજાની થાઈ હતી આ મુકદમામા જેટલા લોકો ઉસકેરાયા હતા તેટલા બીજા કશામા ન હશે તોએપણ ઇનસાફની વાતમા વચ્ચે કોઈ પડયુ નહી તેહની તપાસ પક્ષપાત કે અપક્ષપાત હતી તે વિષે એક સબુત કોઈએ કાહાડયો ન હતો તેના ઉપર અપરાધ મેલવામા આવ્યા પણ તેહને પોતાનો બચાવ કરવાને અને નિરઅપરાધી પુરવાર કરવાને તક આપવામા આવી હતી આ શીવાય બીજા ઘણા દાખલા હુ ઈતીહાસમાથી આપી શકીશ પણ આ બેજ ઉપરથી માલમ પડશે કે ગમે એવા અસાધારણ મુકદમાઓમા પણ આ રીતિ ચલાવવાની કાંઈ હરકત નથી મે ઉપર દાખલા ટાકી બતાવ્યાછે તેમા તો ખાનગી પુરૂષો ઉપર અપરાધ મેલવામા આવ્યાછે પણ ઘણાક દાખલા એવા મળી આવશે જેમા દેશી રાજ્યો વચ્ચે વાધા પડેલા હશે ટુકમા હુ એક દાખલો આપુ કે જેમા ન્યાયની કોર્ટની અગત્ય હતી તોએ હુ સાફ જણાવના માગુછુ કે કેઈ પક્ષ વાળા સાચા હતા તે હુ કહી શકતો નથી આસરે ત્રણ વર્ષ અગાઉ જેપુરના સસ્થાનમાથી લકદીરસીંગ ઘણાક માણસો સાથે નીકળ્યો અને અલવારના સસ્થાનમા લુટફાટ ચલાવી ઘણાક માણસોના જીવ લીધા અને ઢોરોની ચોરી કરી આ રમખાણ ઘણુક સુધી ચાલ્યુ અને ઘણી નુકસાની થાઈ અલવારના માહારાજાને ખબર પડી કે લડાઈના હીંગામની માફક તેહના સસ્થાનની ખુવારી થાયછે તેણે સલાવાજાઓને આ વાતથી વાકેફ કીધા અને રફતે રફતે પત્રોમા આવી ત્યાપછે લકદીરસીંગને હુકમ થવાથી તે જેપુર પાછો ફરયો અલવારના માહારાજાને થયલી નુકસાનીનો દાવો તેણે જેપુરના માહારાજા ઉપર ઉઠાવ્યો આ દાવો ઘણાક લાખ રૂપીઆનો હતો આ દાવાના બદલામા જેપુરના માહારાજાએ સામો અલવારના માહારાજા ઉપર તેટલીજ રકમનો દાવો ઉઠાવ્યો હવે આ બે અગત્યના મોટા રાજ્યો વચ્ચે વાધો પડયો તેનો ચુકાદો કેમ થાય ? મે સુચના કરી તેવી જો ન્યાયની કોર્ટ હતેતો આ સઘળો મુકદમો ન્યાયધીસો પાસે આવતે અને તેઓ બેહુ બાજુની સાખસીઓ તપાશી વાજબી ઇનસાફ કરતે તે માટે કોઈબી ધારો કાયદા કાંઈ જોઈતે નહી, સઘળુ સાધારણ અકલનુ કામ હતુ પણ તેવી કોઈ કોર્ટ ન હોવાને લીધે આ મુકદમાનુ સેવટ ઘણુ ભુંડુ આવ્યુ "ફારેન ઓફીસ" મા લાંબો વખત સુધી ચરચા ચાલવા પછે આ મુકદમાને એવી રીતે માંડી વાલ્યો કે જેથી બે માહેથી એક પક્ષવાળાને ઘણુજ માઠુ

લાગણું હશે અને પોતાના ઉપર ગેરઇનસાફી થાઈ હેવું સમજી તે જાવેદાન-સુધી તેહના હૃદયમાં ઘોલાયા કરશે. મેં સુચના કરી હેવી જો ગોઠવણ થાય, અથવા તેવી નવાબ દરબાર અગત્યની વખતે ઉભી કરવામાં આવેતો આ જાતના મુકદમાઓના ચુકાદાઓમાં બેહુ બાજુવાળા રાજી થાય. આ બાબદ ઉપર હિંદુસ્તાનના દેશીઓ સાથ મેં ઘણી વાત કીધીછે અને જ્યારે આ સુચના મેં તેઓ આગળ ધરીછે ત્યારે તેઓએ ઉત્તર વાળ્યોછે કે, "જો તમે આ કરવામાં ફતેહ પામોતો આ દેશના આશીર્વાદ તમારા ઉપર રહી જશે, કારણ તેની ઘણી અગત્યછે."

આ પછી અધ્યક્ષ બોલ્યા કે "મી૦ પ્રિચારડે જે દાખલો આપ્યો તે ઘણો બંધબેસ્તોછે. તેમાં જેપુર અને અલવારના બે મોઠા રાજાઓ વચ્ચે વાંધો પડ્યોછે. હવે બનાવ એવો બન્યો કે બલવા પછે લાર્ડ કાનીંગે સીંધીઆ, જેપુરના રાજા અને અલવારના માહારાજાનો ઉપકાર માણ્યો હતો અને ઉપલા બેહુ જણુ આપણી સરકારના વફાદાર હતા. ત્યારે એવા મુકદમા કોઇ નવાબ આતનિ સોંફવામાં બ્રિટીષ સરકારને પોતાને લાભ હતો. તેથી તે રાજાઓના મનમાં આપણી તરફથી પક્ષપાતપણાની ભ્રાંતી ન આવત અને આપણે એક કંટાલા ભરેલી તપાસ કરવાની ફરજમાંથી બચી જાત. વળી તે નવાબને દેશી રાજાઓ પંસદ કરત હેવી માહારી ખાત્રીછે, એટલા માટે જોક આ સુચના એકદમ પાર પાડવા હું કેહેતો નથી, તોપ્ણ તે ઉપર પુખ્ત વિચાર કરવાની હું ભલામણ કરૂંછું."

મી૦ સાઇમનસે પ્રશ્ન કરયો કે શું આવા મુકદમાઓ માટે ન્યાયની દરબાર સ્થાપવાને ગવરનર જનરલને સત્તા નથી?

તેનો ઉત્તર મી૦ પ્રિચારડે વાળ્યો કે તેહને તેવી સત્તાછે ખરી પણ કમનશીબે એ સત્તા તે વાપરતો નથી.' હવે માહારી ઇચ્છા એ છે કે: આ સત્તા ચલાવવાને પારલામેંટના કોઇ ધારાથી અથવા ઇંડયા હાઉસના હુકમથી તેહને ફરજ પાડવી.

મી૦ પ્રિચારડના ઘણાજ અગત્યના અને કાબેલીઅત ભરેલા નિબંધને માટે તેહનો ઉપકાર માણવાની મી૦ નારમાંડે દરખાસત કીધી અને તેહને મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીએ ઘણીજ ઉલટથી પુષ્ટી આપી. ત્યાર પછે અધ્યક્ષનો ઉપકાર માણી સભા વીસર્જન થાઈ.

પુસતક ૪ થુ.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું ચોપાન્યું.

ના૦ ૧૬ અપાલો સ્ટ્રીટ—કોટ

હીસ હાઈનેસ જુનાઘઢના નવાબ સાહેબના આસરાથી
ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની મુંબઈની સાખાની
મેનેજીંગ કમીટીની સતા તલે.

સાંકળીયુ.

મુંબઈ,
દફતર આશકારા છાપખાના મધે
બેહેરામજી ફરદુનજીની કંપનીએ છાપીછે.
કોટ બેહેરામજી હોરમજજી સ્ટ્રીટ ના૦ ૬ તથા ૧૧
સને ૧૮૭૧ ઈસવી

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું ચોપાન્યું.

તા૦ ૨૨ મી ડીસેંમ્બર (૧૮૬૯) મુંબઇ મધે મળેલી સભા.

વિનાયકરાવ જગન્નાથજી સંકરશેઠ ઈસકવાયર—અદયક્ષ.

ઈસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની મુંબઇની શાખાની એક જાહેર સભા તા૦ ૨૨ મી ડીસેંમ્બરે ફ્રામજી કાવસજી ઇન્સટીટયુટ મધે મળી હતી જે વે-ળાએ ઉપાધ્યક્ષોમાંહેથી મી૦ વિનાયકરાવ જગન્નાથજી સંકરશેઠ ખુરસી ઉપર બીરાજ્યા હતા. કામકાજ શરૂ કર્યા અગાઉ તેઓ બોલ્યા કેઃ—

માહારા મીત્ર મી૦ ફીરોઝશા મેહતા "ગ્રાંટસ ઇન એડ" ની બાબદ ઉપર એક નિબંધ વાંચનારછે જે સાંભળવા માટે આપણે અત્રે ભેગા થયા છેએ. આ નિબંધના ગુણ, તે સાંભળવાથી જણાઇ આવશે અને ઇસ્ટ ઇં-ડયા આસોસીએશનના હસતકમાં છપાતા સગળા નિબંધોમાં આ જોડાયાથી તે ઓમાં સારો વધારો થયો હેવી મારી ખાત્રીછે. ઉપલાં ચોપાન્યાંમાં જો આ-સોસીએશનનો દરએક અધીકારી કાંઇ કાંઇ વધારતો જાયતો હવે પછીના લો-કોને અગત્યની અને વાંચવા યોગ્ય બાબદો મળે. જે દીને ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની મુંબઇની શાખા સ્થાપવામાં આવી ત્યારે મેં માહારો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે આ સભાથી સરકારને ઘણો ટેકો થશે, અને આ સભાના ચંચળ અને કામેલ હાનરરી સેક્રેટરી મી૦ ફીરોઝશાએ જે દાખલો ધરયોછે તે પ્રમાણે ચાલવાને ઘણાકોને ઉલટ થયે હેવી હું આશા રાખુંછું.

આ પછી મી૦ ફીરોઝશા મેહરવાનજી મેહતાએ પોતાનો નિબંધ વાં-ચ્યો હતો.

વિષય—મુંબઈ ઈલાકામાં દાખલ કરેલી "ગ્રાંટ ઈન એડ" ની ગોઠવણ.

લંડનમાં ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની હજુર મુંબઈ ઈલાકાના કેળવ-ણી ખાતાં વીષે મેં મારો નિબંધ જ્યારે વાંચ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનના દેશીઓને કેળવણી આપવાના ફાયદા, ગેરફાયદા વીષે બોલવાની મને ઘણી થોડી અથવા

કાંઈજ અગત્ય પડી ન હતી તે વીષે મા નવાનુ હુ જો માથે લેતતો મે મારી ફરજ ઉપ્રાત કામ માથે લીધુ હેતુ મને તે વેળા લાગ્યુ હતુ, અને તેમ જો થા તતો ખાની કનીન અડચણો સામે મારે લડવુ પડત તે વેળાએ એક ચો પડી બાહેર પડી હતી, (Ideas of the Day on Policy) જેમા ગજદુઆરી નિતીના ચાલુ વિચારોનો વખાણવાજોગ સાચો અને ભરૂસા લાયક સાર હતો હેવુ સઘળે ઠેકાણેથી કેહવામા આવતુ હતુ તે માં હિંદુસ્તાનની બાબદનુ પ્રકરણ કાહાડી જોતા મી૦ સી બક્સટને નીચે પ્રમાણે વિચાર આપેના મારા જોવામા આવયા "કોઈ પણ દેશ જીતી તે ઉપર રાજ ચલાવનારાઓ વચે અને હિંદુસ્તાનમાં બ્રીટીષ લોકોના રાજ્ય કાર બાર વચે એક માહાભારત ફેર એ ગણાજછે કે સઉથી પેહેલા આપણે પોતાના ભલાને અર્થે નહીં પણ તયાના લોકોના ભલાને અર્થે રાજ ચલાવો જોઇએ ઘણીક અડચણો અને અપવાદ છતા આ બધી રાજનીતિને બ્રીટીષો મજ બુતીથી પકડી રહાછે અને ખરૂ જોતા તે તેઓના કારભારનુ મુળ તત્વ થઈ લાગ્યુ છે" તે વખતે આ વાત મારા અભ્યાસ અને અનુભવથી મહને સાચી લાગી હતી પણ આ દેશમા પાછો ફરયા પછી મને આપોઆપ માલમ પડયુ કે જે વગના લોકો આ તત્વને હવી કાહાડેછે અને એવી રાજ્યનીતિ રાખવાથી કોઈ વેળા નાશ થશે હેવી બીખામણ પોતાના જાતભાઈઓને અને આપણને આપેછે તે વર્ગ કાંઈ નાહાનો નથી આ જમાનામા ઉચામા ઉચી કેળવણી આપી શકાય તેવી દેશીઓને આપવાની સુચનાથી તેઓ એ કદમ સામે થાયછે અને ઉચી કેળવણી આપવાના ગેરફાયદા ઘણા સખત શબ્દોમા ફરી સમજાવેછે

આ લોકો વીષે એસારો કરવાની મારી મતલબ એટલીજ કે હાલના જ માનાના ઉચામા ઉચી વર્ણના સઘળા સુધારા અને વધારાઓમા દેશીઓને કેળવ્યામા અને તે મતલબ પાર પાડવા માટે જાહેર કેળવણીના ઉપાયો કરવા માં ઘગધાડનો ધર્મ અને લાભ છે અને એજ વિચાર ઉપર મેં મારો નિબંધ રચ્યોછે એવુ હુ સરૂઆતથીજ કેહવા માગુછુ

દેશીઓને કેળવણી આપવા માટે આજદીન સુધી જે કોશીસો કરવામા આવીછે અને તેથી જે પરીણામ અત્યારસુધી નિપજ્યાંછે તે ઘણાજ સારાં ધારવામાં નઠુણુ કેહવાય અને વળી આપણે ભુલી જવુ ન જોઈએ કે જયારે એ વાત હાથમા લીધામા આવી ત્યારે ઘણીક અડચણો પસાર કરવી પડી હતી અને ઘણીક રીતિઓ અજમાવવી પડી હતી પેહલા ૪૦ વર્ષો ફક્ત અધકારમા ગોતા ખાવામાજ ગયા એમ કહીએ તો ચાલે પણ ૧૮૫૪ મા લાગ્યુ કે કેળવણીને પાસરે રસ્તે ચલાવવાનો અને મજબુત પાયો નાખવાનો હવે વખત આવ્યોછે અને તેવાજ વિચાર ઉપરથી ૧૮૫૪ નો

મોહોટા કેળવણી ખાતાનો દસ્તાવેજ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો તે દસ્તાવેજ માંહેની એક મોટી બાબદ 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ને હિંદુસ્તાનમા દાખલ કરવામા આવીછે તે વીષે આ નિબધમા હુ બોલવા માગુછુ.

જે જાતના રાજ્ય અધિકારીઓ તરફથી આ દસ્તાવેજ ઘડવામા આવ્યોછે તેઓને અયોગ્ય તે ન હતો. સભાલથી લખેના અને સભાનથી ધારેલા રાજદુઆરી દસ્તાવેજો માંહેના ઘણાએક ગુણો તેમા હતા તેમા આ બાબદ વીષે આગના અનુભવના ઘણા અપક્ષપાત અને વાજબી વિચારો આપ્યાછે અને ઘણા ખોલ્લાશ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમા સક્ષેપમા અભિપ્રાય આપ્યોછે, ભવિશ્યમા કેવી રીતિ ચલાવવી તે તેમા સપુર્ણ અને સ્પષ્ટ રીતિએ દેખાડી આપ્યુછે, અને પૂર્વની પછાત પડી ગએલી જોકે કીમતી વિદ્યાને ઠેકાણે પશ્ચિમની વિદ્યા હુનર લાગુ કરી હિદુસ્તાનની સરૂઆતની કેળવણીને મોહોટો લાભ કરી આપ્યોછે આ દેશની ભાષાઓને અને ઇંગ્રેજીને કેળવણીમા સરખો ભાગ આપીને ઇંગ્રેજી તથા દેશી ભાષાઓની હીમાયતી કરનારાઓ વચેનો લાંબો જઘડો આ દસ્તાવેજે માંડી વાળ્યોછે જાહેર કેળવણીને માટે તેમા જુદુ ખાતુ પાડવાનો હોકમ કર્યો અને અત્યારસુધી જેઓએ એ કામ ચલાવ્યુ તેઓની મદદ પણ કાયમ રાખીછે. અને એજ ઉપયોગી રસ્તા વેજમા નાહાની, મોટી નિશાળો અને મધરેસાઓ સ્થાપીછે અને તેઓને માથે એક 'યુનીવરસીટી' સ્થાપી સગળુ સપુર્ણ કરયુ છે.

પણ જેમ આ દસ્તાવેજમા ઇંગ્રેજી ખુબીઓ છે તેમ ઇંગ્રેજી ખામી ઓપણ છે, તેમા કેળવણી આપના વીષે સગળી ગોઠવણો નકી કરયા પછી તુરતજ આપણા કાન ઉપર નાખ્યુ છે કે "દેશીઓને કેળવણી આપવા માટે જોઇતા સગળા સાધનો કાઈ એકલી સરકારથી થાઇ શકેજ નહીં" વળી કેળવણીએ જે અત્યારસુધી પગના ભરયાછે અને મુખ્ય કરી 'કાલેજો' એ અને નિશાળોએ જે સુધારો અને વધારો કર્યોછે તે બાબે તેમા પોતાને આપસતોષથી મુબારકબાદી આપીછે સરકાર તરફથી ઘણાજ થોડા નાણાની મદદથી સગળી અગત્યની કેળવણી અપાઈ ચકાય એવી રીતિ દાખલ કરી શકાશે હેવુ તેમા જડપથી મનમનાવામા આવ્યુછે અને દેશી કેળવણીમા આ 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ની રીતિ લાગુ કરવા માટે તેમા એવી તકરાર ચલાવીછે કે તેથી ઇંગ્રેજોને તે વાજબી લાગ્યા વના રહે નહીં. તેમા જણાવેછે કે "આ રીતિ પૂરતી ફતેહથી આ દેશમા યોગ્ય ચાઈ પડીછે" લાર્ડ બાલીંગબ્રોક ઇતીહાશના અભ્યાશ વીષેના પોતાના પુસ્તકમા લખેછે કે "એક દેશના લોકો ગર્વથી પોતાના ધારા, કાયદા, અને રીતભાતોને અમુક ગણી તે ઉપરથી ખરા ખોટાનો નિયમ બાધેછે તે જેવી હસ્વા સરખી અને નુકશાનકારક મૂર્ખાઈ માણસજાતમા બીજી ન હશે." એવાજ મજબુત કરા

ણોને સાથે ઉપલો દસ્તાવેજ ' ગ્રાંટ ઇન એડ ' ની રીતિને ઉત્કટથી પકડેછે અને હિંદુસ્તાનની કેળવણી માટે તેને ઘણીજ માફક અને અચુક ગણેછે.

મેં માહારા આગલા નિબંધમાં જણાવ્યું હતું કે એકકથી ઉતરી બે જાતની બુલોથી હિંદુસ્તાનને ખમવું પડેછે. ખરેખરી ઉપયોગી ઇંગ્રેજી રૂઢીઓ જેની હિંદુસ્તાનને અગત્યછે તેથીજ તે બેનશીબછે અને જે તેના ઉપર લાગુ પાડવામાં આવેછે તે તેની સ્થિતીને મુદલ માફક આવતી નથી. વળી ગ્રાંટ ઇન એડની રીતિ હાલ વેલાતમાંથી નિકળી જશે એવું લાગેછે કાંકે જે કારણોને માટે તે દાખલ કરવામાં આવી હતી તે હવે રહયાં નથી અને એ વીચારથી આપણા મુકદનો ભાર કાંઇ ઓછો થતો નથી. ગમે એમ હોય તોયે એટલું તો આપણે દેખાડી શકીશું કે જે કારણ માટે એ રીતિ અજમાવી જોવાની ઇંગલાંડમાં ગરજ પડી હતી તે કારણ હિંદુસ્તાનમાં છેજ નહીં. તે કારણો એકે પેહલુંતો કેળવણીની અગત્ય ત્યાના લોકોને સારીપેઠે માલમ છે, બીજું એકે ત્યા વધની ઓછી સપુર્ણ અને મોટી થાપણની બક્ષીશો વાળી કાલેજો અને નાહાની નિશાળો હતી અને ત્રીજુતો ત્યા જુદા જુદા વર્ગની કેળવણી-રીતિ દાખલ કરવાની અગત્યછે.

હવે હિંદુસ્તાનમા ઉપલા કારણો માહેનું પેહલુંછે, એમ ઇંગ્રેજોથી કહી શકાવા-નુંજ નહીં; કારણ કે આ દેશ જે તેઓએ જીતી લીધું તે માટે તેઓનું બા-હાનુંબી એજ કારણછે હેવુ મી૦ લુઇબવાક જેવા અપક્ષપાત લખનાર કેહેછે. પણ ખરી વાત તો એજછે કે સાધારણ કેળવણીના ફાયદાથી હિંદુસ્તાનના દેશીઓનો મોટો ભાગ અનજાણપોછે, અને ઇંગ્રેજોના આવ્યા પછે કાંઇ તેમા જાહાજો વધારો થયો હોય હેવુ નથી. ઉચ્ચા વર્ગની કેળવણી આ-પવા માટેના કેળવણી ખાતાઓ ઉઘાડવાને નાણું ખરચવા સારૂ લોકોને ઉનર થાય હેવો કાઇ વધારો કરવામા આવ્યો નથી, અને ઘણાજ જુજ દેશોમાં ખાનગી મદદથી ' કાલેજો ' અને મોટી ' સ્કુલો ' ઉઘડી હશે.

ઉપર આપેલા બીજાં કારણ ઉપર આપણે હવે આવ્યે છેએ. ઇંગલંડમાં " ગ્રાંટ ઇન એડ " અજમાવી જોવાનું બની શકે હેવું હતું કારણ કે ત્યાં અ-ગાઉની સ્થાપેલી નિશાળો અને " કાલેજો " હતી જેમાં ત્યાંના રાજાઓએ અને રાજ્ય અધીકારીઓએ મોટી નાણાની બક્ષીશો આપી હતી. અને આ બક્ષીશો, કેળવણીની ખરી કદર બુજી તેહને મારેજ કરવા કરતા એ બક્ષીશ કર નારાઓમાં ધર્મની કેળવણી આપવાની કાળજી વધારે હતી એમ કહીએ તો ખોટું કેહવાશે નહી. ગમે તેની મતલબ હોય તોયે આ ખાતાઓ પક્કા પાયા ઉપર તે વેળાએ હતાં અને કદાપિ અગાઉ તેઓ બીજું કાર્ય સારતાં હોય પણ હાલતો મુખ્ય કામ બજાવેછે. હવે જ્યારે ડાએરેકટરોએ પોતાનો દસ્તાવેજ જા-હેર પાડયો ત્યારે ઉપરને મળતું કારણ મુંબઇ ઇલાકામા શું હતુ ? આપણે ૧૮૫૪

માં હતી તેવી નહી પણ આજ કાલની ચાલતી સરકારની સ્થાપેલી નીશાળો અને કોલેજો તપાશી જોયે. પેહલા "હાઈ સ્કુલો" ને જોતા મોટા દસ્તાવેજમાં 'મેટ્રીક્યુલેશન' ની પરીક્ષા સુધી શીખવવાનું તેઓને માટે ઠેરવ્યુંછે. આ હાલતમા તેઓને ઇંગલાંડની જાહેર નિશાળો જેવી કે 'ઇટન,' 'રગબી,' 'હેરો,' 'ઉવેસ્ટ મીન્સટર' ઇતી૦ સાથે સરખાવી શકાય અથવા ફ્રાંસની કેટલીક મોટી નિશાળો (lycées) જેવી કે પારીસની 'લુઈ ધી ગરાંડ" નેપોલીઅન,' 'સેંટ લુઈ,' 'બોનાપાર્ટ' ઇતી૦ સાથ તેઓને સરખાવી શકાય. આ માહેની એક નીશાળ 'લીસે સેંટ લુઈ' જેનું વર્ણન મી૦ મેથ્યુ આરનોલડના કાબેલ હાથ તલે થયલુંછે તેની સાથ આપણી 'હાઈ સ્કુલોની' હાલત સરખાવી જોઇએ. ઇગરેજી નિશાળને બદલે ફ્રેંચ નિશાળ પકડવાનું કારણ એકે પેહલા કરતા બીજામા વધારે ચોકશાઈ અને નીમ રાખવામા આવેછે. આ 'લીસે' માં શી ચીજછે જે આપણી નિશાળોમા નથી તે જોતા માલમ પડેછે કે પેહલવેહલુ તો 'લીસે સેંટ લુઇ' નું ઘર ઘણુ સોભાયમાન, સગવડ વાલું અને સુખાકારી ભરેલુંછે, અને ૮૦૦ નિશાળ્યાઓની સગળી ગરજો પુરી પાડવાને કેવળ યોગછે. તેમા તંદરોસ્તી જાળવવાની સગળી ગોઠવણ અને કસરત, ગમતને માટેની જગ્યાઓ ઘણીજ સંભાળથી કરવામા આવીછે અને તે ઉપર સરકારને મોહોટો ખરચ પડ્યોછે.

હવે આપણી મોટામા મોટી 'હાઇ સ્કુલ' જે 'સેનટરલ સ્કુલ' ને નામે ઓળખાયછે તેનો દાખલો પકડયે. તે કેમ બધાઇછે તેની વાત પડતી નાખ્યે તોએ તે ભાગી તુટી હાલતમાછે માટે કેળવણીખાતાંના વડાના દરએક રીપોરટમા તે બાબે ફર્યાદ કરવામા આવેછે. તે મહિના સગળા નિશાળ્યા તેમા સમાતા નથી અને તેમા દાખલ થવા યોગ્ય બીજા ઘણાક ઉમેદવારોને જગ્યાની તાણને લીધે ના પાડવામા આવેછે. તંદરોસ્તી જાળવવાના સાધનો તો તેમા છેજ નહીં, અને કસરત અથવા રમતને માટેની તેમજ જાણવું. ઘણીક મુશ્કેલીની 'હાઈ સ્કુલો' માટે હાલ નવા મકાનો બાધવામા આવ્યાછે. પણ જાણે માત્ર ચાર દેવાલ અને માથે છાપરુ હેવી સરતો થીજ આ ઇમારતો બાંધવાનો હોકમ થયો હોય તેવુ સગળુ છે.

વળી "સેંટ લુઈ" ની નિશાળમા નિશાળ્યાઓને રેહવા ખાવાનુ સગળું ત્યાજ સપુર્ણછે જે આપણી નિશાળમા તો નામનુંબી નથી. આ પ્રમાણે અત્રે કરવામા કેટળીક અડચણો આગાઉ નડતી હતી. પણ હમણા 'એલફીનસ્ટન' અને 'દખણ કાલેજો' મા વિદ્યાર્થીઓને ચોક્શ સરતોથી રેહવા દીધામા આવેછે અને તેનો લાભ લેવાને ઘણાક ઉતરી પડેછે માટે હવે કાંઇબી અડચણ જેવુ દીસતુ નથી અને જલદીથીજ તપાશી જોવા માટે એ જાતની નિશાળો સ્થાપવી જોઇએ જેમા છોકરાઓને ખાવા પીવા, રેહવાનુ

સગણુ સાથે હોય કેળવણીની અગત્ય એક બાજુએ મુકના આવી નિશા ળોની હિંદુસ્તાનમા સસારી અને રાજદ્વારી અગત્યછે મેં એક વેળા આગળ જણાવ્યુ તે પ્રમાણે 'યુનીવરસીટીઓ' અને 'કાળેજો' ના વિદ્યાર્થી ઓમા એકમેકમા ભાઇબધાઈ થવાથી પ્રજામા ભાઇબધાઈ અને એખલાસ વધેછે અને તેથી નાત જાતના બધારણો ટાડી નાખવામા ઘણી મદદ થા યછે તથા કુમના મનો સાથે મલ્યાથી જાની ભેદ જતો રેહછે

હવે આપણી મોટી નિશાળના અને 'લીસે' ના શીક્ષકોને સરખાવી જોઇએ સગળાઓ કબુલ કરશે કે કોઇ ની નિશ ળનુ ચડતાપણુ તેના શી ક્ષકો ઉપર મોટો આધાર રાખેછે શીક્ષકો પુરૂ પાડવાનુ માહા ઉપયોગી કામ ફરાસમા Ecole Normale Supèrieure નામના ખાતાથી ચાલેછે તેમા હાલ ૧૧૦ નિશાળ્યાઓ છે, તેઓ સગના પગારદારછે અને વર્ષ દાહાડે તેઓને ૬૦ પૌડની 'સ્કાનરશીપ' મળેછે જેમાથી તેઓનો ગુજરો થાયછે તેઓની શીખવાની મુદત ત્રણ વર્ષછે ત્યા દાખલ થવા માટે કોઈપણ શખ્સ પેહલાતો ૧૮ વર્ષની ઉપર અને ૨૪ ની અંદરની વયનો જોઇએ અને શીક્ષક ના કામમા અડચણ કરે હેવી તેનામા કાઇપણ શરીરની ખામી નથી હેવી ડાક્ ટરની સરટીફીકિટ જોઇએ તથા સારી ચાલની જામીનગીરી સ્કુળમાથી મળવી જોઇએ જો તેહન કબુલ રાખવામા આવ્યો તો દસ વર્ષ સુધી જાહેર કેળ વણી ખાતામા નોકરી કરવાને તેહને બાધી લીધામાં આવેછે વળી તેહને (Bachelor of Arts) બી એ ની અથવા (Bachelor of Science) બી એસની પદવી મેળવવી જોઇએ માહરે જણાવવુ જોઇએ કે ફ્રેંચ નિશાળોમા એક સીક્ષક પોતે જેમા પસાર થાઇ યોગ્ય ઠરયો હોય તે શીવાય બીજી કોઈ બાબદમા નિશાળ્યાઓને શીખવવા દીધામા આવતો નથી પસાર થયલા ઉમેદવારો એ આગલ જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ સુધી શીખેછે અને તે ટના વખતમા તેઓનુ મન ઘણુજ કેળવામા આવેછે અને તેઓને શીક્ષકની સ્થીતિને યોગ્ય કરવાને ખુબ મેહનત લીધામા આવેછે ફ્રેંચ નિશાળના એક શીક્ષકનો પગાર વર્ષ દાહાડે ૭૫૦૦ ફ્રાંક અથવા ૩૦૦ પૌડથી તે ૩૫૦૦ ફ્રાંક અથવા ૧૪૦ પૌંડ સુધી હોયછે આ પ્રમાણે જોતા ફ્રાંસમા શીક્ષકો નિશાળો માહેના એકાઓમાથી ચુંટી કાહાડવામાં આ વેછે અને તેઓને તે માટે જુદીજ ઘણી ઉંચી કેળવણી મળેછે હવે આપણે બીજી બાજુ તપાસીયે અત્યાર સુધીતો આપણામા 'નારમલ સ્કુલ' ન હતી પણ નાર્ડ ડનડરીની કાંઈક કે તેમ કાઈ તેવુ બાગુ મુંબ ઇનુ બરૂ, પાણુ ત્યારથી. અમદાવાદ. અને. પુના. 'વરનાક્યુલર. કાલેજો.' ને ફેરવી શીક્ષકો તયાર કરવાની સ્કુલો બનાવવા ।। આવીછે ત્યારથી આ વાત ઉપર સેહજ લક્ષ આપાવવુ લાગેછે પણ આ વરે આ 'ટરેનીંગ સ્કુલ'

અને કાલેજોમાં શું કમછે ? યાદ રાખવું કે ‘સ્કુલો’ મધ્યેથી સરસ નિશાળીયાઓ મુંઠી કાહાડી દેશમાં ચાલતી ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી જ્યાંસુધી તેઓને મળે નહી ત્યાંસુધી આ ‘નારમલ કાલેજો’ નહીં હોયતો ભલી. ‘ઇંગ્લિશ નારમલ’ માં દાખલ કરતી વખતે જે કરડી સરતો કરવામાં આવેછે તેવી અમદાવાદ અને પુના ‘ટરેનીંગ સ્કુલો’ માં કરવામાં આવતી નથી. અને તેમાં શી નવાઇ ? ‘ઇંગ્લિશ નારમલ’ માં જે ‘સ્કાલરશીપો’ મળેછે અને જેથી તેઓનું ગુજરાન ચાલેછે તેવી અત્રે મળતી નથી, અત્રેની ‘ટરેનીંગ’ નિશાળો જેમ હાલછે તેમ તો સાધારણ બીજા વર્ગની નિશાળો જેવીછે, અને ઘણું નાણું ખરચી નિશ્ફળ કેમ થવું તે શીવાય બિજાનું કાંઈ શીખાડતી નથી, અને તેટલાં લાયક શીક્ષકો વગર બીજી નિશાળોને ખમવું પડેછે. વડા શીક્ષકોના હોદ્ધા ઠીક કેળવણીના કેટલાક યુનીવરસીટીના ગ્રાડ્યુએટોના હાથમછે પણ નાહાના શીક્ષકોની જગા થોડા પગારવાળા જુવાન શખ્શોથી ભરાયલીછે અને જે નિશાળીયાઓને કેળવવા તેઓને નેમ્યાછે તેમના કરતાં આ શીક્ષકોને કાંઈ વધારે આવડતું નથી. નિશાળોની ખરાબ હાલત વીશે વારેઘડીએ ઉપરીઓના રીપોરટોમાં જે ફરીઆદ જોવામાં આવેછે તેનું મુળ કારણ આજછે. અને જ્યાંસુધી સારા પગારવાળા અને ખુબ કેળવાયલા, શીક્ષકો પુરા પાડવા માટેના ઉપાયો કરવામાં આવશે નહીં ત્યાંસુધી નિશાળોને કપાળે આ આપદા ચોટેલીજ જાણવી.

હવે આપણે શું અભ્યાશ થાયછે તે સરખાવી જોઇએ. વાજબીપણે કેહેવાઈ શકાશે કે જ્યાંસુધી એક ચોકસ અભ્યાશને શીખાડનાર બરાબર કોઈ ન હોય ત્યાંસુધી તે અભ્યાશને આપણો મેળ કરી રાખવો એ ઘણું અઘટીતછે એટલું છતાંબી બેહુ દેશોમાં જે અભ્યાશનો નિયમ પકડવામાં આવ્યોછે તેહને સરખાવી જોવામાં કાંઈ નુકશાન જેવું નથી. ફ્રેંચ નિશાળનાં અભ્યાશ મસાથી ફેડવવામાં આવેછે અને દેશના એક નાકાંથી તે બીજા નાકાં સુધી એકસરખો ચોકશ અને શુદ્ધછે. ફ્રેંચ ‘લીસે’ માં ૮ વર્ગ હોયછે જેમાંના છેલા બે આપણી નાહાની પાને “આંગલો વરનાક્યુલર સ્કુલો” ને મળતા આવેછે અને બાકીના ઉપલા વર્ગો આપણી ‘હાઈ સ્કુલો’ ને મળતા આવેછે. એક વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં ચઢતાં એક વર્ષ લાગેછે અને ૮ વર્ષની ઉમરે ઘણુંકરી એકુ છોકરો દાખલ થાઈ શકેછે. હવે ત્યાંના અભ્યાશની વિગત તપાશપે. વળી પાછું આપણે મી૦ આરનોલડનાં સાફ સ્પષ્ટ અને ચોકશ બોલો ઉતારી લઇએ જેમાં વાંધો નિકળી શકેજ નહીં. “પોતાની દેશી બાષામાંથી મોહોડે ચહડાવવાની ઘણી લાભકારક રીતિ છેક નિચલા વર્ગથી તે છેક પેહલા વર્ગ સુધી ચાલુ રાખવામાં આવેછે. છેક આઠમાં વર્ગથી (Classe de huitième) તે સાતમાં વર્ગ સુધી (Septième) લાટીન સરૂ કીધામાં

આવેછે પછી ત્યાંથી ગ્રિક અને બીજી આ જમાનાની ભાષાઓ શીખાડવાનુ ચાલેછે. તેમાં ઇંગ્રેજી, જરમન, સ્પાનીશ, અથવા ઇટાલ્યનથી હોય અને તે જેમ જેને ભાવે તેમ અથવા નિશાળ્યાઓના માબાપની ખુશી ઉપર આધાર રાખેછે. ચીતારવાનુ અને ગાવાનું દ્રેચ નિશાળોમાં અગત્ય કરી શીખાડવામાં આવેછે અને તેનું કાંઈ વધારે દામ પડતું નથી. ચીત્ર પાડવાનું ગમત દાખલ નહીં પણ હુન્નર દાખલ શીખાડવામાં આવેછે અને છેક લીટી લીટાના સાદા અભ્યાસથી તે નકશીદાર અને સામો પદાર્થ જોઈને પાડવાનું તેઓને શીખવેછે."

"પાચમાં વર્ગમાં આપણો અગરુજી મીત્ર કારનીલ્યસ નિપોસ શીખાડવામાં આવેછે અને વળી જસ્ટીન, ઇલીઅન અને લુશીઅન જેવા લખનારાઓનીથી અભ્યાસ કરવામાં આવેછે જે હું ધારૂંછું કે આપણી નિશાળોમાં ચાલતો નથી. આ અને છઠા વર્ગમાં પાઠ લેવાનો વખત એકસરખો વેહેંચી નાખેલોછે; એક અઠવાડીઆમાં દસવાર અને બે કલાક ગાવાનું, એક કલાક ચીતારવાનુ અને બે કલાક કસરત કરવાની. એક વર્ગ બે કલાક સુધી ચાલેછે અને તેમ ગણતાં કસરતના કલાકો બાહેર રાખતાંથી એક અઠવાડીઆમાં ત્રેવીસ કલાક પાઠ ચાલેછે. આ કલાકોને નીચે પ્રમાણે વેહેંચી નાખવામાં આવ્યાછે. સાહાડાસાત પાઠો યાને ૧૫ કલાક અગુલી મુખ્ય ભાષાઓ, એક પાઠ બે કલાક, ઇતીહાશ અને ભૂગોળ વિદ્યા, બે અડધા પાઠો, બે કલાક ચાલુ ભાષા; અડધો પાઠ, એક કલાક ગણીત શાસ્ત્ર.

"ચોથા વર્ગમા (Quatrième) લાટીન ભાષાનો કવીતા વિચાર અને ભૂમિતિ વધારે શીખાડવામા આવેછે. આ વર્ગમાં એક કલાક પુરાણી ભાષાઓને ઓછો અને ગણીત શાસ્ત્રને વધતો આપવામાં આવેછે, ચીત્ર પાડવામાં પણ એક કલાક વધારે મળેછે.

"ત્રીજા વર્ગમાં (troisième) લાટીન કવીતા સરૂ થાયછે અને આખી નિશાળમા પેહલવેહલું હઇઆંજ હોમર નજરે પડેછે. આ વર્ગમાં 'ટેરન્સ,' 'ઇસોક્રેટીસ,' 'પ્લુટાર્કસ મોરલ્શ' અને 'ગ્રિક ફાધર્સ' એ પુસ્તકોને સંક્ષેપમાં શીખાવતા માહારા જોવામાં આવ્યા. આ વર્ગમાં ગણિત અઠવાડીઆનાં ચાર કલાક શીખવવામાં આવતું હતું. ભૂગોળ વગર ફક્ત ઇતીહાશ ઉપર બે કલાક રોકયા હતા. ભૂગોળ ઉપર અઠવાડીઆમાં એક કલાક અને ચાલુ ભાષા ઉપર બે કલાક આપવામાં આવ્યા હતા. ગાયણ સાસ્ત્ર ફક્ત એકજ કલાક કીધું હતું અને એ પ્રમાણે જોતાં શીખાડવાના કલાક ૨૪ ઉપરથી વધીને ૨૬ થયા હતા.

બીજા વર્ગમાં (Seconde) ઉપર પ્રમાણેજ ભાગો પાડવામાં આવ્યા હતા પણ ગણિત અને ભૂમિતિને બદલે અહીંઆં બીજગણિત અને કુદરતી પદા-

થીનું જ્ઞાન વધારે આપવામાં આવતું હતું. 'તાસીટસની આગ્રીકોલા' 'પ્લેટો' ના સેહલા 'ડાએલોગ્ઝ' ડીમાસ્થીનીસના સેહલાં ભાષણો વગરે વાંચવામાં આવતાં હતાં.

હાલ્આંથી આપણો નિશાળ્યો પેહલા વર્ગમાં ચહડતો હતો જેહને ફ્રેંચો અસલથીજ પેહલો વર્ગ કેહતા નથી. પણ '*Classe de rhetoriqu's*' કરી કહેછે. ફ્રેંચ ભાષામાં તેઓને *Pensées of Pascal*, the Oraisons funèbres of Bossuet, La Bruyère, Fenelon's Lettre á l' Académie Française, Buffon's Discours sur le Style, Voltaire's Siécle de Louis XIV; Boileau's art Poetique અને La Fontaine's Fables, એ ચોપડીઓ શીખાડવામાં આવેછે.

બારીક બાબદો અને ગોઠવણો બાબદ ગમે હેવાંબી ફેરફાર મત હોય તોબી બીજા વર્ગની કેળવણી માટે આવો અભ્યાસ જોઈ કોઈબી વાજબી-પણે મગરૂર થશે. આપણી હાઈ સ્કુલોએ જો આવો અભ્યાસ ચલાવવાનું માથે લીધેલું હોય તો આપણે સંતોષ પામ્યે, પણ શું તેમછે ? આપણે જાહેર કેળવણી ખાતાંના રીપોર્ટોમાં એ વીશે જોઈએ. કેળવણી ખાતાનો વડો પોતાના ૧૮૬૫—૬૬ ના રીપોરટમાં લખેછે કે " મેટરીક્યુલેટ વિદ્યાર્થીઓને તઇઆર કરવા માટે હાલના કરતાં હજુ વધારે સારી હાલતમાં હાઈ સ્કુલો હોય તોએ હું સંતોષ પામતો નથી. આ હાઈ સ્કુલોએ પોતાનું કામ પુરતું બજાવવા માટે ઇંગલાંડની સ્કુળોની માફક અસલી મુખ્ય ભાષાઓનું જ્ઞાન આપવું જોઇએ, તેઓએ હેવા વિદ્યાર્થીઓને 'કાલેજો' માં મોકલવા જોઇએ કે જેઓ ફકત યુનીવરસીટીમાં દાખલ થાઈ શકે એટલુંજ નહીં, પણ ઇંગરેજી ભાષાનું સારૂં જ્ઞાન રાખે અને લાટીન અથવા સંસ્કૃત ભાષાના મુળ તત્વો સારીપેઠે સમજે, જેમાં હાલની જારમન અથવા ફ્રેંચ વધારવાને હું નમ્રતાથી મારો વિચાર આપુંછું." ઉપલાજ રીપોર્ટમાં બીજે ઠેકાણે લખેછે કે "અત્યાર સુધી તો પુરાની ભાષા શીખવાનું કાલેજમાં દાખલ થયા પછીજ ખરેખરૂં શરૂ થાયછે, અને હાઈ સ્કુલોમાં નિશાળ્યાઓ તે શીખીને મેટરીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં જાય હેવી આશા રાખવામાં આવતી હતી, પણ હજુ સુધી તેમ થયું નથી. હજુ સુધી સંસ્કૃત અથવા લાટીનમાં પગાર થાય કોઇ ઉમેદવાર કાલેજમાં દાખલ થયો નથી." ૧૮૬૬—૬૭ ના રીપોરટમાં ડાએરેકટર જણાવેછે કે " આ ઇલાકાની સરકારી હાઇ સ્કુલોની ખરાબ હાલત વીશે બોલતાં માહારે મેટ્રીક્યુલેટ થયલા કેટલાક વિદ્યારથીઓ ઉપર ધયાન પોંચાડવું જોઇએ. તેઓ એટલાતો કાચા અને અધુરા હોયછે કે તેઓ કાલેજમાં દાખલ થાયછે ત્યારે તેઓમાં ભાષાનો કાંઈ જોશ હોતો નથી અને પુરાની ભાષાનો તો એક શબ્દ પણ જાણતા નથી, અને વળી ઇંગરેજી એટલીતો

બેકાયદે હાઇ સ્કુલોમા શીખાડવામા આવેછે કે યુનીવરસીટીમા શીખનારાઓ ધપ અને જોડણીમા બયકાર ભૂલો કરેછે અને ઘણાજ સારા વિદ્યારથીઓ જવલેજ તેમાથી બોકના થાઇ શકેછે"

હાઇ સ્કુલો છોડી હવે આપણે કાલેજો ઉપર આવે, પણ જેટલુ સ્કુલ ઉપર આપણે ધ્યાન આપ્યુ તેટલુ આ ઉપર આપવાની અગત્ય નથી કારણ કે ખોટા મૂળમાથી સારૂ ફળ નિકળે એ બનવુ મુશકેલછે અને નગાબ સ્કુલોમાથી સારી કાલેજો ફુટેજ નહી પણ મૂળ ખરાબ હોય એટલુજ નહી, સઘળા વચે આવેના રસતાઓ અને માર્ગોની ખરાબછે અને ની બેકુ કાલેજોમા શીખવનારાઓની ઘણી ખુટની ફર્યાદ સાભળવામાં આવછે ૧૮૬૬—૬૭ ના રીપોર્ટમા જણવેછે કે "દોઢ ક્રોડ આદમીની વસ્તીની કેળવણીનો જે કામ મુબઇ ઇલાકાની યુનીવરસીટી તમા ઇતીહાશ માટે અથવા લાટીન, ગ્રીક, અરબીક અથવા હીબ્રુ ભાશાનો એકબી પ્રોફેસર ન મળે, જાકે આ સઘળી ભાષાઓની પરીક્ષા લેવાનુ યુનીવરસીટીની ટીપમા આપેલુછે વળી આ પણી તરફથી આપણે ફ્રેચ અથવા જરમન, ચીત્ર પાડવાનુ અને ગાયણ વિદ્યા હુનરીએતો ચાલે અને આ દરેક બાબદોમા ઘણાક ઉમેદવારો વારે ઘડીએ પરીક્ષા આપવા આવેછે રસાયણ શાસ્ત્ર માટે ફકત એકજ પ્રોફેસરછે અને જોતીશ શાસ્ત્ર માટે અથવા ભૂરચના શાસ્ત્ર માટે તો મુતનગ છેજ નહીં અને 'ઇડીઅન લા' યાને આ દેશના ધારા શીખાડવા માટે પણ કોઇ નથી" ૧૮૬૭—૬૮ ના રીપોરટમાથી એજ ફર્યાદ જારીછે "એનશી સગન કાલેજમા વિદ્યારથીઓની શખ્યા અને શીખવનારાઓની શખ્યા વચે પ્રમાણ હસ્વા સરખો થાઇ ગયાછે' આ જાતની બેદાદીની જેટલી ફર્યાદ કરશુ તેટલી થોડીછે

હાઇ સ્કુલો અને કાલેજોની આ પ્રમાણે જડપમા તપાસ કરયા પછી હવે આપણે જોઇએછે કે ઇગનાડમા 'આર ઇન એડ' સ્થાપવાનુ બીજુ કારણ જે ત્યાની મોટી કાલેજો અને નિશાળોછે અને જેમાં મોટી બક્ષેશો થયલી અને સપુર્ણ હાળતમાછે તેવી નિશાળો યાને, કારણ અને નથી અને જ્યારે ઉપજો મોહાટો દસ્તાવેજ બાહેર પડયો ત્યારેબી મુબઇ ઇલાકામા નહતુ કદાચ ડાએરેકટરોએ એમ ધાસ્યુ હોય કે આ દસ્તાવેજ બાહેર પડયાથી આપોઆપ તની ઉંચી કેળવણી માટે નિશાળો ઉભી થશે હવે આ "આટ ઇન એડ" બાહેર પાડનારો દસ્તાવેજ ૧૫ વર્ષ થયા અમલમા આવ્યોછે અને તેના પરીણામ આપણે જોયાછે

૩ એકબારગી ઇગનાડમા ઉપજા બે કારણોની હસ્તીબી હતે તોએ આ 'આટ ઇન એડ' ની જાહાજી અગત્ય પડતે નહી, પણ ત્યાની પ્રજાના જુદા જુદા પથના લોકોની બોમાસને અને ધરમના ઝહનુનને લીધે આ પ્રમાણે

કરી તેઓને ધરમના છુટાપણાને નામે માગેલા હક આપવાની ત્યાંના રાજ્ય અધીકારીઓને ફરજ પડી હતી. ઇંગલાંડમાં કોઇબી પંથવાળા, ધરમના ગ્નાન વગરની બીજી કેળવણી આપવા માટે કર ભરનાર નથી, પણ તેઓનેતો પોતાને ખરચે ચાલતી નિશાળોમાં પોતાના ધરમ સંબંધી મતો જોયેછે. ત્યારે આ ઓહોશીળા અને ઝહનુની લોકોમાંથી છુટવાનો ઉપાય માત્ર એજ કે તેઓને ખરચે ધરમ શીખવનારી સ્કુલો ચલાવવી અને તેમાં બીજી કેળવણી માટે સરકારે થોડું નાણું આપવું.

સુભાગ્યે આ કારણ હિંદુસ્તાનમાં છેજ નહીં ત્યાં પેહલાંથીજ ધર્મની બાબદો બાતેલ કાહાડવાનો નિશ્ચય કરવામો આવ્યો હતો. જ્યારથી માઉંટસ્ટુઅરટ એલફીનસ્ટને પોતાની કેળવણી વીષેની નામીચી મીનીટમાં લખ્યું હતું કે "આપણા કેળવણી ખાતાંના બંદોબસ્તમા જરાબી ધર્મની વાતની મિલવાની હું એકદમ સામે છું" ત્યારથી તે આજ ૧૮૫૪ ના મોટા દસ્તાવેજ સુધી એજ નિયમને પકડી રાખવામાં આવ્યોછે. આ બાબદ મુકી દેવા અગાઉ મીશનરીઓ જે પાયા ઉપર ફર્યાદ કરેછે, કે જો 'ગ્રાંટ ઇન એડ' કાહાડી નાખી તો તેઓની નિશાળોમાં અપાતી બીજી કેળવણી માટેની મદદ બંધ થશે, તે વાત તપાશી જોઇએ. પેહલીતો વાત એકે રાજ્ય તરફથી સંપુર્ણ કેળવણી ઉપાતાં સ્થાપ્યાથી કાંઇ જરૂર કરી ચોકશ સરતોથી ખાનગી સ્કુલોને મદદ આપવામાં અટકાવ નથી. અને આપણે 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ની સામે આપણે લડયે છઇએ તેનું કારણ કાંઇ અવારનવાર તે આપવા માટે નથી પણ ચોકસ રીતિ તરીકે સઘળાં કેળવણીના કામમાં દાખલ કરવા માટે છે. વળી મીશનરીઓની નિશાળોને આ મદદ માંગવાનો શું હકછે તેબી તપાશવાનુંછે. કારણ કે જે લોકો પોતાનાજ મહજબની કેળવણી આપનારી નિશાળોમાં પોતાના બાળકોને મુકવા માંગે છે તે જાતના લોકો આ મીશનરીઓ નથી.

ઉપલી તકરાર ઉપરથી આપણા જોવામાં આવ્યું. કે ઇંગલાંડમાં 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ચાલુ રાખવાને જે જે કારણો પડયાંછે તેમાંનું એકે હિંદુસ્તાનમાં છેજ નહી, તોએ હિંદુસ્તાનમાં એ રીતિ લાગુ પાડવા માટે કાંઇ બીજાં તે ઉપરાંત કારણો મોટા દસ્તાવેજમાં દેખાડયાંછે કે નહી તે આપણે તપાશીયે. પેહલુંતો ડાએરેકટરોએ મોટા હરખથી સોધી કાડીયુંછે, કે "યુરોપયનોની સુધરેલી વસ્તીની આસેપાસેજ નહી પણ માહેના પ્રાંતોમાંબી સારી કેળવણી મેળવવાનો દેશીઓનો શોખ વધતો જાયછે, અને પોતાની આતુરતા દેખાડવા માટે તેઓએ ઘણીદ વેળા નાણાંની રકમો પોતે ભરીછે. એ ઉપરથી ઉપલી વાત સાબેત થાયછે." અને તે વાત ઉંચા વર્ગના લોકો ઉપર ડાએરેકટરો વધારે જોશથી લાગુ પાડેછે. આ વાદવિવાદો અને વાતો જેટલી આપણને ઠગેછે એટલું બીજું કસું ન હશે. સેહેલાઇથી મળતી કેળવણીનો લાભ

લેવાની ઇચ્છાની વાત, અને કેળવણીના ફાયદા સમજી તે ઉપર કેળવણી ખાતાઓને બક્ષીશ આપવાની અથવા ઉભા કરવાની વાત કેવલ જુદીજ છે. ઘણી ઘણુંતો તેઓ નિશાળોના પગાર આપવાને ઇચ્છા બતાવશે, અને સરકારી નિશાળોએ પગાર ન લેવા હેવું હમે કેહવા માંગતા નથી, પણ ઉલટું તંક મળવે આસતે આસતે વધારતા જવાની મજબુત ભલામણ કરીયે છીએ. પણ ખરો પ્રશ્નતો જુદોછે, તે એકે શું દેશીઓ એટલા બધા સુધરી ગયાછે કે થોડાજ થોડા વખતમા પોતાને માટે નિશાળો સ્થાપશે ? આવી રીતિના કાંઇક ચાન્હો ડાએરેક્ટરોને માલમ પડવાથી તેઓ ખુશી થાયછે, પણ વળી સવાલ એછે કે કાંઇ છુટી છવાઇ બક્ષીશો નહી પણ હેવું થાઇ શકશે કે ખાનગી બક્ષીશો ચાલુ રહી હાલની સરકારની નીશાળોને બદલે ડાએરેક્ટરોની ઇચ્છા પ્રમાણેની બીજી નિશાળો સ્થાપી ચાલુ રાખી શકાશે ? ઉચા વર્ગના લોકો કેહતા જો શ્રીમન સમજવામા આવતું હોયતો તે લોકોએ ડાએરેક્ટરોના કેહવા પ્રમાણે ૧૮૫૪ માંતો શું પણ ૧૮૬૯ માંબી કાંઇ કેળવણીની હોંસ બતાવી ન હતી ના, એટલુંજ નહી પણ જે કેળવણી તેઓને માટે તૈયાર હતી તે પોતાના બાળકોને આપવાને પણ તેઓ પછાત પડ્યા હતા. મુંબઈ ઇલાકામા જે ઉંચી વર્ગની કેળવણી આપવામા આવેછે, તે પૈસાદાર લોકો અથવા ઉચા વર્ગના લોકો લેયછે હેવી ગુંછવણમા ડાએરેક્ટરો પડ્યાછે. પણ હિંદુસ્તાનમાં શ્રીમંતો અને ઉચા વર્ગના લોકોમા ફેરછે. બ્રાહ્મણો જેઓ સંસારી અને ધર્મની સ્થીતિમા સુધરેલાછે તેઓએ ઉંચી કેળવણીનો લાભ સર્વ કરતાં વધારે લીધોછે, પણ તેઓ ઘણુંકરી અતીશય ગરીબ હોયછે. એટલે જ્યારે ડાએરેક્ટરો ચીંતામાથી દુર થાયછે, કે ઉંચી કેળવણી ઉચા વર્ગના લોકો લેયછે, ત્યારે ખરી વાતતો એછે કે ખરેખર માતબર લોક જોકે પુરું શક્તિવાન છે, તોયે સરકારી કેળવણીખાતાની ખામીઓ સુધારવા પછવાડે પોતાની દોલતમાથી કાઇબી બાકી સાકી આપવામાં નાખુશી બતલાવેછે, એટલુંજ નહી પણ સરકારને ખરચેબી પોતાના બચ્ચાઓને કેળવણી આપવાની ના પાડેછે, પણ બીજા હાથ ઉપર ઉચા વર્ગના લોકો જેઓ કુળે અને અક્કલે ઉચા છે તેઓ થોડોઘણો પગાર આપીનેબી જેમ બને એમ કેળવણીનો લાભ સમહી લેવાને આતુરછે ખરા, પણ ઉચી કેળવણીને માટે કાંઇ મોટી બક્ષીશો આપવાની ખરે તેઓમા શક્તિ નથી.

'ગ્રાંટ ઇન એડ'ની તરફેણમા ડાએરેક્ટરો એક બીજી તકરાર લાવેછે, તેઓ કેહેછે કે "આ રીતિથી પોતપોતા ઉપર ભરૂસો રાખવાની ટેવ પડેછે અને પોતાનાજ ફાયદા માટે પોતેજ મેહનત કરવાને તેઓને અભ્યાસ પડેછે અને તે પ્રજાને ઘણું લાભકારીછે". હિંદુસ્તાનમા આપરાજ્ય ચલાવવા માટે લોકોમાં હોશ ઉત્પન્ન કરવા સારૂ ડાએરેક્ટરો જે કાળજી બતાવેછે તેની પુ-

રતી તારીફ થાઈ શકતી નથી. કેળવણીખાતાં ચાલુ કરવાથીજ જે પરીણામો નિપજે તે પરીણામો પેહલાં મેળવવા માટે ઉપલાંજ ખાતાં શરૂ કરવામાં ધીલ કરવી એ ગોળ તકરાર કેહવાય. ઉંચા વર્ગની કેળવણીથી આપણા જન્મ અજાવવાની જેટલી બુદ્ધી આવશે એટલી બીજી કશાથી આવનાર નથી. ઉંચા વર્ગની કેળવણીપરથી બાળકોની કેળવણી ઉપર આવીએ તો એટલું કેહવાઈ શકાશે કે તે કાંઈ ઘણી ખરાબ હાલતમાં નથી અને તે માટે મુંબઈની મગરૂરી કબુલ કરવી પડેછે. પણ તેમ તે કાંઈ જોઈએ એટલી ઉછળતી હાલતમાંબી નથી. માઠાં ભાગ્યે આ જે થોડીઘણી ફતેહ મળીછે તેથીજ 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ને રદ કરવાનું વધારે કારણ મળેછે, કારણ કે "ગ્રાંટ ઇન એડ" ની રીતિ કાહાડી નાખવાથીજ આ પરીણામ નિપજ્યુંછે. જોકે ઉઘાડી રીતે નહીં પણ ધીમે ધીમે ૧૮૬૪ માં મુંબઈની સરકારે હયુડર રાજાઓના ધરમના ઉઘરાણાઓ (benevolences) ની માફક રાજીખુશીથી ઉઘરાણાની સેહલી રીત શોધી કાહાડી. તેઓએ મેહસુલખાતાંઓને ખુશ તબેથી હોકમ કરયો કે તેઓએ જમીનના કરમાં સેંકડે ૧ ટકો કાંઈ હેવો વધતો જેરો. આ 'લોકલસેસ' થી થયલા ફાયદાઓની તારીફ કેળવણીખાતાંના હોદેદારો ખાપોકારથી ગાયછે. પણ ખરેખર જોતાં આ શુંછે! તે ઉપર ઢાંકેલી ઢાંકોડી કાહાડી નાખો અને જોશોતો જણાશે કે તે કાંઈ નહીં પણ કેળવણીના કામ માટે જમીન ઉપર પાધરો કરછે.

આપણે હવે દેખાડયુંછે કે કેળવણીખાતાંના કામ માટે 'ગ્રાંટ ઇન એડ" હિંદુસ્તાનને મુદલ માફક આવતી નથી અને બીજી રીતે સરકાર તરફથી મળતી કેળવણીના ફાયદા બતાવી આપ્યાછે. ઉંચી કેળવણીને માટે ખાનગી નિશાળોની પુરતી સંખ્યા સ્થાપવામાં "ગ્રાંટ ઇન એડ" ની રીતિ કાંઈ કામે લાગી નથી તે આપણે દેખાડયુંછે. સરકારની સ્થાપેલી નિશાળોની ખાંમીઓ સુધારવામાં મદદ કરવામે અને તેઓને ખરી અગત્યનો ટેકો આપવાને આ રીતિ તદન નિષ્ફળ થાઈછે તે આપણે દેખાડયુંછે. વળી એક 'નારમળ કાલેજ' સ્થાપવાની મુળ વાતથી તેણે છેડી નથી. હલકી કેળવણી આપવા માટે આ રીતિ નાખી દેવી પડી હતી એવી આપણા જોવામાં આવ્યુંછે. હજુ આપણે આગળ ચાલી દેખાડી શકતે કે ઘણાજ સારા નમુનાઓ, પૈસા અને જ્ઞાનની ખુવારી થવા ન દે તેવાં, ઘડીઘડીએ અખતરાઓ અજમાવી થાકવી ન નાખે તેવાં, અનુભવનો લાભ આપે હેવા અને હાલના સુધારાને એકમેળમાં ખુરવાળાં અમુલ્ય સાધનો આ રીતિ રચાતી ન શકત. પણ 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ની તરફદારી કરવાવાળાઓ અહીંઆં આપણને કેહેછે કે આ રીતિના ગમે તેવાખી વાંક હોય અને ખામીઓ હોય તોએ, તે કાહાડી નાખી તેહને બદલે બીજી દાખલ કરવાની મેહનત એથી વધારેછે. ડાએરે-

કટરો જણાવેછે કે "ચોકસ વખતમા આવડા ગણી ખાતરી પુરે હેવી કેવળ સરકારના ખરચની સ્કુલો અને કાલેજો સ્થાપી તે વડે હાલ અપાતી કેળવણી વધારવાને અને આપણે ઇચ્છીએ છેએ તેવી રીતિ લાગુ કરવાને પૂરતા સારનો મેળવવાને કેટલી અપાર અડચણો નડે તે હમારાથી વિચાર્યા વના રેહવાનુ નથી." હિંદુસ્તાનમા કેળવણી આપવા વીષે સરકાર નણ રીતિએ બધાયછેકે તે આપણે એકવાર આગળ વર્ણવ્યુછે એકતો રાજકર્તા તરીકે, બીજુંતો જમીનના ધણીઓ તરીકે અને ત્રીજુતો આ દેશના વતની સુધારા કરતા ઘણે દરજ્જે ચહડતા સુધારાના તેઓ માગીરછે. આ નણ ફરજો માથે ન લેતા જે માહાભારત અડચણો ડાએરેક્ટરો વિચારેછે તે ઘણી સહરાવે છેકે વળી આપણે જુન ન કરી જોઇએકે સરકારનાજ ટેકાથી કેળવણી ખાતુ ઉઘાડવાની હાલ જેટલી અગત્યછે તે કરતા વધારે મોટા પુરેપુરા ખાતાં કાહાડવાની કાઇ ફરજ પડે એટલે કે કોલેજોમા દાખલ થતા ઉમેદવારો માટે ગરજ પાચ કોલેજની હોય પણ દસ બાંધવી પડે અને 'નરમલ કાલેજ' મા ૫૦ જગાની ગરજ હોય ત્યા ૧૦૦ ઉઘાડવી પડે. સરકારને સુ સુ કરવુ પડે તે એવુ કેરવામા સારૂ છે. પેહલુતો એકે નાહાની નિશાળો, 'હાઇ સ્કુલો', 'નારમલ સ્કુલો', 'કાલેજો' અને યુનીવરસીટીઓનુ એક ચોકડુ સરકારે ઉભુ કરવુ જે જોકે ઘણુજ વિદ્યાવાન ન હોઈ શકે પણ જેમ વખત આગળ વધતો જાય તેમ તેમાની વિદ્યા સપાદન કરવાના સાધનો ખીલતા જાય, અને બીજુંતો એકે જ્યારે કોઈ જગ્યામા એકુ કેળવણી ખાતુ યાને "હાઇ સ્કુલ" સ્થાપવામા આવીકે તુરત સરકારે તેહને ખાનગી અને તે જગ્યાની ઉપજમાથી નાણાની મદદ આપવી, તે સીવાય બીજી બાહેરની મદદ મળે તેથી આપવી પણ જો તે મળેતો તે માટે ખોટી થવુ નહી વળી સરકારની મદદ પુરેપુરી જોઇએ અને કોઈની અગત્યની ગરજ સ્કુલમા રહી જાય નહી તેની તપાસ રાખવી જોઇએ ગ્રિગીય ખાતાઓ સર્વેથી સરસછે હેવો ગર્વ રાખી બેઠી રેહવા કરતે જો ડાએરેક્ટરોએ ફ્રાંસ, જરમની, સ્વીટઝરલાંડ તરફ નિઘાહ પુગાડી હતેતો તેઓને મા લમ પડતે કે ત્યા આ સઘળી અડચણો આસ્તે આસ્તે કેમ મટી ગઇછે અને તે જેવી ધારવામાં આવતી હતી તેવી કઠણ ન હતી. જો વાજબી સભાનથી કામ કરવામા આવેતો 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ની રીતિને અલે હમોએ બનામણ કરીછે હેવી રીતિ કાઇ ખરચ વધવા વગર લાગુ પડી શકે ૧૮૬૫—૬૬, ૧૮૬૬—૬૭ અને ૧૮૬૭—૬૮ ના દરેક વર્ષમા મુબાઈ ઇલાકામા કેળવણી ખાતા ઉપર સાહાડાનવ લાખ રૂપયાની સેજ અદર ખર્ચ લાગ્યોછે અને તે આખા ઇલાકાની મેહસુલનો સોહે કડે ૧$\frac{3}{4}$ ટકાના પ્રમાણમાછે ૧૮૬૬—૬૭ ના રીપોરટમા કેળવણી ખાતાનો વડો જણાવેછે કે "જો આખા ઇલાકાની ઉપજમાથી બે ટકા સુબાને આપવા-

માં આવેતો માહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આખી યુનીવરસીટીના સઘળાં ખાતોનો આકાર તદન ફેરવાઇ જાય." જ્યારે આપણને સાચી સત્તાથી કેહવામાં આવેછે, બે ટકાથી આટલું બધું થાય ત્યારે આપણે સેહજ જોઈ શકશું કે પાધરો સરકારે ખરચ માથે લીધાથી કાંઈ મોટો માહાભારત ખરચ થનાર નથી. કદાપિ બીજો એક ટકો ખરચ વધારેનો થાયતો, એટલો ખરચ હિંદુસ્તાનની નબળી પડેલી રગોમાં ખરેખરૂં કૌવત આપનારૂં લોહી રેડી અને તેથી ભાગે રસ્તે, એક હજાર રૂપે મારગે હિંદુસ્તાનની મેહસુલમાં ઉછાળો કરશે એ શું કાંઈ માઠી કરકસર કેહવાશે. આ બાબદને જો આપણે ન બને હેવી સમજી કહાડી નાખવાને બદલે ધીરેથી જોઇશુંતો તે ભારી લાગનાર નથી. એક દેશની નિપજનો વધારો કરવાને પ્રજા ઘણી આતુર અને કેળવાયલી જોઇએ એમાં તો કાંઇ શક નથી. યુરોપખંડમાં આ વિચારે હાળ મજબુત પાયો ધર્યોછે. ફ્રાંસની ઉથલપાથલની વેળાના ત્યાંના મોહોટા રાજ્ય અધીકારીઓએ એકગમથી યુરોપના સઘળા જોડાઈ ગયલા રાજકર્તાઓ સાથ લડાઇ ઉઠાવતાં બીજીગમથી આ વાત ઉઠાવી હતી પણ તે વખત ગરબડાટનો હોવાને લીધે કોનડોરસેટ અને રોબસપીઅરની આ ગોઠવણો પડી ગઈ, તોએ આજ સુધી અડચણ અને મેહનતના વખતમાંબી સરકારના હસતકમાં, કારભારમાં અને ખરચમાં જાહેર કેળવણી ખાતાંઓ ઉંઘાડવાને ફ્રાંસ, જરમની, ઇટાલી અને સ્વીટઝરલાંડે કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. તેઓના વારસીક હસાબના કોઠા તેઓની એ બાબની ચીંતા દેખાડી આપેછે. સારીપેઠે જણાયછે કે સ્વીટઝરલાંડમાં કેળવણી માટે ત્યાંની આખી ઉપજનો કાંઈ ત્રીજો ભાગ આપવામાં આવેછે. ૧૮૬૫ માં જાહેર કેળવણી ઉપર ઇટાલીમાં સરકારને ૫૭૬૬૦૦ પૌંડ યાને ૫૭ થી ૫૮ લાખ રૂપીઆનો ખરચ બેઠો હતો. તેજ વર્ષમાં ફ્રાંસને ૭૫૬૭૨૫ પૌંડ યાને ૭૫ થી ૭૬ લાખ રૂપીઆનો ખરચ બેઠો હતો. હિંદુસ્તાનમાં બજેટમાં કેળવણી ખાતાં વીશે કેટલો આંકડો આવવો જોઇએ તે વીશે આ ઉપરથી ઠરી મળેછે. વળી એમ ન ધારવું કે ઉપલાં દેશોએ મોટી રકમો કેળવણી પછવાડે ખરચી એટલા માટે તેઓની મેહસુલમાં રેલછેલ થાઈ ગની હશે. આ ખરચો પુર ચીંતાના વખતમાં રાજ્યદરબારી અને નાણાંની ગરબડના વખતમાં તેઓએ આપ્યો હતો. આવા કામને માટે ખરચ કરવાને કાંઈજ નહીં પણ ખરીજ અગત્ય તેઓએ જોઇ હશે. ચાલતી સદીની શરૂઆતમાં જ્યારે આખુ યુરોપ બોનાપારટના પગ આગળ નમ થઈ પડયું હતું ત્યારે પ્રુશીઆએ હાલના પાયા ઉપર પોતાનું જાહેર કેળવણીનું ખાતું સ્થાપવા માંડયું હતું. ફ્રાંસ જે વેળા પોતાની માહાભારત લડાઇઓ અને અંદરખાનેની ઉથલપાથલના બોજા તળે કચડાયલું હતું તે વેળા તેણીએ આ ક્રમ આરંભ્યું હતું. ૧૮૧૦ માં જ્યારે ગારી-

ખાનડીએ ઘટાડીના જુલમગાર ફંગાલાને હાંકી કાહાડયા ત્યાંસુધી તેઓએ ઘ-
ટાડીનો શીકાર કરયો હતો, અને જળોની માફક તેણીનું સગળું લોહી ચુંશી
લેતા હતા અને આ કામ સ્થાપતી વેળાએ ઘટાડી તેનો બદલો લેતી હતી,
ઘટાડી છુટું થવા પછી તે કોઈ જેવા તેવાં નાણાની તંગાસમાં આવી નથી.
અને ઓહોદા કરજો અને દમ બાંધીને મેહસુલમાં ખાડા છતાં તેણીએ પો-
તાને માથે જાહેર કેળવણીનો બોજો રેહવા દીધો તેથી તેઓની એ વીશની
સમજણ પુરવાર થાયછે. માહરે આટલું લાંબું બોલવાની અગત્ય પડીછે
કારણકે મોટો ખરચ કરવાને વડી સરકાર અને પેલાયતની સરકાર ના પાડેછે.
તેનું કારણ એછે કે ઘણો ખરચ કરવાથી પછવાડેથી આબાદાંની વધશે હેવો
તેઓને કેળવણી ઉપર વિશ્વાશ નથી સાચું કહીએતો આપણી સરકારી કેળ-
વણીના ખાતાના અધીકારીઓ આપણી કેળવણીખાતાની ખામીઓથી પુરા
વાકેફછે અને તેના ઉપાય કરવાની મતલબથી તેઓએ ઘણીવાર નાણાની મ-
દદો માગીછે, પણ તેઓની અરજ ઉપર લક્ષ લેવામાં આવ્યું નથી. ઈંગ-
લાડના લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ઘણા વાસ્તવિક રીતીએ અને દુરઅંદેશથી રાજ
ચલાવવા ચાહેછે હેમાં મહને કસો શક નથી. અને માહારી ખાત્રીછે કે જો
એક કેળવણીના લાભ ઉપર તેઓનો ઇતબાર બેઠો, તો જલદીથીજ આપણું
જાહેર કેળવણીખાતું બદલાઈ જવાનું. ઇંગલાંડે પણ બતાવી આપ્યુંછે કે
જો એક વેળા તેણીનુ મન મોકળું થયું અને સીધી અથવા આડી
રીતે તેણીનો કોઈ બાબદ ઉપર ઇતબાર આવ્યો કે પછી નાણાની
કોઈપણ રકમ કાઢી આપવાને તે આંચકો ખાતી નથી. પોતાના બા-
હેરના સંસ્થાનો માંહેલા ગોલામોને છુટા કરવા તેણીએ કેટલો ખર-
ચ પોતે ખુશીથી કરયો હતો તે આપણુને સારીપેઠે માલમછે. કારણ કે તે
અધર્મ હતા હેવી તેણીની ખાત્રી થઈ હતી. એટલા માટે હું કહુંછું કે એ-
કવાર કેળવણીના લાભ વીષે ઇંગ્રેજોને ઇતબાર આવવા દો અને પછી 'ગ્રાંટ
ઇન એડ' હમેશનું મૃત્યું પામવાની, અને તેવો બનાવ બનવાની જલ-
દીથીજ તકી રાખી શકાયછે કારણ કે હાલ ઇસ્કુલોમાં અપાતી કેળવણીની
રીતથીજ તેમાં ખળભળાટ ઉઠયોછે, અને થોડાજ મુદતમાં આ બાબદ હાલ-
ની ઉદાર મનની પારલ્યામેંટમાંથી નિકળ્યા વના રેહેનાર નથી. દેશમાં પ્રદ-
રશનો કરવાની સુચના ઉઠી તે વેળાએ અને ઇંગ્રેજી અને બાહેરની સ્કુલો
અને કાલેજો તપાસવાને 'કમીશન' ઠરવ્યામાં આવ્યું ત્યારે એક નવા વિ-
ચારના લોક ઉભા થયાં હતાં તેઓના અભિપ્રાય ઘણા પોકલા હતા અને તે-
ઓ સગળી સંસારી બાબદ ઘણી બારીકીથી તપાસતા હતા. અને જ્યારે
તેઓ ફતેહ પામતા ત્યારે તે રીતિઓ અમલમાં લાવવાને તેઓને હીમ્મત હતી.
બરબડીઆ હલકા લોક તરીકે પેહલાતો તેઓનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો

અથવા કલપીત કીલ્લા બાંધનારાઓ તરીકે તેઓની મશ્કરી થાઈ પણ તેઓએ આખરે રાજ્યમાં સત્તા મેળવી છે, અને તેઓને માથે ફીલસુફીમાં મી૦ મીલ જેવા અને રાજઅધીકારમાં મી૦ બ્રાઈટ અને ગ્લાડસ્ટન જેવા સરદારો આવ્યાછે. આવું હોવાથી કેળવણીની બાબદ જલદીથીજ ઉંચકી લેવામાં આવશે હેવી વકી રખાયછે અને આપણે આશા રાખ્યે છૈયે કે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની મારફતે જો આપણેથી આપણો નમ્ર પણ અગત્યનો દાવો રજુ કરશુંતો હિંદુસ્તાનનો સેક્રેટરી આવ સ્ટેટજી વખતે સઘળી ગરબડ સરબડમા લાગશે ૧૮૫૪ નો દસ્તાવેજ કાહાડી નાખે અને વધારે સુખદાયક અને સગવડ ભરેલો કેળવણી માટે આપણને નીયમ બાંધી આપે. કેળવણી માટે ભપકાદાર અને બંદોબસ્તવાલાં જાહેર ખાતાંઓ ઉભાં કરયાથી જેટલો ઇંગરેજોનો પગદંડો અત્રે મજબુત થશે તેટલો બેયનેટો અને બંદુકોની ધાસ્તીથી થનાર નથી. તે ખાતાંઓથી મી૦ મેથ્યુ આરનોલડના કેહવા પ્રમાણે રાજ્ય પુર ભપકામાં ઉદાર મનનું અને સુધરેલું બીરાજી નિકલશે અને લોકોને મગરૂર રેહવાનું કારણ મળશે. અને આ સુધારા અંહકારમાં તેહને દાખલ કરનારાઓ પોતાથી જુદાછે એવું જલદીથીજ ભુલી જસે.

ડાક્ટર જે. એમ. મેનડોસા બોલ્યા કે "મી૦ મેહતાએ જે સંપુર્ણ અને કાબેલ નિબંધ વાંચ્યો તે માટે આપણે તેમના ભારે આભારમાં છૈયે અને આશા છેકે આ આસોસીએશનના બીજા સભાસદોથી એજ પ્રમાણે અને એવાજ નિબંધો વાંચવાનો મી૦ મેહતાનો દાખલો પકડશે. આ દેશના ભલાંને અર્થે કેળવણી એ એક અતી અગત્યની બાબદછે તે હમણા આપણે સાંભળ્યું, તેમ ધીરજથી તપાશીઆથી તે ઘણી ઉપયોગી અને આનંદ આપનારી લાગશે. હું મી૦ મેહતાનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત કરૂંછું."

મી૦ એમ. જી. રાનાડે બોલ્યા કે "માહારી પેહલાં બોલનાર ગ્રહસ્થે આપણા સેક્રેટરીનો જે ઉપકાર માનયોછે તેને હું અતઃકરણથી ટેકો આપુંછું. જે નિબંધ હમણા વાંચવામાં આવ્યો તે મધે એકુ બે ખામીઓછે જેથી તેની કિમ્મત ઘણે દરજ્જે ઓછી થાયછે, તે જો ન હોતતો હું પુરેપુરો ખુશી થાત. ૧૮૫૪ નો મોટો દસ્તાવેજ ઘડનારા "કોરટ આવ ડાએરેક્ટર" વીશે બોલતાં તેઓ તરફ માનપુર્વક શબ્દો વાપરવાની આપણી ફરજછે પણ તે આજના નિબંધમાં ન મળવાથી હું ખરેખાત દલગીરછું. ઇંગ્રેજોની રીતભાત ઉપર બોલતાં અને તેઓના કરેલા ફાયદાકારક ઠરાવો તેઓ અમલમાં લાવતાં પછાત પડેછે તે વીશે કેહતાં મી૦ મેહતાએ તેઓને માથે થાઈ ટીકા કરયાછે પણ તે આપણા જેવા લોકો જેઓને ઇંગ્રેજી ખામીઓ ઉપર ઇનસાફ કરવા બેસવા કરતાં પોતાને ઘણુ સાંભળવું છે તેઓ તરફથી આ ટીકા ઠીક લાગતા નથી. હિંદુ-

સ્તાનની હાલની હાલતને માફક આવતી કેળવણી આપવાની રીતિ સોધી કાહા ડવાને ઉપલા દસ્તાવેજ ઘડનારાઓએ જે ઉમદા નિયમ કાહાડયોછે તેમા તેઓ ભુલ્યા હોય હેવુ મહને કદાચિત પણ લાગનાર નથી રાજ તરફથી મળતી કેળવણીના મત્રમા આ દસ્તાવેજે ઘણો મોટો ફેરફાર કર્યાછે તેણે અસલી કેળવણી ખાતુ ચલાવનારી સભા કાહાડી નાખીછે અને તેને બદલે જાહેર કેળવણીનુ એક ખાતુ કાહાડી તેહને માથે એક જોખમદાર અમલદાર નેમયોછે બીજુ ઉચા વર્ગની કેળવણીનો દેશમા પ્રસાર કરવા માટે તેઓએ યુનીવરસીટીઓ સ્થાપીછે અને પરીક્ષાઓ લઈને ઉચા વર્ગમા ચહડવાની હરસાઈનો વધારો કરયોછે અને ત્રીજુ આપણે "ગ્રાંટ ઇન એડ" ના નિયમ ઉપર આવ્યે છૈએ જે બાબે આજ રાત્રે વાદવિવાદ ચાલ્યોછે આ નિયમ શુ કરી શકેછે તે બરાબર જોવાને હજુ પુરેપુરો વખત મળ્યો નથી તેટલામાજ તે ભુલ ભરેલોછે અને નિષ્ફળ થયોછે એમ આપણાથી કેમ કેહવાઈ શકાય! આ નિયમ રચવાને હજુ પાચ વર્ષ થયા નથી અને તેટલા વખતમા ઘણીક નિશાળોએ સરકારથી અપાતા આ નાણાનો લાભ પોતાના કામના પ્રમાણ પ્રમાણે લીધોછે પણ આ વાતમા એટલુ યાદ રાખવુ કે કોઈબી નીશાળોને પછી પાદરીઓની કે સાધારણ તેઓના કામકાજના પરીણામ ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર કાઈ નાણાની મોટી રકમતો આપવામા આવતીજ નથી એમ જો હતે તો પાદરીઓની સ્કુલોને મદદ આપવામા હુ વાધો લેત, પણ તેમ નથી દરેક સ્કુલ જેટલો વધારો કરેછે તે પ્રમાણે તેઓને પોતાની મેળે આપોઆપ ચોક્કશ મદદ ગણત્રી પ્રમાણે મળતી જાયછે વળી મને જણાવવુ જોઈએકે મીશનરીઓની સ્કુલોને મદદ આપવાની બાબે શખત બોલોમા બોલતા અને તેઓને મદદ લેવાને શુ હકછે તે વીષે પુછતા મી૦ મેહતાએ હેવો અભિપ્રાય બતાવ્યોછે કે અત્રે હાજર રહેલાઓમાથી કોઈ તેહને એકમળતો થતો ન હશે હેવુ હુ ધારૂછુ આપણી પ્રજાને ઉચી અને હલકી જાતની કેળવણી આપવાને જો મીશનરીઓ માથે લે તો તેઓને નાણાની મદદ કા ન મળવી જોઈએ તે હુ સમજી શકતો નથી જો કાઇબી વાક હોયતો 'ગ્રાંટ ઇન એડ' મા લોકોનુ નાણુ ઉડાવી દેવામા નથી પણ તે ઘણુ થોડુ આપ્યામા હશે મહને કેટલીક ખાનગી નિશાળોની ખબરછે જેઓએ સરકારી મોટી નિશાળો કરતા બમણા છોકરાઓ 'મેટરીક્યુલેશન' મા પસાર કર્યાછે પણ તેઓ મજબુત પાયાની નિશાળો નથી પણ નહાને માટે ખાનગી ગૃહસ્થોએ ઉભી કરીછે અને તેથી તેઓ 'ગ્રાંટ ઇન એડ' મેળવવા વાળી સ્કુલોની ઓળમા આવતી નથી હેવુ બાહાનુ કાહાડી તેઓને ઉપલી મદદ આપવામા આવી નથી વખત જતે કેળવણીના ગુણ વધારે જણાયાથી ખાનગી ખાતાઓ ઉભા થશે અને ત્યારે 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ની ખરી કિમ્મત પોંચાશે એટલા માટે એ નિયમ ઉપર

વિચાર આપવાનો હજુ વખત આવ્યો નથી. જ્યાં સુધી કામ ચાલુછે ત્યાં સુધીતો આ રીતિ ફતેહ પામીછે. સરકાર પોતે એકલુ જેટલું કરી શકે તે કરતાં બીજાઓની મદદ સાથ વધારે કરી શકે એતો દેખીતુછે ત્યારે તે વાત આ દેશમાં કેમ ન લાગુ પડી શકે. થોડાક વર્ષ થયાં કેળવણી ખાતાં વીશે એક આનાનો કર નાખ્યાથી કેળવણી ખાતુ સેહજ જોર ઉપર આવ્યુછે. આ કર વીશે માહારા વિચાર જુદાજ છે પણ હું અત્રે જણાઉંછું કે એ કર તેઓને પોતાનેજ શીખવવા માટેછે. સરકાર તરફથી સગળી ઉપજમાંથી થેથી વણુ ટકા કેળવણી માટે મળતા જોવાને આપણે ખુશી થઈશુ પણ હજારો અડચણોને લીધે સરકારથી તેમ થઇ શકતું નથી. ત્યારે તેઓ તરફથી જે થોડું ઘણું મળેછે તે લોકો તરફથી મળતાં નાણા સાથ મેળવી નાખી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. માટે જે એક આનાનો કરછે તે જો કે આપમરજીનો નથી તોએ આપણા ભલાને અર્થે તે ઉપર મોટી આશા બાધવી જોઇએછે, ખરી વાત છે કે 'લોકલ સેસ' સરકારના હાથમા નામનીછે પણ ખરો વહીવટ તેહનો કેળવણી ખાતાંના અમલદારો ચલાવેછે. એ ખામી વખત જતે સુધરશે. આ કામને માટે જે ફુરસત અને ચપળાઈ જોઇએછે તે હાલ કોઈ વર્ગમા ન હોવાથી આપણે સરકાર ઉપર વિસ્વાશ રાખી બેશી રેહવું જોઇએછે. સગળું જોતા હુ કહુછુ કે 'ગ્રાંટ ઈન એઈડ' ની રીતિએ નિષ્ફળ થાઈ આપણને નાશીપાશ કરવા કરતાં ફતેહમદ ઉતરીછે અને બીજા ૨૦ વર્ષમા અતીઘણી ઉપયોગી થાઈ પડશે હેવી મારી ખાત્રીછે. ઉપલી મેં કહેલી વાતો બાજુ રાખીને મી૦ મેહતાનો ઉપકાર માનવાની જે દરખાસ્ત થાઈ હતી તેહને હું ખુશીથી પુષ્ટી આપુછું.

મી૦ બાળા મગેશ વાગળે—આજના નિબધ ઉપર બોલતા માહારા મીત્ર મી૦ રાનાડેએ જણાવ્યું કે ૧૮૫૪ ના મોહટા દસ્તાવેજ ઉપર ટીકા કરતાં મી૦ મેહતાએ કોઈ આવ ડાએરેકટરો તરફ પુરતુ માનપુર્વક લખ્યું નથી પણ તે હું ખુન સમજુછુ. આ મોહટો દસ્તાવેજ કરવી કાહાડવાનુ ઘણું માહાભારત હતુ ખરે અને તેથી ડાએરેક્ટરોને મોટું માન ઘટેછે. પણ તે દસ્તાવેજ માટેની પોતીક કલમો સાથ તમો એકમતતા નથી થતા હેવું કેહવામાં કાઇબી તોછડાઈ નથી. અને તેમજ મી૦ મેહતાએ કરયુછે. તેમા આવેલા 'ગ્રાંટ ઇન એઈડ' માં તેહને વાંધો લાગેછે અને તે દસ્તાવેજ ઉપર ટીકા કરતાં તેણે પોતાના વિચારો આપ્યાછે. તેના વિચાર પ્રમાણે તે રીતિ અત્રેના લોકોની હાલની સ્થીતિને લાયક નથી. તેટલા માટે શુ આપણે તેહનો વાંક કાહાડવે? ના—એતો જાણીતુછે કે આપણા ગવર્નમેંટ દેશીઓ કેળવણીની ખરી ખુબી પીછાણવામાં હજુ પછાતછે અને તેની અગત્ય જાણતા નથી. તેઓ પોતાના બાળકોને કાંઈ કેળવવાને માટે નિશાળોમા મોકલતા નથી પણ તેમ ન કરેતો

સરકારી ચાકરીમા જવાય નહી. આપણા સ્વદેશીઓ વીવાહ કરવા પછવાડે હજારો રૂપીઆ ખરચેછે પણ નિશાળની બે ત્રણ રૂપીઆની ફી ભરતા તેઓ ખરખડેછે. દાખના તરીકે થોડાક વખત ઉપર એક નિશાળીઓ એલફીનસ્ટન કાલેજમા મુફત દાખલ થવા માટે ગરીબાઇની સરટીફીકેટ લેવા આવ્યો અને એક માસ અગાઉજ તે રૂપીઆ ૫૦૦૦) ખરચીને પરણ્યો હતો. આ વાતો જ્યારે આપણે જાણીએ છેએ ત્યારે શુ આપણે કહી શકશુ કે "ગ્રાંટ ઇન એડ" અહીંઆ માફક આવતીછે કેળવણીતો જોઇએ અને લોકો તેની કદર ન બુજેતો પછી કાઈની ખરચે સરકારે તે કામ માથે લેવુ જોઇએછે, અને જો લોકો ઉભા થશે તો હમે મદદ કરીશુ એમ કહી બેશી રેહવુ ન જોઇએ અને હુ જો ભુલતો ન હોઉ તો "ગ્રાંટ ઇન એડ" ની મતલબ એજછે. આ નિયમ સ્થાપ્યા પછી નાહાની નિશાળો ઘણી સુધરીછે અને આગળી સ્થાને ઠેકાણે જાહેર કેળવણી ખાતુ ઠીક સ્થાપવામા આવ્યુછે એ હુ કબુલ કરૂછુ. પણ તેથી શુ આપણા હાથમા અમુની ચવાડી ધરમશાળાઓને બદલે નિશાળોને માટે કુસાદે ઇમારતો આવીછે. મુબઈ ઉપરજ ધ્યાન પોહોચાડયે તો "ગ્રાંટ ઇન એડ" કેટલી નવી નિશાળો, કાલેજો ઉભી કરીછે. મીશનરીની નિશાળો કાઈ મતલબથી ઉભી કરવામા આવેછે અને તેહને આ રીતિ સાથ કાઈ લાગતુ વળગતુ નથી, અને જો "ગ્રાંટ ઇન એડ" કાહાડી નાખવામા આવે તોબી તેઓ કાઈ બધ પડી જવાની નથી હવી માહારી ખાત્રીછે. વળી ખાનગી ગ્રૃહસ્થો જેઓએ સ્કુલો ઉઘાડી અને જેઓ મેટ્રીક્યુલેશન મધે ઉમેદવારો મોકલેછે તેઓને આ મદદ આપવામા આવતી નથી અને તેઓના ખાતાઓ પાયા વગરનાછે હેવુ કેહવામા આવેછે. હાલની રીતિ પ્રમાણેતો સરકાર લોકોને કેહેછે કે તમારા ગામમા જો નિશાળ જોઇતી હોયતો તમેજ ઉઘાડો અને જો વર્ષને છેડે નિશાળીઆઓ એક ચોકશ હદ ઉપર આવશેતો હમો તમુને 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ની મદદ આપીશુ. હાલની હાલત પ્રમાણેતો હાથમા નાણુ લઇ સ્કુલ ઉઘડાવવા માટે લોક દોડી આવે એ ન બનવા જેવુ છે. હાલ આ પણને જરૂર કરી સારી સ્કુલો માટે ઇમારતો અને સારા શીક્ષકો જોઇએછે. અને તે સરકારે પુરા પાડવા જોઇએછે અને 'ગ્રાંટ ઇન એડ' વગર જેમ સરકાર તે ઉતાવળે કરશે તેમ આપણા લાભમા સારૂછે.

મી૦ ઠાકરદાસ આતમારામે અભિપ્રાય આપ્યો કે 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ની રીતિ સારી હતી. અને હિંદુસ્તાનમા કેળવણી વધારવાના કામે ઘણો વધારો કરયો હતો. 'લોકલ સેસ' પણ સારી હાલતમા ચાલતી હતી અને તેના વિચાર પ્રમાણે ફર્યાદનુ કાઇ કારણ ન હતુ.

મી૦ રામકૃશણ ભંડારકરે મત આપ્યુ કે 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ના થોડુંક વખાણવા લાયક છે તેમજ ધીકારવા લાયકછે અને મી૦ રાનાડેના કેહવા

પ્રમાણે 'લોકલ સેસ' અને 'ગ્રાંટ ઇન એડ' ને શું લાગેછે વળગેછે તે તે સમજી શકતો નથી. અને તે કેળવણીને માટે પાધરીર જમીન ઉપર કરછે હેવું મી૦ મેહતાએ કહ્યું તેને તે એકમળતો થતો હતો.

મી૦ નારાયણ માહાવિદેખી થોડાક ટીકા કર્યા હતા, ત્યાર બાદ મી૦ મેહતા બોલ્યા કે:—

"વખત ઘણો મોડા થવા આવ્યોછે તેથી હું લાંબો ઉત્તર આપવાની તજવીજ કરતો નથી. ૧૮૫૪ ના મોહોટા દસ્તાવેજને મેં પુરો સનિમાફ ન આપ્યો હોયો માહારા મીત્ર મી૦ રાનાડે માહારા ઉપર દોષ મુકેછે. પણ તેમ કરવાને બદલે મેં તે દસ્તાવેજની ઘણી વખાણ કીછે અને મેં જે વાક કાહાડયો તે તે દસ્તાવેજ અમલમાં આણવાની રીતિ વીષે હતો. વળી મી૦ રાનાડે માહારા નિબંધની મતલબ ચુકયાછે. આ મોહોટા દસ્તાવેજ બીજી વધારે સારી અને મક્કમ રીતિએ અમલમાં આણવાને ડાએરેકટરોને કાંઈ બીજી યુકિત સુઝ પડી શકે કે નહી તેનો ઉતર આપવાની મેં તજવીજ કરી હતી. 'ગ્રાંટ ઇન એડ' થી થોડું ઘણું થાઇ શકયુંછે તે મેં ના પાડયુ નથી. પણ તેથી મોહોટા ખરચ વગર વધારે થાઇ ન શકતે? યુરોપના ખંડની કે ળવણી કારભારમાંથી મેં થોડાક દાખલા ટાંકયાછે તે બાબે મી૦ રાનાડે વાંધો લેયછે. જેમ ડાએરેકટરોએ કરયું તેમ એકનો એકજ દાખલો ઇંગ્રેજોને પકડી રેહવા કરતાં ઘણીક જુદી જુદી રીતિઓને મેળવી જોવામાં શું ફાયદો નથી? આમ કરવાથી આપણે મૂળ તત્વ ઉપર આવ્યે છૈએ અને તેમાંથી આપણને કામ પડતું સોધી કાહાડી શકયે છૈએ. મીશનરી સ્કુલોને મદદ આપવા માટે મી૦ રાનાડેએ જે ટીકા કરયા તે માટે એટલુંજ હું કહુંછું કે મારો નિબંધ બરાબર સાંભળી પછી ટીકા કરયા હતેતો ઠીક પડતે. જ્યાંસુધી "ગ્રાંટ ઇન એડ" ની રીતિછે ત્યાંસુધી મીશનરી સ્કુલોમાં અપાતી સાધારણ કેળવણીને માટે તેઓને મદદ આપવી વાજબીછે. પણ મેંતો એમ કહ્યું હતું કે કદાપિ જો "ગ્રાંટ ઇન એડ" નીકલી જઈ તેને બદલે પાધરી સરકારની સત્તા તળેજ કેળવણીખાતું ચાલેતો તેમ થવાથી પાદરીઓને મદદ ન મળશે હેવી તકરાર ઉઠાવી 'ગ્રાંટ ઇન એડ' બધ પડતી અટકાવવાને મીશનરીઓને કાંઈ હકછે? મેં તે વાતની ના પાડી હતી અને તેથી કાંઈ તેઓને હાલ મલતી મદદને લાગતું વલગતું નથી. ટુંકમાં હું આશા રાખુંછું કે જ્યારે આ નિબંધ છપાઈ બાહિર પડશે ત્યારે તે સંભાળથી વાંચવાથી હાલની તકરારમાં જ્યાં ગુંચવણ પડી ગઇછે તેનો ખુલાસો થશે."

'સભાપતીનો ઉપકાર માનતાં મી૦ ઉપેડરબરન બોલ્યા કે "સરકારે કઈ રીતિ કેળવણી માટે પકડવી તે ઉપર તકરાર કર્યા અગાઉ સરકારની તેમાં શું ફરજછે તે જોવી જોઇએછે. યાદ રાખવું જોઇએછે કે લોકો પાસેથી ઉધ-

ડાવેલું નાણું ખરચતાં સરકાર ફક્ત લોકોના તરફથી દાખલ વર્તે છે. અને લોકોના લાભને અનૂકુળ પડતી રીતે નાણું આપેછે. ઉંચી કેળવણીમાં નાણું કેટલું કઢાવવું અને કેમ કરવું તે વીષે લોકોમાં મત ફેરછે પણ લોકોના મોટા ભાગને માટે સાધારણ કેળવણી તો સરકારેજ આપવી જોઇએ તેમાં શક નહીં અને મોટો ખરચ એ માટેજ કરવો જોઇએ. લોકોની તંદરસ્તી જાગવવા માટે સરકાર ઉપાય લેયછે તેમજ તેમણી મનની નિરોગ્યતા જાળવવા માટે લેવા જોઇએ કે જેથી લોકો શરીરે તેમજ મગજે નિરોગી રેહી વફાદાર રૈયત થાઈ શકે. હાલ આપણા ધંધાકામાં જે હલકી કેળવણી આપવામાં આવેછે તે આ મતલબ પાર પાડે હેનીછે. "લોકલ સેસ ફંડ" માંથી ઘરો બાંધવાને નાણુ આપ્યામાં આવેછે અને પરીણામો જાણીને તે પ્રમાણે મદદ કરવાથી શીક્ષકોને ઉત્તેજન થાયછે. વળી આજના જેવા નિબંધની વેલાએ શેઠ વિનાયકરાવ સભાપતીની ખુરશી ઉપર બીરાજ્યાછે તેથી હું ખુશી છું કારણ એવાણ વગવાળા અને માતબર ગૃહસ્થો માહેના છે અને કેળવણીખાતાંમાં નાણાની તેમજ બીજી મદદ કરી શકે હેવાછે."

આ દરખાસ્તને મી૦ મેહતાએ પુષ્ટી આપી અને જણાવ્યું કે મી૦ વિનાયકરાવ ઘણી અડચણ ખમીને અત્રે આવ્યા હતા. સઘળાઓ તેમાં એકમતથી સામેલ થયા અને સભા વીસર્જન થાઈ.

તા૦ ૮ મી માર્ચે ૧૮૭૦ અને સુક્રવારે મળેલી સભા.

ડબલ્યુ એસ ફીટઝ ઉવીલ્યમ ઈસકવાયર—અદયક્ષ.

નિચે લખેલો નિબધ ઉવીલ્યમ ટેલર ઇસકવાયર
એઓએ વાચ્યો હતો

વિષય—હિંદુસ્તાનથી વેલાત અપીલ કરનારાઓને ઈનસાફ મલવામા થતી ઢીલ, તેહના કારણો, પરીણામો, અને બનતો ઉપાય.

આજે નિબધ વાચવા માટે જે બાબદ મે ચુગી કાઢીછે તે આગનની બીજી બાબદોના જેવો મોકાશ આપથી નહી હોવો હુ ભય રાખુછુ તે છતાબી આ બાબદ હિંદુસ્થાનના હજારો લોકોના સુખ અને ભના સાથ સબધ રાખેછે, અને આપણી સભામા સાભનવા યોગ્યછે કારણ કે જ્યાસુધી એ બેદાદીછે, હેતુ કબુલ કરવામા આવેછે અને તેના ઉપાય જોકે સેહના નથી તોએ તે કામ હધડાબી કેહવાય નહી ત્યાસુધી એ બાબત હોતીછે કે સરકારના કાણ ઉપર ડાબીને નાખયા વગર તે ઉપર ધ્યાન લાગવાનુ નથી. આ બાબદ ઉપર બીન ગી તકરારો આનતી હતી તે ઉપર હવે જાહેર ધ્યાન આવવા લાગુછે થોડા વખત અગાઉ છેના જુન અથવા જુનાઈમા ધારાના એક પ કાયના લીમાયતી મી૦ ફોરસીથે 'ટાઈમસ' પત્ર ઉપર નીચે પ્રમાણે કાગજ નખ્યો હતો.

શાહેબ—પ્રિવી કોન્સીનની જુડીશીઅન કમીટી આગ ન જે હિંદુસ્તાનથી અપીલો આવેછે તે ઉપર તમારૂ ધ્યાન ખેચવા માગુછુ આપણા તાબા તળેના ૧૦ ક્રોડ દેશી લોકોના ભની સાથ અને બ્રિટીષ રાજ્યના ચડતા માન સાથ આ બાબદ સબધ ધરાવેછે. ફક્ત કલકતા અને આગરાથીજ ૧૮૬૯ ના જાનેવારીની સરુઆતથી ૩૯ અપીનના કાગજીઆઓ કોન્સીન હાઉસમા આવી પોહોચ્યાછે અગાઉને વર્ષે એજ ઠેકાણાઓ ઉપરથી ૪૦ આવ્યા હતા એતો મારીપઠે જણાયલુછે કે હિંદુસ્તાનની કોર્ટની એક અપીન પેનાલ માટે નોધ્યા પછે તે ચાર પાચ વર્ષે અત્રે આવી પુગેછે તેનુ કારણ કે તેના બરાબર અને જડપમા તરજુમા કરનારાઓની તાણછે ત્યારે જો સરાસરી બગાનની ૫૦ થી ૬૦ અપીલો ગણપે તો વચે નીકની જતા પાચ વર્ષમા ફકત બગાલથીજ સગળી મલી ૨૫૦ થી ૩૦૦ અપીલો અત્રે આવવા માટે તૈયાર થવી જોઇએ હવે જુડીશીયન કમીટીએ શુ કરયુ તે ઉપર ધ્યાન પુગાડયેતો માનમ પડશે, કે ૧૮૬૯ ના ફેબ્રુઆરી માસમા સાભનવા માટે કાહાડેલી ૩૯ અપીલોમા ૨૨ તો ગયા નવેમબર માસની બાકી રહેલી હતી, અને તે માહિની બેવો ૧૮૭૦ મા સાભળવા માટે રહેલી હતી આ નતા વર્ષની ટીપમા ગઈ

ખેડૂતની ૧૭ અપીલો બાકીછે અને નવી ૩૯ છે જેથી સગળી મળી ૫૬ અપીલો ચહડી છે. અલબતનાં આ સગળીતો પુરી થાઈ શકનાર નથી અને આવતા નવેમબર સુધી થોડીક રાખવામાં આવશે. આ કારભાર કાંઈ સંતોષકારક નથી, પણ તેનો કપકો કાંઈ જુડીશીઅલ કમીટીને માથે નથી, અને તેની તારીફ કરવાની ની કાંઈ અગત્ય નથી. તેમાં ઘણું જલદથી કામ થાયછે પણ મુકદમાઓ ઘણા ધીરેથી સાભળવામા આવેછે અને તે ઉપર ચુકાદા ઘણા બારીક થાયછે, પણ આ કોર્ટ કાંઈ જાયુકની નથી, તે વર્ષમા ત્રણવાર બેઠેછે. હિંદુસ્તાનની અપીલો તેમજ બીજાં સંસ્થાનોની અને દરીઆવરધી કોર્ટોની અને ધરમખાતાની અદાલતોની અપીલો તેઓને સાભળવી પડેછે અને તેઓ ઉપર કામના ચોડા ચઢેછે એતો ના કેહવાઈ શકાવાનુંજ નથી. વગર સુમારે કામ કરતા ઉદ્યોગી અને પડીત અધીકારીઓની મેહનત છતા, હાલની હાલતમા આથી વધારે કામ ઉપલી કોર્ટ કરી શકેજ નહી. અગાઉ હિંદુસ્તાનથી એટલી બધીતો અપીલો આવતીકે એક ધારો પસાર કરવાની જરૂર પડી હતી જેની રૂહે અપીલ કરનાર અને સામાવાળા તરફથી આડતીઆઓ ઠેરવવાને ઇન્ડિઆ ઓફિસ કંપનીને ફરજ નાખી હતી. તે વેલાએ જો હું ચુકતો ન હોઉતો ૪૦૦ અપીલો ચઢી ગઈ હતી. તે ધારો પછવાડેથી કાઢી નાખ્યો હતો પણ તેથી કાંઈ ખરી અડચણ મટી નહી પણ હાલ જલદ થાઈ શકતી નથી, અને ઇનસાફમા ઢીલ થવાથી આડતીઆઓ અને અપીલ કરનારાઓ બન્નેના દીલ તુટી જાયછે. હિંદુસ્તાનથી વેલાત અપીલ મોકલવી તે સમુદ્રની સપાટી ઉપર કોઈ દાહાડે પાછી મેળવવાની આશાએ રોટી તરતી નાખવા જેવુંછે. ગ્રેટબ્રિટન જેવા મોહટા અને ધનવાન રાજ્યમા આવુ ચાલવું ન જોઈએ. પણ આશાછે કે આ ટુક ટીકાથી લાગતા વળગતાઓને સાંપતા ઉપાયો કરવાનું સુઝ પડશે.

ઉપલો પત્ર પરગટ થયાથી સતાવાલાઓ ઉપર શું અસર થાઈ તે કેહવાઈ શકાતુ નથી, પણ કાંઈ ચુપચુપ પુછપરછ ચાલી હતી ખરી. અને થોડુંએકજ પછી સર ચારલસ ડીંગરીલ્ડ જે હિંદુસ્તાનના હીતેચ્છુછે તેણે આમની સભામાં સવાલ કરયો હતો કે ત્યાથી અત્રે અપીલો રવાના કરવાને સવલ પડવા માટે શુ બંદોબસ્ત કરવા ધારયોછે. અલબત્તા આ ઢીલતો ખુદ હિંદુસ્તાનમાજ થતી હતી અને આપણા નિબધ સાથ તેને કાંઈ પાધરૂં લાગતુ વળગતું નથી. એ બાબદ ઉપર વધારે જોસતેજો કરયા વગર પણ કેહવાઈ સકાતું નથી કે આ ઢીલ થાયછે તેમા હિંદુસ્તાનની કેટલી કસુરછે. મધરાજ અને મુબઈની માહાટી પાસે ઢીલતો નથી. મુબઈમા ધારાનુ કામ થોડું ચાલેછે યાં બીજા ઈલાકા કરતા હલકી કીસમનુ ચાલેછે કારણ કે ત્યાથી પ્રિવી કૌનસીલમાં ઘણાજ થોડા મુકદમાઓ આવેછે. મધરાજથી પણ મુકદમાઓ થોડાં આવેછે

અને તે ઇવાકાના એક વર્તમાન પત્રમાંથી હમણાંજ મેં એક ફકરો વાંચ્યો, જેમાં મી૦ ફેરસીની ફર્યાદને ઘણા ગુસ્સાથી ખોટી જણાવીછે. ખાટી ખ ગાન રહયું. ત્યાંથી જે મુકદમાઓના ઢગના આવેછે તે ઉપરથી તે માલ અને મુખ્ય તુફાની માનમ પડેછે.

પજાબ, લપ્પન અને વાવ્યપ્રુણાના પ્રાંતો જે બંગાનમાંજછે તેમાથી હાનતો થોડી અરીન આવેછે. પણ આપણી કોર્ટોની સભાનથી અને આ પણા કાયદાઓની જડપથી એ અપીલોની વધતી જશે. નતાને માટે ફ તો ત્યાંની હાઈકોર્ટમાં થતા કામની જડપ વીશે મહને પોતાને કાંઈ ચો નિ ચાર નથી અને વીલાયતની સરકાર તરફથી લગાર ફપકો મળવે કામ વધારે જડપથી ચલે ખરૂ. પણ મહને ખબર મતના મુજબ જે ખરી ઢીન થાયછે અને જેમ થવાનુ મુખ્ય કારણ નથી તે આપણા દેશમ છે હિંદુસ્તાનમા તર જુમો કરવાનુ અને છાપવાનુ કામ થાયછે અને હેવા જગા પોથાઓ એવી પાંરૈ કરવાના તેથી ઘણી ઢીન થાઈ શકે તરજુમા કરવાનુ કામ દમેશ ક ગો ઉપજતનારૂં છે અને મુખ્ય કરી ખરાબ શાહીથી એબ લગામના કાગજો ઉપર લખેના હીસાબો, પાદીઓ, અને ઓળખરીઓનો તરજુમો કરવો ઘણોજ ભારેછે અને બગાર શુદ્ધ કરવાને કેટલો વખત લાગે એ ચોકસ કેટલુ સુચકેછે.

વળી હિંદુસ્તાનમા મુકદમાઓ ચલાવનારાઓ પોતે અથવા તેમણા આ ડીઆઓ અને વકીલો જડપમાં મુકદમાઓનુ કામકાજ ચલાવવાને ઇંગ્લાંડની કોર્ટોમા હાજર રેહછે અને જો વિત બ લાગેતો તેઓની ફર્યાદ ઉપર દાદ લાગેછે.

એના માટે એ બાબદ ઉપર હું હાલ બોલવા માગતો નથી પણ માહાર નિબંધમાં જણાવેલી વાત જોઈશ ઇંડયા એસોસીએશન, સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ ના ધ્યાન ઉપર લાવવાનુ માથે લેયતો મુકદમાઓ મોકલવામાં હિંદુસ્તાનની કોર્ટોએ જડપ ગમ્મતી હેવો હૂકમ બાહાર પાડવાને સુચના કરી. પણ ખરી ખો૦ ત્યાના મુકદમા ચલાવનારાઓની મુખ્ય ફર્યાદ એછે કે હિંદુસ્તાનના લોકો તરફ મગતો કબજ બજાવવાને ઇંગ્લાંડમા મોકલણુ કેવળ અસંપૂર્ણછે, અને તે બાબદ ઉપર હું આસોસીએશનનુ ધ્યાન ખેંચવા માગુછું

આ આસોસીએશનના સગળા અરીજદારોને ખબર હશે કે હિંદુસ્તાનથી અને મુસ્થાનોથી આવતી અપીલોની છેલ્લી કોર્ટ એ રાણી સાહેબની પ્રીવી કૌન્સીલછે આ કોર્ટમા બેસનાર દરેક જડજની કાબેલીયત ઉપર બોલવાની કાંઈ અગત્ય નથી કારણ કે તે સપુર્ણછે અને જે ગૃહસ્થને, બારીસ્ટર, સોલી સીટર અથવા આડતીઆને તેઓ નાથ કામ પડયુછે. તેઓ આ કોર્ટના કામ કાજથી સંતોષ બતાવેછે અને જે પીરજથી અને સભાનથી તેમણી તકરારો સાંભળીછે તે માટે તેમણો ઉપકાર માનવેછે પણ મને લાગે આ કોર્ટ વ

સ્થાપેલી કોઈ વર્ષમા થોડાક દાહાડા બેઠેછે, અને તેમાની વળી એક ન્યાયાધીશ ગેરહાજર રેહેવાથી અનત પડેછે અને એમ હિદુસ્તાનમા પડી રેહવા પછી અને ઇગલાડમા ? કડયા પછી ઘણાક તેયાર મુકદમાઓ આ બેઠકથી બેઠી બેઠક સુધી મુલતવી રખાયછે અને તેનુ મુખ્ય કારણ એકે તેને માટે કેટલી કોઈ પુરતી નથી અને તે કથી ગાગશ એ નીકળેછે કે એક અગત્યની ફરજ પડતી નાખવામા આવેછે ઇનિસાફ બરાબર થતા નથી, અણજાણપણે મોટી ઈજા ગણી આ મલની હિદુસ્તાનની પ્રજાને થાયછે.

બેટની મે ૧ ૧ ૧ ટુકમા ટાકી બતાવ્યા પછે ત્રીજી બાબદ ઉપર ૬ આ પુછ્યુ તે એ આ મગ ીનિ અઝકાવ શુ ? મ અગાઉજ જણાવેલુછે કે દરેક ન્યાયાધીનની કાબેલ્યત અને આબરૂ ઉપર ટીકા થાઈ શકશેજ નહી પણ જે કારણ માટે આ કોર્ટ સ્થાપવામા આવીછે તે કામને તે લાયકછે કે નહી તે શક ભરેલુછે.

મ ગારણ બા દિોના કાયદાઓ જેમા હીંદુઓના અથવા મહમદીઆનોના ધારા બેનાયના ન હાય અથવા હીંદુઓની કાઈ જગીતી રસમ બેપાયલી ન પોયતો તેવા મુકદમ ચુકવવાને આ કોર્ટ પુરેપુરી લાયકછે અને ઇંગ્રેજી મોટી કોર્ટોના નામાકીત ધાયધીશો ત્યા આવી બેશવાથી તેમા બેશક મરતબાનો વ ધારો થાયછે પણ ૧ની આ ી શક ભરેલુછે કે જે મુકદમાઓ અગત્યના હોય અન તેમા પુવ તરફના કાયદાઓના શક ભરેના વાવાઓ હોયતો પછી ત્યા બેશનાર ન્યાયધ શનુ કાઇ ઘણુ ચાલતુ નથી પણ આ વાત ઉપર બેહના લક્ષ આપવા કરતા નથી 'જુડીશીઅલ કમીટી' થાય તે વેનાએ આપવુ વધારે યોગ્યછે હાલ તરતતો આ ઇનસાફમા ધીન પડવાથી જે પોકારો અને ઇજા થાયછે તના તરત વેળા ઉપાય કરવાને એક જાયક પગારદાર ત્રણ અથવા પાચ ન્યાયાધીશોની કોર્ટ સથાપવી, આ માહેના ભાગ ભાગને હિદુ અથવા મહમદીઆન કાયદા આવડવા જોઇએ અને જો બનેતો હિદુસ્તાનથી ત્યાની રીતભાત થી, લોકોથી, અને ધારાથી જાતે વાકેફ જોઇએ આ સઘળુ બ ડોન પોતામા રા મીન પછી પોતાની શક્તિ અન અનુભવથી પોતાની હજુર આવતા મુકદમાઓ ચુકવવા

આવી કોર જો વર્ષમા અગ્યારનવાર છ માસ બેશે તો જેવા મુકદમા સાભળવા માટે તૈયાર થાય તેવા ચુકી જાય અને વિલાતમા એમ ઝપર કામ ચલાવી હિદુસ્તાનમા પણ કોર્ટોને, આડતીઆઓને તથા કુલોને જડપ કરવી પડે આવી શરમીંદગીનુ મૂળ જતુ રેહે અને ઘણા નાશ અને નીતિના બમા ડાો અટકાવ થાય આવી કોર્ટ રચવા માટે સામાન તૈયારછે અન વળી પ્રીવિ કૌ સીલમા ઘણાક જાણીતા ધારાના હીમાયતીઓછે તેઓને એકમતથી ૨ા જગાઓ ૨ા ી જો ાયે આ િ ુસ્તાનાથી ઘણાક ટાઇ કોર્ટ મ

પેન અને અનુભવ વાળા ન્યાયાધીશો અને પાછા વારેવારે ફરેછે તેઓથી ખાલી પડેલી જગ્યાઓ પુરવી જોઇએ.

માહારે જણાવવું જોઇએ કે થોડાક દાહાડા થયા હિંદુસ્તાનના અને અંગ્રેસ્થાનોની અદાલતોનું કામકાજ કરનારા કેટલાક મુખ્ય વકીલો અને આડતીઆઓએ લાર્ડ ચાનસલરને એક અરજી કરીછે અને તેમાં હમણા મેં દેખાડ્યું એવીજ મતલબની સુચના કરીછે. ઘણા ભાગે આ અરજી હોવાથી વખતે તે એકતરફી લાગે પણ હું તો ન્યાય કાયદાની બાબતમાં લપટાયેલા દેશીઓના લાભ માટે બોલુછુ.

લાંબા મુકદમાઓથી થતી ખરાબી અને નાશ મેં નજરે જોયલાછે અને મારી તો ખાત્રીછે કે ઇનસાફનું કામ જલદી ચાલવાથી હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર એક મોટો આશીર્વાદ રેડેલો કેહવાશે. માહારો નિબંધ પુરો કરતાં હું દરખાસ્ત કરવાની રજા લઉછુ કે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટની હજુર આ વાત બોલવાને અને તેની મદદ માગવાને એક 'ડેપ્યુટેશન' મોકલવું અથવા તેમ નહીતો આ આસોસીએશનની કૌનસીલે તે નામદાર ઉપર એક અરજી કરવી.

સર ચાર્લ્સ વિન્ગફિલ્ડ બોલ્યા કેઃ મી० ટેલરનો આખો નિબંધ સાંભળવાનો મને લાભ મળ્યો નહી અને સુનાવણીને માટે ખોટી રહેલા મુકદમાની સંખ્યા અને તે સાંભળવા માટે કેટલી ઢીલ થાયછે તે તેણે આપીછે કે નહી તેની મને ખબર નથી. તે આંકડાઓ મહને ખબર નથી માટે આ ઢીલ કાહાં સુધી ચાલીછે તે હું કહી શકતો નથી. પણ તે સુધારાઓ કરવામાં વધારે જલદી જોઇએ, એ હું કબુલ કરુછુ. વળી દેશીઓના મુકદમાઓ માટે અને અપીલ મોકલવા માટે કોર્ટ વીષે મી० ટેલરે જે કહ્યું તેને એક તદન એકમતતો છું. ડયુક આવ આરગાઇલને અરજી કરવાની સુચના થાયછે તે માટે હું કેહવા માગુછું કે જ્યારે આ નિબંધ છપાઇ તૈયાર થશે ત્યારે તે માહેના આંકડા વગરે જોઇ, તે બાબદ ઉપર હું મારું મત આપીશ. મી० ટેલરે એક બીજી સુચના કરીછે તેને હું સ્વીકારૂછું તે એ કે હાલની કોર્ટમાં હિંદુસ્તાનના ધારાનું તત્વ વધારવું, તેમાં કેટલાક નોકરી છોડી આવેલા અને હિંદુસ્તાનમાં મોટા હોદા ઉપરથી આવી હાલ ઇંગલાંડમાં રહેલાછે તેઓને ઉમેરવા. હમેશ કેટલા ન્યાયાધીશો બેસેછે તેની મને ખબર નથી. મી० ટેલર કેહેછે કે પ્રીવિ કૌનસીલ જોઇએ એટલા દાહડા બેસતી નથી. હું ધારૂછું કે વધારે દાહાડા બેસવા માટે પ્રીવિ કૌનસીલને પુછવું અયોગ્ય લાગશે. મી० ટેલર એમ કેહવા માગેછે કે આ મુકદમા સુણવા માટે પગારદાર કોર્ટ રાખવી. આ કોર્ટનો પગાર હિંદુસ્તાનમાંથી આપવો પડે અને હાલ ત્યાં નાણાંનો એવો તો તોટો આવી પડેલોછે કે હાલ વધારે ખરચ અને તેની સરકાર આપશે નહી.

મી૦ ટેનર— હું ધારૂછું કે નાણું ઘણું સેહેલાઈથી મળી શકે.

મી૦ ડેર—અલબત્ત એ, પણ ફુર્સતના ઉપાય ઝટ થઈ શકે.

સર આર્નસ ઉવિનગફિલ્ડ—હિંદુસ્તાનની મેજમુન (માણુ એજન્સીનો ખરાબ હાલતમાંછે કે કોઈ નાણું માગનારની સુચના લઈને ઝગડા પાસ જવાથી તે વાજબીપણું ઉડી જવાની

મી૦ ટેનર—હા, તે જો આજના પાતેથી આવતું પડેલો તેમ થાય પણ હું ધારૂછું કે આજના ઉપર બોજો ન પડે તેવી રીતે એ કામ આવી શકશે

સર આર્નસ ઉવિનગફિલ્ડ—તોએપણ એ બાબ ઉપર વિચાર કરો જો ધણી આ રીતે કૌન્સીલની અદાલતમાં આવી દાદ અને આવડો ખરચ આપણા દેશીઓને દુખી કરેછે માટે તેમાં કેમ વર્તવું તે ઉપર આપણને ધ્યાન આપવાની અગત્યછે

મી૦ ટેનર—મારા ખ્યાલને લગતો સગવો ફેરફાર કરવાનું બાઉં મા ગમતું સાથે લીધુંછે પણ મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે ફક્ત રીતે કૌન્સીલને જ તે હાથ લગાડવા માગતો નથી

સર આર્નસ ઉવિનગફિલ્ડ—અરજીનો એક ખરડો તેઆર કરી આપણી આસોસીએશનની કૌન્સીલમાં ફેરવ્યો હોયતો તેમાં ઘણા ફેરફાર થાય છે. હું ધારૂછું કે આ બાબત લગાર સભાનથી હાથ ધરવી જોઈએ મેં આંકડાઓ વાચ્યા નથી તેથી હું જાણુતો નથી કે હિંદુસ્તાનમાં અપીલ નોંધાયા પછે ઇંગ્લાંડમાં સાંભળવામાં આવે ત્યાંસુધી કેટલો વિલંબ લાગેછે

મી૦ ટેનર—બે, ત્રણ અથવા ચાર વર્ષ, પણ તેનો મોટો ભાગ વકીલો અને આડતીઆઓને લીધેછે, પણ તેમ શા માટે થાય? એની ખાતરી થાયછે કે મુકદમાઓ રોકાયના ઝગડાઓને તેમજ વીલ કરવાની ટેવ પડી ગઈછે. હિંદુસ્તાનનો એક પક્ષ વાળો જાણે છે કે માહારો મુકદમો આવતાં તો હજુ ત્રણ, ચાર વર્ષ જોઈએ, અને એમ જાણી તે અત્રે નાણું વાળતો નથી. ધીમ ઉપરથી ધીમ થાયછે. જો જલદીની કોર્ટ હોયતો દર મુકદમો એક વર્ષમાં પુરો થાય હાલ તે ઉપર ત્રણથી ચાર વર્ષ લાગેછે.

સર આર્નસ ઉવિનગફિલ્ડ—જો મુકદમાઓ જલદી ચાલેતો ત્યાંથી કામ જીઆઓ ઉતાવળે આવે હવું તમે ધારોછો?

મી૦ ટેનર—તેમાં કાંઈ ફેર નથી

સર આર્નસ ઉવિનગફિલ્ડ—હિંદુસ્તાનની કોર્ટો ઉપર એટલો બધો દાબ લાગતો નથી.

મી૦ ટેનર— વાજબી ઢીલ થાયછે, મારા તરજુમાઓ કરનાર મળવા મુશ્કેલ પડેછે અને તરજુમો કરવાનું કામ ઘણું અઘરૂં અને કરનારા થોડા છે, જો ત્યારે તરજુમો વગાડવા હોયતો કામ ઉતાવળે થાય

સર ચાર્લ્સ ઉવિન્ગફિલ્ડ—આ નિબંધ જ્યારે પ્રગટ થશે, ત્યારે શું કરવું તે નક્કી કરવાને વખત પડશે. દાનની જુડીશીઅલ કમીટી વગર પગારે કામ કરેછે એઓના માટે તેઓને ઘણી રુડી રીતે ભરપાઈ કરવી જોઈએછે. જ્યાંસુધી તમો પગાર આપો નહી ત્યાંસુધી તેઓને વધારે કામ કરવાને આપણાથી કેહવાઈ શકાય નહીં. પણ જ્યારે તમે પગારદાર કોઈ કરશો ત્યારે તતકાળ તે બાબે વાંધો ઉઠાવવામા આવશે હેવુ મને લાગેછે. તેઓએ પણ આપણું અમુક ધ્યાન આ ઉપર આપવાની અગત્યછે અને ડયુક આફ આરગાઈલ ઉપર મોકલવા ધારેલી અરજીમા જો આપણે એકમત થશું તો પછી વાંધો ઉઠશે નહી. આ અરજી ફતેહ પામે એવુ મને લાગતુ નથી, પણ તોએ આપણને તે વાત તેની આગળ મુકવી જોઇએ.

મી૦ ડેકર—આ બાબદ આપણા આગળ ધરવા માટે મી૦ ટેનરનો ઉપકાર માનવો જોઇએ. એ ખરેખર ઘણી કડી ફરીયાદછે અને તે સંભાળવા છતાં આગળ રજુ કરી તેઓનેજ ઉપાય સોધવાનુ સોકવામા આપણે ઓછુ કર્યું નથી. આ ફરીયાદ આસોશીએશનની મારફતે બાહેર પાડવાથી તેને બરાબર ઠેકાણે લાગુ થશે અને તેથી તેના ઉપાય થયા વના રેહશે નહીં. જે ગૃહસ્થો પ્રીવિ કાઉન્સીલમા છેકે તેઓને જો કે પગાર આપવામા આવતો નથી તોબી તેઓને ભારે પેન્શન મળેછે વળી તેઓને ઉમરાવની સભામાં હાજર થવુ પડેછે. જડજ સાહેબોને પોતાની કોર્ટમા બેસવું પડેછે અને તેઓ જ્યારે પ્રીવિ કૌન્સીલમા આવેછે ત્યારે તેઓ કાંઈ પોતાની જગા ઉપર આવતા નથી અને જડજ સાહેબોને બોલાવ્યા વગર જો કોઈ મળી ન શકેતો તેમા કાંઈ ખોટુ હોવુ જોઈએ. હિંદુસ્તાન જેવી શાહાનશાહત સાથે અને મી૦ ટેનરના કેહવા પ્રમાણે ૧૮ ક્રોડની વસ્તી સાથે અપીલની બરાબર કોઈ ન હોય અને હિંદુસ્તાનની અપીલો સરસ્થાનોની અપીલો સાથ ભેળી નાખવામા આવે એ અજાયબ જેવુંછે. આપણે એક યોગ્ય અરજી ઘડી કાઢીને તે મોકલાવવા સારૂ સાથે જવામા હું કાંઈ ખોટુ સમજતો નથી ડેપ્યુટેશન ગયાથી તે ઉપર બરાબર ધ્યાન આપવામા આવશે કારણ કે જો અરજી ખાલી મોકલવામા આવશેતો તે, વખતે એક બાજુએ મુકાય તેનો ખાલી લખેલો ઉત્તર આવશે હું ધારું છું કે ડેપ્યુટેશનથી અરજીને ટેકો મળશે.

નાઝર ઇબ્રાહીમ સેન—આ નિબંધ માંહેની એક બાબ ઉપર આ આસોશીએશનમા વિચાર થવો જોઈએછે હિંદુસ્તાની લોકોના લાભ તરફ જોતા તેવુ જણાય છે કે આ રોગનું બ ઘણુ ફરવી કાંઈક ઉપાયો શોધી કાઢવાની તજવીજ કરવા કરતા આ કોઈ એકમ કાઢી નાખવાનોજ ઉપાય કાઢવા ? આ શુકનમાં મને સામા વાળાને ટેવ મેં તરફ ઉંગનાડ ઘસડી ચાલી આવી બાગ્ય ગણાવાની એ માતબર શુકનમાં મનાય છે ને આ માટે

તક આપવી જોઇએ, અને મી૦ ટેનરના કેહવા પ્રમાણે "કંટાળા ભરેલી ની-ધના ઇનસાફ કરતાં જલદીની ગેરઇનસાફી ભલી." ત્યારે શું અત્રેના નામીચા ન્યાયધીશોને હાથે ચુકેલા મુકદમાઓ કરતાં હિંદુસ્તાનની ઇલાકાઓનીજ કોર્ટમાં ચુકેલા મુકદમાઓ દેશીઓ વધારે પસંદ ન કરશે? આ બાબદ પુરેપુરી ધ્યાન ઉપર લીધા વગર આસોસીએશનથી અરજીનો અરડો ઘડાય શકાશે! પણ હું કબુલ કરૂંછું કે મને એ વાતની સમજ ન હોવાથી એ કામ વધારે સમ-જનારને હું સોપુછું.

મી૦ જે. ડી. બેલ—જોકે આ આસોસીએશનનો હું સભાશદ નથી તોએ આ પ્રસંગે આવવાથી હું ખુશી થયોછું, કારણ કે જે વાત ઉપર હું આજ ઘણું થયું લક્ષ આપતો હતો તેજ વાત આજે મી૦ ટેલરે તમો હજુર ધરીછે. છેલો હું પેનાત આવ્યો તેની અગાઉ હું હિંદુસ્તાન અને ઇંગલાંડ વચે આ-વજાવ કરતો હતો. ઠંડીમાં ત્યાં અને ગરમીમાં પેનાત હું રેહતો હતો. પ્રીવિ કૌન્સીલનું થોડુંક કામકાજ મેં જોયું હતું, અને તેઓથી ચુકેલી અપીલો વીષે દેશીઓનું શું મતછે તે જાણવાની મેં ઇચ્છા રાખી હતી. એટલા માટે આ બા-બદ ઉપર ધૈર્યથી બોલુંછું. મારી અગાઉ જે ગૃહસ્થ બોલ્યા તેનો હું પ્રતિઉતર આપુછું અને સગળા અત્રે બેઠેલા દેશીઓ તેને એકમતતા થશે હેવું ધારૂછું. જો તેઓના વિચારનું હું ખોટુ વર્ણન આપુતો તેઓ મારી ભુલ ભાંગશે. જો હું સાચું દેખાડુતો તેઓ મને ટેકો આપશે. અને તે એકે દેશીઓના મનમાં હેવી વાત આવી ગઇછે કે ઇનસાફનુ મૂળ મૂળ તે આપણી મહાગણીછે અને તેણીની આસપાસ ઘણાજ ઉંચી વરણના અને ઘણાજ કાબેલ ગૃહસ્થો બે-શેછે અને તેણીની હાજુર તેઓને અપીલ કરવાનો હકછે. જે દેશી ગૃહ-સ્થો સાથ મેં એ વાત કરીછે તેઓ એમ બોલ્યાછે.કે "જો તમો રાણી સા-હેબની કૌન્સીલમાથી અપીલ કાહાડી નાખશોતો મુકદમા ચલાવનારાઓએ છેક છેડે શુધી ઉપાય ન કરયા એવું સમજી તેઓ નાખુશ થશે." હું સા-ચુ બોલુછું કે નહી તે માટે હું દેશી ગૃહસ્થોને પુછુંછું. જો હું ખોટું બોલ-તો હોઉતો હિંદુસ્તાનના ઘણાક અનુભવવાળા ગૃહસ્થો સાથ આ બાબદ વી-શે વાત કરી મે ખોટુ અનુમાન કરેલુ કેહવાશે. જો હું સાચુ કેહતો હોઉ-તો અપીલ કોર્ટનો મોભો અને દરજ્જો જેમ બને તેમ બનવવો જોઇએ. હાલ આપણને જેવી જોઇએ તેવીજ કોર્ટછે પણ તેમાં ન્યાયધીશો બરાબર આવતા નથી. આ કોર્ટને સુધારો આપવાની વાત ઉપર હું આવુંછું અને અધ્યક્ષ સાહેબ, હું ધારૂછું કે સર ચાર્લસ ઉલ્ફ્-ગરીબ્ડ અને બીજાઓ જે-ઓને આ ઉપર લક્ષ આપવુ છે તેઓ હું તમોને જે વાત કેહવા માગુછું તે અગત્યની વિચારશે. પેહલું તો એજ કે કોઇ પણ આદમીને તે કામ કરે-વાનુ દામ જ્યાસુધી મળે નહી ત્યાસુધી તે મન દઇ કામ કરનાર નથી. કેટલાક

ગૃહસ્થોએ આપણા દેશમાં ન્યાયધીશોની સેવા બજાવીછે. કેટલાકોએ હિંદુસ્તાનમાં ન્યાયધીશોનું કામ કર્યુંછે અને જેઓ પેનશન લેવાને પુરતી રીતે લાયકછે. જેઓએ થોડી ઘણી વિદ્યા ભરેલા લખાણની ગમત શીવાય આરામમાં પડી રેહવું જોઇએ, અને તે પેનશન વાલાને પછી, તે ચાનસેલરનું ૫૦૦૦ પૌંડનું, વડા ન્યાયધીશનું ૨૦૦૦ પૌંડનું, કે નાહાના ન્યાયધીશનું ૧૫૦૦ પૌંડનું હોયતોયે તેને તેની આશાએશમાંથી બોલાવી વર્ષના ૧૨૦ દાહાડા કામ કરાવવાનો, કોર્ટમાં બેશાડી મુકદમા તપાસાવવાનો આપણને કાંઈ હક નથી. વલી યાદ રાખવું કે તેઓને કોર્ટમાં બેશવું પડેછે એટલુંજ નહી, પણ ચુકાદા ઘડી કાહાડવા પડેછે અને સામાના વકીલે ટાંકી બતાવેલા મુકદમાઓ જોવા પડેછે. વળી તેઓને બાહેર કામ કરવું પડેછે, જેનો બીજાઓને વિચાર નથી. કોર્ટમા મુકદમા ચુકવવાને અને કામ બરાબર ચલાવવાને જો વર્ષનો ત્રીજો ભાગ બેશવામાં ન આવેતો કામ થાયજ નહી. હું પુછુછું કે એ વાજબીછે? હિંદુસ્તાનમાં મેહનત કરી મોટા બદલાની આશામાં એક જણ પોતાને વતન આવે ત્યારે તેને પ્રીવિ કૌન્સીલમા બેશવાનું માન મળેછે અને તે ઘણું મોટું કેહવાયછે. આબરૂને ખાતર તે જાયછે પણ શું ફક્ત તેને માનનો બદલો મલી શકે? કોઇ માણસને આપણે પગાર આપીયે નહી ત્યાંસુધી તેના પાસેથી કામ લેવું મનેતો ગેરવાજબી લાગેછે. હેવું કેહવામાં આવશે કે હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી હાલત જોતાં આ વાત બની શકતી નથી. પણ હું તેમ ધારતો નથી, તેનું કારણ એકે ફક્ત કલકતાનેજ ગણતાં ત્યાં હમણા ૪૦૦ અપીલો તઈઆર થાયછે. તઈઆર થાયછે એટલે કે કોર્ટની હજુર એક અરજી મુકવામાં આવેછે કે પ્રિવિ કૌન્સીલમાં મુકદમો ચલાવવા માટે પરવાનગી આપવી ત્યારે પછી તે મુકદમાને તઈઆર કરવામાં આવેછે અને તે ઉપર ખરચ હમણા આપણે કરવા ધારેલી રીતિ કરતાં અતિશય વધારે થાયછે. યાદ રાખવું કે અપીલમાં ઓછામા ઓછો રૂ૧૦૦૦૦ વાંધો જોઇએ. પણ સરાસરી જોતાં અપીલો રૂ૫૦૦૦૦ના વાંધાની આવતી હશે, તકરારને માટે આપણે દરેક અપીલ સરાસરી ૧૦૦૦૦ રૂપીઆની લઇએ તો ફક્ત ૪૦૦ અપીલો તો કલકતાથીજ આવનારછે અને તેથી ૪૦ લાખ રૂપીઆની રકમના મુકદમાઓ થયાછે. મી૦ ટેલરે સુચના કરી હતી અને તેને હું ટેકો આપુછું કે અપીલ ટંગાઇ રેહવાથી ઘણી અને ભારૂન વચ્ચે સંબંધ તુટેછે. એ શીવાય થયલા હુકમનામાની રકમ ઉપર સેંકડે છ ટકાનું વ્યાજ લીધામાં આવેછે. હવે ૪૦ લાખ રૂપીઆનું વ્યાજ શું થયું? ૨ લાખ ૪૦ હજાર રૂપીઆ. હું સારી સતાથી કહુછું કે આ માંહેની એકપી અપીલ ચાર વર્ષમાં તો ચુકતીજ નથી માટે ચાર વર્ષનું વ્યાજ એકંદર ગણતાં ૯ લાખ ૬૦ હજાર રૂપીઆનો આંકડો આવેછે, અને

હિંદુસ્તાનના મુકદમા ચલાવનારાઓને મોટે પેહલે ૯૬૦૦૦૦ રૂપીઆની રકમ આપવી પડેછે, પણ જો વર્ષ દાહાડે દોહોડ લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવે અને આ અપીલો જડપ જડપ નીકળી જાય અને ધણી બાબુતો વધે વધારે સમજુતી રેહેતો વધારે સારૂ કે નહી? આ છ ટકાના વ્યાજનો સવાલ ઘણો અગત્યનોછે. વળી છ ટકા ઉપર મુકદમાનો ખરચ થાયછે અને ચોખો ખરચ તે એમકે ૨૧૦૦૦૦ ની અપીલ ઉપર ખીજો ૧૫૦૦૦ નો ખરચ થાયછે. ગૃહસ્થો, હવે તમોએ યાદ રાખવું કે હિંદુસ્તાનની સરકાર સગળો ખરચ વિલાયતમાં આપેછે પણ ધારાની બાબદનો નહી. હિંદુસ્તાનની મેહસુલ ઉપર લશકરનો ખરચ મુકવામાં આવ્યોછે તે જુવો, તે માંહેનો મોટો ભાગતો વિલાયતમાંજ પડેલુંછે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યુંબી નથી. હિંદુસ્તાનની મેહસુલ ઉપર દીવાની કેટલોક ખરચ મુકવામાં આવ્યોછે તે જુવો તે નાણું કદીબી હિંદુસ્તાનમાં રેહેતુ નથી. તેથી હિંદુસ્તાનને કાંઈ ફાયદો થતો નથી. હું પુછુંછું કે હિંદુસ્તાનના ખરચ પાસામા અપીલ કોર્ટ ઉઘાડવા માટે બીજા દોહોડ લાખ રૂપીઆ વર્ષ દાહાડે નાખવા માગેતો કોણ ના પાડશે? હું ધારૂંછું કે ના. થોડાક વખત ઉપર મે એક સુચના કરી હતી જે માહારા દેશી મીત્ર મી૦ ડબલ્યું. સી. બાનરજી કલકતાના બારીસટરે એક ધારાને લગતાં ચોપાનીયામાં સારી રીતે દેખાડી હતી તેમાં કાંઈબી વાધો ન હતો. તે સુચના એકે સાત ગૃહસ્થની એક કોર્ટ સથાપવી. કેવા ગૃહસ્થો જોઈએ તે આપણે સરકારને સોંપીએ છઈએ, તેમાં ઇંગલંડ અને હિંદુસ્તાનના ઘણાજ કસાએલા અને અનુભવવાળા ન્યાયાધીશો જોઈએ. તેમા ઇંગ્રેજી તત્વ દાખલ કરવુ જોઈએ નહીતો દેશીઓ રાજી થનાર નથી. વળી તેમા હિંદુ તત્વ અને હિંદુઓના ધારા કાયદા જાણનાર જોઈએ. અપીલ કોર્ટમાં ત્રણ ન્યાયધીશોથી ન ચાલે અને પાંચથી ન ચાલે. કા વારૂ? કારણ કે હિંદુસ્તાનની ડીવીજન કોર્ટોમાં કોઈ વેળા ત્રણ અને કોઈ વેળા પાચ ન્યાયાધીશો હોયછે. જ્યારે કાંઈ અઘરા ચુકાદો હોયછે ત્યારે પાચ બેસેછે અને પાચ જડજોના ચુકાદા બંગાલની કોર્ટમાં આપણે વારેઘડીએ સાભલ્યે છઈએ. હવે પાચ જણના ચુકાદા અત્રેના બીજા પાચ ઉડાવી નાખે તેથી દેશીઓ નારાજી થાય. તેથી હું સુચના કરૂંછું કે સાતની કોર્ટ જોઈએ અને એક તેમા પ્રમુખ જોઈએ, આ કોર્ટ પ્રિવિ કોન્સીલની એક શાખા કેહવાય તે રાણી સાહેબની સતામાં જોઈએ અને તેના ચુકાદા રાણી સાહેબે કોન્સીલમાં પોતે મજુર રાખવા જોઈએ. જે ગૃહસ્થોએ પ્રીવિ કોન્સીલમાં નવેમબર માસમા બેસવું હોય તેઓએ જુલાઈથી ખબર આપવી જોઈએ, વળી તે પછીનાબી વર્ષમાં બેસવા માગેતો તેઓને ચોકશ મુસારો આપવો જોઈએ. દરેક જણને ૨૦૦૦૦ રૂપીઆનુ સાળીઆનું જોઈએ અને તે ઉપ્રાંત તેને મળતુ હોય તે જુદું. વળી પ્રમુખને વધારે

મળવું જોઇએ. કોઇને તે પછીના જુલાઇ માસમાં નિકળી જવું હોયતો તેણે પોતાનો વિચાર અગાઉથી જણાવવો, નિકળી જવાની ઇચ્છા ન હોયતો બીજે વર્ષ પણ તેજ ધણીએ કામ ચલાવવું. આ ગૃહસ્થોએ પેહલી નવેમબરથી તે ૧૫ મી ડીસેમબર સુધી છ અઠવાડીઆં બેશવું. ૧૫ મી જાનેવારીથી ફેબ્રુએરીના છેડા સુધી, અને પેહલી મેથી તે જુલાઇની અધવચ સુધી, જેથી વર્ષમાં છ માસ બેશી શકાય. અને છ માસ બેશતાંબી ભાગ્યેજ કામ પુરૂં થાઇ શકે કેમકે અપીલ કોર્ટને માટે મુકદમાઓ મોકલનારી ૨૫ હિંદુસ્તાનમાં કોર્ટોછે. કલકત્તામાં ૭ છે. તેઓ ઘણી જડપમાં અપીલો મોકલેછે, દાખલા તરીકે ૪૦૦ અપીલોતો તેઓની રસ્તામાંછે.

તે શીવાય મુંબઈ, મંદ્રાસ, પંજાબ, આઉદ, બુલમીન અને આગરામાં મળી બીજી ૨૫ કોર્ટો, આ અપીલ કોર્ટને માટે ખોરાક મોકલેછે અને તે ઉપ્રાંત સંસ્થાનોની અપીલો તો જુદી. હું હિંદુસ્તાનના દેશીઓને કેહવા માગુંછું કે સંસ્થાનોની કોર્ટથી જુદીજ એક કોર્ટ અપીલ માટે તેઓને વાસ્તે જોઇએ. હું કહુંછું કે જો ફક્ત હિંદુસ્તાનનાજ મુકદમાઓ લીધામાં આવે તોએ અપીલ કોર્ટને એકબારગી હમેશનું નહી તોએ ચાર પાંચ વર્ષનું તો નક્કીજ કામ નિકલે, અને મનતો હેવું ભાશેછે કે કેટલી અપીલો બાકીછે તેનો હીસાબ કાઢવો જોઇએ અને હિંદુસ્તાનની મેહસુલમાં આટલો થોડો વધારો કરવાને કાંઈ દેશીઓને અડચણછે કે નહીં તે તેઓને પુછવું જોઇએ. તેઓનો જવાબ હું ધારૂંછું કે એમ આવશે કે અમને એક સારી કોર્ટ કરી આપો જેના ચુકાદા સરવેથી છેલા હોય અને અમને ખાત્રી કરી આપો કે તે ઉપર આશા બાંધી શકાશે તો અમે કાંઇબી રકમ આપવાને તૈયાર છૈયે. જ્યારે એક દેશીને તેના પૈસા માટે કાંઈ તેને મળેછે ત્યારે તે નાણું આપવા રાજી થાયછે પણ અબળનાં જ્યારે કાંઈ મળતું નથી ત્યારે આનાકાની કરેછે.

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—આજ રાતે એક શબ્દ પણ ન બોલવાનો મેં નિશ્ચય ઠરાવ કરયો હતો પણ મી૦ બેલના બોલવાથી મને એકુ બે પ્રસ્નો સુજ્યાછે તે હું પુછવા માગુંછું. બરે જે મેળવવા યોગ્ય ચીજ ઇચ્છે તે દેશીઓ માંગવાના, અને જડપમાં ઇનસાફ થાય એવું તેઓને અગત્ય કરી જોઇએછે. અને હું કબુલ કરૂંછું કે જડપમાં ઇનસાફ ચાલે એટલા માટે ન્યાયધીસોએ .લાંબો વખત બેશવું જોઇએ અને તે માટે તેઓને કાંઈ મળવું જોઇએ. .ત્યારે હવે વાંધો એછે કે તેઓને ક્યાંથી આપવું ! જો હિંદુસ્તાનની મેહસુલમાંથી તેઓને પગાર કરવામાં આવેતો તેની મતલબ એકે ગરીબ રૈયત પાસેથી ઉઘડાવેલાં નાણામાંથી તેઓને પગાર કરવામાં આવે. કારણ કે હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા સઘળા કરોનો મોટો ભાગ ગરીબ લોકો પાસેથી લેવામાં આવેછે. આપણે જોઇએછે કે જેઓના મુકદમાં છેક ઈંગ

બાડ સુધી આવેછે તેઓ ઘણુંકરી મારાન હોયછે. ત્યારે શું તેવા દ્રવ્યવાનોના મુકદમાઓ ચલાવવા માટે હિંદુસ્તાનના ગરીબ લોકો પાસેથી નાણું લેવુ વાજબીછે ? જે કોર્ટની અગત્ય આટલી બધી માલમ પડેછે તેના ખાતનો ખરચ ચલાવવા માટે મુકદમાઓ ઉપર ફી લેવાઈ શકાય કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી કારણ કે એ બાબદનું મને જ્ઞાન નથી જો આ રસ્તો ધરવામાં આવેતો જે આ કોર્ટનો લાભ લે તે તેને માટે પગાર પણ કરે. બડ પમાં ઇનસાફ ચાહેતો આ ફી બગતાબી મુકદમાઓનો ખરચ ટાનના જેટલો થાય નહી.

મી૦ બેન—તેના જવાબમાં હું એમ કહુંછુ કે મુકદમાઓનો જલદીમાં છે ડો લાવ્યાથી દરેક પરગણામાં ઘણો લાભ થાયછે અને તેવું ફરીણામ લાવવા માટે તેઓ ખુશીથી કર આપશે, અને તેઓને થતા નફા સાથ સરખાવતા આ કર ઘણો જુજ કેહવાશે.

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—જુદા પરગણામાં કાંઈ જુદી મેહસુલ નથી મી૦ ટેગના કેહવા પ્રમાણે મુબઇમાં સૌથી થોડા મુકદમાઓ ઉભા થાયછે.

મી૦ બેન—પણ મને ખબર મળીછે કે જોકે આજસુધી મુબઇએ અ પીલો મોકલી ન હતી તોએ આજ ત્રણ માસમાં કલકતામાં ૧૦૦ અપીલો નો ધાઇછે અને મુબઇમાં ૩૦૦) નોધાઇછે એ ઉપરથી દેખાયછે કે મુબઇને પોતાની બેહનપણાની અરિભાઈ લાગીછે અને કલકતા જેટલુંજ કામ મોકલવાને ખતી માલમ પડેછે.

સર ચાર્લસ ડીલ્કી-ગફિનક—હું ધારૂંછુ કે મી૦ દાદાભાઈની સુચના વાજબીછે, કારણ કે જે શખસો પ્રીવિ કૌનસીલમાં મુકદમા લાવેછે તેઓ ઘણુંકરી ધનવાન હોયછે ઘણા ખરા મુકદમાઓ રૂ૧૦૦૦૦ થી અતીઘણા વધારે હોય છે ઘણુંકરી મુકદમાઓ કુટુબ કબીલાને લગતા હોયછે અને તેમા ગેયતને કાંઈબી લાગતુ વળગતુ નથી અને એક કુટુંબના બે માતબર પુરૂષોને લડી મરવા સારૂ લોકો નાણું આપે એ કેવળ ઉલટું છે

મી૦ શાહાબુદીન—હિંદુસ્તાનને બદલે ઈંગલાંડમાં અપીલ સાંભળવા માટે એક ગૃહસ્થ બોલ્યા તે માટે દેશીઓનુ મતતો એવુ કે હિંદુસ્તાનના ચુકાદા કાંઈ સેવાના મનપતીજ નહી તેઓને ઈંગલાંડમાં ચુકાદા કરાવવા ગમેછે ગોરા ઓના તાબામાં રેહવાને તેઓને ટેવ પડી ગઇછે હિંદુસ્તાન કરતા ઈંગલાંડની માહારાણીની પ્રીવિ કૌનસીલથી મુકદમાઓના ફેસલા કરાવવાને તેઓ રાજી થશે

) મી૦ ટેગ—આ વાદવિવાદ બંધ કરવા માટે હું થોડાક શબ્દો બોલવા ચાહુંછુ. આ બાબદ અગત્યની અને ધ્યાન આપવા જોગ ધારવામાં આવી

તે માટે હુ ઘણો સંતોષ પામ્યોછુ. સર આગ્લસ ઉવિનગફિલ્ડે જણાવ્યુ કે જો કાંઈ ઉપાય આપણે શોધી કાઢશુ અને તેમા જો નાણાની વાત આવીતો તે ઉપાય રદ જવાનો તે વાતને હુ સ્વીકારૂછુ. મેજર ઈવાન્સ બેલે સવાલ ઉઠાવ્યો કે અપીલો આ દેશમા લાવવીજ ના માટે જોઈએ, પણ તેનો ઉત્તર એકે આપણી વાત તે નથી. આપણેતો એ શોધવા બેઠાછે કે જાણે સઘળી અપીલો વેલાતમા આવેતો તેનો ઉપાય શુ કરવો. અલબત્ત એક ધણીને મુકદમો ચલાવના માટે છેક ઈંગલાડ સેર લાવી બે ત્રણ વર્ષ ધક્કા ખવાડવા એ બેહુ નતિ ઘણુ કરણ દેખાયછે. પણ સેવકનો ફેસલો દુન્યાના ૫ કાયદા ન્યાયધીસો કરે તે દેશીઓને એટલોતો ભાવેછે કે એ બક્ષીશ કાઢી લેવાથી તેઓ કદાચીત પણ રાજી થનાર નથી. હિંદુસ્તાનના ન્યાયધીસોના ચુકાદાઓ વારેઘડીએ અહેની કોર્ટો ઉંધા વાલેછે તે જોતા સરકારની સામે આવતા કોઈ બાપડા ગરીબને કેમ ઈનસાફ મળેછે તે જોતા આ જેવો ઉપાય કાહાડી લેવાને કોણ રાજી થાય ? મી૦ બેલે આપણી આગળ જે સુચનાઓ કરી તે વિચારવા જોગછે. પણ હાલ તરત બારીક બાબદોમા જવાની અગત્ય નથી. મારી મતલબતો આ બાબદની મુખ્ય કેફીયત જણાવવાનીછે. મે દેખાડી આપ્યુછે કે ઘણાક મુકદમા ચલાવનારાઓ જેઓમા મોટી રકમોના વાંધા પડેલા તેઓ વર્ષોના વર્ષો સુધી રાહ જોયા કરેછે અને જ્યારે મુકદમો સાંભળવા માટે તઈઆર થાયછે ત્યારે ઘણી અરજીની મોટી મોટી દશ દાહાડા બેશીને ઉઠી જાયછે પણ જો પાંચ દાહાડા વધારે બેશતેતો તેઓના મુકદમા સંભળાઈ જતે. અગરચની બાબદમા મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીની સુચનાને હુ પુષ્ટી આપુછુ કે જો દેશી મુકદમા ચલાવનારાઓને સમજના હોય કે કોર્ટની ફી ભરવાથી તેઓના મુકદમા બે ત્રણ વર્ષ ઉતાવળા ચુકશેતો તેઓ તે આપવાને આનાકાની કરનાર નથી નાણુ કેમ એકઠુ કરવુ તેની ગોઠવણ લગાર મુશ્કેલી ભરેલીછે. શ્રીમંતોના મુકદમા માટે ગરીબો પાસેથી મેહસુલમાથી અપાવવુ એ ગેરવાજબી છે ખરૂ માટે જેઓને જલદીના ઈનસાફથી ફાયદો થાય તેઓ પાસેજ ખરચ અપાવવો લાજેમછે. અને તેઓ આપવાને રાજી થશે. પણ આપણી આસોસીએશનને એ વાતમા વચે પડવાની જરૂર નથી દેશીઓના લાભ જાળવનારા તરીકે આપણી ફરજતો એટલીજ કે આ મોડુ લગાડનારી પીડાકારક, અને ખરચવાળી અપીલ કોરટનુ બીહામણુ સઘળુ સતાવનારાઓ આગળ રજુ કરવુ અને તેનો ઉપાય કરવાનુ તેઓને સોંપવુ. એના માટે હુ આશા રાખુછુ કે હાલમા કરવા ધારેલા ફેરફારમા હિંદુસ્તાનને ઘણુ લાગેછે તે લારડ ચાનસેલરના કાન ઉપર લાવવા માટે ડયુક આવ આરગાઈલને આપણે કોઈ રીતે જણાવવુ જોઈએ.

પ્રમુખ—સર ચાર્લસ ઉવીનગફિલ્ડ, મી૦ બેલ અને બીજા ગૃહસ્થોએ આ બાબદ એટલી પુરી રીતે તપાશીછે કે હવે મારે કેહવાનુ એટલુજ રહ્યુછે

કે આ અગત્યની બાબદ ઉપર શી રીતીએ ડયુક આવ આરગાઈલનું ધ્યાન પુગાડવું તે બાબે વિચાર કરવાને આ આસામીઓને ચાપતા ઉપાયો લેવા એવી જે દરખાસ્ત સર ચાર્લ્સ ઉવિન્ગફિલ્ડે કીધીછે અને જેને મી૦ ટેલરે ટેકો આપ્યોછે તેને હું એકમતતો થાઉંછું. એ બાબદમાં જે આપણે ઉપાયો લઈએ તેમાં સર ચારલ્સ ઉવિન્ગફિલ્ડ અને બીજાઓ આપણને મદદ કરશે એવી આશાછે અને આ વાદવિવાદમાં જે ભાગ તેઓએ લીધોછે તે માટે તેઓનો આભાર માનુંછું.

મી૦ દાદાભાઈની દરખાસ્ત ઉપરથી અને તેમને સર ચાર્લ્સ ઉવિન્ગફિલ્ડે ટેકો આપવાથી મી૦ ટેલરનો તેના નિબંધ માટે ઉપકાર માનવામા આવ્યો અને સભા વિસર્જન થઈ.

તા૦ ૮ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૭૦ ને દીને મુંબઈ મધે મળેલી સભા.

શેઠ વિનાયકરાવ જગન્નાથજી સંકરશેઠ—અધ્યક્ષ.

મી૦ કેખશરૂ નવરોજજી કાબરાજીએ કરેલું ભાષણ.

વિષય—ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશન અને ઈંગ્રેજી રાજ્ય.

ઈસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશનની મુંબઈની શાખાની તરફથી એક જાહેર સભા ફરામજી કાવસજી ઇનસટીટીઊટના મોટાં દીવાનખાંનામાં મળી હતી, જે વેળાએ ઇસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશનનાં ઇંગ્રેજી રાજ સાથનાં સંબંધ વીશે મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીએ ગુજરાતીમાં એક ભાષણ કરયું હતું.

સભાની ખુરસી શેઠ વિનાએકરાવ જગનાથજી સંકરશેઠે લીધા પછે, સેક્રેટરી મી૦ ફીરોજશાહા મેહેરવાનજી મેહેતાએ આગલી સભાની મીનીટ વાંચી સંભળાવી, જે પછે મરનશીન હેકલ ટાંકેલું ભાષણ કરી સભા બોલાવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું.

"સીજલમના સાહેબો,

આજ દીને તમોને અતરે તસદી આપવાનો સબબ તમો સાહેબોને સાદીપેઠ ખબરછે. મારા મીત્ર મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી આજની સભામાં જે અગતનું અને કીમતી ભાષણ કરનારછે, તે સાંભળવાને આપણ હીઆ ભેગા મળીઆ છઇએ. મી૦ કેખુશરોની તમારી સાથે મરેસતા પ્રમાણે કસી પણ ઉપર ઉપરની ઓળખાણ કરાવાની જરૂર નથી, કાંકે અનેના ઓહોલો ફેલાવો પામેલાં અને લોકપ્રીય પત્ર રાસ્ત ગોફતાર જેના એઓ સુનક્ષણી અધીપતીછે, તે માહેલાં પ્રસીધ લખાંણથી એઓને તમો સાહેબો સારીપેઠે ઓળખોછો. મી૦ કેખુશરોનું આજનું ભાષણ "ઇસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશન અને ઇંગ્રેજ સરકાર" એ વિષય ઉપર થનારછે. આગળ ઇસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશન વિષે આ દીવાનખાનામાં પ્રોફેસર દાદાભાઈ નવરોજજી અને મી૦ વીશનુ પરશરામ શાસ્ત્રીએ સંભાષણો કરયાંછે, તોપણ મારૂં આધીન મત એવુંછે કે એ ઇસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશનની નેમ અને મતલબો શુંછે, તથા એ સભા પ્રજાનું કેટલું કલેઆંણ કરવાનો હેતુ રાખેછે, તે ઉપર જેમ આપણ વધારે બોલાએ તેમ સારૂછે અને લોકોને જાહેર તથા ખોલની રીતે સમજાવાને આવાં સંભાષણ સઉથી સારો ઉપાયછે. મી૦ કેખુશરોનાં ભાષણની બીજી બાબત, હીંદુસ્તાનની સરકાર વીશે તમો સર્વે ગૃહસ્થો કબુલ કરશો કે આપણા દેશમાં જે જે રાજ્યો થઈ ગયાંછે તે સર્વેમાં ઇંગ્રેજી રાજ્ય એકલું એવુંછે કે જે પુર છુટાપણાથી આપણને આપણા વીચારો

જાહેર કરવાની જોગવાઈ અને ખોલાસો કરી આપે છે. એ બાબે ભાષણ કરતા તપસીલવાર બયાન કરશે. માટે એ વિષય ઉપર લંબાણ કરી હું તમારો વખત રોકવા ચાહતો નથી, પણ હવે મી૦ કેપ્યુશરોને પોતાનું ભાષણ શરૂ કરવાની અરજ કરૂં છું."

આ પછી મી૦ કેપ્યશર બોલ્યા કે —

શાહેબો—

આપણા માનવંતા અને લાયકી વાળા પ્રોફેસર દાદાભાઈ નવરોજજીએ હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી રાજદ્વારી સભાઓ શાને ગયા સન ૧૮૬૮ ના અક્ટોબર મહીનામાં લંડનની ઇસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશનની હજુર એક ભાષણ કીધું હતું અને તે ભાષણમાં આપણી એ રાજદ્વારી સભાઓની ફરજો સમજાવી હતી તેમાંની પેહેલી ફરજ જે તેમણે ગણાવી હતી, તે નહીં કે સરકાર સાથેજ રાજદ્વારી સંબંધ બનાવવા, નહીં કે સરકારની રાજદ્વારી બાબતો ઉપર અરજીઓ લઈ ધાયા જવું એવી ફરજ પેહેલી મેલી નહીં હતી. એ ફરજ શેઠ દાદાભાઇએ બીજી મેલી હતી અને એ રાજદ્વારી સભાઓની પેહેલી ફરજ એ જણાવી હતી કે તેઓએ પેહેલા લોકો સાથ સંબંધ અને વેહેવાર બનાવવો, લોકોને રાજદ્વારી અનેક સવાલોથી વાકેફ કરવા, તેઓને તેમના રાજદ્વારી હકો બાબે કેળવણી આપવી અને એ પ્રમાણે તેઓનો ટેકો મેળવવા પછી તેઓને પોતાની સાથે લીધા પછી, જેમ બને તેમ તેઓની વધતી શખ્યાને પોતાની સંગમાં હુમેરવા પછી એ સભાઓની બીજી ફરજ જે સરકાર આગળ બાબતો લઈ જવાની, તે દેખાડી હતી. એજ બીના ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની મુંબઈની શાખા ઉભી કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવામાં આવી હતી અને તેથી જ્યારે શેઠ દાદાભાઇએ હીંઆ આવીને ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનના મીશનરી તરીકે ભારી મેહેનતથી આ શાખા ઉભી કીધી, ત્યારે જેમ સરકારના કામકાજો ઉપર ધ્યાન આપી, સરકારનું તે પર ધ્યાન ખેંચવાનો હેતુ રાખ્યો હતો, તેમજ પ્રજાના લોકો સાથ સંબંધ બનાવી સભાને લગતી જુદી જુદી બાબદોને લોકોને સમજાવવાનો, તેઓને તેઓની પોતાની ભાષાઓમાં સમજ પડે એવી, બનતી થાય એવી રીતે ખોલાસો કરવાનો પેહેલથીજ વિચાર રાખ્યો હતો તેથી જેમ સરકારનું ધ્યાન પોહોચાડવાના નિમધો ઇત્યાદીને માટે આ શાખાની "પેપર કમીટી" સ્થાપી હતી, તેમ લોકોના ધ્યાન ઉપર તે બાબદો લાવવા માટે "લેક્ચર કમીટી" કીધી હતી. તે કમીટીની તરફથી હું આજ રોજે ભાષણ કરવા ઉભો છઉં. પણ તેમ કરતા મને ઘણી રીતનો આચકો લાગે છે પેહેલો તો મારે એકદમ કબુલ કરવું જોઈએ કે આ મારૂં ભાષણ પેહેલ વેહેલું છે

આગળ કોઈની આવી સભામાં જાહેર ભાષણ કરવાની મેં હીમ્મત ચલાવી નથી, તેથી આજનું ભાષણ કેવું થશે તેની મને ખબર નથી. અગર જો મારાં ભાષણમાં કોઈ ધ્યાન રોકનારી અને ફસાહત ભરેલી જબાંદરાજીની વકી રાખશો તો મને ભય લાગેછે કે તેમાં તમો નિષ્ફળ થશો. તેમજ વળી એ ભાષણની બાબદથી પણ તમો નિષ્ફળ થશો, કેમકે એ બાબદ એવીછે, કે તે ઉપર પ્રોફેસર દાદાભાઈએ કેહેવાનું કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી, એટલા માટે મારા ભાષણમાં કાંઈ નવું જાણવાની તમો વકી રાખશો નહીં, તે છતાં હું એ બાબદ ઉપર ભાષણ કરૂં છઉં, તેમાં કાંઈ ખામી દીઠામાં જુવે નજર આવે તે દરગુજર કરવી એટલું હું માગી લઉં છઉં.

ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની બાબદ વિષે ઉપર કેહેવા મુજબ ઘણું બોલાઈ ચુક્યું છે, તેથી એ બાબે ભાષણ કરવું મને વધારે સેહેલ લાગેછે. પણ એ બાબદ એટલી સેહેલ નથી, તે કરતાં વધારે તે અગત્યનીછે. એ બાબદ આપણને પોતાને, આપણી સભાને લગતીછે. આપણી ઘણીખરી સઘળી સભાઓ પ્રજાનાં ટેકા વગર ગોથાં ખાયછે. સંસારી, ધર્મ સંબંધી કે વીદ્યા અને હોનર સંબંધી સભાઓને પુરતી મદદ અને આશરો મળતો નથી, તારે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનને એકદમ પુરતી મદદ નહીં મળે એ દેખીતુંછે. ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન પોતાની જાતની નવીસની અને પેહલવેહલી સભાછે. પ્રોફેસર દાદાભાઈના, દીલને ઉશ્કેરનારા જે ભાષણો આ દીવાનખાનામાં આપણે સાંભળ્યાં, તે તરફદ લીધાપછી આપણી આ શાખા સભા ઉભી થઇછે. એ સઘળું બનવાને થોડોજ વખત ગયોછે, માટે હજી એ સભા વિષે લોકોમાં પુરતી પીછાન થઈ નથી. પ્રોફેસર દાદાભાઈ હીંઆં હતા, તે વખતે જે ધણીક ઉલટ હતી, તે તેવણનાં રવાને થયા પછી તેવણ પાછી ચાલ્યા ગયાછે. મુંબઈની આપણી શાખા નામને ખાતર જીવેછે અને ગોથાં ખાતાં વખતીને દોડા ખાયછે. અધ્યક્ષો ઉપાધ્યક્ષો, કારોબારીઓ અને ચાલાક સેક્રટરીઓનાં મોટા રસાલા છતાં એ શાખાની કારોબાર મંડળીની ઉંઘતી સભાની જુજતી બેઠકો થાયછે, પણ સભાનું કામ એટલુંતો અગત્યનુ છે કે સભાની એ હાલતમાં ઘણો સુધારો કરવાની જરૂર છે, અને જાંહાંસુધી તે સુધારો ઘણી મનમાનતી રીતે થાય નહીં, જાંહાંસુધી એ સભાને જેશા સુરતશીમ પાયા ઉપર મજબુત કરવા માંગીએ છીએ તેવી હાલતમાં તે આવે નહીં, ત્યાંહાંસુધી સભાને લગતાં ભાષણો જારી રાખવાં જોઇએ, ત્યાંહાંસુધી એ ભાષણોમાં કદાપિ નવું કેહેવાનું નહીં હોય તોપણ તે જુનું ગણાશે નહીં.

ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની એ પોહોળી બાબદનો માત્ર એક ભાગ આજનાં ભાષણને માટે પસંદ કરયોછે. તે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનનાં અંગ્રેજ સરકાર સાથનાં સંબંધની બાબત છે. એ મોટી સભાને સઘળું

કામ સરકાર સાથ પાડવુ છે. સરકાર એટલે કે માન રાજકરતી રાણી અથવા રાજ ચલાવનારા પ્રધાનોજ હુ ગણુતો નથી, પણ રાજ્ય કરતી પારલ્યામેંટ અને આખી રાજ્ય કરતી કોમ સાથ ઇસ્ટ ઇડ્યા આસોસીએશનને કામ છે. સભાનો ઇંગ્રેજ સરકાર સાથનો એ સબધ કેટલો છે, કેવો છે, કીઆ પ્રકારનોછે, રાજ્યની તરફેણ ભીનાચારી ભરેલોછે કે રાજ્યની વિરૂધ અદાવત ભરેલોછે, તે સગળુ આ ભાષણમા આપણુ તપાસવા માગ્યે છૈએ આટલુતો જાણીતુછે કે ઇસ્ટ ઇડ્યા આસોસીએશન એક રાજદ્વારી સભાછે, એટલે કે આપણી બીજી સભાઓ કરતા તે જુદીજ કીસમની સભાછે. એમાની કોઈ સભા સસારી, કોઈ ધર્મ સબધી, કોઈ કેળવણી સબધી, કોઈ વીદ્યા હોનરના જ્ઞાનનો ફેલાવો કરનારી સભાછે એ દરએક સભાની મતલબ દેશનુ કલ્યાણ અને સુધારાનો વધારો કરવાનીછે, પણ ઇસ્ટ ઇંડ્યા આસોસીએશનને એ સગળી બાબદો સાથ કામછે. તે એક રાજદ્વારી સભાછે, એટલે માત્ર દેશીઓને મોટા હોદા અપાવવા અથવા એવાજ બીજા થોડાક સવાલોનેજ ચુથ્યા કરવાનુ એ સભાનુ કામ નથી, પણ ઉપલી જુદી જુદી સભાઓ જે એકેક કામને માટે સ્થાપીછે, તે સગળા કામો ઇસ્ટ ઇડ્યા આસોસીએશનને સરકારના સબધમા એકલે હાથે બજાવવાનાછે, અને તે ઉપરથીજ માલમ પડેછે કે સભાનુ કામ કેટલુ માહાભારતછે. જેમ એક અદલ અને માયાલુ સરકારની ફરજછે કે લોકોના જાન માલનો સભાલ કરવો, જેમ તે સરકારની ફરજ છે કે જુલમાત, લુટફાટ ઇર્ખ્યા લુચ્ચાઈ સામે રૈઅતને દાદ અને ઇનસાફ આપવો, તેમજ તે સરકારની ફરજછે કે લોકોમા કેળવણી અને જ્ઞાનનો, વિદ્યા હોનર અને કલાકુશલ્યનો વધારો કરવો, ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડી, વ્યપાર અને આબાદાનીને ટેકો આપવો, દેશની ચઢતી કળાના જેટલા સાધનો હોય તે સઘળા શોધવા, ખીલવવા, તપાસવા અને વધારવા. એ સગળા કામો સરકારની રાજ્યનીતિના સબધમા આવેછે અને એજ સગળા કામો ઇસ્ટ ઇડયા આસોસીએશનને લાગેવળગેછે વળી એ સગળા જુદા જુદા કામો એક ઇલાકા ઇમા એક કોમનાજ બનાને માટે બજાવવા નહી, પણ આખા હિંદુસ્તાનના સગળા બેસુમાર વર્ગો અને સગળી અગણીત કોમોની એકસરખી સેવા અને તેઓની એકસરખી હીમાયત ઉપલા કામો બાબે કરવાને એ સભા ઉભી થઇછે અને એ રીતે આપણી આ પેહેલવેહેલી મોટી રાજદ્વારી સભાનો ખરો અર્થ મોટો અને વિસ્તીર્ન થાયછે

પણ ઇસ્ટ ઇડયા આસોસીએશનના ઇંગ્રેજ સરકાર સાથનો સબધ તપાસવા જતા, સઉથી પેહેલા એક અગત્યનો સવાલ તપાસીને નક્કી કરવો દુર્લભ એછે સભાની શરૂઆતથીજ, તેના હસ્તીમા આવતાજ તેની સામે એક મોટો વાંધો ઉભો થયોછે, કે જે વાંધો આપણા દેશીઓને અલબત્ત જોવો,

અણજાણુઓને નહી સમજણુ પડે એવો, વિચારવંતોને દલગીરી ઉપજાવનારો અને જોસ્સા વાળાઓને લગાર ક્રોધ ઉપજાવનારોછે. ઇસ્ટ ઇંડીઆ આસોસીએશન સભા રાજદ્રોહીછે, એટલે રાજ્ય વિરૂધછે, એવો કેટલાક માણસોને સંશય ઉપજેછે અને એવો વિચાર કેટલેક ઠેકાણેથી વારંવાર આપણે સાંભળીએ છૈએ. તેઓ એવું તોહોમત મેલેછે કે જાણે એ સભાની નેમ ઇંગ્રેજ સરકારની સામે થવાની હોય, અથવા એ સરકારના શુભ કામકાજોને આડે આવવાની હોય, અથવા સરકારના હરએક ઉપાય ઇન્તેજામ ગોઠવણની સામે લોકોમાં ખાલી ઉશ્કેરણી કરવાની હોય. એ રીતે આપણી સભાપર બેવફાઇનું અનુમાન લઇ જવામાં આવેછે, તેના આચાર ઉપર શક ભરેલી નજરથી જોવામાં આવેછે અને જો ઇસ્ટ ઇંડીઆ આસોસીએશનનો પાયો મુસ્તકીમ બનાવવો હોયતો પેહેલાં તેના ઉપર જે આ દાગ લગાડવામાં આવેછે, તે પુરવી રીતે મટાડી આપવો જોઇએછે. હીઆં પેહેલો સવાલ એ ઉઠેછે કે સભા ઉપર બેવફાઇનું આ તોહોમત મેલનાર કોણછે? એ તોહોમત બેશક ચોક્કસ ઇંગ્રેજોના બે વર્ગો તરફથી રજુ કરવામાં આવેછે. તે માહેલા એક વર્ગ વાળા કેટલાક ઇંગ્રેજો જાણી બુજીને, તાણી તોડીને, જોડી કાહાડીને, પોતાની કોઇ ચોક્કસ મતલબ અને સ્વાર્થ સાધવા સારૂં સભાને આ મોટું અપમાન આપેછે. એ ઇંગ્રેજો તે ચોક્કસ વર્ગનાછે, કે જે વર્ગ સુએઝની સંયોગી ભૂંમી પસાર કીધા પછે ખરા ઇંગ્રેજ તરીકેનાં પોતાના બારીક જાતી ગુણોને પોતાની પાછળ યુરોપમાંજ મેલી આવેછે. અદલ ઇનસાફનો કાંટો જે ઉપર તમામ ઇંગ્રેજી રાજ્યનો મોટો આધારછે, અને છુટાપણાનો કાનુન જે દરએક ઇંગ્રેજને પોતાના પ્રાણ કરતાં પ્યારોછે, તેના મીઠાસ ભરેલા, માયા ભરેલા, ઇનસાન્યત ભરેલા ખ્યાલોને બદલે, તેઓ હિંદુસ્તાનને તલવારે જીતી લઇ તલવારેજ તાબે રાખવાના અનીતિ ભરેલા, ઇનસાન્યતથી ઉતરા, જંગલી રાજ્યોને મલતા કાનુનને તેઓ પસંદ કરેછે. તેઓના મગજમાં હિંદુસ્તાનને જીતી લેવાનું ગુમાન ઘણું ઘુમેછે તથા જેને ઇંગ્રેજીમાં rights of conquest ઇઆને ફતેહનાં હક કેહેછે, તે હક મેળવવા અને ભોગવવાને તેઓ ઘણા ભુખ્યા હોયછે. પણ એ ફતેહના હક માંગવા એટલે શું, તે ઇંગ્રેજ સાએર ડ્રાઇડન ઘણી અસરકારક રીતે સમજાવી ગયોછે, અને તેના બોલો આ ચોક્કસ વર્ગના ઇંગ્રેજોના મોહોમાં આપ્યે તો તેઓ આ પ્રમાણે માગતા માલમ પડેછે—

We claim by right,
Of conquest; for when kings make war,
No law betwixt two sovereigns can decide,
But that of arms, where fortune is the judge,
Soldiers the lawyers, and the bar, the field.

એટલે કે આ ઇંગ્રેજો કેહેછે કે અમે ફતેહના હકથી દાવો કરીએ છીએ કાયકે જ્યારે બે રાજ્યો આમને સામને લડ્યા હોય, ત્યારે તેઓનો બીજા કોઈ ધારાથી ઇંગ્લાંડ ઇનસાફની અદાલતથી ચુકાદો થતો નથી. પણ હથીઆરના ધારાથી ચુકાદો થાયછે; તે ચુકાદો કરનાર જડજ કોઇ આદમી નહી પણ માત્ર નસીબછે, તે ચુકાદામા સીપાહીઓ તે વકીલ બારીસ્ટરનુ કામ કરેછે અને ખુનરેજીનુ મેદાન તે કોરટનુ બારછે. ઉપલા ઇંગ્રેજોની એ બધી વાત, સીધી સાધારણ રીતે બોલેછે તેમ માત્ર તરીઆપાવની વાતછે, એ ગોયા છેક "છેવ પાટલે બેસવાની વાતછે." તેઓની એ વાત, જોરેમંદે નબળાને પોતાના વધતા બળથી મદદ આપવાની નહી, પણ માત્ર ખોદાએ કુવત આપ્યુ, તેટલા વાસ્તે પોતાના કુવતથી નબળાને હેઠો પાડવાની એ વાતછે. સર્વે માણસ જાતને ભાઈબંધ ગણીને એકેકને બચાવા અથવા મદદ કરવાની એ વાત નથી, પણ વધતા બળને લીધે નબળાને ખોચીમાથી ભચડવા અને પગ તળે દાબવાને એ વાત મગતી આવેછે એ ગુમાનને લીધે તેઓ એકસરખા ધારા નાપસંદ કરેછે અને એકસરખા ઇનસાફને આડ આવેછે તેવા થોડાક ધધાદારી ઇંગ્રેજો, તેજ વિચારના થોડાક સત્તાવાળાઓ અને તેઓને મળતા વિચારના થોડાક લખનારાઓ સભા ઉપર ઉપલુ તોહોમત મુકેછે. સભા ઉભી થવાથી પોતાના આડા કામો ઉઘાડા પડવાની, પોતાની મતલબોમા હારી જવાની તેઓને ધાસ્તીછે. તેથી તેઓ સભા ઉભી થવાથી દલગીરછે, અને તેને ભાગી પાડવાને ખુશીછે. સારા ભાગ્યે એવા વિચારના ઇંગ્રેજો જેટલા આગળ હતા, તેટલા હાલ નથી અને હજી થોડા થતા જાયછે. પણ એ ઉપ્રાંત વળી બીજા કેટલાક ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો સભા ઉપર એજ તોહોમતનો દોષ લાગુ પાડતા, તેના આચાર અને વિચારો ઉપર એજ પ્રમાણે શક લઈ જતા માલમ પડેછે. પણ તેઓ માત્ર અણજાણપણેથી અને ભુલથી સભા ઉપર એવુ બદગુમાન લઈ જાયછે, અને વળી આપણે કબુલ કરવુ જોઇએ કે અણજાણ્યા લોકો સભાની મતલબ નહી સમજવાથી સભા ઉપર ખોટો શક લઈ જાય એવો આપણી સભાનો દેખાવ બાહેરથી લાગેછેબી ખરો. તે અણજાણ્યા ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો જોયછે કે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન એક રાજદુવારી સભાછે. તેને ઇંગ્રેજી રાજ્ય બાબે ઇંગ્રેજી સરકાર સાથ સઘળુ કામ પડેછે અને વળી તેમાનુ ઘણુંક કામ સતાવાળાઓની સામેનુછે, ઘણુંક કામ સતાવાળાઓના વિચારોથી ઉલટુ કરવુ પડેછે, ઘણી વખત સતાવાળાઓના કામકાજ બાબે સભાને ફર્યાદો ઉઠાવવાનીછે. તેઓ જોયછે કે જેને રઇએતના હક કેહેછે, તેવા જે હક નથી મળેલા તે માગવાનુ આપણી સભાનુ કામછે અને જે હક મળેલાછે તે વધારવાનુબી તેનુજ કામછે. એ સઘળુ જ્યારે અણજાણ્યાઓ જોય ત્યારે જો તેઓ એવો ખુલાસો ખાય કે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન સભા ઇંગ્રેજી

રાજ્યની વીરૂધનીછે, તો તે ભુલ ઘડીભર આપણ કુદરતી ગણીશું. વળી આપણા વિષે એ સ્વદેશનો સંશય લઇ જવાને તેઓને એક બીજી બાબત મળેછે, તે હિંદુસ્તાનની હાલની રાજદ્વારી હાલતછે. એ હાલત ઘણીજ પડતીછે. એટલુજ નહી, પણ એ હાલત પારકા રાજ્યને આધારે પડીછે. એના એક રાજ્યના દેશીઓ પારકાને બદલે પોતાનુ રાજ્ય પસંદ કરે, અથવા પારકું રાજ્ય દેખી નહી શકે અને તેથી પારકાઓને દેશની સપાટી ઉપરથી હાંકી કાહાડવા ચાહે એનો પૃથ્વિનો સરેરસતોછે અને તેજ સરેરસતા મુજબ આપણ વિષેબી તેવુજ અનુમાન લઇ જવામાં આવે તેની નવાઇ નથી. પૃથ્વિની આસપાસ આપણ ફરતી નજર કરીએ છૈએતો સગળા રાજ્યોમાં તાહાના દેશીઓનુજ રાજ્ય ચાલતુ માલમ પડેછે. ઇંગલાંડમા ઇંગ્રેજો રાજ્ય કરેછે, ફ્રાનસમા ફ્રેંચોનુ રાજ્યછે અને રૂશીઆમા રૂશીઆનોનુ રાજ્ય ચાલેછે, એટલુજ નહી પણ ઇટાલીનુ રાજ્ય જે પરરાજ્યોના હાથમા હતુ તે ઇટાલીઅનોના હાથમા આવ્યુછે, જરમનીમા નાહાના પણ ઘણા રાજ્યોને બદલે મોટુ અને મજબુત એકસા રાજ્ય થયુછે, પોતાને જોહેમતામા કેહેવાડતા ચીનાઓ પોતાનુ રાજ્ય પોતે ચલાવેછે, અડધા જંગલી ટારટારો અને આરબોનો દોર આરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાનમાછે, ટુકમા પૃથ્વિને એક છેડે જેપાનમા અને બીજે છેડે છેક વેસ્ટ ઇનડીસમા વગેરે ત્યાના દેશીઓનુજ રાજ્ય ચાલેછે. પણ હિંદુસ્તાન, આ પ્યારૂ અને પુરાતન હિંદવતન, જે એકવાર પ્રાક્રમી અને પ્રતાપી રાજ્ય ગણાતુ હતુ, જેણે પોતાના વખતમા વીક્રમ અને ભોજ જેવા રાજાઓને જણમ આપ્યો હતો, જેણે અકબર અને ઔરંગઝેબ જેવા પાદશાહોની હકુમત ભોગવી હતી, અને જેના મહારાજા રણજીતસીંગ તથા હોલ્કરાવ સરખા રાજદ્વારીઓના આજેબી મગરૂરી અને માનથી નામ લેવામા આવેછે, તે મોટુ અને માન પામેલુ રાજ્ય આજે યુરોપના એક પરરાજને આધીન પડયુછે. હિંદુસ્તાનની રાજદ્વારી હાલત એટલી બધી પરતંત્ર છે. હવે એવી હાલતમા ઇસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશન દેશહીતકારીપણાનો દાવો કરેછે, પણ બરૂ દેશહીતકારીપણુ જેમ સમજવામા આવેછે તેનો અર્થ તો એમ થાયછે કે પારકાઓ સામે પોતાના દેશનો બચાવ કરવો, પોતાના દેશને માટે લડવુ, પોતાના દેશ ઉપર જીવ આપવો. એનુ નામ જો દેશહીતકારીપણુ હોય અને ઇસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશન જો દેશહીતકારી સભા હોયતો બીજા ઇંગ્રેજો આપણુ દેશહીતકારીપણુ પારકા રાજની વિરૂધનુ વિચારે એ કુદરતી બનાવને મળતુછે.

[1]અનમતા આવુ વિચારનારાઓની ભુલછે અને આવુ બોલનારાઓ ખોટું બોલેછે. પણ ત્યારે એનો ખોલાસો શુછે ? ઉપલુ બોલનારાઓ પુછી શકશે કે તમે દેશહીતકારીમા ખપવાનો દાવો કરોછો અને વળી તમારે માથે

•

પારકા રાજ્યને પસંદ કરવાનું ડોળ ધાલોછો, તે બેઉ ચીજ કેમ બને ? તેઓ કહી શકશે કે જો તમો દેશહીતકારી હોવો તો પારકી તોકને પોતાને ગળે એ ભરવા ચાહો નહી, અને જો તમે પારકું રાજ્ય ચાહાતા હોવોતો તમે દેશહીત કારી હોવો નહી બેશક આ એક બેતરતીબી જેવું છે, એ ખુદરતથી ઉતરી હાનત લાગેછે, પણ તેની સેહેલથી સમજ પડી શકેછે આપણ બાપોકારથી કહીશું કે અમે ખરા દેશહીતકારી છૈએ આપણું બાગિસુ૧૬ જાહેર કરીશું કે અમારૂ દેશાભીમાન સગ્થી ચોખ્ખું, સઉથી નાદર પ્રકૃતીનું છે અને તાપણ આપણે હીમતથી કહીશું કે અમારૂ તે દેશાભીમાન ઇંગ્રેજી રાજ્યને ચાહાવામા છે, ઇંગ્રેજી રાજ્યની હીમાયત કરવામાંછે, ઇંગ્રેજી રાજ્યને વાસ્તે લડવામાંછે ઇંગ્રેજો રાત દીસ ગીત ગાયછે કે "ખરીટનસ કદી ગોનામ થવાના નથી', અને આપણુંની કહીશું કે દેશીઓ કદી ગોનામ થવાના નથી પણ તફાવત એટલોછે કે પારકી સત્તામાં જવું એ ઇંગ્રેજોને મનસે ગોનામ થવા બરાબર છે, પણ આપણે એક પારકી સત્તાને પ્યારથી પસંદ કરીએ છૈએ દેશહીતકારીપણા નો દેવ "કયુપીડ" ઇશ્કને કામદેવની મીશાલે આંધલો નથી તેનીતો એક હજાર આંખ હોવી જોઇએ અને હરએક કુદકો મારવા અગાઉ ઝાઝીપેઠે તપાસ રાખવી જોઇએ આંખ વીચાને દેશની હીમાયત કરવામાંજ દેશહીતકારીપણું નથી, પણ દેશને ફાયદો થાય અને લોક સુખી થાય એવી રીતે દેશની હીમાયત કરવી એ ખરૂ દેશહીતકારીપણુંછે, અને તે દેશહીતકારીપણું આપણને દેખાડેછે કે હિંદુસ્તાનમાં દેશી કે પરદેશી બીજું કોઇજ નહી પણ ઇંગ્રેજી રાજ્ય જોઇએછે હિંદુસ્તાને દેશી રાજ્ય ખોહોયું છે અને હાલ તરતતો ગોયા સઘળુંજ ખોહોયું છે તે પાછુ મેળવવાની આશા નથી, પણ વળી જો સ્વદેશી રાજ્ય આપણને પાછું મળેતો તે ભોગવવાની આપણામાં શક્તી નથી, અને રાજ્ય ચલાવવાની શક્તી વગર પોતે રાજ્ય ચલાવવા જવું એ રાજ્યનો આપઘાત કીધા બરાબરછે જો ઇંગ્રેજ સરકાર આજે હિંદુસ્તાનનું આપણું રાજ્ય છોડી જાય તો પછે દેશના શું હાલ થાય, તેનોજ જરા વિચાર કરો જોરાવર નબળાપર તુટી પડે લડાઇ, ખુનામરકી અને કતલ આખા દેશની સપાટી ઉપર ફેલાવો પામે, સુલેહ અને સમાધાનીની છેલી સલામ કરી જાય આબરૂ દરકાર બરેલો ધંધો ધાપો બંધ પડે, લુટફાટ ચાલુ અને જુલમાત જારી થાય પણ તે મોટી આફતને આ દેશ ઉપરથી અટકાવી હોયતો ખોદા ઇંગ્રેજી રાજ્યને સલામત રાખે એવી દુવા માગવી જોઇએ આપણા દેશમાં દેશી રાજ્યો ઘણા થઇ ગયાછે અને આપણને તેનો ઘણો અનુભવ મલ્યોછે તે તમામ અનુભવ જો બે બોલમાં કેહેવો હોયતો એટલું જછે કે ઇંગ્રેજી રાજ્ય હિંદુસ્તાન ઉપર એક આશીર્વાદછે, ખોદાતાલાની આપણ ઉપર ઉતરેલી તે એક મોટી નવાજેશછે, તે માહેલની એ એક મોટી કરમબખશેશછે હિંદુસ્તાનનું ઇંગ્રેજી

રાજ્ય પૃથ્વિની એક મોટી અજાયબીતો છેજ; તવારીખનાં સફા ઉપર તે એક અજાઇબ ભરેલો ચમતકારતો છેજ; મુઠીભર વ્યપારીઓ વ્યપાર કરવા આવે અને ૧૨૦૦૦ મૈલ દુર આરધાં યુરોપખંડ જેવડાં; જાત જાતનાં લોકોથી વસેલા, અનેક ધર્મો પાલનારા અને અનેક બાપાઓ બોલનારા આ મોટા ભરતખંડનાં પાદશાહ થઈ ગયા, તે એક મોજીજા જેવું તો લાગેછેજ, પણ તેટલાં ઉપરથી માંટગાંમરી નામનો કવી જારે એમ કેહેછે કે,

War, disguised as commerce came,
Won an empire, lost a name.

ત્યારે એ રીતનો તેણે ઇંગ્રેજી રાજ્યને આપેલો ઠપકો વાજબી દીસતો નથી. હિંદુસ્તાન ઉપર હકુમત મેળવીને ઇંગલંડે પોતાનું નામ ખોહોયું નથી યા પોતાની કીર્તીને ઝાંખ લગાડી નથી અને જ્યારે ઇંગ્રેજો હિંદુસ્તાનને છોડી જશે ત્યારે, તેમની ઇધિંશુી તરીકે હીઆં માત્ર ખાલી બાટલીઓજ રહી જશે એમ કેહેવું પણ ખરૂં નથી. વેપારી તરીકે આવ્યા, પેહેલવાન તરીકે આવ્યા, યા ગમે તેમ આવ્યા, પણ તેઓનું આવવું એ હિંદુસ્તાનનો મોટામાં મોટો લાભછે; તેઓએ આવીને લાંબી મુદતનાં જુલમાતમાંથી, નહી ખમાય એવાં દુખોમાંથી, ખુદ નાશનાં પંજામાંથી આપણને છોડવ્યાછે અને તેઓનાં આવવાથી જે સહુથી શરસ રાજ્ય તેજ આપણને હાથ લાગુછે. તે સરસછે તે આપણા દેશી રાજ્યો કરતાંજ નહી, સરસ આપણાં પડોશી એશીયાટીક રાજ્યો કરતાંજ નહી, પણ સરસ યુરોપનાં સુધરેલાં રાજ્યો કરતાં, સરસ પૃથ્વિની મોટી મોટી પાદશાહતો કરતાં. સરસ રશીઆન કરતાં, કે જે રાજ્યે પોતાની વશતીનાં ૠ ભાગ જેટલા ગોલામોને હમણાજ છુટા કીધાછે, અને જેણે હિંદુસ્તાન ઉપર ઉતરી આવવાની તથા જેનાં તરફ દેશીઓનુ દીલ ખેંચાવાની ખોટી ધુમો રોફટ ઉડતી રેહેછે; સરસ ઇટલી કરતાં કે જાંહાં ધર્મને નામે થાવતા ઢોંગો હેઠળ નાંહાંની ગરીબ પ્રજા કચડાઇ ગઇછે; સરસ ફ્રાંસ કરતાં, કે જાંહાં છુટાપણાને માટે આજેખી ઇનિતેજાર લોકોને આપણ લડતા જોઇએ છેએ. સરસ અહલ ઇનસાફમાંજ નહી, કે જાંહાં સાધારણ કેહેવત મુજબ વાઘ અને બકરૂં એકજ એવારે પાંણી પીએછે; સરસ કાયદા કાંનુનમાંજ નહી કે જે સગળી રૈયતની મરજી પુછીને પસાર કરવાનો ધારોછે; સરસ રાજ્યનાં બાંધામાંજ નહી, કે જાંહાં રાજા રાણી માત્ર નામનાં અને રૈયતના લોક સગળાં રાજ્ય ચલાવવાને કામનાછે; સરસ રૈયેતનાં હકમાંજ નહી કે જેણે રાજાને વઠીક છુટાપણાથી ફાંસીએ ચઢાવવાનાં દાખલા આપણ જાંણીએ છેએ પણ, વળી સઉથી સરસ તે રાજ્ય પોતાની પ્રજાનું હીત ઇચ્છવામાંછે; સઉથી સરસ તે ધર્મ સંબંધી છુટાપણાને માટેછે, કે જે છુટાપણું સર્વેને પોતાના રૂપ કરતાં વાહાલુ છે, અને જેને માટે બારી લડાઇઓ ચાલીછે તથા રાજ્યે

ખુવાર થયાછે, છેલે સઉથી સરસ તે એમછે કે એજ રાજ્ય આપણને રાજ કરતા શીખાડવા માગેછે, એજ રાજ્ય આપણા ઓહેદા રાજદ્વારી હકો મેળવી આપવા માગેછે, એજ રાજ્ય આપણું પોતાનું જે રાજ્ય ગયું, તેની જગા પુરી આપવા માગેછે. હિંદુસ્તાન દેશની હાલની હાલત, એ દેશ ઉપર ઇંગ્રેજી રાજે કરેલા આ સર્વે ઉપકારોની અછી ગવાહી પુરેછે. હીમાલ્યા પર્વતના એક છેડાથી તે કન્યાકુમારીના બીજા છેડા સુધી દેશના આખા વિસ્તાર ઉપર તમામ સમાધાની ચાલેછે, લુગારૂ અને ચોરાણું ઘણું બંધ પડ્યું છે તનવારોની હેરાન બનીછે અને ચોમેર ધંધા રોજગાર ઉપરનું ધ્યાન વધતું જાયછે, એ સઘળું ઇંગ્રેજી રાજ્યથીછે. દર વર્ષે દેશની ચડતી કળામા અજાયબ જેવો વધારો અને અજાયબ જેવો ફેરફાર ચાલ્યો જાયછે, તે હીઆ સુધી કે ૧૫ યા ૨૫ વર્ષના રાજદ્વારીઓ રાજકારોબારના કામને માટે તેર ૧ વખત પછે ગોયા રદબાતલ ગણાયછે અને નવા ફેરફાર પ્રમાણેના નવા વિચારવાળા અધીકારીઓ દર દસ વર્ષે ઇંડયા કૌંસીલમા બદલાતા રેહે હેવો ધારો બાંધવાની પારલ્યામેંટને ફરજ પડીછે, એ સઘળું ઇંગ્રેજી રાજ્યથી છે. આપણા રેલવે અને ટેલીગ્રાફ એ રાજ્યથી છે, આપણાં કારખાના, ઉદ્યોગ અને વ્યપાર એ રાજ્યથી છે, આપણી દોલત અને દરજ્જો, કેળવણી અને સુધારો, આબાદી અને ચડતી કળા એ રાજ્યથી છે, આપણી જાહોજલાલી અને છુટાપણું એ રાજ્યથી છે, આપણા વર્તમાન પત્રો અને સભાઓ એ રાજ્યથી છે. આજે હું હીઆ ભાષણ કરવા ઉભો છઉં, મને કોઈ પુછનાર પરછનાર પ્રધાન નથી, કોઈ અટકાવનાર અધીકારી નથી, કોઈ શીખાડનાર "ડીરેક્ટર" નથી, એ સઘળું એ રાજ્યથી છે. હવે ત્યારે જો આપણે ખરા દેશહીતકારી હોઇએતો એવું જે સુખદાયક રાજ્ય તેને પસંદ કીધા વના ચાલેજ નહીં તેને બાહાલ રાખવા વના છુટકોજ નહી, તેની સલામતીને માટે રાત દીન દુવા માગવા વગર બીજો ઉપાયજ નહી તેમ છે, તે ઉપરથી ઇંગ્રેજી રાજ્ય તરફ આપણે બેવફા રેહેવાનું તોહોમત તદ્દન ખોટું પડેછે અને એ તોહોમત મેળવામા આપણા વિચારો અને આચાર ઉપર કેવો મોટો ગેરસમજ થાયછે તે માલમ પડી આવેછે. આપણી આ દેશહીતકારી સભા ઇંગ્રેજી રાજ્ય તરફ વફાદારછે અને ખરા દીલથી વફાદાર રહેછે. આપણી એ વફાદારી કંઈ બાહેરની નથી ઠાલી દેખાડવાની નથી. હિંદુસ્તાનના દેશીઓનો આ ગુણતો ઘણોજ જાણીતોછે કે પોતાને ભલું કરનાર તરફ તેઓ હમેશ હેશાનમંદ રેહેછે. ઇંગ્રેજી રાજ્યની આ દેશમાં શરૂઆત થઈ તે વખતથી તે આજ સુધી જે જે નામીચા રાજ અધીકારીઓ હીઆ રાજ્ય ચલાવી યા આપણા સાથ સારીપેઠે સંબંધમા આવી ગયા છે, તેઓ દેશીઓના ગુણ, લક્ષણો વિષે એકસરખી શાહાદતો આપી ગયાછે અ

ને તે શાહાદતો કેવી મજબુત ઉતરેછે, તે મીο જાંન બ્રાઇટ જેવાના. આ સતા ભરેલાં મત ઉપરથી જણાયછે કે "હિંદુસતાંનની નોકરીમા જેટલા "માન પામેલા નર થઈ ગયાછે, તેઓ કેહેછે કે દેશીઓમા એવા ગુણોની "નવાજશ થયલીછે કે જેઓ તેમની સાથ મેલાપછે તેઓ તેમને માન આ- "પવા વગર રેહેતા નથી." આ ફકરો ઇંડયા બીલ વિશે તાο ૨૪ મી જુન ૧૮૫૮ ને દીને મીο જાન બ્રાઇટે કરેલાં ભાષણ ઉપરથી મેં ઉતારયોછે—મીο જાન બ્રાઇટ, ઉદ્યોગી ગરીબાનો ખેરખાહ, સ્વતંત્રપક્ષનો પેહેલવાંન, છુટા વ્યાપારનો હીમાયતી, જેની નજરમા એક આયરલાંડનો ખેડુત યા અમેરીકાનો ગોલામ, યઆ હિંદુસતાંનનો દેશી સઉ એકસરખાછે, જેને ખાતર ઇંગલંડ દેશ મગરૂર છે, જેનાં નામને દુન્યાં માંન આપેછે, તે મીο જાંન બ્રાઇટ ઉપલા ફકરામાં સઘળા નામીચા રાજ્યઅધીકારી તથા લખનારાઓની શાહાદત એકઠી કરીને કેહેછે. અને આપણુ બેધશુતો મનશે, જે આ દેશનાં લોકો નીચાં પડે એવી રીતે રાજ્ય ચલાવવાને બદલે દેશમાંથી ઇંગ્રેજોને હાંકી કાહાડવાનું વધારે પસંદ કરી ગયેલછે, માલકમ જે દેશી પ્રજાને રાજી રાખવા વગર હિંદુસ્તાંનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્ય લાંબી મુદત સુધી જારી રેહેવાની આશા આણી ગયો નથી, તથા એલફીનસ્ટન જે દેશી તથા ઇંગ્રેજી રાજ્ય વચે થોડોક મુકાબલો કરતાં રાજ્ય સાથ રૈયતને વધારે ગંઠાવવાની બાબતમાં પેહેલાને વધારે પસંદ કરી ગયેલછે, તે આગલા નામાંકીત રાજ્ય દુવારીઓનાં વખતથી તે સર બારટલ ફ્રિયર જે મુંબઇની યુનીવરસીટીનાં પોતે ભરેલાં છેલાં કાનવોકેશનમાં ભાષણ કરતી વેળા કેળવણી પાંમેલા દેશીઓને ઇંગ્રેજ સરકારની રાજનીતિનાં સઉથી સરસ પ્રકાશક અને તે રાજનીતિને લાગુ પાડવામાં સઉથી સરસ મદદનીશ ગણી ગયેલછે, તેનાં છેક છેલા અને પાછલા વખત સુધીમાં એવા પુરૂષોનાં જેબી મત આપણુ એકઠાં કરીએ છેએ, તે મીο બ્રાઇટનાં આ વાકયને ટેકો આપેછે. પ્રોફેસર વીલસન, પુરાતન હિંદુ શાસ્ત્રના પાંડીત્યના બુલંદ તખત ઉપરથી સર્વને ચેતવણી આપેછે કે "ઇનસાફ, દયા, સખાવત, નેકી અને બીજા ગુણોની કીમત હિંદુઓ નથી પીછાણતા એમ સમજવું નહી," અને તે કીમત તેઓ કેટલી પીછાંણેછે તે મરનાર સર જોન શોરે ૭૦ વર્ષ ઉપર છપાવેલાં કાગળોમાં ઘણીજ અસરકારક રીતે દેખાડયુછે. જારે તે નામદાર પેહેલ વેહેલો હીંદુસતાંનમા આવયો તારે તેણે ઇંગ્રેજોની અને ઇંગ્રેજી રાજકારોબારની સરસાઈ વિશે કેવા મોટા વિચારો બાંધયા તે પ્રથમતો આ કાગળમાં જણાવેછે, પણ પછે જવારે તે મોહોલા પ્રાંતોમાં ચાકરીએ ગયો અને દેશીઓ વચે વધારે પરોહઈ તેઓને વધારે પીછાંણયા, તારે પછે તે શું કેહેછે તે જુવો—હું તેનાં પોતાનાં બોલો ટાંકું છઉં અને તે આ પ્રમાંણેછે. "મારા આગલા વિચારોની ભુલ અને

" શું ખાવું મેં જોયું અને મેં તરત ગાળી કાઢ્યું કે જેઓ દેશીઓ
" આપણાથી જુદી ટેવ અને જુદી ચાલચલગતવાળા તોપણ તેઓમાં માન અને
" ખાતરીવાળાં માણસો છે." આ પછી વાણીથી તથા પોતાનું ખરું કરનાર
ઓ તરફની દેશાભિમાનીની એથી વધારે આદરનો જોઈતો દાખલો તે પુસ્તક
માંથી આવશે, પણ ઉપલી બાબતો અને વર્તનદાર આદરનો ઉપરાંત બીજા
વધારે પુરાવાની જરૂર નથી. આ ન્હાનું દેશીનાગરીપણું આપણા હિંદને ઈ
ગ્રેજ જેવા પારકા રાજની વિરૂધ ઘસડતું નથી, પણ તેની તરફેણ વળગેલ એ
લોકમાં છે. આપણને એ પારકા રાજની તરફેણ એટલા માટે વળગે છે કે આપણી
હાલની ગાફેલગીરી ભરેલી હાલતમાં એક રાજ્ય આપણા દેશને સઘળી બાબતે પડતું
અને માફક આવતું છે—એવું લોકમાં છે, અને એટલા માટે આપણે નિમ
કહલાલ ખરા હૃદયથી એ રાજની સત્તાની ચાહના કરીએ છીએ, તે ઉપર જેઓ
રાજ અને પ્રેમના ગુમાનથી જુએ કે તેઓ ભુલ કરે છે—એ પણ લોકમાં છે.

આ વખતે બાબતનો લોકમાં ઘણો હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્રેજ રાજ્યના સંબંધમાં
ખરું ઈંગ્લીશ આમેલ્ગમેશન જેવી મ્હોટી અગત્ય અને જરૂરીઆત પણ
પોતાની મેળે સાબિત થાય છે. ઈંગ્રેજ રાજ્ય હિંદુસ્તાનને માટે જેવું જોઈએ
એવું છે, મગર તે ગમે એવું માફક આવતું હોય, તોપણ તેને આ પારકા મુલકમાં
રાજ ચલાવતાં ઘણી મુશ્કેલી અને મુસીબતો ખમવાની અગત્ય તેને માથે
રહેલી છે, અને તેમ થવાના ઘણાં કારણો છે. પહેલું કારણ તો એ છે કે
હિંદુસ્તાન કાંઈ ન્હાનું મુલકનું રાજ નથી. એ એક મોટો, વિસ્તીર્ણ ખ
ડખંડ છે. તે દેશોનું દેશ, તે રાજાઓનું રાજ, તે શાહાનશાહાત છે. ૧૩
લાખ ચોરસ મૈલનો એ મુલક, આપણી ઉપર રાજ કરનારા ખુદ ઈંગ્લંડ દે
શના કરતાં ૨૦ ઘણું મોટું છે, ફકત ખાલસા પ્રાંતનું માપ જોઈએ અને
આખા યુરોપના ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન આ એશીઆખંડમાં ધરાવે
છે ગયાં સીમ ડીઝરાએલીના બોલમાં "એશીઆટીક પાવર" તરીકે ગણાય
છે. હિંદુસ્તાનમાં બ્રીટીશ રાજ્ય મુશ્કેલ અને જોખમ ભરેલું હોવાનો
બીજો સબબ એ છે કે તે હાંસ્તા પારકું રાજ્ય છે. પરદેશીઓ જેઓ આ
પણા દેશથી અજાણ્યા, ભાષાથી અજાણ્યા, ધર્મથી અજાણ્યા, લોકોથી
અજાણ્યા, તેમની હાલતથી અજાણ્યા અને તેમની હાજતોથી અજાણ્યા
એવા પરદેશીઓ પોતા ભાગે તેટલું અજાણપણું ધરાવનારા લોક ઉપર રા
જ્ય ચલાવે તો તે બેહુને મુશ્કેલ થઇ પડે એ ખુદરતી છે. એ મુશ્કેલનું ત્રી
જું કારણ એ છે કે એ બ્રીટીશ રાજ્ય આપણે માથે દુરનું છે અને દુરદરાજ
મુલકથી આવ્યું છે. બ્રીટન ૧૨ હજાર મૈલ ઉપર બેઠું બેઠું રાજની સ
ગામ રહે છે. તે પોતાના થોડા થોડા, મુઠ્ઠીભર અને તેમજ હાથ હેઠળના સીવીલી
અન તથા લશ્કરી અમલદારોને આધારે પડીને રાજ્ય ચલાવે છે. તેવા ૨૦૦૦

સીવીલીઅનો પોતાના ખાતાંઓ સાથ તથા નજદીક બે લાખ લશકરી નોકરો પોતાના ૩૬૦૦ અમલદારો સાથ વરસ દાહાડે કુલે ૧૦ ક્રોડ રૂપીઆના પગાર ખાતાં રાજ ચલાવેછે, ત્યારે એવા સાંચાએ રાજ વહીવટ મુશકેલ થઈ પડે એ દીસતું છે. વળી એ મુશકેલી અને જોખમનું ચોથું કારણ રાજકરતાના આ કામદારોના જુદા જુદા ગુણ લક્ષણો અને જુદા જુદા ખવાસો છે. તે ખવાસો અને તે ઉપરથી નિપજતી વરતણુંક તરેહવાર કીસમના અને નાના પ્રકારના છે. કોઈ સ્વભાવે ઘણા પાજી અને બીજાજી હોયછે, કોઇ ખુની આદે હલકા અને જાતે છાલકા હોયછે, કોઈ મીલ અને મેકાલી જેવા લખનારાઓએ દેશીયોના મોટા ભાગ વિષે આપેલા અભિપ્રાયોના હેવાલો કાના કાંનથી સાંભળી આપેલા હોયછે. એવા વિચીત્ર વિચારો અને આચારો વાળાં આદમીઓના હાથમાં રાજ્યનું સુકાન હોવાથી રાજની કીસતીને સલામત હંકારવાનું કામ મુશકેલ થઇ પડે એમાં કશો શક નથી. પણ હજી એ મુશકેલીનું એક પાંચમું કારણ રહ્યુંછે, તે આપણા લોકો અથવા રૈયત પોતે છે. તેઓ ભોલા, બેદરકાર અને બેખબરછે, તેઓની હાલત ગરીબ અને હાજતો થોડી છે, તેઓ જાસ્તીની સામે પોતાનો બચાવ કરવાને અશકતછે, પોતાના હક માગવા વા મેળવવામા તેઓ બેપરવા અને બેતુંબા છે.

એ સગળી અડચણો સાથે મળવાથી હિંદુસ્તાનનું ઇંગ્રેજી રાજ્ય મુશકેલ થઈ પડ્યુંછે; મુશકેલજ નહી પણ રાજ ચલાવવાનું કામ બારીક સંભાલનું અને દહેશતજારી પેદા કરનારૂં થઇ પડ્યુંછે. એ સગળા કારણો સાથે મળવાથી રાજ્યમાં ઘણી પ્રકારની હાલહવાલી ચાલેછે; ઘણી પ્રકારનો જુલમ અને જાસ્તી ચાલેછે; દરરોજ કોઇ નવી ફ્રયાદ ઉઠતીને ઉઠતીજ રેહછે; ઇનસાફ કેટલીકવાર બરાબર મળતો નથી; અને રાણીની પોતાની પડી સરકાર તરફથી પણ કેટલીકવાર દાદ મળતી નથી. એ સગળાં કારણો એકઠાં મળવાથી, જેમ મુસલમાનોના રાજમાં મુસલમાનો વધારે સુખી હતા અને ચમનચેન ગુજારતા હતા, તેમ ઇંગ્રેજો રેહેછે; જેમ મરાઠાઓના વખતમા એ લડાએક લોકોનો દોર ઘણો મોટો હતો તેમ આપણા વતનમા કેટલાક ઇંગ્રેજો ચાસુદાયક દોર અને જાસ્તી ચલાવતા જાયછે; અને જેમ દેશીઓ સગળું મુગે મોહડે ખમતા તથા ફસી ફ્રયાદ કરતા નહી હતા તેમ આજેબી તેઓ ખમીને બેશા રેહેછે. ઉપલાં સગળાં કારણો એકઠાં મળવાથી રાજા અને રૈયત વચ્ચે મોટો તફાવત રેહછે, અને તેઓ વચ્ચે સહમજમાં ફેર ચાલેછે; તેઓ પરસપર એકેકની મુતલબ સમજતા નથી; રૈયતને અણગમતાં કામો કોઇવાર સરકાર તરફથી થાયછે. અને સરકારને નહી ગમતી વાતોને કોઇવાર રૈયત ચલાવેછે.

આવી અડચણોને સમે બેની વચે પડનાર કોઈ ત્રીજી આસામી જોઇએ. કોઇ એવો વર્ગ ઉભો થવો જોઇએ કે જે સરકાર અને રૈયત બેઉને પીછાણતો

હોય, જે રાજા અને પ્રજા બેહુનુ જ્ઞાન ધરાવતો હોય અને તેથી જે બેહુની ભુલ બતાવવાને તથા બેહુને અરસપરસ એકેકની પીછાણ કરાવવાને, એકેક વિષે સહમજ પાડવાને તથા એકેક વિષે એક બીજાને ખાત્રી કરવાને શક્તિવાન હોય તે વર્ગ આ દેશમા આપણા કીર્તીવાન રાજે આપણને આપેલી કેળવણીથી ઉભો થયોછે. ઇંગ્રેજ સરકારે મોટા ખરચે દેશી જવાનને કેળવણી આપીછે, જે કેળવણી પોતાને કેળવનાર તરફ તેમને નિમકહલાલ બનાવેછે એટલુજ નહી, પણ તે કેળવણી તેમને રાજને પીછાણવાના માર્ગ ઉપર આવતા શીખવેછે. પોતાના દેશીઓ બાબેની માહીતી તો તેઓને છેજ, તેમા વળી આ કેળવણી ઇંગ્રેજ બાબેની માહીતી ઉમેરેછે અને એટલાજ માટે જેમ લાર્ડ મેકાલી તેઓને ગયા જમાનામા પુર્વ અને પશ્ચિમ વચેના દુભાશીયા ગણેછે તેમજ સર બારટલ ફ્રિયર આજના જમાનામા તેઓને સઉથી સરસ પ્રકાશક અને દુભાશીયામા ગણેછે. એ દુભાશીયાઓ એકઠા મળી આપણી રાજદ્વારી સભાઓ સ્થાપેછે, અને તે સભાઓનો ગોયા સરદાર આપણી આ ઈસ્ટ ઇંડીયા આસોસીએશન છે. એ રીતે સભા સ્થાપીને તે માત્ર કાઇજ નહી પણ દુભાશીયાઓ તરીકે મેકાલીના વખતથી તેઓમા મેળાયલી ઉમેદને ખરી પાડવા માગેછે. એવો દરએક દુભાશીઓ એકલો પડીને રાજા અને પ્રજા વચે જે કામ નહી બજાવી શકે તે ઘણાઓએ એકઠા મળીને બજાવવાની આ સભા છે. ટુકમા કહીએતો ઈસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન ઇંગ્રેજી રાજનો ખરો મદદગાર છે, તે ઇંગ્રેજી રાજની સલામતીનો એક મુળ પાયો અને ટેકો છે તથા એટલાજ માટે તે ઇંગ્રેજી રાજનો દુશમન નહી પણ દોસ્ત છે. ઈસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન જેવી સભા જારે રાજકરતા તથા પ્રજા વચે પીછાણ વધારવાનુ કામ કરેછે, એકમેકની ફરજો ચેતવવા અથવા સુચવવાનુ કામ કરેછે, એકમેકની ધારણા અને મુરાદ સમજાવવાનુ કામ કરેછે, ત્યારે એવી સભા ઇંગ્રેજી રાજના ફાયદાને માટે ઘણી જરૂરનીછે. એ સભા જારે ઇંગ્રેજ અને દેશી વચે પીછાણ વધારેછે તારે તે ઇંગ્રેજી રાજનો શત્રુ નહી પણ ખેરખાહ છે. તેની નેમ અને મકસદ અરસપરસ અંતર યા દુશમની વધારવાની નથી, પણ સંપ અને સુલેહ વધારવાની છે. માટે ઇંગ્રેજ સરકાર પોતે આવી રાજદ્વારી સભાઓને પસંદ કરેછે તથા બારીક યા ગુચવાડા ભરેલી બાજગડોમા, દેશીઓને લગતા ઉભા થતા અનેક સવાલોમા સરકાર પોતે આવી સભાઓના મત તથા મસલહત પુછેછે. ઈસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન કાંઈ આયરલાંડના ફીનીઅનોના ટોળાઓ તથા સેનટરોની મીશાલે ઇંગ્રેજી રાજને ઉંધુ વાલવા માગતી નથી. એ સભા કાંઈ પોલંન્ડની "નીહીલીસ્ટ" યા "નશનલ એસોસીએશન"ની મીસાલે રાજદ્વારી હકો માગવા સારૂ મેદાનોમા બખેડો ઉઠાવવાની અથવા સુલેહમા બગાડો કરવાની નથી. એ સભા કાંઈ

ફ્રાંસની છુપી રાજદુવારી ટોળીઓની મીસાલે તખ્ત ઉપર તરાપ મારવાને તત્પર રેહેવાની નથી. એ સભા કાંઈ ઇટલી વાળા માંઝીની યા ગારીબાલડીના બંદોની મીસાલે પારકો દસ્ત દેશ ઉપરથી લઈને તોડવા માગતી નથી. રાજદવારી મંડળીઓમાં સઉથી નરમ, સઉથી સમાધાની ભરેલી તોપણ એકસરખી ઉપયોગી અને જરૂરની મંડળી ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન છે.

સાહેબો, ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન સાથ ઇંગ્રેજ સરકારનો સંબંધ કેવો છે તેની તપાસ કરતાં અત્યારમાંથીજ ઘણું લંબાણ થયુંછે. ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન કાલી ઉસકેરણી કરનારી, રાજની સામે ગરબડ ચલાવનારી અને દેશહીતકારીપણાનું ખોટું ડોળ ઘાલનારી છે, એવું તોહોમત મતલબીઓમાં માણસો તરફથી કોઇવાર મેલાયછે, માટે કસી પણ વધુ તપાસ કીધા પેહેલાં એ તોહોમતને તોડવું જોઇએછે. ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનને ઇંગ્રેજી રાજ સાથ શું અને કેટલું કામ લેવું છે, તે અગત્યની તપાસ હજી કરવાની રહીછે, પણ તે તપાસ કીધા આગમચ ઇંગ્રેજી રાજનાં સંબંધમાં કામ બજાવવાનો એ સભાનો હક સાબિત કરવો જોઇએછે તથા ઇંગ્રેજી રાજ્ય તેને કાંએ માન આપે, તથા કાંએ પસંદ કરે તે બતાવવું જોઇએ. તે તપાસ આપણે આ ભાષણમાં કીછે. ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનનો ઇંગ્રેજી સ્રાજ સાથ મીત્રાચારી ભરેલો સંબંધ છે, ઇંગ્રેજી રાજની અને એ સભાની નેમ તથા મુરાદ એકજ છે, ઇંગ્રેજી રાજમાં એ સભા જરૂરની છે, તેટલું બતાવ્યા વગર આગળ ચાલવું નહી જોઇએ. તે બતાવી રેહવા પછે હવે રાજના સંબંધમાં એ સભાને કેટલી ફરજો બજાવવીછે, તે ઉપર આપણ આવ્યે છૈએ, પણ તેટલાં ઘણું મોડું થયુંછે અને એ ભાગ બાબે બીજા ત્રણ કલાક થાય એટલી "નોટ" મારી પાસે એકઠી કરેલીછે, માટે આ ભાષણને હીઆંજ પુરૂં કરવાની મને ફરજ પડેછે અને બાકીનો ભાગ જો બનશેતો એક બીજા ભાષણમાં સમાપ્ત કરીશું.

ઉપલું ભાષણ થઇ રેહવા પછે,

અધ્યક્ષ શેઠ વીનાએકરાવ જગન્નાથજીએ કહ્યું કે "મારા મીત્ર બાઈ કેખુશરૂએ જે સુભાષીત સંભાષણ કર્યુંછે, તે માટે એઓનો મોટો ઉપકાર માનવાની હું દરખાસ્ત કરૂં છઉં."

શેઠ નવરોજજી ફરદુનજીએ ઉપલી દરખાસ્તને ટેકો આપતાં જણાવ્યું કે "ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનના ઇંગ્રેજી રાજ સાથના સંબંધ બાબે બાઈ કેખુશરૂએ જે અસરકારક અને કીમતી ભાષણ કરશુછે, તે બાબે તેવણનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્તને હું મોટી ખુશી સાથે ટેકો આપું છઉં." એ પછે આ ભાષણ માહેલી બાબત વિષે શેઠ નવરોજજીએ લંબાણથી કેટલાક વિચારો આપ્યા, તેમા તેઓએ આવી રાજ્યદુવારી સભાઓની અગત્ય તથા જરૂરીઆત અને તેમને મદદ તથા ટેકો આપવાની આપણ સર્વની ફરજ બાબે ખોલાસો કરવા બાદ સભા વીસર્જણ થઈ.

મુલતવી રાખેલી સભા, સુક્રવાર, તા૦ ૨૫ મી મારચ ૧૮૭૦

દિ પિ ગાર્ડન ઈસકવાયર—અધ્યક્ષ.

વિષય—આગગાડીના બાંધકામ ઉપર બીજો એક અબજ રૂપીઆનો કરવા ધારેલા ખરચ બાબે તા૦ ૧૪ મી ડીસેમબર ૧૮૬૯ ને દીને સર આર્થર કાટને જે નિબંધ વાચ્યો હતો તે ઉપર તકરાર.

સર આર્થર કાટન બોલ્યા કે મી૦ રીડેન, મી૦ જયાર્જ કેમ્પબેલ, મી૦ ડેક અને મી૦ હાઈડ કલાર્ક એઓએ છેલી સભામા માહારા નિબંધ ઉપર જે ટીકા કરયાછે તેના ઉત્તરમા હુ ઘણુ થોડુજ બોલવા માગુછુ. માહારો ઉત્તર એટલોજછે કે જે હુ બોલ્યો, જે ગણત્રીઓ મે બતાવી તે આ ગૃહસ્થોમાથી કોઈએ ખોટી પાડી નથી. આગગાડીઓ ઉપર આવડો મોહોટો ખરચ થતો નથી, અથવા નેહરો ઉપર આટલો થોડો ખરચ ન થઈ શકે, દેશનો સઘલો માલ આગગાડીઓ લાવ લઈજાવ કરી શકે, વળી આ દેશના માલની લાવ લઈજાવ નેહરો કરી ન શકે, આગગાડીઓ ચોક્કશ દરથી ઓછો દર લઈ શકે અને નેહરો તેમ ન કરી શકે હેવુ કોઈએ પુરવાર કર્યુ નથી. આગગાડીઓ આ દેશ ઉપર મોટો બોજોછે કારણ કે તેઓને લીધે હિંદુસ્તાન ઉપર ૩ ક્રોડનો કર લાગુ પડેછે તે સઘળુ કોઈએ ના પાડયુ નથી. આ ગૃહસ્થો માહેના એકે જણાવ્યુ કે "સઘળાઓ કબુલ કરેછે કે આગગાડીઓ પુર કરે હમ દીથી પાર ઉતરીછે." પણ હુ તે વાત કબુલ કરતો નથી માટે સઘળાઓ તે કબુલ રાખેછે એમ ન કેહવાય. પણ આ પ્રમાણે બોલી જવામા શુ ફાયદોછે? આપણને તો પુરાવા અને તકરારો જોઈએછે અને મેં માહારા નિબંધમા જે આંકડાઓ બતાવ્યા તે કોઈએ ખોટા પાડયા નથી ત્યારે તે ઉપરથી શુ સમજવુ જોઈએ? અલબતાં કે જવાબ આપવા જોગ કાંઈછે નહી એક ગૃહસ્થે વાંધો ઉઠાવ્યો કે આપણને આગગાડીઓ અને નેહરોને સરખાવી જોવાની અગત્ય નથી કા ન હોય? આગગાડીઓની તરફેણ કરનારા ગૃહસ્થો આગગાડીઓ અને નેહરોને સરખાવી જોવાને ના પાડે તેનુ ફકત એજ કારણ હોઈ શકે અને તે એકે તેમ કરયા તેઓનો પાયો તુટી જાય છેલી સભામા જે ગૃહસ્થો બોલ્યા તેઓને ઉત્તર આપવાને હુ ઘણો ખુશી થાત પણ તેઓ હેવુ કાંઈ બોલ્યાજ નથી કે જેનો જવાબ આપવો પડે. હુ કહુછુ કે આગગાડીઓ કરતા નેહરો સસ્તી પડે, તે થોડા વખતમા બંધાઈ શકે, અને આખા દેશનો માલ લાવ લઈજાવ કરી શકે જે આગગાડીઓથી ન થાય વળી તે થોડી કીમતે લઈ જાઈ શકે જેમ આગગાડીઓથી ન થાય, આગગા

ડીઓએ આ દેશ ઉપર મોટું દેવું ચહડાવી દીધુંછે અને તે માટે ૩ ક્રોડનો કર ઉઘરાવવો પડેછે જે કર દર વર્ષ વધતો જાયછે, પણ તેથી ઉલટું નેહરો ઉપર ખરચતા ખરચનું વ્યાજ મળી શકતે એટલુંજ નહી મોટી આવક થતે. વળી લડાઈના વખતમાં આગગાડીઓ કરતાં નેહરોનો બચાવ વધારે સારી રીતે થાઈ શકે. વળી નેહરોમાં પુરતી જહડપથી કામ ચાલી શકે અને વળી તેમાં વધારે અગત્યનું એછે કે તેથી ખેતીવાડી સારૂ પાણી પોહોંચાડવાનું સવલ પડે જેથી આ દેશમાં વારેવાર પડતા દુકાલનો અટકાવ થાય અને ખરાબ પાણી નીકલી જઈ દેશનું સત્યાનાશ વાલનારી તાવ દુર થાય.

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીએ ત્યાર પછી મી૦ ચારલસ હારન તરફથી આવેલો એક પત્ર વાંચ્યો તેમાં તે ગૃહસ્થે લખ્યું હતું કે "જનર્લ સર આર્થર કાટનનો કાબેલ નિબંધ મેં ઉલટથી વાંચ્યોછે અને માહારાથી આજ સાંજની સભામાં આવવાને બનશે નહી માટે હિંદુસ્તાનમાં આગગાડીઓ ઉપર વધારે ખરચ કરવાને નિબંધ લખનારે જે વાંધો ઉઠાવ્યોછે તેની સામે મત આપવામાં મી૦ કૅમ્પબેલ અને બીજાઓને હું એકમલતો થાઉંછું. ભાષાણકર્તાનો વિચાર એવો છે કે નેહરો ઉપર નાણું ખરચવું. અને તેમ ન કરવાને હું કદીબી વિચાર આપનાર નથી. આગગાડીઓ અને નેહરો બેહુ અગત્યનીછે, પણ તેઓ બેહુને સરખાવવાની હું કાંઈબી અગત્ય જોતો નથી. બેહુને માટે હિંદુસ્તાનમાં પુરતી જગાછે જો કોલસો પુરો પડી શકે અને લાકડું બાલવું ન પડે તો હું ધારૂંછું કે આગગાડીઓમાં કાંઇ અડચણ નથી જેમાંની કેટલીક નેહરોમાછે. દરેક રેલવેનું સ્ટેશન સેહલાઇથી બચાવી શકાય અને દોડતી ગાડીઓએ સડકનો નાશ કરવું એ કાંઈ જેવું ધારીએ છેએ તેવું સેહલું નથી. પણ એ બાબદોમાં તકરાર કરવાની હું મતલબ રાખતો નથી ફકત એટલુંજ કેહવા માગુંછું કે આગગાડીએ ફતેહમંદીથી પાર પડીછે અને હજુ પછીબી પડશે. પ્રમુખના કેહવા પ્રમાણે ખરેખર સડકો ઉપરાંત નાહાની રેલવેઓ, શાખાઓ અને ટરામવેની ઘણી અગત્યછે પણ વધતો કરવા ધારેલો ખરચ જો સંભાલથી કરવામાં આવેતો તે કાંઇ અઘટીત કેહવાશે નહી, અને સાથે લાગી નેહરોના બાંધકામબી ચાલું કરવાં જોઇએ. આગગાડીનો મોટો ઉપયોગ એ છે કે તે દુકાલમાં આવી પડેલા મુલકોને જડપથી આસરો આપી શકેછે. આગગાડીઓએ અત્યારથીજ ઘણાક પરગણાઓમા અનાજના ભાવ મસતા કરી નાખ્યાછે, અને જોકે આગગાડીઓનાં ભારે દર (જેમાં ખરેખર ઘટાડો થવો જોઇએ) ને લીધે વધારે ભારી અને સોંઘી વસ્તુઓ ન લાવ લઇજાવ થાઈ શકે તોએ હિંદુસ્તાનમાં બીજી પુશ્કળ પેદાએશ છે કે જેથી આગગાડીઓ અને નેહરો ખુબ રોકાયલી રેહ."

મી૦ પ્રિચાર્ડ તરફનોબી એક પત્ર વાંચવામાં આવ્યો જેમા તે ગૃહસ્થે

લખ્યુ હતુ કે "સર આર્થર કાટનના નિબંધમાંહેની ઘણીક બાબદોને હુ સ્વીકારૂ છુ અને હિંદુસ્તાનમા આગગાડીઓને ઠેકાણે નેહરો વધારે ઉપયોગી છે તે અભિપ્રાયને ટેકો આપવાને હુ સભામા હાજર હોતતો ઘણો ખુશી થત, પણ મારાથી તેમ કરવાને બન્યુ નહી માટે દલગીર છુ"

મી૦ જુનાડ ડાનવરસ બોલ્યા કે "છેલી સભામા જયારે સર આર્થર કાટનના નિબંધ ઉપર વાદવિવાદ ચાલ્યો ત્યારે હુ હાજર ન હતો માટે દલગીર છુ પણ આજે બીજો એક અગત્ય રૂપીઆનો કરવા ધારેલા ખરચ બાબે જયારે વધારે વાદવિવાદ ચાલનારછે ત્યારે એ મહા અગત્યની બાબતમા સામેલ થવાને આજે હુ આવ્યોછુ આજના વખતમા હિંદુસ્તાનમા આગગાડીઓ દાખલ કરવાની તરફેણ એકબી શબ્દ ઓચરવો પડે એ જોઈ હુ અચરતછુ તેમ થવાથી આ દેશમા વ્યપારની રીતે અને નાણા સબંધી જે નફા થયાછે તે એના બધાછે કે હિંદુસ્તાનમા તે દાખલ કરવા બાબે કાંઈ જરાબી વાંધા ઉઠ એ વાજબી નથી સર આર્થર કાટન ફરીઆદ કરેછે કે આગગાડીના બાંધકામથી હિંદુસ્તાનની મેહસુલનો નાશ થાયછે તે વાત ઉપર આપણે આવ્યે. હિંદુસ્તાનની મેહસુલમાંથી થોડોક ભાગ આગગાડીઓ પછવાડે ખરચવો પડછે તે ઉપર જનરલ સર કાટન આ પ્રમાણે બોલતો હશે ખરી વાતછે હાલની ગુચવણ ભરેલી હાલતમા એ ખરચ ભારેછે ખરૂં. ઘણેક ઠેકાણેથી તો આગગાડી બંદરો આગળથી સરૂ થાયછે અને દેશમા દાખલ થાઈ તેનો છેડો આવેછે આવી હાલતમા આગગાડીઓની ખરી કદર બુજાઇ શકાય નહી અને તે ભારી થાઈ પડે પણ તે ખરચ સર આર્થર કાટનના કેહવા પ્રમાણે વધતો જતો નથી પણ ઘટતો જાયછે મહને તો આશાછે કે હવે થોડાજ વખતમા આગગાડીઓથી હિંદુસ્તાનની મેહસુલમા વધારો થશે. પણ હિંદુસ્તાનની મેહસુલ ઉપર ખરેખરી શુ અસર થાયછે તે હિંદુસ્તાનની વડી સરકાર તરફથી આવેલા છેલા બે માસના દસ્તાવેજ ઉપરથી તપાશી જોઇએ આ દસ્તાવેજ પારલામેંટમા રજુ કરવામા આવ્યોછે અને તેમા ખરેખર હિંદુસ્તાનની સરકાર જરા ખરચ બાબે ચીંતામા પડેલી જણાયછે પણ તેઓ લખેછે કે "છેલા ૨૦ વર્ષમા આગગાડીઓ અને નેહરોના બાંધકામ થવાથી તેની સુધારો કરનારી અસર હવડા હવડા હિંદુસ્તાનમા દેખાવા લાગીછે.' આ મત હિંદુસ્તાનની વડી સરકારનુ છે સર આર્થર કાટનનો બીજો વાંધો આગગાડીના મોટા ભાવછે હુ ધારૂ છુ કે હાલ ઉતારૂઓના ભાવ જોઇએ તે કરતા વધારેછે અને હુ ઓછા ભાવને પસંદ કરૂ છુ હુ ધારૂ છુ કે લાંબી મુદતમા ઓછા ભાવથી કુંપનીને ફાયદો થશે એટલુજ નહી પણ દેશને ઘણો ફાયદો થશે ઓછા ભાવ જોવાને હુ ઘણો આતુરછુ પણ હાલ ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓ જે ભાવ આપેછે

તે કાંઈ ઘણું નથી. ખરી વાતછે કે પેહલા તથા બીજા વર્ગના દર વધારેછે પણ જ્યારે સેહેકડે ૮૯ ટકા ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂછે ત્યારે ઉપલા વર્ગના મોટા ભાવોથી કાંઈ અડચણ જેવુ નથી. સર આર્થર કેહેછે કે આગગાડીઓથી વ્યાપાર ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી. હવે હુ પુછવા માગુ છુ કે અમેરીકાની લડાઈ વેળાએ જો મુંબઈથી મધ્ય પ્રાંતોમા ગાડી ન હતે તો મેનચેસ્ટરનુ શુ થતે ? તે વખતમા કેરના ક્રોડ મન રૂ, ઘોડા ઉપરથી થઈને મુંબઈ આવ્યો હતો ? આગગાડી હોવાથી કેરના લોકોને ઉદ્યોગી રેહવાનુ બની આવ્યુ હતુ ? આ સગળુ નેહરોથી થઈ શકતે ? મુંબઈથી દખણ સુધી નેહરો શી રીતે લઈ જવાઈ શકાતે ? વળી ત્રીજો પ્રશ્ન એછે કે આગગાડીઓ દેશના બચાવ માટે શુ કરી શકે ? અલબત્ત સગળાઓને દીઠુ લાગશે કે આગગાડીઓના પાટા એકદમ પેલીમેર તોડી નાખી શકાય અને સડકને ભાંગી તુટી કરી શકાય પણ એ તકરાર બીજી ઘણીક ચીજો ઉપર લાગુ પડી શકે. શુ તાર કાપી નાખે માટે વીજળીના સંદેશા ન રાખવા ? શુ પુલો ઉરાડી નાખી શકાય માટે તે નદીઓ ઉપર બાધવા નહી ? એ પ્રમાણેતો ઘણીક ઉપયોગી વસ્તુઓ વિષે કેહવાઇ શકાય. હવે સડકોની હાલત લડાઇઓમા શુ થાયછે તે જોઇએ. જ્યારે અમેરીકનો પોતાના દેશમા લડાઈ ચલાવતા હતા ત્યારે શુ તેઓને સડકથી કાઇજ ફાયદો થયો નહી ? અને બળવાની વખતે આગગાડીઓ હોવાથી શુ આપણને પોતાને કાઇજ ફાયદો થયો ન હતો. આજ ચાર પાચ વર્ષ ઉપર આસટરીઆ અને પ્રુશીઆ વચે લડાઈ ચાલી ત્યારે આગગાડીએ શુ કાઇજ સનન કર્યુ નહી ? વળી હિંદુસ્તાનમા બળવાની વખતે આગગાડીથી શુ આપણને કાઇજ ફાયદો થયો નહી ? હુ ધારૂ છુ કે બળવાના વખતમા કલકત્તાથી કાહાનપુર સુધી આગગાડીએ ઘણી નોકરી કરી હતી. એવુ કેહવામા આવેછે કે આગગાડીઓને નેહરો સાથ સરખાવી શકાય. હું ધારૂછુ કે કેટલીક રીતિએ સરખાવી શકાય પણ વળી જયા નેહરો ન કામ લાગે ત્યાં સડકો લાગી શકે. નેહરોથી ખરેજ ઉપયોગીછે અને નદીઓના માર્ગ આવી શકતો હોય અને નેહરો ખોદાઇ શકતી હોય તો અલબત્ત તે થવી જોઇએ પણ આ બન્ને કામો સાથે ચાલવા જોઇએ. જનરલ કેહેછે કે "માત્ર આપણને નેહરોજ જોઇએ સડકો ન જોઇએ." હુ "માત્ર" શબ્દ ઉપરજ વાધો લઉ છુ. હિંદુસ્તાન એ બન્નેને માટે મોટુછે અને એ બેહુ બાધકામો બેહનપણીઓની માફક હાથોહાથ કા ન ચાલે તે હું જોઇ શકતો નથી. વધારે ખરચ કરવો પણ સંભાળથી, કસરથી કરવો જોઇએ અને જો તે પત્રાઉથી વ્યાજ આવી શકે હેવી વકી ન હોય તો તેમાં હાથ ઘાલવોજ નહી. સર કાટનના વિચારને હુ એકમતનો છું કે જેઓ મુસાફરી કરે તેઓના લાભ માટે સગળાઓ ઉપર કર નાખવો ન જોઇએ.

સભાપતી—હુ ખાત્રીથી કહુછુ કે મી૦ ડાનવરસે અત્રે આવી આપણને ભાષણ કીધો તે માટે ઉપકાર માનવામા સઘળા સામેલ થાશે.

મી૦ ડબલ્યુ. પી. એનડરૂ—હુ ધારૂછુ કે બીજાઓના કેહવા પ્રમાણે હિંદુસ્તાન આ જાતના સઘળા કામ માટે પુરતુ મોહટુ છે અને હુ જોસને દલગીરછુકે આગગાડીઓના બાંધકામની સામે આ માન પામેલા જનરલે કમર કસીછે. સઘળાઓ કબુલ કરેછે કે સડકો એ સુધારાનુ મુળ સાધનછે, પ્રજાના વધારાનુ મુખ્ય ઓજારછે, વ્યપાર વધારવાનો ચોકસ ઉપાયછે અને દેશના બચાવ માટે સર્વેથી સરસ રીતિછે જનરલ સર કાટન કેહેછે કે તેની તકરારનો કોઇએ જવાબ આપ્યો નથી એ સાંભળી હુ આશ્ચર્ય પામુછુ. કારણ કે તે નેહરો અને સડકોને સરખાવવા માગેછે, સડકો તો હઇઆતછે પણ નેહરો કયાછે? માહારા જાણવામા તેની હસ્તી નથી. હુ ધારૂછુ કે પોતાની ઉલટમા આ બાહાદુર સરદાર નેહરો તૈયાર થયલીજ સમજેછે અને તેના અડસટાઓ જમે કે વાજબી ધ્યાનથી કીધા હશે તોપે તે પછવાડેથી ખોટા માલમ પડવાના. સર કાટનને ખેતીવાડીના બાંધકામો બાબે અનુભવછે ખરો પણ આગબોટો વિશે તેને જાહાજવુ સાન હોય એવુ દીસતુ નથી. તે કેહેછે કે સડકોનો જલદીથી નાશ થાઈ શકે અને તે બચાવી શકાય નહી. હુ હીમ્મતથી કહુછુ કે કોઈબી જાણીતો ઇજનેર આ વાતને સ્વીકારશે નહી. સડકો સેહલથી બચાવી શકાયછે અને તે લડાઈઓના વખતમા પુરવાર થયુ છે. તેઓ સેહલાઇથી સમારી સકાયછે. અમેરીકાની લડાઈ વેળાએ એક રસ્તાને દારૂગોળાથી ઉડાડી નાખવામા આવ્યો હતો તે ઘણો જલદીથી પાછો તૈયાર થાઇ શકયો હતો. સડકોનો બચાવ થાઈ શકે હેવુ મત ઘણાખરા સઘના જાણીતા કાબેલ અને વળી લશકરી ઇજનેરોનુછે. જોકે સડકોની સામે આપણો જનરલ તરેહવાર કહેછે તોપે તેણી નેહરો સામે મે એક શબ્દબી કાહાડયો નથી તેથી ઉલટુ જુની ઇસ્ટ ઇડયા કુપનીની હજુર ખાનગી થાપણોથી ખેતીવાડી સારૂ બાંધકામો કરવા માટેની સુચના મે રજુ કરી હતી અને તે વેળાએ હુ જાણતો હતો કે સરકારના હાથમા એ કામ ગયાથી તે સપુર્ણ રીતિએ સાધનાર નથી. કારણ નાણા ફાજલ ન પડવાથી ઘણાક બાંધકામો હિંદુસ્તાનમા બંધ પડયાછે ટુકમા હવે બેશી જવા અગાઉ હુ કેહવા માગુછુ કે સર કાટને નેહરોમા હથીઆરબંધ આગબોટો ફરતી રાખવાની સુચના કીધી પણ તેનો અડસટો તેણે કાંઈ જણાવ્યો નથી. તે હથીઆરબંધ આગબોટો લેતા, સાચવતા તથા તેનો ચાલુ ખરચ નિભાવતા કેટલુ નાણુ દર વર્ષ જોઇએ તેનો તેણે ધ્યાન કીધેલો લાગતો નથી. એકબારગી કબુલ કરપે કે તેની ગણત્રી પ્રમાણે નેહર બંધાઈ શકાય, કાફલો લાવી શકાય અને સઘળા આવનારાઓની સામે થાઈ સકાય તોપે સડકોનો નાશ કરતા જયા હજાર માણસો જોઇએ ત્યા નેહરોને ખુવાર

કરતા ફક્ત ૨૦ જોઇએ. ૨૦ માણસો આપણા સરદારની નેહેરને ફોડી નાખી તારાજ કરી શકે, અને પછી તેના કારખાનાનું શું થાય? કાંઈજ નહી પણ કાદવમાં ઓગળી જાય. ના—એટલુંજ નહી પણ આખી નેહેર શુકાઇને ઘર જેવી થઈ જાય. ઇજનેરોએ કરાઈમીઆમાં હાર શા માટે ખાધી? ફક્ત આગગાડીઓ અને વીજળીના તાર ન હોવાથી. સર કાટન સડકો ઉપરના ખરચ વીશે ફરીઆદ કરેછે તેને હું પુછી આપુંછું, પણ એ સડકો બનાવવા પાછળ મેહેનત, તેની નકાઈ, તફાવત અને તે ઉપર લાગેલા કામેન કારીગરો તરફ નિગાહ પુગાડવી જોઇએ છે. ત્યાં લઈ જઇને લાવ કરવાનું એટલું મોંઘુ પડેછે કે લોઢું લાવતા તે ઉપર બરાબર તેની કીમ્મત કરતા બમણો ખરચ બેઠો હતો. લોહોડાકામ બનાવતા વેળાતમાં જે ખરચ બેઠો તેટલો ખરચ તેને અને લાવતા બેઠો. આટલું છતાંપણ સડકો ઉપર દર મૈલે ૧ લાખ ૧૦ હજાર રૂપીયાથી વધારે ખરચ બેઠો નથી. બાહાદુર જનરલ કહેછે કે કુંપનીઓને બદલે સરકાર સડકો બાંધવાનું માથે લેતતો ઠીક થાત. આ મતને હું સ્વીકારવા ના પાડુંછું. મારી ખાત્રી છે કે જો સરકારે આ કામ માથે લીધું હોતતો તે ઉપર અતીઘણો વધારે ખરચ થાત, એટલુંજ નહી પણ સડકો બની શકતજ નહી. સડકો બાંધવાને બદલે સરકારે તે ઉપર સાઠ-વર્ષ સુધી તકરાર કર્યા કીધી. જો લોકોનો પોકારો ન હોતતો સરકાર એ કામ માથે લેતજ નહી અને તેથી વળી હિંદુસ્તાનમાં નહી પણ અત્રે ઈંગલાંડમાં. આજકાલ હિંદુસ્તાન મહીના સઘળા મોટા પુલો વગેરેના માહાભારત બાંધકામો કુંપનીએ કર્યાછે. આપણને હાલ સડકો, નેહેરો, ખેતીના બાંધકામો અથવા હુન્નરથી જેથી થઈ શકે તેનો લાભ લેવાની અગત્યછે. આગગાડીઓતો હજુ સરુઆતમાંછે હેવું હું સમજુંછું.

સભાપતીએ આ ઠેકાણે ચેતવણી આપી કે દરેક ગ્રહસ્થને અત્રે દસ મીનીટથી વધારે બોલવાની છુટ નથી.

મી૦ ઇલીઅટ—કોઈ વાતને ધીક્કારવા અથવા તરફદારી કરવા હું અત્રે આવ્યો નથી. નેહેરો, સડકો કે ગરામરે એમાંનું એકે આપણે ઘણુંજ પસંદ હોય હેવું નથી, પણ જે સાધનથી મારો માલ સેહેલાઈથી લાવ લઇજાવ થાઈ શકે તેને હું પસંદ કરૂંછું. હિંદુસ્તાનમાં ઘણી નદીઓ છે ખરી પણ વર્ષનો ઘણોક ભાગ તો તેઓ સુકાઈ જાયછે. મારૂં મથક નદી કાંઠે અને જો મારાથી કાંઈ હું સમજતે ભારે નદીને માર્ગે પૈસા મોકલી શકું તો ઘણું ઠીક પડે. પણ ફેરીવખતે નદીમાં પાણી કવચીતજ મળેછે. ત્યારે હવે તેનો જવાબ સર કાટન શું આપેછે તે હું જાણવા માગુંછું.

મી૦ મિઆર—સર આરથર કાટન કહેછે કે જ્યારે સડકો નવી બંધાતી હતી ત્યારે તે ઉપર પુરતો વાદવીવાદ ચાલ્યો ન હતો. હું ધારૂંછું કે

આ ઠેકાણે તે ભુલ કરેછે. કારણકે નામાંકીત લાર્ડ દેલહાઉસીના વખતમા હાલમાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાં તકરાર થયલી મને યાદછે. અલબતા નેહરોના બાંધકામની અગત્ય ઓછીછે એવુ કોઇપણ કેહનાર નથી. હિંદુસ્તાનને સુર્ય અને પાણી આપો અને પૃથ્વિમાં કોઈ ચીજ એવી નથી કે જે હિંદુસ્તાન કરી ન શકે. અને એટલુ છતા જયારે એવું કેહવામા આવે કે સડકો હિંદુસ્તાનમા લાગુ પડતી નથી ત્યારે તેથી હું માહારો વિચાર ઉલટો જણાઉંછુ. સર આર્થર કાટન જયારે એમ બોલેછે કે સડકો હિંદુસ્તાન ઉપર એક બોજા જેવીછે અને હમેશ સુધી રેહશે, ત્યારે હું ધારછું કે તે ભુલ કરેછે. એતો દેખીતુંછે કે જયારે સડકો પેહલી બનાવવામા આવે ત્યારે જાંહાંસુધી તે પેદા કેરી નાણુ પગાર ન કરી શકે ત્યાસુધી તો તે દેશ ઉપર બોજો થાઈ પડે. આગગાડીઓમા ઘણા થોડા ઉતારૂઓ આવજાવ કરેછે એવુ સર આર્થર કેહેછે અને તે બાબે મી૦ જયાર્જ કેમ્પબેલ જે માહેલા પ્રાંતોમા ઘણું ફરેલાછે, તેણે ખોલાસો કરયોછે પણ હુ તેમા જહાજુ બોલી શકતો નથી, તોપે જેઓએ હિંદુસ્તાનમા મુસાફરી કરી હશે તેઓએ દેશીઓના ટોળે ટોળા ગાડીઓમા મુસાફરી કરતા જોયા હશે. અગાઉ એકવાર કેહવામા આવતુ હતું કે દેશીઓ આગગાડીઓનો લાભ લેનાર નથી કારણકે તેઓને નાત જાતની રીત હોયછે, પણ આ વાત પછવાડેથી ખોટી પડીછે. જયા પૈશા બચાવવાની વાત આવી કે ત્યા નાત જાતને કોઈ જોતુ નથી. ઘણાખરા દેશીઓ ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓનો મોટો ઉપયોગ કરેછે, અને વખત જતે હજુ વધારે ઉપયોગ કરશે એમા શક નથી. ઘણાજ થોડા યુરોપ્યનો ત્રીજા વર્ગની ગાડી વાપરેછે. સર આર્થર કાટન પોતાના નિબંધમા આગગાડીઓ વિષે એવી રીતે લખેછે કે જાણે લડાઇના હંગામમા તેઓ તદન નિરઉપયોગી હોય. આ વાચી હુ ઘણો અચર્ય પામ્યો હતો, કારણકે અમેરીકામા શું બન્યું તે મહને માલમ હતુ. વિચાર કરો કે કદાપિ કાલે હિંદુસ્તાનમા બળવો થાય અથવા ધારો કે રૂશીઆનો ઉત્તર તરફ ૫૦૦૦૦ ના લશકર સાથે ઉતરી આવે તો જયાસુધી આપણુ લશકર મજબુત હોય ત્યાસુધી દુશમનો સાથ લડી શકે અને તેમજ જેમ તેઓ સડકોનો નાશ કરતા જાય તેમ આ પણુ લશકર તે સમારતુ જાય એમા વાધા જેવુ શુ છે તે હું જોઈ શકતો નથી દુશમનોથી કાંઈ અખ્ખડ કેટલા મૈળ લાબી સડક બારૂત વડે ઉગાડી અથવા ટોડી નાખી શકાવાની નથી વ્યપાર અર્થે આગગાડીઓ કેટલી કામ લાગેછે તે વિષે કેહવામા આવ્યુછે તેને વેપારી તરીકે હું ટેકો આપુછું, અને અમેરીકાની લડાઈ વેળાએ તે કેટલી ઉપયોગી થાઈ પડી હતી તે હુ સારીપઠે જાણુછું. હું તે વેળાએ હિંદુસ્તાનમા હતો અને મીરઝાપોર તથા બીજી જગાઓથી રૂની હજારો ગાસડીઓ જલદપમા જતી હતી તે મને સારીપઠે યાદછે.

અને તે ગાંવડાઓના માલિકો તે લઈ જવા માટે કાંઇ પણ ભાવ આપવાને તૈયાર હતા. વળી ખાનદેશાયરમાં જે મોટો દુકાળ પડયો તેમાં આગગાડીઓએ ઘણે દરજજે ઘટાડો કરયો હતો, અને તેટલું ખચીત નેહરો કરી ન શકતે.

મી૦ ટેલર—સર કાટનનો નિબંધ વાંચ્યા પછી, આજની વાદવિવાદમાં મને બે નવાઈ નજરે પડેછે. પેહલુંતો એકે સર આર્થર કાટને રજુ કરેલી મજબુત તકરારો અને ગણત્રીઓછે અને બીજુંતો તે ગણત્રીઓ અને અડસટાઓની સામે એકમતથી જે વિચારો અપાયાછે તેછે. હું છેલ્લી સભામાં હાજર ન હતો પણ છાપેલો નિબંધ વાંચ્યા પછી સર આર્થરના એક ચોકસ કેહવાને ટેકો આપુછું કે તે ગૃહસ્થના હસાબો અને ગણત્રીઓને કોઈ બીજા ગૃહસ્થોએ ખોટા પાડયા નથી. જોકે ઘણાક ગૃહસ્થો આજે લાબું બોલ્યાછે, સભાઓએ અવાર નવાર વિચારો આપ્યાછે, કોઈ કહે નેહરો ઠીક નથી, કોઈ કેહે સડકો સસ્તીછે, કોઇ કેહે આ સારૂં, અને કોઇ કેહ પેલું સારૂં, પણ કોઇએ પોતાના બોલવાની સાબિતી આપી નથી. સર કાટનના નિબંધ ઉપર મી૦ ડાનવરસનુ કેહવું મત જણાયછે કે ઉતારૂઓની સંખ્યા, દર વગેરે બીજા હસાબો જે સર કાટને આપ્યાછે તે ઘણા સહરાવેલાછે. તે ખરેખર તેમછે કે નહી તે હું કહી શકતો નથી. કદાચ તેઓમાંથી સેંહકડે ૨૦ થી ૨૫ ટકા બાદ કરવા પડે. એટલું છતાં પણ હું કહુછું કે ગમે એટલું તેમાંથી બાદ કરો તોએ આ વાદવિવાદમાં તેણે જે મજબુત પાયો પકડયોછે તે કાંઇ ખોટો નથી. આ અભિપ્રાય માહારો પોતાનોછે અને હું કાંઇ આગગાડીની બાબદોમાં સમજનાર અથવા ઇજનેર નથી પણ હું સર આર્થર કાટનની તરફદારી કરૂછું કારણ કે તેની તકરારો પુરાવાઓથી, ગણત્રીઓથી અને હીસાબોથી મકમ લાગેછે. મેહને તો એવું ભાસેછે કે સર કાટનના નિબંધની મતલબથી આપણે ઘણા વેગળા ગયા છીએ. કોઇ ગૃહસ્થ કેહેછે કે નેહરો તથા સડકો બેહુને માટે હિંદુસ્તાંનમાં જગાછે, કોઇ કેહેછે કે સડકોને શા માટે આ પ્રમાણે ટોડી પાડવી જોઇએ ? આપણે એ બન્નેથી રાજી શા માટે ન થઇએ ? કોઇ પુછેછે કે બેને સરખાવવી શા માટે જોઇએ ? સર આર્થર કાટનની મતલબ બેહુને સરખાવવાનીછે. આગગાડીઓ જોઇએ કે નેહરો તે સવાલ નથી. ખરો સવાલતો એછે કે છેલા હેવાલો પ્રમાણે જયારે નાણાની ત્યાં કડાકડી ચાલેછે તેવા વખતમાં સડકો ઉપર બીજા એક અબજ રૂપીઆ ખરચવા કે નેહરો ઉપર ૧૫ થી ૨૦ ક્રોડ રૂપીઆ ખરચવા. સર આર્થર કાટને જાહેર કર્યું કે સડકો હાલ એક બોજા જેવીછે તે વાતને કોઇએ પુરાવા સાથે રદ કરી નથી. ખરી વાતછે કે આગગાડીઓ દેશને માથે મોટો આશીર્વાદછે તે કોઈ ના પાડશે નહી, પણ સડકોના ફાયદાની વાતો છેડી આપણે આપણી પ્રથમની વાતથી વેગલા જઇએ છીએ. આપણી હજુર વાંધો તો એછે કે ચોકસ ખ-

રચે સડકો વધારે સારી કે નેહેરો. વળી યાદ રાખવુ કે નેહેરોથી મુસાફરો અને મતા લાવ લઇજાવ થાઇ શકે અને દેશ ફળદ્રુપ થાઇ શકે સર આર્થર કાટનની મુખ્ય સામે થનારે અત્રે આપણને આવી માન આપ્યા પછી ખ રેખર જોતા તો સર કાટનની લાભનુ બોલ્યોછે, કારણ કે સડકો બાબે તેના ટીકા તથા જાસ્તી ખરચ બાબે તેના વિચારો તથા ખેતીવાડીના અગણીત ફાયદા વિષે તેના શબ્દો તરફ હુ જોઉં છુ ત્યારે મને હેવુ લાગેછે આ વાદવિવાદની લડાઇમા સર આર્થરની પોણી ફતેહ થાઇછે અને તે માટે હુ તેને મુબારકબાદી આપુ છુ. જો સર કાટનના અડસગ ખોટા હોયતો બાજધ ડનો નિકાલ આવી ગયનો સમજવો જો સાચા હોયતો આ સભાના અધિ કારીઓએ આ મા હિંદુસ્તાનનુ હીત હૈડે ધરી આગગાડીઓ ઉપર બીજા એક અબજ રૂપીઆ વધારે ખરચવા કે ઘણી નાહાની રકમમા ખેતી ફૈલાવનારી નેહેરો બાંધવી તે ઉપર વિચાર કરવાને એક ચાનાક કમીટી નેમવી

મી૦ હાઇડ કનાર્ક—જયારે હિંદુસ્તાનમા આગગાડીઓ બાંધવા માટે પેહલી તકરાર થાઇ ત્યારે તેમા હુ સામેલ હતો અને હુ ખાત્રીથી કહુછુ કે તે વેળાએ સંપુર્ણ વાદવિવાદ થયો હતો અને જે અમલદારોએ કામ ઉપ્યુ કર્યુ તેઓને હુ ઉતાવળાપણાના ઠપકામાથી મોકળા કરછુ ઉલટુ આગગાડીઓ બાંધવા માટે તેઓને આગ્રહ કરવો પડયો હતો. મી૦ ટેનરના મત્તથી મારૂ મત વિરૂધછે અને માહારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મી૦ ડાનવરસે આજ રોજે જે અડસગઓ આપ્યાછે તે સર આર્થર કાટનના કેહવાને તોડી પાડવાને તત્ન પુરતાછે આ બાબીઓમા મે પેહના માથુ ઘાલ્યુ નથી તેની મતલબ એજ કે આ બાજધડ નહી સમજનારા અધિકારીઓ આપણે આ પેના હીસાબો સેહલથી સમજી શકે નહી, અને વળી સર કાટનના હસાબો અને ગણત્રીઓ સાધારણ અક્કલથી અને સચ્ચાઇથી ઉતરાછે સર કાટન પોતાની બીના ખરી બનાવવામા નિસ્ફળ થયોછે અને જો તેની જણાવેલી બીના ખરી હોતતો હિંદુસ્તાનના અને ત્યાના રેહવાસીઓના કુભાગ્ય સમ જવા મે જેમ અગાઉ જણાવ્યુ હતુ તેમ આખુ યુરોપ અને આખુ અ મેરીકા હાલ નેહરોજ નહી પણ સડકો અને રસતાઓ બાંધવા પડયુછે કારણ કે દેશને સુધારવાની તે યુકતીછે ત્યારે હિંદુસ્તાનથી તેમ કાં ન કરે ?

મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજી—૩૦ ક્રોડ રૂપીઆથી હિંદુસ્તાનની મેહમુલ ઉપર બોજો થાઇ પડે કે નહી, યા સરકારે આગગાડીઓ બાંધવી જોઇએ કે નહી તે સવાલ વિષે ચરચા ચલાવવા હુ માગતો નથી હુ ફકત મી૦ ટેનરનાજ સવાલને વળગી રહુછુ તે પુછેછે કે એક અબજ રૂપીઆને ખરચે સડકો સારી કે ૧૫ ક્રોડને ખરચે નેહેરો સારી ? પેહલાથી હુ કેહેવો આવ્યોછુ કે ખેતી વાડીના કામ સારૂ નેહેરોની ઘણી અગત્યછે અને જો બ્રિટીષ સરકાર

સામે મને કાંઈબી ફર્યાદ હોયતો તે ખેતીવાડીના પુરતા સાધનો તેઓએ નહી કર્યાં તે માટેછે. ઉપલા સવાલનો જવાબ હું આ રીતિએ આપુંછું કે જાણે બે છોકરાઓનો દાખલો લઇએ; તેઓની ઉમર ૬૦ વર્ષનીછે. એકને નોકરીએ રાખવામા આવ્યો અને તેને અઠવાડીઆની ૧૦ શીલીંગ મલેછે, બીજાને સકુળમાં અને કાલેજોમાં ૨૧ અથવા ૨૨ વર્ષનો થયો ત્યાંસુધી કેળવણી આપવામા આવી અને તે ઉપર ૨૦૦૦ પાઉંડનો ખરચ લાગ્યો. આપણે સારીપેઠે જાણયે છૈએ કે બેમાથી પેહલાં કોણ પેદા કરેછે અને પછવાડેથી બેહુમા વધારે કોણ પેદા કરશે. એજ પ્રમાણે સર કાટન તથા તેની તરફવાળા ભુલ કરેછે. તેઓ ભુલી જાયછે કે આગગાડીઓ અને સડકો એકદમતો ઉપજાવી શકેજ નહી તેમ થતાં વખત જોઇએ. આજે બીઆં રોપ્યાં તો તેનું ફળ કાલનું કાલજ મલે નથી. મનેતો એતો લાગેછે કે જો આગગાડીઓ બાંધતાંવારજ ઉપજી શકે હેવો ઠેડાવ રાખ્યોતો કેઆમતના દાહાડા સુધી બોટી થવું પડશે. એટલા માટે હિંદુસ્તાનની હાલની દબાઈ રહેલી દોલતને બાહેર આણવાને અને વધારવાને એક અબજ રૂપીઆ બીજા જોઇએછે એટલુંજ નહી પણ તે થોડાછે. હિંદુસ્તાનમા અગણીત ચીજો સંતાઈ રહેલી પડેલીછે અને ગમે એટલી નેહરો અને સડકો કરો પણ એટલું પુરતું નથી.

મી૦ સ્પેનસર પ્રાઇસ—જયાં જયાં હિંદુસ્તાનમા આપણે સડકો બાંધ્યે છૈએ ત્યાં તેનો લાભ લેવાને દેશીઓ ચુકતા નથી હેવું મને લાગેછે. ભવિષ્યમા જોતાં ફકત સડકો કે ફકત નેહરો રાખવાથી કાંઇ વળે તેવું નથી. હું કહી શકતો નથી કે હિંદુસ્તાન તરફ પોતાની ફરજ ઇંગ્રેજ સરકારે પુરી પાડીછે પણ એટલુંતો હું હીમ્મતથી કહુંછું કે જેમ બ્રિટીષ સરકાર પછાત પડીછે તેમજ બ્રિટીષ રૈયત ની પછાત પડીછે. ઘણું દલગીરી ભરેલુંછે કે બ્રિટીષ લોકો હિંદુસ્તાન વિષે વધારે કાળજી રાખતા નથી અને હજુ સરકારને માથેજ સગળું નાખી મુકયુંછે. માહારો વિચાર હેવોછે કે હિંદુસ્તાનમા નેહરો અને સડકો બન્ને જોઇએ. પણ ખુદ પ્રશ્નતો એછેકે તેનું નાણું કયાંથી લાવવું ? જો પારલ્યામેંટને હૈડે હિંદુસ્તાન તથા ઇંગલાંડનું હીત હોત (અને તે બન્નેના લાભ એકમેકમાં ભેળાયલાછે) તો આજે આમની સભાના અધિકારીઓની આપણી બેઠકમા ભાઢી ભીડ થાત. એક અબજ રૂપીઆ શું બીસાદમા ? હાલ ૨૭ વર્ષ થયાં આપણે ૫૦૦૦ મૈલ રેલવે બાંધ્યોછે અને અમેરીકામાં ૮૫૦૦૦ મૈલ તેટલાજ વખતમા બંધાયોછે.

સર આર્થર કાટન—૨૦ વર્ષ આગાઉ હેવી આશા હતી કે સડકો સગળા ઉતારૂઓને ઉપયોગી થાય પડશે, તથા થાપણ ઉપર સેંહકડે ૧૮ ટકાનું બ્યાજ મળશે. હમણા આપણી નાણા સંબંધી કેવી હાલતછે ? સગળો ગુંચવારો

થાઈ પડયોછે. નાણાની ખતગ હાલતને લીધે ત્યાંની સરકાર સઘળાં ખાતાઓમા કાપકુપ કરવા પડીછે. "હુ ધારૂછુ" "હુ આશા રાખુ છુ" હેવુ સમજવાની કાંઈ અગત્ય નથી. સઘળી ખીના ઓનવીછે. વર્ષ દાહાડે ૩ ક્રોડ જો ન ભરવા પડતો આજે તીજોરીમા રેળછેળ થાઇ જાય પણ તેમ ન થતા બીજા અબજ રૂપીઆ ખરચવાથી કાંઇ હાસન નથી. કેટલાક ગૃહસ્થો એમ સમજશે કે હુ તેઆ ઉપર ઘણો સખ્ત છુ પણ તેઓએ અદેસો કરવો કે જ્યારે માહરાથી ઉત્તર ન અપાય તેવુ હતુ ત્યારે તેઓ કેટલા મગરૂર થતા હતા. જ્યારે હિંદુસ્તાનના બનાની વાત આવી ત્યારે માહારાથી મુગુ બે સાવાનુ નથી કારણ કે હિંદુસ્તાનના સારામા ધગવાડની સનામતીછે. કોઇ પૈસાદાર ગાડી ઘોડા રાખે તો તેમા નવાઇ નથી પણ કોઇ ગરીબ રાખેતો ૭ માસ સુધી રાખી પછી તુરગમા જવુ પડે તેમજ હિંદુસ્તાનનુંપી સમજવુ. બાપડાઓએ ગાડીતો તૈયાર કરી પણ તુરગમા જતા કેમ બચવુ તેની તેઓને ખબર નથી. પણ જો નેહરો પેહલાથીજ રાખી હતેતો તેઓ આજ ધનના ઢગળામા લપટાયા હતે.

આ ઠેકાણે મી૦ ટેપરે દરખાસ્ત કરી કે વાદવિવાદ ઘણી અગત્યની બાબદ ઉપર ચાલ્યોછે માટે વધારે તકરાર બીજી બેઠક ઉપર મુલતવી રાખવી.

બીજાઓએ આ સુચનાને પુષ્ટી આપી અને સભાપતી બોલ્યા કે—જેઓ સડકોની તરફદારી કરતા હોય તેઓએ આંકડા અને પુરાવા સાથે તૈયાર થઇ આવવુ અને નેહરોની તરફવાળાઓએ તે આંકડાઓને ખોટા પાડવાનેપી તૈયાર રેહવુ. આ પછી જનર્લ સર આર્થર કાટનનો ઉપકાર માની સભા વીસર્જન થાઈ.

વાર્ષીક સભા—બુધવાર, ૨૫ મી મે ૧૮૭૦.

ડબલ્યુ. એસ ફીટઝ ઉવિલ્યમ ઈસકવાયર—અધ્યક્ષ.

સભાપતી—ગૃહસ્થો જો તમારી ઇચ્છા હશે તો મંત્રી આજ રોજે વાર્ષીક રિપોર્ટ વાંચી સંભળાવશે.

મંત્રી—ગૃહસ્થો સભાનો હેવાલ સભાસદોમાં વેહેંચવામાં આવ્યોછે, પણ તેમા કેટલોક ફેરફાર કરવાનોછે તે માટે તમારી હજુર રજુ કરૂંછુ.

આ પછી સગળાના એકમતથી રીપોરટ બાહાલ રાખવામા આવ્યો હતો.

ડાક્ટર ગોલ્ડસ્ટકરે સુચના કરીકે રાઇટ આનરેબલ લાર્ડ લીવડન જી. સી. બી. એઓને આપણી આસોસીએશનના આવતા સાળ માટે અધ્યક્ષ ઠેરવવા. આ સુચનાને મી૦ જમશેદજી જીવણજી ગઝદરે ટેકો આપ્યો અને એકમતથી પસાર થાઇ.

મી૦ જમશેદજી જીવણજી ગઝદરે દરખાસ્ત કરી કે નિચે જણાવેલા ઉમરાવો અને ગૃહસ્થોને આવતા સાળ માટે ઉપાધ્યક્ષો ઠેરવવા. અર્લ આવ ડેબી; સર જેમ્સ ફરગ્યુસન બારોનેટ; મારક્વિસ આવ સાલીસબરી; લાર્ડ હારીસ જી. સી. એસ. આઇ; લાર્ડ ઉવીલ્યમ હે; અર્લ આવ શાફ્ટસ્બરી કે. જી; જનરલ લાર્ડ સ્નાથનારન જી, સી, બી, જી. સી. એસ. આઇ; અર્લ આવ એબનબરો જી. સી. બી, હીસ હાઇનેસ કછના રાવ; લાર્ડ કીનરટન; કર્નળ સાઇકસ એમ. પી. જેમ્સ સ્ટાનસફીલ્ડ ઇસકવાયર; એમ. પી. હીસ હાઇનિસ જુનાગઢના નવાબ; સર ચાર્લસ ટરવિલ્યન કે. સી. બી.

મી૦ હોરમસજી અરદેશર વાહાડીઆએ આ દરખાસ્તને પુષ્ટી આપી અને તે એકમતથી બાહાળ રહી.

જનર્લ સર લી. ગરાંડ જેક્બ એઓએ દરખાસ્ત કરી કે નિચે જણાવેલા ઉમરાવો અને ગૃહસ્થોને આવતા સાળ માટે કૌન્સીલના અધિકારીઓ નેમવા. લાર્ડ અર્સકીન, લાર્ડ ઉવિલ્યમ હે; કર્નળ ડબલ્યુ એચ. સાઇકસ. એમ પી, લફ્ટનંટ કર્નળ જારવીસ એમ. પી. એફ, એમ ઉવીલ્યમસ ઇસકવાયર, એમ પી, ઇ. બી. ઇસ્ટવિક ઇસકવાયર, સી. બી, એફ. આર. એસ, એમ પી, સર હેનરી રાલીનસન કે. સી. બી; જર્નેલ સર જયાર્જ પોલાક જી. સી. બી. જી. સી. એસ. આઇ; સર સી, ઉવિન્ગફીલ્ડ એમ. પી; મેજર જર્નલ ડબલ્યુ. ઇ. એસ. સ્કાટ; ડબલ્યુ. એસ. ફીટઝઉવીલ્યમ ઇસકવાયર; પી. પી. ગોર્ડન ઇસ્કવાયર; કર્નલ પી. ટી. ફ્રેંચ; મેજર ઇવાન્સ બેલ; ડબલ્યુ. ટેલર ઇસકવાયર, એસ. પી. લો ઇસ્કિવાયર, એફ. આર. જી. એસ. પી; એમ. ટેટ ઇસકવાયર, એસ. એસ; દાદાભાઈ નવરોઝજી ઇસ્કિવાયર; ડી. ડી. કામા ઇસ્કિવાયર; કેપટન ડબલ્યુ. સી. પામર; જે. જે. ગઝદર ઇસકવાયર; ડાકટર ગોલ્ડ

સ્ટુકર; ડબલ્યુ. એ. વાહાડીઆ ઇસ્કવાયર; આઇ. ટી. પ્રિચાર્ડ ઇસ્કવાયર; દીવાન કાઝી શાહાબુદ્દીન; સઇદ અહમદખાન ઇસ્કવાયર; મોલવી સઇદ અમીરઅલી; બાબુ કીસોરીમોહન ચાતરજી.

આ દરખાસ્તને મી૦ હોરમજજી પેમુતવજીએ ટેકો આપ્યો અને એકમતથી પસાર થાઈ.

જનરલ સર લી ગરાડ જેકબે દરખાસ્ત કરી કે ગયા વર્ષની કૌન્સીલનો આસોસીએશને ઉપકાર માનવો. આ સુચનાને મી૦ જયાકર કે પેને ટેકો આપ્યો અને એકમતથી પસાર થાઇ.

કેપટન પામરે દરખાસ્ત કરી કે આ આસોસીએશનને વધારવાને મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજીએ જે કોશિશ કરીછે તે માટે તેનો ઉપકાર ન માન્યે તો આજનું કામ અસ પુર્ણ ગણાય.

આ સુચનાને સભાપતીએ ઘણો ઉનટથી ટેકો આપ્યો અને તે એકમતથી પસાર થાઈ.

આ પછી સભા કઇ વખતે ભરવી તે બાબે કેટલીક ચરચા ચાલવા પછી કાઝી શાહાબુદીનની સુચના બાહાલ ગખવામા આવી કે એ સભાના વખત વગરે ઠરવવાનુ કામ કૌન્સીલને સોંફવુ.

સભાપતીએ દરખાસ્ત કરી કે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની કૌન્સીલને લાર્ડ લીવડને ઘણી મદદ કરી એટના માટે તેમનો ઉપકાર માનવો. મંત્રીએ આ સુચનાને પુષ્ટી આપવાથી એકમતથી પસાર થાઈ. આ ઠરાવના ઉત્તરમા લાર્ડ લીવડન બોલ્યા કે આ ઠરાવને માટે તમારો ઉપકાર માનવાને બદલે મા હારે શરમાવુ જોઇએ કે મહને સોંપેલા કામમા મારેથી ધ્યાન અપાયું નથી. તમોએ મને ફરીને અધ્યક્ષની ખુરશી આપીછે તે માટે તમારો આભારીછું, અને તમોને જે જોઇએ તે મદદ આપવાને તૈયારછુ, જો કે કેટલાકોની મા ફક માહારાથી બરાબર આવવાને બનશે નહી તોયે ડેપ્યુટેશન અને હેવાજ બીજા કામોમા હુ ઠીક કામે લાગીશ. કારણ કે અતરેના લોકોને બારડો ઘણા બાવેછે જો કે તેઓને કાઇ ઘણુ માન ઘટતુ નથી (ના—ના—) તોએ હુ એક શોભા તરીકે ચાલી શકીશ.

જનરલ સર લી ગરાડ જેકબે દરખાસ્ત કરી કે હુ આપણા સભાપતીનો ઉપકાર માનુંછુ, જે કોઈ આપણા કામમા મદદ કરે અને તેઓ વગવાળા અને મોટા દરજજાના હોયતો તેનો આપણે ઉપકાર માનવો જોઇએ. આ સુચનાને મંત્રીએ ટેકો આપ્યો અને એકમતથી પસાર થાઈ. આ ઠરાવનો સભાપતીએ ઉત્તર આપ્યો કે તમોએ મને જે માન આપ્યુછે તે માટે તમારો ઉપકાર માનુ છું. હિંદુસ્તાનની બાબદોમા હુ ઘણી કાળજી રાખુંછું અને તેમ કરીશ. જયાસુધી માહારામા આરોગ્યતા અને કૌવત હશે ત્યાસુધી, આ મંડળીના કામમા હુ સદા આશ્રય આપતો રહીશ.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની કૌન્સિલનો વાર્ષીક રીપોર્ટ.

૧૮૬૯—૭૦.

ગૃહસ્થો—

છેલ્લાં વર્ષનો વાર્ષીક રીપોર્ટ તમારી હજુર રજુ કરવાને તમારી કૌન્સીલ રજા લેયછે.

તમારા માજી મંત્રી કેપ્ટન હારબી બાર્બર તથા ગોંદલના ઠાકોર સાહેબના મરણો જાહેર કરતાં કૌન્સીલ પોતાની દલગીરી જણાવેછે અને તેઓની ખાત્રીછે કે નિચે જણાવેલા ઠરાવો તમો બાહાલ રાખશો:—

"પોતાના માજી મંત્રી કેપ્ટન હારબી બાર્બરના મરણથી કૌન્સીલ પોતાની અતિશય દલગીરી જાહેર કરેછે અને આ આસોસીએશનના લાભમા મદદ કરવાને તેણે જે કાળજી અને ઊલસોજી બતાવી તે માટે આ ટાંકણે તેની નોધ લેયછે."

"ગોંદલના ઠાકોર સાહેબ જે આપણી આસોસીએશનના મોઠા હિતેચ્છુ હતા તેઓના શોકકારક મૃત્યુથી કૌન્સીલ દલગીરછે."

વળી આસોસીએશનના પ્રથમથી મદદગાર ઉપાધક્ષો માંહેના એક ભાવનગરના ઠાકોર સાહેબના મરણથી પણ આ સભાને મોટો ટોટો ગયેલછે.

મી૦ દાદાભાઇ નવરોઝજીએ મેહરબાનીથી હાનરરી સેક્રેટરીનો હોધો ચલાવવાનું કબુલ્યાથી કૌન્સીલે મોટી ખુશીથી તેઓને નેમ્યાછે.

ગયા વર્ષમા કયા કયા નિબંધો વંચાયા તેની ટીપ નિચે આપીછે અને તે વાંચનારા ગૃહસ્થોનો તથા તેની તકરારમા ભાગ લેનારાઓનો આ ટાંકણે ઉપકાર માનવામા આવેછે.

છેલ્લી વાર્ષીક સભા પછી બીજા ૨૦૦ નવા અધિકારીઓ સભામા સામેલ થયાછે.

સભાસદોને યાદ હશે કે ૧૮૬૭ ના આગષ્ટમાં તે વેલાના હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ સર સ્ટાફર્ડ નાર્થકોટ ઉપર એક અરજી લઇ ડેપ્યુટેશન ગયું હતું તેમા એવી અરજ કરી હતી કે:—૧ લું "વાજબી સરતો અને બંદોબસ્તોથી "ઇંડયન સીવીલ સરવીસ" ની નોકરીઓના થોડાક ભાગ માટે હિંદુસ્તાનમાજ પરીક્ષાઓ લેવી." ૨ જું, "હમો ધાર્યે છેએ કે જો ૧૫ થી ૧૭ વર્ષની ઉમરના દેશી ઉમેદવારોની હિંદુસ્તાનમા પરીક્ષા લઇ તેઓને પાંચ વર્ષ સુધી સ્કાલરશીપ આપતી કરી વિલાયત મોકલવામા આવેતો કેટલાક

"ઇંડયન સીવીન સરવીસ" મા ફતેહમ દીથી પાર ઉતરે અને બીજાઓ નાના પ્રકારના ઉદ્યમો લીધી પાછા પોતાને વતન આવેતો ત્યા આસ્તે આસ્તે તે ઓનો એક ભણેલો અને સ્વચ્છ મનનો વર્ગ ઉભો થાય જેઓ પોતાના દેશી બાઇબંધો ઉપર ઘણી લાભકારી અસર કરી શકે અને ઇંગ્રેજી રાજ્ય કરતા અને લોકોના મોટા ભાગને જોડનારો એક ગાઢ થાઈ રેહ."

તમારી કમીટી જણાવવાને ખુશીછે કે ૧૮૬૮ મા સર સ્ટાફર્ડ નાર્થકોટ અને સર જેમ્સ ફરગ્યુસન એઓએ પારલ્યામેંટમાં એક બીલ રજુ કરયુ હતુ, તેમા દેશીઓને "કાવેનાનટેડ સીવીન સરવીસ" મા વિનાયતના સીવીન સરવીસ કમીશનરોની રજા વગર દાખન કરવાની વાઇસરાયને સત્તા આપવાની રજા માગી હતી પણ તે વેળાએ પારલ્યામેંટમા કામ ઘણુ હોવાથી તે બીલ પડી રહુ હતુ, પણ હાલ તે ૩૩ વિક્ટો, પ્રકરણ ૩ મા આવી ગયુ છે. આસોસીએશ નની કોશીશ આટલી ફતેહમંદ ઉતરી તે માટે કૌન્સીલ તેમને મુબારકબાદી આપેછે આ કોશીશમા બ્રિટીષ ઇંડયા અને બોમ્બે આસોસીએશનોએ તે ઓને મદદ કરી હતી પણ એ બાબે વાઇસરાય સુ સરતો કરવા માગેછે તે ઉપર વાદવિવાદ હાલ કૌન્સીલે મુનતવી રાખ્યોછે, તોયપણ તેઓની ખાત્રીછે કે પોતાનાજ દેશના રાજકારોબારમા ઘટતો ભાગ લેવા જેવી ઉંચી સ્થીતિમા દેશીઓને લાવીને આ સરતો લાભકારીજ થાઈ પડશે અને હિંદુસ્તાન તરફ ઇંગ્રેજો પ્રમાણીકછે અને તેઓ તરફ સારી સુચનાછે હેવુ દેશીઓને દેખાડ વાથી ઇંગ્રેજોનેજ લાભજછે, તેમ થવાથી બ્રિટીષ રાજ્ય તરફ વફાદારીનુ મૂળ ઉંડુ અને મજબુત થતુ જશે

સ્કાનરશીપ બાબેની અરજનુ સેવટ હેવુ આવ્યુછે કે નવી સ્કાનરશીપો ઉઘાડવામા આવીછે જેથી જવાન દેશીઓ પોતાનો અભ્યાસ સપુર્ણ કરવા આ દેશમા આવી શકશે અને હિંદુસ્તાનની સનદી, વઇદક ખાતાની અને બીજી નોકરીઓમા દાખન થાઈ શકશે

છેના સરસુબા લારડ લારનસે જે સ્કાનરશીપો ઉઘાડી હતી તે હાનના ઇંડયન સેક્રેટરીએ આ વર્ષથી દુર્ભાગ્યે કાહાડી નાખીછે. જોકે આ સ્કાલર શીપો બીજા ચાર પાચ વર્ષ રેહવાથી કૌન્સીલ રાજી થાત તોપે દેશીઓને સનદી નોકરીમા દાખન કરવાને આ નવો આક્ટ પસાર થવાથી ઉપલો ટોટો ઘણે દરજ્જે કમતી થયોછે અને તેથી ઉપલી સ્કાનરશીપો પાછી ચાલુ કરા વવા માટે કાઈ ઉપાયો લેવાની અગત્ય નથી.

જે ગૃહસ્થોએ અને ઉમરાવોએ તથા પારલ્યામેંટના અધીકારીઓએ આ સભાનો હેતુ વધારવાની તથા તેના વાદવિવાદમા ભાગ લેવાની મેહનત લી ધીછે તેઓનો મોટો ઉપકાર કૌન્સીલ માનેછે.

તમારી કૌન્સીલ જણાવવાની રજા લીએછે કે તેઓએ "ઓનસ ક્ષમપે

નેસેશન" ની બાબદમાં કાંઈ ઉપાયો લીધા નથી કારણ કે તેઓને ખબર મળવા મુજબ જે અધિકારીઓ એ વિષય બરાબર સહમજેછે તેઓએ એ બાબદને પારલ્યામેંટમાં લાવવાનો પોતાનો વિચાર જણાવ્યોછે.

૧૮૬૯ ના ૩ના કાવતરાંનો કાયદો જે મુંબઈની ધારાબાંધનારી સભામાં પસાર થયો હતો તે બાબે આપણી સભાએ કરેલા ઠરાવો સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ ઉપર મોકલ્યા હતા, અને કૌન્સીલ જણાવવાને ખુશી છે કે આપણી સભાની વિનંતી પ્રમાણે મેન્ચેસ્ટરની ચેમબર આફ કામર્સ અને કાટન સપલાઈ આસોસીએશનને એ બાબે સવાલો કરયા હતા, તે ઉપર તેઓએ ધ્યાન પુગાડી ઉપલા ધારાની સામે નામદાર ડયુક આવ આરગાઈલને અરજી કરીછે. આ આકરની સામે ઇંગલાંડ તથા હિંદુસ્તાનમાં એટલુંતો જોશ હતું કે તે પસાર કરવાને નામદાર વાઈસ્રાયે તરતવેળા ના પાડી હતી.

આસોસીએશને કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે નામદાર ડયુક આવ આરગાઈલ ઉપર એક અરજી હિંદુસ્તાનની અપીલોમા થતી ઢીલ બાબે કરી હતી અને તે માટે એક ડેપ્યુટેશન તે નામદાર આગળ મોકલવાને રજા માગી હતી. આ અરજ નામદાર ડયુકે ઘણી ખુશીથી કબુલ રાખી પણ જણાવ્યું કે એજ બાબદ ઉપર નામદાર વાઈસરાય ઉપર લખી વાલ્યુછે તેનો ઉત્તર આવે ત્યાંસુધી ખોટી રેહવું અને તે પ્રમાણે હાલ તે વાત એક બાજુએ પડીછે.

તમારી કૌન્સીલ ખુશીથી જણાવેછે કે સર આર્થર કાટને હિંદુસ્તાનની સડકો ઉપર બીજો એક અબજ રૂપીઆના કરવા ધારેલા ખરચ બાબે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો તેની ઉપર ત્રણ વાર અગત્યની તકરાર માટે બેઠકો થઈ હતી. કૌન્સીલ જણાવવાને રજા લેયછે કે આ તકરારથી આ અગત્યની બાબદ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાને બની આવશે. આ ઠેકાણે કૌન્સીલ સંતોષ સાથ જણાવવાને તક લીએછે કે સર બારટલ ફ્રિયર અને હિંદુસ્તાનની રેલવે કુંપનીના સરકારી ડાએરેક્ટર મી૦ જુલાંડ ડાનવરસ એઓએ આ વાદવિવાદમાં ભાગ લીધો હતો અને મતાવાલાઓ શું ધોરણ ઉપર અને કઇ મતલબથી વર્તેછે તે સમજાવ્યું હતું. બરાબર વિગત જાણનારા હેવા ગૃહસ્થોની મદદથી ઘણો ફાયદો થાયછે. સર બારટલ ફ્રિયર અને મી૦ જુલાંડ ડાનવરસ જેવાઓના વખતસર બોલાસથી ઘણી બાબદનો છેડો આવેછે અને એકસંપી ચાલેછે, સરકારની ખરી મતલબ જાહેર પડેછે, ભરૂસો આવેછે અને એકમેકની માહેતાથી કામ ચલેછે નહીતો બેવીશવાશી અને હરીફાઇ ઉભી થાયછે.

દેશી રાજ્યો અને બ્રિટીશ સરકાર વચ્ચેના સંબંધની બાબદમાં આસોસીએશને ધ્યાન આપવા માંડ્યુંછે અને સઘળાઓ કબુલ કરશે કે આ બાબદ ઘણી અગત્યનીછે.

છેલા રીપોર્ટમાં કૌન્સીલે આશા બતાવી હતી કે ચાલતા વર્ષમાં આપણી

આસોસીએશનને ઘણો ટેકો મળશે અને તેમજ તેઓને જણાવવાને સંતોષ ઉપજેછે કે આ આસોસીએશનની એક શાખા મુંબઈ મધે ઉઘડીછે, અને તેના સર જમશેદજી જીજીભાઈ અધ્યક્ષ ઠરયાછે આ આસોસીએશનના સ્થાપવાનો હેવાલ ચોપાન્યાના ત્રીજા પુસ્તકના ત્રીજા અંકમા આપ્યોછે.

આસોસીએશનની આ શાખાએ આવતા વર્ષમા ઘણું સારૂ કામ બજાવ્યુંછે ત્યાના એક આનરરી સેક્રેટરી મી૦ શેરીઆરજી મેહરવાનજી મેહેતાએ "ગ્રાંટ ઇન એડ" વિષે એક નિબંધ એક મોહટી સભાની હજુર વાચી સંભળાવ્યો હતો જે આ ચોપાન્યામા હવે પછે પ્રગટ કરવામા આવશે

એક બીજી સભામા બીજા આનરરી સેક્રેટરી મી૦ બાના મંગેશ વાગલે એઓએ સરકારી રકાનરશીપો બંધ પાડવા બાબે તકરાર ઉઠાવી હતી તેને લગતા સઘળા ઠરાવો સેક્રેટરી આવ સ્ટેટની હજુર તમારી કૌન્સીલે મેલ્યાછે

આ શાખાની બીજી ત્રણ સભાઓમા મી૦ કેખોશરૂ નવરોજજી કાબરાએ ત્રણ ભાષણ ગુજરાતી ભાષામા આ આસોસીએશનના ઉપયોગ વિષે કર્યા હતા ઉપલા ગૃહસ્થાનો તથા ડાક્ટર ભાઉ દાજી અને મી૦ વિનાયક રાવ જગન્નાથજી સંકરશેઠ જેઓએ જુદે જુદે વખતે સભાપતીની ખુરસીઓ લીધી હતી તેઓનો તથા આસોસીએશન અને તેની શાખાના સઘળા મદદગારોનો કૌન્સીલ આભાર માનેછે

કમીટી જણાવવાને દલગીરછે કે સ્વર્ગવાશી કેપટન બાર્બરની માંદગી તથા પછાડેના દુખદાયક મરણથી ગયા વર્ષનો હીસાબ રજુ થાઈ શકતો નથી પણ હાનરરી સેક્રેટરી જણાવેછે કે જો જાહેર સભા બે માસ સુધી મુલતવી રાખવામા આવશેતો તેટલા સમયમા તે સઘળા અધીકારીઓને સરવાળઉ પુરૂ પાડી શકશે

આવતી સેશનમા આસોસીએશનની બેઠકો કરવાનો બંદોબસ્ત થઇ ચુક્યોછે અને જે ગૃહસ્થો નિબંધો વાચનારછે તેઓના નામો જોતા ઉપરથી માલમ પડેછે કે તે નિબંધો ઉપયોગી અને પસંદ પડતા હશે

જે ગૃહસ્થોએ પુસ્તકખાનામા મદદ કરીછે અથવા ભેટ કરીછે તેઓનો આ ઠેકાણે ઉપકાર માનવામા આવેછે જેની ટીપ પછવાડેથી પ્રગટ કરવામા આવશે કૌન્સીલ જણાવવાને ખુશીછે કે આ ભેટોમા એક કીમતી, હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી આફ સ્ટેટે અગાઉ તેમજ આ વર્ષે કીમતી પુસ્તકોની કરીછે તેમજ સર જયાર્જ પોલોકે 'કલકતા ક્વાર્ટર્લી રિવ્યુ' (Calcutta quarterly review) નો એક અનામત સેટ આપ્યોછે અને બીજી ભેટ આસરે ૫૦ પાંડની ચોપડીઓ તથા નાણાની જતન સર લી ગ્રાંડ જેકબે કરીછે જે પારસી ગૃહસ્થે એક પુસ્તકખાનુ સ્થાપવા માટે ૩૦૦ પૌંડની રકમ આપવા જણાવીછે પણ એવી સરત કરી હતી કે બીજા સભાસદોએ પણ તેટલીજ રકમ ઉભી ક

રવી, તેણે આ સુરત કાહાડી નાખીછે અને આ તેની ભેટ માટે કૌન્સીલ ઉપકાર માનેછે. કૌન્સીલ આશા રાખેછે કે બીજા અધિકારીઓ પણ નાણાની અને પુસ્તકોની ભેટ કરી, હિંદુસ્તાનની બાબદનું એક પુસ્તકખાનું સ્થાપવામા પોતાથી બનતી મદદ કરશે.

આસોસીએશનનુ કામ ઘણુ અગત્યનુ અને મોહોટું છે. નાણા સંબંધી, જમીનના પટા સંબંધી, મ્યુનીસીપાલ, જાહેર બાંધકામ, કેળવણી અને ઇનસાફ સંબંધી બાબદો તેણે હજુ કરવીછે, પણ કૌન્સીલ આશા રાખેછે કે જ્યાં સુધી દેશીઓ જેઓને માટે તેછે, તેઓ તેમાં સામેલ રેહશે અને યુરોપના જેઓ પોતાના હિંદુસ્તાનના મનુષ્ય ભાઇઓનુ ભલું ઇચ્છેછે તેઓ તેને મદદ કરશે ત્યાં સુધી સુભા ફતેહમંદીથી પોતાનુ કામ ચલાવશે. આ આસોસીએશનની મતલબ કાંઈ હિંદુસ્તાનની સરકારની સામે નથી પણ તેને ટેકો આપવાનીછે, અને એટલા માટે હિંદુસ્તાનની હાજતો અને ઇચ્છાઓ બ્રિટીષ સરકાર તથા રૈયતની હજુર સચાઈ અને છુટાપણાથી રજુ કરવામા કાંઈ ખોટું નથી. અને તેમ કરવામા અત્રેના તેમજ ત્યાંના સત્તાવાળાઓ મદદ કરશે હેવી કૌન્સીલની આશાછે.

આ આસોસીએશનની અગત્ય વિષે તેઓ કેટલી અરજીઓ સતાવાળાઓ ઉપર મોકલેછે તે ઉપર આધાર રાખતી નથી. તેના સરસ પરિણામો માહેનુ એકતો એછેકે તેમા વાદવિવાદ થવાથી બીજે માર્ગે અસર થાયછે, અગત્યની બાબદો કાન ઉપર આવેછે અને પુરતી અને છુટથી તકરાર કરવાને બની આવેછે.

ગયાં વર્ષમા કેટલી બક્ષીશો થાઇ હતી તે વિગતથી ચોપાન્યાના ચોથાં પુસ્તકના પેહલા અંકને છેડે આપવામા આવીછે.

લાર્ડ લીવડન, અર્લ આવ કેલી, કર્નલ સાઇક્સ, સર સી. ઉવિન્ગફીલ્ડ, મી० ઇ. બી. ઇસ્ટવિક અને બીજા પારલ્યામેંટના અધીકારીઓ જેઓએ આ આસોસીએશનના કામમા ચાલુ ઉનર દેખાડીછે તેઓનો કૌન્સીલ ભારે આભાર માનેછે.

આસોસીએશનના કાયદાઓની ૮ મી કલમમા નીચે જણાવેલા ફેરફાર રકવાની કૌન્સીલ દરખાસ્ત કરેછે.

આસોસીએશનનુ કામકાજ એક કૌન્સીલને સોંપવું. તેમા એક અધ્યક્ષ, એક ઉપાધ્યક્ષ, તથા ત્રીસ અધિકારીઓને વાર્ષિક સભામા ચુટી કાહાડવામા આવશે, તેમાથી પાચની એક 'કવોરમ' થશે, આઠ દર વર્ષ તેમાથી હોદો છોડશે પણ તેઓ પાછા ચુંટી કહડાવવાને લાયકછે.

કૌન્સીલની તરફથી,

કેલી,

અધ્યક્ષ.

દાદાભાઈ નવરોજજી,

હાનરરી સેક્રેટરી.

ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન રૂમસ,
૨૦ ગ્રેટ જયાર્જ સ્ટ્રીટ, ૨૫.મી મે ૧૮૭૦.

વધારો. A.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની સભાઓ.

૧૮૬૯.

"THE INDIAN CIVIL SERVICE CLAUSE IN THE GOVERNOR GENERAL OF INDIA BILL"

"ગવર્નર જનર્લ આવ ઈંડયા બીલમા હિંદુસ્તાનની સીવીલ સરવીસ બાબેની કલમ."

એ બાબદ વિષે મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીએ મુંબઇ મધે ૭ મી જુલાઈ અને બુધવારે નિબંધ વાંચ્યો હતો.

ઉપલા નિબંધ ઉપર મુલતવી રાખેલી તકરાર તા૦ ૨૧ મી જુલાઈએ થાઈ હતી.

"THE POPULATION AND MORTALITY OF BOMBAY"

"મુંબઈની વસ્તી અને મરત્યુકો."

એ વિષય ઉપર મી૦ પી. એમ. ટેટ; એફ. એસ. એસ, એઓએ તા૦ ૧૨ મી અકટોબર અને મંગલવારે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"TRANSPORT IN INDIA IN REFERENCE TO THE INTERESTS OF ENGLAND AND INDIA"

"હિંદુસ્તાન અને ઈંગલાંડના લાભના સંબંધમા હિંદુસ્તાનમાં લાવ લઈજાવના સાધન."

એ વિષયઉપર મી૦ હાઇડ કલાર્ક એફ. એસ. એસ. એઓએ તા૦ ૨૬ મી અકટોબર અને શુક્રવારે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"THE ADVANTAGES OF ENCOURAGING THE ENGLISH LANGUAGE TO BECOME THE COLOQUIAL TONGUE OF INDIA WITH A PRACTICAL SYSTEM FOR ITS DEVELOPMENT"

"ઈંગ્રેજી ભાષાને હિંદુસ્તાનની ચાલુ ભાષા બનાવવાને ઉત્તેજન આપવાના ફાયદા, અને તેનો પ્રસાર કરવાની બની શકે તેવી રીતિ."

એ વિષય ઉપર મી૦ જ્યાર્જ મીમનસ મી. મ્. એઓએ તા૦ ૧૭ મી નવેમબર ૧૮૬૯ અને બુધવારે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"THE BENEFICIAL EFFECTS OF CASTE INSTITUTIONS"

"ન્યાત જાતની લાભકારી અસરો."

એ બાબે મી૦ આર. પમ. ફાવ્લેરે તા૦ ૨૬ મી નવેમબર અને શુક્રવારે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"THE PROPOSED ADDITIONAL EXPENDITURE OF 100 MILLIONS ON INDIAN RAILWAYS."

"હિંદુસ્તાનની સડકો ઉપર બીજો એક અબજ રૂપયાનો કરવા ધારેલો ખરચ."

એ બાબે તા૦ ૧૪ મી ડીસેમ્બર અને મંગળવારે જનરલ સર આર્થર કાટને એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"THE BOMBAY COTTON ACT OF 1869"

"૧૮૬૯ નો મુંબઈનો રૂ માટે ધારો."

આ બાબે મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજીએ તા૦ ૨૧ મી ડીસેમબર અને મંગળવારે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

૧૮૭૦.

"THE INDUSTRIAL SETTLEMENT OF EUROPEANS IN THE HILLY CLIMATES OF INDIA."

"હિંદુસ્તાનની ટેકડીવાળી જગ્યાઓમા યુરોપયનોના ઉદ્યોગી સંસ્થાન."

એ બાબે ડાક્ટર એ. ગ્રહામે મંગળવાર, તા૦ ૧૧ મી જાનેવારીએ એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"THE RELATIONS BETWEEN THE NATIVE STATES AND THE BRITISH GOVERNMENT"

"બ્રિટીષ સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે સંબંધ."

એ બાબે મી૦ આઈ. પ્રિચાર્ડ, એફ. એસ. એસ. એઓએ તા૦ ૨૮ મી જાનેવારી અને સુકરવારે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"THE BONUS SYSTEM OF THE INDIAN ARMY"

"હિંદુસ્તાનના લશકરમા બક્ષીશ આપવાની રીતિ."

એ બાબે કર્નલ પ્રીડીયસ એઓએ સુકરવાર, તા૦ ૨૫ મી ફેબ્રુએરીએ એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"THE DELAY OF JUSTICE TO INDIAN APPELLANTS IN ENGLAND, ITS CAUSES, CONSEQUENCES, AND POSSIBLE REMEDY"

"હિંદુસ્તાનથી અપીલ કરનારાઓને ઈનસાફ મલતાં વિલાયતમા થતી ઢીલ, તેના કારણો, પરિણામ અને તેના બનવાજોગ ઉપાય."

એ બાબે મી૦ ડબ્લ્યુ. ટેલરે મંગળવાર, તા૦ ૮ મી માર્ચે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.

"હિંદુસ્તાનની સડકો ઉપર બીજો એક અબજ રૂપયાનો કરવા ધારેલો ખરચ."

એ બાબે સર આરથર કાટનના નિબંધ ઉપર મુલતવી રાખેલી તકરાર, સુકરવાર, તા૦ ૨૯ મી આપ્રીલ.

ઉપલીજ બાબદ ઉપર બીજી મુલતવી રાખેલી સભા,
સુકરવાર, તા૦ ૨૯ મી આપ્રીલ.

મી૦ આઈ. ટી. પ્રિચાર્ડના "દેશી રાજયો અને બ્રિટીશરાજયો વચ્ચેના સંબંધ" બાબેના નિબંધ ઉપર તકરાર કરવાને મુલતવી રાખેલી સભા, તા૦ ૬ ઠી મે, સુકરવાર.

મુંબઈમા સભાઓ.

૧૮૬૯.

"THE WORK OF THE EAST INDIA ASSOCIATION"
"ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનુ કામ."
એ બાબે મી૦ દાદાભાઈ નવરોઝજીએ ત્રણ ભાષણો ગુજરાતીમા કર્યા હતા—એપ્રીલ.

ઉપલીજ બાબદ ઉપર બે ભાષણો ઇંગ્રેજીમા મી૦ દાદાભાઈ નવરોઝજીએ કર્યા હતાં—બુધવાર, મે ૫ મી અને જુન ૩ જી.

ઉપલીજ બાબદ ઉપર એક ભાષણ મરાઠી ભાષામા મી૦ વિષ્ણુ પરશરામ શાસ્ત્રીએ કર્યું હતુ—શનીવાર, તા૦ ૮ મી મેએ.

ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની મુબઈની શાખા સ્થાપવા માટે એક સભા મળી હતી—શનીવાર, મેએ ૨૨ મી.

"THE GRANT-IN AID SYSTEM IN THE PRESIDENCY OF BOMBAY"
"મુંબઈ ઈલાકામા 'ગ્રાંટ ઈન એડ' ની રીતિ."
એ બાબે મી૦ ફીરોઝશા એમ. મેહતાએ એક નિબંધ તા૦ ૨૨ મી ડીઝમ્બરે વાચ્યો હતો.

૧૮૭૦.

"THE SUSPENSION OF THE GOVERNMENT OF INDIA SCHOLARSHIPS."
"હિંદુસ્તાનની સરકારે આપતી કરેલી સ્કાલરશીપ બંધ થવા બાબે."
એક નિબધ તા૦ ૨૬ મી જાન્યુએરી બુધવારે મી૦ બાળા મ ગેશ વાગળેએ વાચ્યો હતો.

"THE NECESSITY AND USEFULNESS OF THE EAST INDIA ASSOCIATION"
"ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની અગત્ય અને ઉપયોગ."
એ બાબે ત્રણ ભાષણો ગુજરાતી ભાષામા મી૦ કેખુશરો નવરોઝજી કાબ્રાએ ફેબ્રુએરી માસમાં કર્યા હતા.

વધારો. B.

(૩૩ વિક્ટોરીઆ; પ્રકણ ૩. ૧૮૭૦)

૧. હિંદુસ્તાનના દેશીઓ જેઓ લાયક અને શક્તિવાળા માલમ પડે તેઓને માહારાણીની હિંદુસ્તાન માહેની સીવીલ સરવીસમા દાખલ કરવાને વધારે સગવડ કરી આપવાને જરૂર માલમ પડવાથી હેવું ઠેરવવામા આવેછે કે "હિંદુસ્તાનની સરકાર માટે કાયદા" ની ૨૧ મી અને ૨૨ મી કલમથી (vic chap 106) અથવા "હિંદુસ્તાનની ચોકસ નોકરીઓ ઠેરવવા અને સીવીલ સરવીસનો ધારો સુધારવાના કાયદા" ની ૨૪ અથવા ૨૫ મી કલમથી (vic chap 54) અથવા હિંદુસ્તાનમા ચાલતા કોઈપણ પારલામેંટના કાયદાથી હિંદુસ્તાનના રહેવાવાળાઓને, કોઈભી હિંદુસ્તાનના દેશીને ત્યાંની સીવીલ સરવીસની નોકરી આપવાને હરકત થશે નહી, જો કે ઉપલી સીવીલ સરવીસમા કોઈ દેશીને પેહલા કહેલા કાયદાની ૩૨ મી કલમની રૂહે દાખલ કરી ન શકાય તોએ ગવર્નર જનર્લની કોન્સીલ જે સરતો કરે અને તે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ કાઉનસીલમા હાજર થયલા સભાસદોના મતથી મંજુર રાખે તે સરતો અમલમા આણવી. અને આ આક્ટને અમલમા લાવવાને "હિંદુસ્તાનના દેશીઓ" એટલે મહારાણીના હિંદુસ્તાનમા જણમેલા અને રેહનારા વતનીઓ અને ત્યા તુરત વેસા રહેલા નહીં પણ હમેશ રેહનારા લોકોના ફરજંદો સમજવાં. "દેશીઓનો" અર્થ અગત્ય પડયે બદલવાને અથવા ફેરવવાને ગવરનર જનરલ અને કૌન્સિલને સતા છે. પણ હેવો સઘળો ફેરફાર જે તે કરે તે ઉપર સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ ઇન કૌન્સિલની મંજુરી જોઈએ અને તે પારલ્યામેંટની સભામા ત્રીસ દાહાડા સુધી પડી રેહ નહી ત્યા સુધી તે પસાર થાય નહી.

વધારો. C.

ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશન, ૨૦, ગ્રેટ જ્યાર્જ સ્ટ્રીટ,
વેસ્ટ મીન્સટર, એસ. ડબલ્યુ, માર્ચ ૩, ૧૮૭૦.

સાહેબ,

ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનની મુબાઇની શાખાની એક મોટી સભામા પસાર થયલા નિચલા ઠરાવો નામદાર ડયુક આવ આરગ્રીલની મેહરબાની ભરેલી નજર હજુર રજુ કરવાને મને ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએસનની કૌન્સિલ તરફથી ફરમાસ થાઇછે.

ઠરાવો.

. હિંદુસ્તાનની સરકારે હવડાં ક્રાહાડેલી સ્કાલરશીપો બંધ પડવાથી લંડનની

સભાનુ ધ્યાન મુંબઈની શાખાની મેનેજીંગ કમીટીએ ખેંચ્યુ, અને સાથે એ બાબદ ઉપર નીચે જણાવેલા ખુલાસા મોકલ્યા —

૧—કેળવણીને માટે વિલાયત જવા માટે હિંદુસ્તાનના જુવાનોને બની આવે એટલા માટે સરકારે જે સ્કાલરશીપો આપી હતી તે આ વર્ષથી બંધ થાયછે તેવુ સાંભળી મુંબઈની શાખા ઘણીજ દલગીર થાયછે.

૨—૧/૦૦૦૦૦૦૦ જીવોને માટે આ સ્કાલરશીપો ઘણીજ નજીવીછે એવો રાઈટ હાનરેબલ સેક્રેટરી આવ સ્ટેટનો વિચારછે તે મુંબઈની શાખાને માન્યછે અને પોતાના લાંબા અનુભવ અને હિંદુસ્તાનના માણસોના અભ્યાસથી, અને હિંદુસ્તાનના દેશીઓ તરફ તેણે જે ઉદાર મત અને સહમતથી લાગણી બતાવીછે તેથી, અને પોતાના મોટા અને લાયક નામને શોભા મળે તેવી રીતે તથા પોતાના દેશને અને પોતાના મોટા હોદ્દાને માન મળે તેવી રીતે તે નામદાર આ વાત ફરીને ધારા બાંધનારાઓની હજુર રજુ કરશે એવી આશાછે.

૩—આ સ્કાલરશીપો બંધ પડવાના વાજબી કારણોથી બેખબર હોવા છતા મુંબઈની શાખા જણાવવાને પોતાની ફરજ સમજેછે કે આ સ્કાલરશીપો ઘણી થોડી અને તુરત પેદા હોવા છતા બીજી વધારે કાંઈ મજબુત અને પાયદાર યુક્તિ રચવામા આવે ત્યાસુધી ઠીક કામે લાગી કેટલેક દરજ્જે ફાયદો કરતી હતી માટે તે કાહાડી નાખવાની ખરેખર અગત્ય હોય એવુ નહતુ

૪—જુદી જુદી હિંદુસ્તાનની સરકારે આ સ્કાલરશીપો બાબે જે ખબરો છપાવી હતી તમાથી લાભ લેવાની મતલબે જે જુવાનોએ પોતાનો અભ્યાસ કરવા માંડયા હતો તેઓ આ સ્કાલરશીપ એકાએક બંધ પડી જવાથી નાશીપાસ થઈ ગયાછે અને હારી ખાઈ બેઠછે.

૫—અસર કરે એવી અને વાજબી રીતે આ બાબદ રાઈટ હાનરેબલ સેક્રેટરી આવ સ્ટેટના ધ્યાન ઉપર લાવવાને ઈસ્ટ ઇંડીયા એસોસીએશને મેહરબાની કરવી

આ ઠરાવ રજુ કરતા મેં નિમ્ન માન પુર્વક જણાવવાની રજા લેયછે કે ૧૮૬૭ ના આગષ્ટ માસની ૨૧ મી તારીખે એ સ્કાલરશીપો માટે સુચના કરનાર સ્વર્ગવાસી સર એચ એડવર્ડ જેના સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ સર સ્ટાફર્ડ નાર્થકોટ ઉપર એક અરજી કરી હતી તેની મતલબ એ હતી કે આ સ્કાલરશીપો " સીવીલ સરવીસમા દેશીઓને દાખલ થવા માટે પરીક્ષા આપવાની ઉનટ આપવા માટેજ નહી પણ બીજા જુદા જુદા ધંધાઓ શીખી પોતાને વતન જવા માટે હતી કે જેથી રફતે તેઓનો એક કેળવણી પામેલો અને સ્વતંત્ર વર્ગ થાય જેઓ દેશીઓ ઉપર લાભકારી કાબુ ધરાવે અને રફતે રફતે રાજકરતાઓ અને દેશીઓ વચ્ચે જોડનારો એક ગાંઠ થઈ રેહ " એતો દેખી

તુંછે કે તે વેળાના હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનર્લની આ સ્કાલરશીપોની મતલબ, ઉપરના જેવીજ વિચારી હતી, કારણકે ૩૬૦ મા વાળા ઠરાવમા લખ્યું હતું કે "પોતાની કેળવણી અને અભ્યાસ સંપુર્ણ કરવા અને કામેલ ધંધાઓ શીખવા તથા સીવીલ સરવીસ અને બીજી નોકરીઓમા પસાર થવા માટે દેશીઓને વેલાત જવાને વધારે છુટથી બની આવે એટલા માટે તેઓને ઉતેજન આપવા માટે આ સ્કાલરશીપોછે." વળી એજ ઠરાવના બીજા ભાગમા જણાવેછે કે "ફકત સીવીલ સરવીસની પરીક્ષામા હાજર થવા તથા યુનિવરસીટીની પદવીઓ મેલવવાને સગવડ કરી આપવા માટેજ નહી પણ ધારા, વૈદક, ઇજનેરી અને બીજા મોતેબર ધંધામા કેળવણી આપવા માટે."

આ ઉપરથી કૌન્સિલ જણાવવાને હિમ્મત કરેછે કે સર એચ. એડવર્ડસે દેખાડેલી અગત્યની મતલબો ધ્યાનમા લેતા આ સ્કાલરશીપો ચાલુ રાખવી જોઇએ.

કૌન્સિલ જોવાને ખુશીછે કે આમની સભામા કરેલાં તમારા ભાષણ પ્રમાણે આ સ્કાલરશીપો બાબેનો સવાલ કાંઇ નકી થયો ન હતો. માટે ઉપલા ઠરાવોમાં જે અરજો કરવામા આવીછે તે નામદાર ડયુક બાહાલ રાખશે હેવો ભરૂસોછે.

કૌન્સિલને માનવાને કારણછે કે બીજા બધા ઇલાકાના દેશીઓના મત્ત પણ ઉપર પ્રમાણેજછે અને એટલા માટે આ બાબદ તે નામદારનાજ હાથમા સોંપેછે.

હું છું તમારો નમનતાઇ ભરેલો સેવક,

દાદાભાઈ નવરોજજી,

હાનરરી સેક્રેટરી.

માર્કવીસ ઓફ આરગાઈલ એ. ટી., કે. ટી.
(? illegible reading)

હિંદુસ્તાનના અંદર સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ.

ઇંડયા આફીસ માર્ચ ૧૮, ૧૮૭૦.

સાહેબ,

ગવર્મેંટ આવ ઇંડયા સ્કાલરશીપ બાબેનો તમારો તા૦ ૩ જીનો પત્ર સ્વીકારવાને મહને સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ ફાર ઇંડયા અને કૌન્સિલનો હોકમ થયોછે.

તેના ઉત્તરમા તમને જણાવવાને મને ફરમાસછે કે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ કૌન્સિલમા આ બાબદ લંબાણથી તપાશીછે અને ધારેછે કે આ સ્કાલરશીપોની ગોઠવણ આગલ ચાલુ રાખવાની કાંઇ અગત નથી.

તમોને ખબર હશે કે હાલ પારલ્યામેંટની હજુર એક ધારાનો ખરડો મુકવામા આવ્યોછે જેની રૂહે જાહેર નોકરીઓમા મોટી અને અગતની નોકરીઓ હિંદુસ્તાનના દેશીઓને આપવાને સરકારને બની આવશે.

હું છું તમારો આગ્નાકીત સેવક,

(સહી) હરમેન મેરીવાલ.

વધારો. D.

નામદાર ડયુક આવ આરગાઈલ કે. ટી.

હિંદુસ્તાન માટે માહારાણીજીના સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ ઇતી. ઇતી.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની અરજી.

તમારા અરજદારો, ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનના અધિકારીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવામા આવ્યુ કે કે હિંદુસ્તાનના અપીલ કરનારાઓને ઇનસાફ કરવામા ઘણી ઢીલ થાયછે, અને તેઓ હેવું ધારેછે કે માહારાણીજીના હિંદુસ્તાનના વતનીઓના મોહટા ભાગને આ બાબદ કાંઈ થોડી અગત્યની નથી માટે તે તમો નામદારના ધ્યાન ઉપર લાવવાની હિમ્મત કરેછે.

તમારા અરજદારોને હેવુ લાગેછે કે આ અરજી આ ટાકણે મોકલવાનો વખત ઘણોજ બરાબર છે કારણકે ઇનસાફને લગતો ફેરફાર કરવાને તથા અપીલ કોરટોની ગોઠવણો તપાસવાને એક સુચ ા લાર્ડ ચાનસેલરે પારલ્યામેંટમા ઉમરાવની સભા હજુર રજુ કરીછે.

વખતે હેવુ ધારવામા આવે કે આ અરજી મોકલતાં તેમા ફર્યાદ કરેલી ઢીલ દેખાડવા માટે સાબીતીઓ અને ગણત્રીઓ મોકલવી હતી.

પણ તમારા અરજદારો જણાવવાને રજા લેયછે કે મુકદમાઓ તૈયાર થતાં મુકતા ધગવાડમા અથવા હિંદુસ્તાનમા ગમે એટલીબી ઢીલ થાય તે બાબે ચરચાર કરવાને તમારા અરજદારો કાંઈ પોતાની ફરજ સમજતા નથી પણ તેઓ જે ઢીલની ફર્યાદ કરેછે અને જેનો ઉપાય કરવા માગેછે તે ટીપમા મુકદમા નોધાયા પછી અને લાર્ડોની પ્રીવિ કૌન્સિલમા રજુ થયા પછી તે સાભળતા તથા તેનો ચુકાદો કરતા જે ઢીલ થાયછે તે બાબેછે.

તમો નામદારની હજુર જે બાબી રજુ કરવા ધારીછે તે આછે અને તે કાંઈ ઘણી મુદત થાઈ ચાલી આવતી બાબી નથી પણ છેહલા વર્ષમા હિંદુસ્તાનથી જે અપીલો વધતી આવીછે અને હજુ આવતી જાયછે તેથી હમણાજ ઉઘાડી પડીછે

આ બાબદ વધારે સહમજ પડવા માટે નિચે આપેલી બાબદો તમો નામદારની સહમજ માટે મુકવાનું પુરતુ ધારીએ છીએ.

"૧૮૬૯ ના ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ માસમા હિંદુસ્તાનની અપીલ સાભળવા માટે પ્રીવિ કૌન્સિલની કમીટી વીસ દાહાડા બેઠી હતી.

"ગયા વર્ષના બાકી સુધાં ૩૯ મુકદમા સાભળવા માટે નોંધવામા આવ્યા હતા તેમાથી ૨૦ સાભળવામા આવ્યા અને ૧૯ બાકી રહયા.

"ફેબ્રુઆરી અને માર્ચના આ બાકી રેહેલા મુકદમાઓ માહેના ૧૨.

બીજી બેઠકમા જુન અને જુલાઇમા સાંભળવામા આવ્યા, અને એ પ્રમાણે ૭ મુકદમાઓ ફેબ્રુઆરીથી તે ડીસેમ્બર સુધી દસ માસ સાંભળ્યા વગર પડી રહ્યા

“ચાલતા વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસમા કોર્ટ ૨૧ દાહાડા બેઠી

“૨૨ મુકદમાઓ સાંભળવા માટે નોંધેલા હતા તેમાથી માત્ર ૧૩ ચુકવ્યા અને તે માહેના ૧૧ આગળી બેઠકોના બાકી રહેલા હતા.”

તમારા અરજદારો ધારેછે કે આ ટુંક હેવાલથી તમો નામદારને સહમ જ પડશે કે ઇંગલાંડમા અને હિંદુસ્તાનમા પુછપરછ કીધા બાદ પછી ચુકાદા માટે તૈયાર થયલા મુકદમાઓ માટેની ગોઠવણ કેવી અધુરીછે અને જો હવે મામલો અત્યારથીજ છે તો ઠરે પછી તો તેમ વધારે થશે જોઇએ કારણ કે સઘળાઓને જાણીતુંછે કે છેલા ૧૮ માસમા આગળા વર્ષો કરતા કલકતાના ચુકાદાઓ ઉપર વધારે અપીલો આવીછે

તમારા અરજદારોને સારીપઠે માલમછે કે આ બાબત કાંઇ પાધરી તમારા હસ્તકમા નથી અથવા હોવી નથી જેમા તમો નામદાર વચ્ચે પડી શકો, પણ તેઓને ભરૂસોછે કે હાલના હીંગામમા જો તમો નામદારનો વિચાર પાર્લામેંટના ઉમરાવોમા રજુ કરવામા આવેતો, સઘળાઓને પસંદ પડતો આ સુધારો દાખલ કરવામા મોટી અસર થાય

હિંદુસ્તાનની અપીલો જહડપમા અને બરાબર વખતસર ચુકે હેવુ કરવા માટે અગત્ય માટે એટલીજછે કે, જે મુકદમા તૈયાર થાય તેવાજ ચુકી જાય એટલા માટે પુરતા વખત સુધી કોર્ટ ચાલુ બેસે હેવુ કરવુ

તમારા અરજદારો ધારેછે કે આ અગતની અને ફાયદાવાળી મતલબ પાર પાડવા માટે બે અથવા ત્રણ માસ બેઠક થાયતો બસછે

હાલ પ્રીવિકૌન્સિલની જેમ ગોઠવણછે તેમતો એકુએ ન્યાયધિશોની ગેરહાજરીથી બેઠકો વાર વાર અટકેછે કારણ કે તેઓને પોતાના ધંધાની રેહે બાહાર જવુ આવવુ પડેછે અને તેથી ગુનતની રખાયછે અને મુકદમા સંભળાતા નથી જે જો કોઈ થોડા દાહાડા લાગત બેસેતો તુરત ચુકી જાય

જોઇતો ફેરફાર કરવાની બારીકબ બેહો ઉપર બોલવાનુ તમારા અરજદારો પોતાનુ કામ વિચારતા નથી પણ પગારદાર જડજોની કોઈ સ્થાપવાથી, અને તે માહેનો મોટો ભાગ હિંદુસ્તાનના દેશીઓની રીત, ભાત, ધરમ અને દેશના ધારાથી વાકેફગાર હોવાથી તમારા અરજદારો સંતોષ પામશે.

આ વિચારથી તમારા અરજદાર માનપુર્વક આ અરજ રજુ કરેછે અને અંતઃકરણથી આશા રાખેછે કે હિંદુસ્તાનની ઇનસાફની અદાલતો તરફથી અપીલ કરનારાઓને ઇજાનુ મુળ અને દુખનુ કારણ તે દુર કરવાને તમો નામદારની નજરમા આવે તેનો ટેકો અને મદદ કરવાને તમો નામદાર તત્પર રહેશો

"આ બાબદ ઉપર વાદવિવાદ કરવાને છેલા માર્ચ માસની તા૦ ૮ મીએ આસોસીએશનની એક સભા મળી હતી તેનો હેવાલ તમો નામદારની મહેરબાની માટે તમારા ઉપર મોકલીએછે.

કે લી.
કૌન્સિલનો અધ્યક્ષ.

ઈસ્ટ ઇન્ડયા આસોસીએશન રૂમસ,
૨૦ ગ્રેટ જાર્જ સ્ટ્રીટ, ૪ થી એપ્રીલ, ૧૮૭૦.

નામદાર ડયુક આવ આરગાઈલના ખાનગી સેક્રેટરી તરફથી ઊતર.

ઇંડયા આફીસ, ૫ મી એપ્રીલ ૧૮૭૦.

"તા૦ ૨ જીના તમારા પત્રના ઉત્તરમા નામદાર ડયુકે તમોને જણાવવાને મને ફરમાવ્યુંછે કે આ દેશમાથી આવતી અફીણોમા થતી ઠીસ વિશે તેણે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર લખ્યુંછે માટે હિંદુસ્તાનની સરકાર તરફથી ઉત્તર આવે ત્યાસુધી આ બાબદમા નામદાર ડયુકથી કાંઈ થાઈ શકનું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી નામદાર ડયુક બેહતર ધારેછે કે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશનના ડેપ્યુટેશને પોતાની મુલાકાત તરત વેલા મુલતવી રાખવી, પણ તે છતાંબી જો તેઓ તેને મળવા માગશે તો તે મોટી ખુશીથી તૈયારછે."

આ પત્રનો ઊત્તર.

૯ મી એપ્રીલ ૧૮૭૦.

"નામદાર ડયુક આવ આરગાઇલે મેહરબાનીથી આસોસીએશન તરફનું ડેપ્યુટેશન જોવાની રજા આપી તે માટે ઇસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની કૌન્સિલ તરફથી તે નામદારનો ઉપકાર માનવાની મને ફરમાસ થાયછે. અને જણાવ્યું તે ધ્યાનમા લેતાં હાલ નામદાર ડયુકને મેહનત આપવું વાજબી ધારતા નથી; પણ તે નામદારને જણાવવાને તમોને અરજ કરવામા આવેછે કે જ્યારે હિંદુસ્તાનની સરકારનો પ્રતીઉત્તર ફરી વળે ત્યારે આસોસીએશનને જણાવવું કે તેઓને પોતાના વિચાર જણાવવાને બની આવે.

અંક ૭.　　　　　　　　　　　　　　　　　　કિમ્મત વર્ષ ૧ ના રૂ૩॥.

પુસતક ૪ થું.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું ચોપાન્યું.

નાં૦ ૧૬ અપાલો સીટ—કોટ

હીસ હાઈનેસ જુનાઘડના નવાબ સાહેબના આસરાથી
ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની મુંબઈની સાખાની
મેનેજીંગ કમીટીની સતા તલે.

સાંકળી યું.

મુંબઈ,

દફતર આશકારા છાપાખાના મધે
મેહેરાબજી ફરદુનજીની કપનીએ છાપીઉંછે.
કોટ: મેહેરાબજી હોરમજજી સીટ, ના૦ ૧ તથા ૧૧

સને ૧૮૭૧ ઈસવી

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું ચોપાન્યું.

મુલતવી રાખેલી સભા—સુક્રવાર એપ્રીલ ૨૯, ૧૮૭૦.

વિષય—"હિંદુસ્તાનની સડકો ઉપર બીજો એકઅબજ રૂપીઆનો કરવા ધારેલો ખરચ" એ બાબે સર આરથર કાટનના નિબંધ ઉપર તા૦ ૨૫ મી માર્થ ૧૮૭૦ થી મુલતવી રાખેલી તકરાર.

જાન ચિતામ એસકવાયર—અધ્યક્ષ.

અધ્યક્ષ—આ દીવાનખાનામા છેલ્લા તમો મલ્યા ત્યાર પછીની આ મુલતવી રાખેલી સભાછે એ તમો સર્વે જાણોછો. હિંદુસ્તાનની હાલની અને ભવિષ્યની સલામતી અને સુખાકારીને માટે આ આસોસીએશનમા ચાલતી હાલની બાબદ ઘણી ઉપેયોગીછે એ કેહવાની કાંઈ અગત્ય નથી કારણ કે તમો તે એકમત્તથી કબુલ કરશોજ.

સર આર્થર કાટન હિંદુસ્તાનમા જેટલા ફરેલાછે અને એ જળ વ્યવહારની બાબદ સહમજેછે એટલા બીજા થોડાજ હશે અને મારી ખાત્રીછે કે આજ સુધી જોકે સડકો વધારે ઉપેયોગમાં આવીછે તોયે સર કાટનની કેટલીક સુચનાઓ પ્રમાણે જો સરકાર વર્તે તો કાંઇ ધાર્યું અણઘટતું કેહવાશે નહી. ત્યાં એતીવાડી સારૂ પાણી પોહોચતું કરવાને હઈઆં જે વાદવિવાદ થયો હતો તે ઉપર એક અમેરીકાથી મહને નિબંધ મળયોછે તેમા જણાવેછે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ખરું સુધરણું તે નેહરોને લીધેછે. થોડે તફાવતે લઈ જવું હોયતો ગાડાં કામે લાગે, તેથી વધારે જવું હોયતો સડકો આસે પણ ઘણાજ લાંબા તફાવત માટે જળમાર્ગ શીવાય છુટકોજ નથી. હું ધારૂંછું કે સર આર્થર કાટનની દેખાડવાની મતલબપણ એજછે અને છેલ્લી બેઠકમાં તેનાથી બરાબર જવાબ આપવાને બન્યું નથી માટે આજ પેહલાં બોલવાની તેને તક આપવી જોઇએ.

મી૦ રીડલે પોતાથી આવવાને ન બન્યું તે માટે એક પત્રમા પોતાની દલગિરી જણાવી હતી અને જણાવ્યું કે નેહર વાળા અને સડક વાળા બેહુ હિંદુસ્તાનનું હીત ઇચ્છેછે માટે તેનાથી કોઇ તરફ વળણ લેવાને બન્યું નથી.

મી૦ થામસ બરીગસે એક ચીઠી લખી તેમા જણાવ્યુ કે હિંદુસ્તાનની બાબદ ઉપર પુરતી ધ્યાન થતી નથી. જેમકે ખેતીવાડી સારૂ નેહરોના બાંધકામ ઈત્યાદી. તેણે ધાર્યુ કે સર આર્થર કાટનના દાખલાદલીલો જવાબ ન આપી શકાય હેવાછે

સર આર્થર કાટન—ગઈ વખતે માહારી સામે મત આપનારા ગૃહસ્થોના વિચારો મારી પાસે છાપેલા આકારમા આજે હોવાથી તેઓની મુખ્ય તકરારનો હુ ઉત્તર આપુછુ મી૦ ડાનવરસે ગઈ વખત જણાવ્યુ હતુ કે એ બાબદમા સરૂઆતમા ઘણી બાજખેડ થાઈ હતી. તકરાર થાઈ હતી ખરી પણ તે શા માટે? નહી કે સડકો બાંધવી કે નેહરો બાંધવી પણ પેહલા હેવુ કબુલ રાખ્યુ કે સડકો બાંધવી, પછી તે કેમ બાંધવી અને કાહા બાંધવી, તે ઉપર તકરાર ચાલી હતી હુ પોતે સડકો વધારવાને આતુર હતો અને તેથી હિંદુસ્તાનનુ ભલુ કરવાને બીજાના જેટલીજ મને પણ કાળજી હતી અને સડકો ચાલુ કરવાને મે સરકારને ભલામણ કરી તેમા હુ ફતેહ પામ્યો હતો પણ તેનુ પરીણામ શુ નિપજ્યુ. મે ૧૦૯ મૈલ ઉપર ૨ ક્રોડ રૂપીઆ ખરચ્યા અને તે ઉપર હાલ એક ટકો ઉપજવા લાગ્યો અને દેશને તે માટેના કર સારૂ વર્ષ દાહાડે ૯ લાખ રૂપીઆ કાઢવા પડયા, અને આ સડકો ઉપર લાગેલા ખરચનુ વ્યાજ ભરવા માટે ત્રણ ક્રોડ આદમીની વસ્તીના નિમક ઉપર જગાત પડી પણ હવે મને માલમ પડયુ કે જો એજ મથક ઉપર મે નેહરો કાઢી હતેતો દર મૈલે ૧૮૦૦૦૦ રૂપીઆ લાગવાને ઠેકાણે દર મૈલે ૩૦ થી ૪૦ હજાર રૂપીઆનો ખરચ બેશલે અને દર વર્ષે દેશના ઉપર ૯ લાખનો ભારી બોજો પડવાને બદલે સેંકડે ૧૦ ટકા કે તેથી વધારેનુ વ્યાજ આવી શકતે. મદ્રાસની ખેતીવાડી માટે નેહરોનો ૧૮૬૮—૧૮૬૯ નો રીપોર્ટ મને મળ્યોછે તેમા જણાવેછે કે તેઓ ઉપર એકંદર ખર્ચ એક ક્રોડ રૂપીઆનો લાગ્યોછે, બ ધાયા પછી તે ઉપર એકંદર ઉપજ સઘળો ખરચ બાદ કરતે ૪ ક્રોડ ૭૦ લાખ રૂપીઆની થાયછે. એટલે કે ખરચ બાદ કરતાબી તેઓની ઉપર લાગેલી થાપણનુ પાચ ઘણુ ઉપજ્યુ છે. ગોદાવરી નદી ઉપરના બાંધકામો વિષે એજ હેવાલમા કેહેછે કે તેઓ ઉપર ૪૮૦૦૦૦૦ રૂપીઆ ખરચ લાગ્યો હતો અને છેલ્લાં વર્ષમા તેની કુલ ઉપજ ૩૧૬૨૦૦૦૦ ની થાયછે યાને એક વર્ષમા ૩૩ ટકા વ્યાજ મળ્યુછે.

મી૦ જ્યાર્જ કેંપબેલ—સડકો બાંધી તે ખોટી કે સાચી તે ઉપર વાદવિવાદ કરવો એ હવે સમય ગુમાવવા જેવુ છે કારણ તે બંધાઈ ચુકીછે અને ચાલુ થાયછે હુ ધારૂછુ કે સર કાટનબી હાલની સડકોને ઉખાડી દેવા તો કેહશેજ નહી, માટે હવે સવાલ તો એછે કે થયુ તે થયુ પણ હવે પછીનુ કેમ? હજે વધારે નાણા ખરચવુ કે નહી? હુ ધારૂછુ કે સડકો જોઈએ કે નેહરો એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કીધાથી કાંઈ વળવાનુ નથી કારણ કે દેશના કોઈ ભાગમાં સડક સેહલાઈથી બ-

ધાય અને કોઇ ઠેકાણે ઘણી અડચણ પડે તેમજ નેહરોબી કોઇ ઠેકાણે બંધાય અને કોઇ ઠેકાણે ન બંધાય. નેહરોને માટે મૂળ અગત્યની વસ્તુ પાણીછે. ટેકડી વાળી જગ્યાઓ ઉપર લોઢું લઈ જવાઇ શકાશે પણ પાણી લઇ જઈ શકાવાનું નથી. દેશના કાંઈ સગળાજ ભાગમા પાણી મળતું નથી, માટે વિચાર કરવાનો એજછે કે હિંદુસ્તાનના કયા ભાગમા નેહરો જોઇએ અને કયા ભાગમાં સડકો જોઇએ. પણ વળી એબી ધ્યાનમા રાખવું કે પેહલી સડક બાંધતાં જેટલો ખરચ થયો તેટલો જો બીજી બાંધતાં થાયતો પરવડે નહી. કામ વધારે સોધું થવું જોઇએ અને તેમ જો ન બની શકેતો પછી બની શકે હેવા ઠેકાણાઓ ઉપર મુશતાં નેહરોના બાંધકામ થવાં જોઇએ.

મી૦ સાનડર્સ—સડકો બાંધવા માટે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર કાંઈબી ટીકા સર કાટને કર્યા હોયતો તે આપણી અને અમેરીકાની સરકાર ઉપર કર્યા બરાબરછે. આપણે પી૦ ઓ૦ ની મેલની આગબોટોને પોર્ટસમાઉથથી પાધરી નેહરની મારફતે લંડન લાવતા કા નથી? સર કાટનના કેહવા પ્રમાણેતો આપણે તેમજ કરવું જોઇએ. વળી અમેરીકા જે સગળામા આગલ પડેછે તે પોતાની આઇરીની નેહર મોટી શા માટે કરતી નથી? તેઓને આગગાડીઓની અગત્ય માલમ પડીછે અને મનેતો હેવું લાગેછે કે જો નવેસરથી હિંદુસ્તાનમા કાંઇબી કરવું હોયતો પેહલાતો આગગાડીઓથી કરી મોટાં શેહરોને જોડી નાખવાં જોઇએ. કલકતા અને મુંબઈ સડકોથી જોડાઈ જવાથી ઘણોજ ફાયદો થયોછે અને તે સગળાઓને મનપસંદ થયુંછે. સર આર્થર કાટનના કેહવા પ્રમાણે સુએઝની નેહર મોટી ફતેહમંદીથી પાર ઉતરીછે પણ એમ હાલ સમજવું મોટી ભૂળછે. હજુતો જોવાનું બાકીછે કે તે ફતેહથી ચાલેછે કે નહી. સર કાટન કેહવા માંગેછે કે સુએઝની નેહર પાર પડી માટે તેની નેહરોબી પાર પડવાની. પણ હુંતો એમ કહુછું કે સુએઝની નેહર એ ફતેહ નથી. જો આગગાડીઓ નાણું પગાર ન કરેતો આ નેહર પણ કરી શકનાર નથી અને જે સુએઝની નેહરનો હાલ થશે તેવોજ હિંદુસ્તાનની નેહરોનો પણ થશે હેમાં કશો શક નથી.

મી૦ મેકલીન—સર આર્થર કાટને સગળાઓને હિમ્મતથી પોતાની સામે બોલાવ્યાછે કે તેના આંકડાનું ખોટાઇ બતાવી આપે માટે સડકો બાબેના તેના આંકડા મેં તપાશી જોયા. તે વારેઘડીએ કેહેછે કે સડકો ઉપર હિંદુસ્તાનની મેહસુલને દર વર્ષ ૩ ક્રોડ રૂપીઆ લાગેછે. ખરેખરો ખરચ આપણને દોઢોડ ક્રોડ આપવો પડેછે અને બાકીના ૧।। ક્રોડ સર આર્થર એમ ગણેછે કે જમીનને માટે સરકારને ૫) ક્રોડ આપવા પડયા હતા તેનું સાદું વ્યાજ અગાઉ મળીને ૧૩ ક્રોડ થયું હતું. પણ જમીનના ખરચ બાબે, સર કાટનનો હિસાબ તદન ભુલ ભરેલોછે. સરકારે અવારનવાર જમીન માટે રકમો આપીછે

ખરી પણ ઘણુ કરી સઘળી જમીન જે સડકો માટે આપવામા આવીછે તે તદન કીમત વગરની અને નિરૂપયોગી હતી અને તે ઉપર તેઓને એક દમ ડીનો ખર્ચ બેઠો ન હતો, આમ કરવામા તો તેઓએ ડાહાપણ ખરચ્યુ છે. વગર કિમ્મતની જગા આપ્યાથી તેની પડોશની પડત પડેલી જગ્યાની કિમ્મત વધીછે અને જયા જયાં સડક પસાર થાઇછે ત્યાની જમીનનુ મૂળ વાધ્યુ છે. વળી સર કાટન બોલેછે કે હિંદુસ્તાન ઉપર બીજો એક અબજ રૂપીઆનો નવો ખરચ લાગુ પડશે પણ એ બાબે લાર્ડ લારન્સે પોતાની મીનીટમા સાફ જણાવ્યુંછે કે આ એક અબજ રૂપીઆ હેવી રીતે ખરચવામા આવનારછે કે તેથી મેહસુલ ઉપર કાંઈ જાહાજો ફેરફાર થનાર નથી આ રકમ ૨૦ થી ૩૦ વર્ષમા ખરચવામા આવશે અને જેમ જેમ આ સડકો નાખ્યુ વાળતી જશે તેમ તેમ હિંદુસ્તાનની મેહસુલ ઉપર ૨ ક્રોડથી વધારે ખરચ લાગનાર ન થી. પણ તેટલા વખતમા ૫૦૦૦ મૈલને બદલે ત્યા ૧૦૦૦૦ મૈલ સડક થશે

મી૦ ડબલ્યુ. પી. એનડરૂ—સડકો બાંધવી કે નેહરો બાંધવી તે બાબે મને સરકારે કોઈવારેખી પ્રશ્ન કરયો ન હતો પણ જો કર્યો હોતતો હુ હિમ્મતથી સડકને માટે બનામણ કરત. ભાષાણ કર્તાએ બબે વખત જણાવ્યુ કે પેહલા સડકો બાબે તકરાર પુરતી થાઇ નહી પણ હુ જણાવવાની રજા લ ઉંછુ કે તે વેળાએ ઇસ્ટ ઇંડયા કુ પનીના ડાએરેકટરો ૨૬ યા ૨૭ વર્ષ અ ગાઉ ઘણાજ ખીડીકણ હતા અને ખરેખર સડકોની બાબદમા ઘણી આના કાની કરતા હતા એકદમ ઠાવ કરવાને બદલે તેઓએ એક નામાકીત ઇજને રને હિંદુસ્તાન બીજા બે લશકરી ઇજનેરો સાથે મોકલ્યો અને હિંદુસ્તાનની ગર્જોને માટે સડકોની અગત્યછે કે નહી અને ત્યાના મોહોના પવનમા તેઓ ચાલી શકશે કે નહી અથવા પાટાની નીચે નાખેના લાકડાઓને ત્યાના મંકોડા ખાઈ જશે કે નહી વગરે બાબદો ઉપર તપાસ કરવાને તેઓનુ કમીશન ઠરાવ્યુ હતુ. ટુકમા સતાવાળાઓએ તે વેળાએ એટલુ ઢચુપચુ મન દેખાડયુ કે હિંદુસ્તાનમા પાટાઓ નખાઇ શકાય કે નહી અથવા પાણી ઉકળી શકે કે નહી તે માટેખી તેઓ ચીંતા બતાવવા લાગયા. સર આર્થર કાટનને આકડાઓનો ઘણો શોખછે માટે હું દેખાડવા માગુછુ કે આ સડકોથી રાજ્યને નહી તોયે વ્યપારને કેટલો ફાયદો થયોછે અને જે અગત્ય કરી આપણને જોઇએછે. ૧૮૩૪—૩૫ મા હિંદુસ્તાનનો દરીઆવરથી વ્યપાર કુળ ૧૪ ક્રોડ રૂપીઆનો હતો પણ ૨૦ વર્ષ પછી એ વ્યપાર વધીને ૩૪ ક્રોડ રૂપીઆ ઉપર આવ્યો માને દર વર્ષ એક ક્રોડ રૂપીઆની વધતી જતી આવકનુ પ્રમાણ આવ્યુ. ૧૮૬૪—૬૫ મા જયારે સડકોએ કામ ચનાવવા માંડયુ ત્યારે વ્યપાર કયા સુધી આવ્યો હતો તે જુઓ. ૧ અબજ ૨૪ ક્રોડ રૂપીઆ, પણ માહારે ક બૂલ કરવુ જોઇએ કે હિંદુસ્તાનની આબાદીનુ તે વર્ષ એ નાહેકુ હતુ, કારણ

કે તે દેશમાંથી આપણા દેશમા પુષ્કલ રૂ આવતો હતો. પણ ત્યાર પછીથી હિંદુસ્તાનનો વ્યપાર એક અબજ રૂપીઆ સુધી આવ્યા કરેછે. આ મોટો વધારો કાંઈજ નહી પણ આગગાડીઓથી થયોછે. જુવો હિંદુસ્તાન કેટલું મોહોટુંછે અને ત્યાંની વસ્તી તરફ ધ્યાન પુગાડો. એ દેશ દોઢોડ ક્રોડ ચોરસ મૈલના વિસ્તારનુંછે અને તેમાં ૨૦ ક્રોડ માણસની વસતીછે તે છતાં તેમા ૫૦૦૦ મૈલનો સડક ઉંઘાડો નહી મળે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસમા દર વર્ષે જેટલા ઉઘડેછે તેટલોબી નહી. હું કહુછું કે એક્બારગી સડકો પાછું નાણું ન ઉપજાવે તોપે તે બાંધવી જોઇએ. ત્યનિ ૧૦૦૦ મૈલ રેલવે તે હદ્દમાંના ૧૦૦ મૈલ જેટલોજ સમજવો જોઇએછે.

સર બારટલ ફ્રિયર—તમો સગળાઓને માલમ હશે કે ગતી ઉપજાવવાને કાંઈ ચોકશ રીતિ નથી. જ્યારે કોઈ ઇજિનેર રસ્તો બાંધવા, નેહર કરવા કે સડક બાંધવા માંડે ત્યારે તેનું પેહલું કામ અડચણો કાહાડી નાખી ઘસાડો ઓછો કરવાનુંછે. હવે સર કાટનનો સવાલ એછે કે વધારે ઘસાડો ઓછો કેમ થાય. લોઢાંના પાટા નાખ્યાથી કે નેહરો ખોદયાથી, અને એ વિચારથી જો જોશુંતો સર આર્થર બરાબરછે. પાણી ઉપર વજણ મેલ્યાથી જેટલો ઘસાડો ઓછો થાયછે તેટલો બીજા કસાથી થતો નથી તે સગળા ઇજિનેરોને માલમછે પણ વળી તેમાબી કેટલીક અડચણોછે. જ્યાંસુધી આપણે સમુદ્રમા હોઇએ ત્યાંસુધી તો પાણી પુષ્કળ મળી આવશે પણ નેહરોમા પેહલાં મછવાઓ મુકવા અગાઉ બીજું ઘણું વિચારવું પડવાનું. જોરથી આવતો દરેક પ્રવાહ અટકાવવો, બાંધો કરવા વગરે અડચણોથી નેહરોબી બીજા વ્યવહાર માર્ગના જેટલીજ અઘડી થાઈ પડે. ત્યારે હવે આર્થર કાટનનો પ્રશ્ન એછે કે લાંબા તફાવતો સારું આ અડચણો ખસેડી શકાય કે નહી, અને આખા સમુદ્રની માફક માંહેનું હંકાડવાનું કામ ધમાડા અને અડચણ વગરનું થાઇ શકે કે નહી. હું કબુલ કરછું કે પેહલાતો તે લગાર અઘડું લાગશે પણ જેમ જેમ એ બાબદ ઉપર મેં વિચાર કર્યોછે તેમ તેમ મારીતો ખાત્રી થતી જાયછે કે સર આર્થર કાટનની ગણત્રી ખરીછે. હિંદુસ્તાન તરફ જોતાં દરીઆમાં જેમ નૈકાનું કામ સેહલછે, એટલુંજ નેહરમા કરવાને કાંઇ ઝાઝાજું અઘડું નથી. બેહુ બાજુએ ગણત્રીઓમા છુટ મુકતાં હું સહમજુછું કે ચોકસ ક્રોડ રૂપીઆની રકમે બીજી કોઇબી રીત કરતાં નેહરોથી વધારે અને વધારે સોંઘો માલ લઈ જવાઇ શકાય. હું કાંઇ એમ કેહવા માંગતો નથી કે સડકો બંધ કરવી. ઉલટું હુંતો એમ કહુછું કે એ બાબદમા સરકારે ઘણુંજ થોડું કર્યુંછે. જો તમારા ખીસાંમા નાણું હોવતો તમો સડકોના કામ ચાલુ રાખો અને તે ઉપર તમને ૪ થી ૫ ટકા વ્યાજ મળશે પણ તે ઉપ્રાંત બીજા ફાયદા થશે. જેમકે કેળવણી, વર્ગોની નાતજાતમા સુધારો, આખા

દેશમા વ્યવહારનો પ્રસાર વગરે ફેલાઇ શકશે પણ જો ઉપલુજ નાણુ જળ માર્ગ માટે વાપરશો તો સર આર્થર કાટનના કેહવા પ્રમાણે તમોને ૧૦, ૨૦ અને વખતે ૫૦ ટકા વ્યાજ મળી શકશે અને તેથી તમારો માનમતા આગગાડીઓ ઉપર તથા બજારમા આવી શકશે, એટલા માટે હુ અત કરણથી ઇચ્છુછુ કે સર આર્થર કાટનની સુચનાને પ્રજા આશ્રય આપે

મી૦ ફારડીંગ—માહારા વિચાર પ્રમાણે સર કાટને દેખાડી આપ્યુછે કે ખેતીવાડીને પાણી પોહોચાવુ કરવાના બાધકામ સાથે જો નેહરો બાબી તે ઉપર જો એક અબજ રૂપીઆ ખરચ્યા હોયતો તે વગર હિંદુસ્તાનમા જે દુકાળ અને રોગોએ દેખાવ દીધોછે તે દુર થાય અને સડકો ઉપર તેજ રકમ ખરચવા કરતા વધારે ફાયદો કરે મારી ઇચ્છા તો એમ કે આગગાડીઓ માટે બીજા એક અબજ રૂપીઆ હોતતો સારૂ. હુ ધારછુ કે જો હિંદુસ્તાનની સરકારને બે માહિથી પસદ કરવુ પડેતો તેઓએ નેહરો ઉપર રૂપીઆ ખરચવા વાજબીછે

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—અગત્યતા ભરો પ્રશ્ન તો એછે કે બેહુ નેહરો તથા સડકોને માટે સરકાર નાણુ પુરૂ પાડી શકશે કે નહી અને હિંદુસ્તાનની સરકાર શુ મરેખર કેટનાકોના જણાવવા પ્રમાણે નાદારીની હાલતમા આવી પડીછે કે તેઓ સડકોને ઠેકાણે હવે નહરો માગેછે જો હેવુ બતાવવામા આવે કે આ બેહુ ગર્જોને માટે હિંદુસ્તાનની મેહસુલ પુરતીછે તો બેહુ બાજુની ઘણીક તકરાર વ્યર્થ થાઈ પડે હુ એગના માટે આશા રાખુછુ કે આ આસોસીએશન હવે પછી આ વાતને વળો પાછી ઉચકી પુરતી તપાસ કરશે, અને ત્યારે સર આર્થર કાટનના નિબધ ઉપર તથા તેની તકરારો ઉપર ધ્યાન આપવાને બની આવશે કારણ કે હમણાતો આપણે એમજ ઘડીભર સમજીએ છૈએ કે બેમાથી એક સડકો કે નેહરો ઉપર ખરચવાને સરકાર પાસ એક અબજ રૂપીઆજ ફાજનછે, પણ કદાપિ હેવુ નિકળી આવે કે સરકાર બન્ને કારણ માટે નાણુ ફાજલ પાડી શકે ત્યારે બેહુ બાજુની આ માથાકુટની કાઇ અગત્ય ન રેહ માટે તે ઉપર પેહનાથી વિચાર કરવો જોઇએ

કર્નલ રૈથબોન—હુ પોતે સીંધમા હતો અને નેહરો તથા પાણીના બાધકામો વિષે થાડુ ઘણુ જાણુછુ, અને સર કાટને ખેતીવાડી બાબે જે કાઇ કહ્યુ તેને તદન અનુમતતો છુ પણ હુ કહી શકતો નથી કે નૌકાને માટે બાધેલી નેહરો પાણી પોહોચાડવાના કામમાબી ઉપયોગી થાઈ શકે કારણ કે વાહાણો માટેની નેહરોમા પાણી પુષ્કળ જોઇએ અને મુફ઼ા દાહાડાઓમા વાહાણો ચાલી શકે એટલુ તેમા પાણી જોઇએ અને તે છતા જો તેમાથી ખેતીવાડી સારૂ પાણી નિકળી જાયતો પછી નેહર ખાલી થાઈ જાય નેહર તથા સડક બાબે બોલતા જે નેહર કરી શકે તે સગળ આગગાડીઓ કરી શકે પણ જેટલુ આ

ગગાડીઓ કરી શકે તે નેહરોથી થનાર નથી. દાખલા તરીકે, લંડનમા આગ ગાડીઓને બદલે નેહરો હોતતો કાલે ત્યાં ભુખમરો આવત. કારણ કે રોજ રાતના ૧ વાગતે ૫૦ ગાડીની એક ટરૈન ગોસ્ત લઇને એબરદીનથી, આવી પુગશે અને સહવારના બીજી ૫૦ આવશે. સર આર્થર ખરચ ગણવામાભી ચુકયાછે. તે કેહેછે કે રેલવે બાંધવાનું જે દામ પડે તે કરતાં નેહરને માટે પાંચ ઘણું ઓછુ આપવું પડે અને આગગાડીના દર કરતાં નેહરનો દર ૨૦ હીસ્સા ઓછોછે. હવે આજેજ મેં કોલસાના, સ્ટીલના તથા બીજા વ્યપારીઓથી ખબર કાહાડી કે નેહરોને મારગે કેટલું દામ પડેછે અને તેઓના કેહવા પ્રમાણે સડકો કરતાં નેહરોનું નુર કાંઇ ઘણું ઓછું નથી અને ચોકસ માલ શીવાય સઘળા માલ માટે આગગાડીઓ પસંદ કરવામાં આવેછે.

અધ્યક્ષ—સર આર્થર કાટને આ છુકર ઉઠાવીછે તે માટે હું ધારછું કે આપણે સઘળાઓએ સંતોષ પામવો જોઇએ. છેલી બેઠક પુરી થવા પછી આમની સભાના કેટલાક વગવાળા અધીકારીઓનું એક ડેપ્યુટેશન ઈંડયા આફીસમા ગયું હતું અને બીજાં દસ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં સડકો બાંધવા માટે એક અબજ રૂપીઆ કાહડવાને હિંદુસ્તાનની સરકારને ભલામણ કરી હતી. આ દરખાસ્ત જયારે કરવામાં આવી ત્યારે સર કાટને પોતાના પોહોલા અનુભવ પ્રમાણે આ નાણું ખરચવાની બીજી રીતિ બતાવી તે વાજબી કર્યુંછે. જોકે તે હિંદુસ્તાનમા સડકો જોઇએજ નહી હેવું કેહેછે તેને હું એક મલતો થતો નથી તોયે જે સડકો આપણે નાખીછે તે પુરતીછે અને હવે જળ માર્ગનો વિચાર કરવાનો સમય આવ્યોછે. હાલ ઇંગલાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે દર વર્ષે ૨૦ ક્રોડ રૂપીઆનો રૂનો વ્યવહાર ચાલેછે અને આપણે જો તે માટે પુરતા ઉપાયો લઇશું તો વ્યપાર વધશે અને અમેરીકાની બરાબર આવશે, માટે જો હિંદુસ્તાનની અંદરજ ખુદ વ્યવહારના સાધન તપાસીશું નહીતો અમેરીકા વધારે આગલ વધેલું હોવાથી આપણી હરીફાઇ વ્યર્થ જશે. આ નિબંધ ઘણો રસીલો હોવાથી મને ઘણો આનંદ ઉપજયોછે અને હું આશા રાખુછું જે હિંદુસ્તાનની સડકો પાછલ કાંઇ વધારે નાણું કાહાડયા અગાઉ અથવા ઉપાય કર્યા અગાઉ હિંદુસ્તાનની સરકાર એ બાબદ ઉપર વાજબી અને ધીરેથી વિચાર કરશે.

મેજર ઇવાન્સ બેલે સુચના કરી અને તેને સર આર્થર કાટને પુષ્ટી આપી કે સભાપતીનો તેની મેહનતને માટે ઉપકાર માનવો, જે દરખાસ્ત બાહાલ રહી.

• આ પછી મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીની સુચનાથી સર આર્થર કાટનનો તેના નિબંધ માટે ઉપકાર માની સભા વીસર્જન થાઈ.

સુક્રવાર તા૦ ૬ ઠી મેએ, ૧૮૭૦ ને દીને ભરેલી સભા

વિષય—"બ્રિટીષ સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે સંબંધ" વિષે મી૦ ઈલત્યુડસ પ્રિચાર્ડ તા૦ ૨૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૦ ને દીને વાંચેલા નિબંધ ઉપર તકરાર.

હવિલ્યમ ટેલર એસકવાયર—અધ્યક્ષ.

પોતાના નિબંધનો સાર સમજાવતા મી૦ પ્રિચાર્ડ બોલ્યા કે બ્રિટીષ હિંદુસ્તાનમા દેશી રાજ્યોનો ઘણો મોટો ભાગછે, અને આશરે ગણતા તે કદમા ૩ અને વસ્તીમા ૩ હશે. જે હાલતમા એ દેશી રાજ્યો બ્રિટીષ રાજ સાથે સંબંધ રાખેછે, તે ભાષણ કર્તાના વિચાર પ્રમાણે ઘણીજ નાપસંદ કરવા જોગછે અને તેથી વારેઘડીએ ઉપલા સરદારો પોતે ઘણા બેદીલ થાયછે અને દેશી સરદારોમા પોતા વચ્ચે અને કોઇ વેળા બ્રિટીષ રાજ સાથ તેઓને ગેરસમજુતી થાયછે. હાવા સમયમા વાધાનો ઇનસાફની રાહે નિકાલ કરવાને કાઈ બંદોબસ્ત નથી અને કાઇપણ વાંધો ઉઠેછે ત્યારે પેહલા દેશી રાજના પોલીટીકલ એજંટ ઉપર મોકલવામા આવેછે જેના તરફથી તે "ફારેન આફીસ" મા જાયછે સઘળો વાદવિવાદ કાગજ પત્રોથી છુપી રીતે થાયછે. તે લોકોના જાણવામા આવતો નથી અને તેનો ચુકાદો 'ફારેન આફીસ' માથી હિંદુસ્તાનમા અપાઇ જાયછે અને વધારે કાંઈ માલમ પડતું નથી. જેઓને હિંદુસ્તાનનો અનુભવ હશે અને જેઓ અમલાથી સઘળા ખાતાઓમા થતી ખરાબીથી વાકેફ હશે તેઓને દેખીતુ હશે કે વારેઘડીએ કેટલી ગેરઇનસાફી થાયછે, અને મી૦ પ્રિચાર્ડ જણાવેછે કે જો આ સઘળા કારભારને ગુસ્ચાઇ અને ખરાબીનો ખાજો કેહવામા આવેતો કાઈ ખોટું નથી. હાલ માખણ હોવાથી જેઓને હિંદુસ્તાનનુ હીત હેડે હોય તેઓને તે સુચના કરેછે કે આવી ધાતમેલના કાઇ ઉપાય બતાવવા. કારણ હિંદુસ્તાનમા ઇંગ્રેજોએ ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યા પછી આ તેમને શોભા આપનારૂ નથી, અને તે માટે હેવો ઉપાય કરવા ધારેછે કે હિંદુસ્તાનમા વા અત્રે એક ન્યાયખાતુ સ્થાપવુ, જેમા બેહુ બાજુને સરખી રીતે પોતાનો દાવો રજુ કરવાને બની આવે અને પુરેતો ઇનસાફ થાય. આવા એક ખાતાની વધારે અગત્ય એમછે કે કેટલાક વાંધાઓમા સરકાર પોતે એક તરફથી હોયછે અને ત્યારે સરકારનો મુકદમો સરકારનેજ ચુકવવો પડેછે અને તેથી અનબતા નબળા પાસામા બેદીલી ઉત્પન્ન થાય હેમા નવાઇ નથી.

આ પછી મી૦ પ્રિચાર્ડનો નિબંધ વાચીને, જનરલ સર લી. ગ્રાંડ જેકબનો લખેલો એક પત્ર મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજીએ વાચ્યો.

૧૨ ક્વિન્સબરો ટેરેસ ડબલ્યુ,
મે ૫ મી, ૧૮૭૦

મોહારા પ્રીય મી૦ દાદાભાઇ,

મી૦ પ્રિચાર્ડના નિબંધ ઉપર તકરાર કરવાને મળેલી સભામા આવવાને અને તેમા માહારા વિચાર છુટથી જણાવવાને મહને બનતુ નથી માટે ખરે ખર દલગીરછુ દેશી રાજપોનો ચાહા મેળવવાની તેની સારી નીતિને હુ સ્વીકારૂછુ તથા તેઓને આપણા તરફથી જેવો ઇનસાફ મલ્યોછે તે માટે દલગીર છુ, પણ તેઓ તથા આપણી સરકાર વચ્ચે અથવા તેઓ પોતા વચ્ચેના વાંધા પતાવવાને એક ખાસ ન્યાયખાતુ સ્થાપવાની તેની સુચનાને હુ એક મળતો થતો નથી દેશી રાજપો વિષે અને તે માહના બ્રિટીષ આડતીઆઓ વિષે તેણે જે વિચારો આપ્યાછે તે ઘણા સાધારણ અને સામટાછે તે સઘળા રાજપોને અને સઘળા કારભારીઓને એ સરખા લેખેછે અને તે બેહુને શક્તિવાળા અને નુકશાનકારક સમજેછે અને માહારાણીએ ૧૮૫૮ મા હિંદુસ્તાનની રાજ લગામ પોતાના હાથમા લીધા પછી જે સરતો જાહેર રીતે બાહેર પાડવામા આવી હતી તે માટે મી૦ પ્રિચાર્ડ આપણી તરફના બેદરકારપણા અને પ્રમાણીકપણા વિષે બોલેછે તે માટે હુ વાંધો લઉછુ જ્યારે આ સરતો હિંદુસ્તાનના ભલાને માટે લાયક માનમાં ન પડતો તેમા ફેરફાર કરવા માટે સુચના થવી જોઇએ આપણી સત્તાથી અને હિંદુસ્તાનના દરેક મુલક સાથ આપણા વગથી જોઇતા ફેરફાર આપણે કરી શકશુ અને તેટલા સુધી આપણે સત્તુરી પકડવી જોઇએ કારણ કે વખત એનાથી ઉપજતા પરિણામ કરતા વિશ્વાસ ભાંગ્યે બેસવાના પરિણામ ઘણા માઠાછે નાહાના રાજપોને બીજા મોટા અગત્યના રાજો જેવાજ ગણવા એ એક ભુલછે, અને તેઓ બન્નેને આપણે એકસરખી રીતેજ ચલાવ્યે કેએ એમ સમજવુ ભીભૂલભરેલુછે તે માહેની મોટી સંખ્યા પાધરી બ્રિટીષ અમલદારોના તાબામાછે અને કેટલીકતો સરતોની કલમોની રૂહે વધતી ઓછી તાબામાછે આ છેલના રાજોમા જો મી૦ પ્રિચાર્ડના કેહવા પ્રમાણે બ્રિટીષ અમલદારોને કારોબાર ચલાવવાનુ તન્ત્ર આપવામા આવેતો સંપ ડગાઇ અને બેદીલીનો લોહીનો ઝરો ચાલુ થાય દરેક નાલીપાસ થયલો ફરીઆદી પછી તે ખોટો હોય કે ખરાબી હોય તોયે તે રાત દાહાડો અમનદારને કટણી આપે અને પછી દરબારનો કાબુ અને વાજબી મોભો તુટી જાય સુબાઇ ઇલાકાની ઉત્તરથી તે દક્ષીણ સુધી માહારો જેટલો અનુભવછે તે ઉપરથી હુ ધારછુ કે દેશી નાહાના નોકરી વાળાઓ વિષેની ફર્યાદ ઘણી વધારે નીછે પોલીટીકલ અમનદારોના હાથ તળેના રાજપોમા ન્યાયની અદાલત ખોલી બેઠેછે જ્યા સગળાઓને આવવાની છુટછે તથા અરજીને માટે એક પેટી ખુલ્લી રાખવામા

આવેછે અને તે અરજીઓ ચોક્સ નેમેલા દાહાડાઓ ઉપર સગળાની હજુ રમા ઉઘાડીને વાચવામા આવેછે અને તેનો ચુકાદો થાયછે, તે ઉપરાત વળી સરકાર ઉપર પાધરી અરજીઓ જાયછે અને કોઈવાર સરકાર તેનો ખુલાસો માગેછે. મોટી એજનસીઓ જ્યા થોડો અમલદારનો અને થોડો ખુદ ગ જનો કાબુ ચાલેછે, જેમકે સઊથરન જે સાધારણ કાઠીઆવાડને નામે ઓળખાયછે ત્યા પણ અરજીઓ માટે પેટીઓ ખુલ્લી રેહેછે અને એજન્ટો તથા તેમના હાથ નિચેના અમલદારો ફરીઆદો સાભળેછે તેઓ હમેશ ફરતા રેહેછે અને લોકો સાથે સબધ રાખેછે આવી વખતે દેશી નોકરોનુ કાઈજ ચાલતુ નથી, પણ જ્યા અણઘડપણાથી અને મુર્ખાઈથી તેઓ બીજાઓને હાથે ઠગાય તેમા આપણાથી કયુ થાઇ શકતુ નથી મેં એક વેળા એક શખ્સને પ કડયો તે માહારે નામે ગામમા કર ઉઘરાવતો ફરતો હતો. તેમા તેનો મોટો દસ્તાવેજ એક ખાલી ગુમપેટીની બાગની હતી અને તેની ટીકીટ ઉપર પાહા દશાહી નીશાનો પાડેલી હતી અને હુકમનામા દાખલ એક મેલુ જેવુ કાગજ હતુ તે ઉપર માહારા છાપને ઠેકાણે રાઙની બાટલીના બુચનો છાપ મારેલો હતો ! હવે આનો બચાવ કેળવણીથી અને સારા નોકરોથીજ થાઈ શકે જેઓ રફતે રફતે વધતા જાયછે મી૦ પ્રિચાર્ડ કેહેછે તેવી ન્યાયની અદાલત આ ગળી સરતોને ફેરવ્યા વગર કેમ થાઈ શકે તે હુ સમજી શકતો નથી. તે ગો ઠવણને પેહલા વર્ગના રાજયો કબુલ રાખે નહી અને વળી વાઇસરાયના હાથ માથી એ સત્તા છીણવી લેવાની કાઈ અગત્યજ્ખી નથી, કારણ કે જે મુકદ્દમા મધે ન્યાય શાસ્ત્રનો કાઈ મોટો ચુકાદો અથવા બારીકી હોયતો તે લાયક ન્યા યધીશો ઉપર મોકલી શકેછે અને તેના ચુકાદાઓ ઉપરથીજ અપીલ અને આવેલી આપણે જાણીયે છીએ થોડુક ઉપર આવેલા માઇસોરના મુકદ્દમા મધે હિંદુસ્તાનની સરકારનો ચુકાદો રદ કરવામા આવ્યો હતો તેથી વધારે ખાત્રી દેશી રાજયોને બીજી શુ જોઇએ ? ઇંડયા કાઊનસીલની પોલીટીકલ કમીટી એજ મી૦ પ્રિચાર્ડ માગેછે તેવી કોર્ટછે ત્યારે હિંદુસ્તાનમા બીજી સ્થાયી વાઈસ્રાયનો દરજનો હલકો પાડી કજીઆઓનો રેળા વધારવાની હુ કાઈ ખાસ અગત્ય જોતો નથી હાલના આપણા ચીફ સાથના વાધાને આ પણા બાહેરના મુલક વાળા ન્યાયધીશોને સોફવાની કોઈ સુચના કરેતો આ પણને કેવુ લાગે ? અને ત્યા પછી ચુકાદો કરવા માટે ચીફ પોતે શુ પોતાના ન્યાયધીશો ન મોકલે અને તે નાહાના મસ્તીખોર રાજ કરતા તો હિંદુસ્તાનના કેટલાક મોટા રાજોને વધારે માન આપવુ ઘટેછે.

તાજે ખબર.—કેટલક દેશી રાજયના [illegible] પછી તે આપણી સરકાર સાથે [illegible]મ કે પોતપોતામા હોય તોપે તેને [illegible] બરાબર ચુકવવા માટે મુગલી [illegible]ઠવણોને [illegible] કરશુ [illegible] નાખવાને ઉત્તેજન આ

'યા શીવાય અને ત્યાંના ખુદ રાજ્યને હલકું પાડવા શીવાય આ કેમ બને એ હાલ હિંદુસ્તાનના કારોબારમાં કરવા ધારેલા સુધારાનો એક સવાલછે અને હાલની માહારી નબળી હાલતમા માહરેથી એ સવાલ ઉપર વિચાર થાઈ શકતો નથી. પણ આ બાબદ ગાજદુવારી ખાતામાથી નિકળી જાય હેવા કોઇબી ફેરફારની હું સામે છું. પણ જો કોઈ રાજ પોતાની રાજીખુશીથી આપણા બ્રિટીષ રાજના ધારા કાયદા પસંદ કરી તે પ્રમાણે ચાલવા ચાહેતો અને આપણો કારોબાર પસંદ કરેતો આપણે તે કબુલ રાખવું જોઇએ અને ત્યારે હાલની આપણી અપીલની રીતિ સુધારવાથી બસ થશે. જે બાબદને આપણી આસોસીએશને ઉંચકી લીધીછે, પણ ઉપર પ્રમાણે બનવું મુશકેલછે. હાલના કરતાં મહને વધારે સારાં પરિણામ સુઝ પડેછે પણ તે સગળાં હાલ લખી શકતો નથી.

બ્રિટીષ સરકાર અને દેશી રાજો વચ્ચે ઉઠતા સગળી જાતના વાંધાઓનું વર્ણન કરીને મી૦ દાદાભાઈ બોલ્યા કે—"ફકત એકજ અદાલતથી મુકદમાની સગળી ગરજ સરી શકે? જે મુકદમા મધે સરકારનો લાભ હોય તેમા સરકારે ચુકાદો કરવો નહી પણ વળી તેવા મુકદમાઓ એક આપખ્ત્યાર કોર્ટને સોંપ્યાથી ઇંગ્રેજી રાજના બોબાને હલકું લાગે હેવું અને કેહવામા આવ્યુંછે પણ તેમ થાય હેવું હું માનતો નથી. દાખલા તરીકે જયારે માઈસોરના મુકદમા મધે વડી સરકારનો ચુકાદો ફેરવી નાખવામા આવ્યો ત્યારે કાંઈ હિંદુસ્તાનની સરકારની સત્તાને કોઇબી રીતે હલકું લાગ્યું નહી. ઉલટું દેશી સરદારોને અને પ્રજાને હેવું લાગ્યું કે બ્રિટીષ રાજ કર્તાઓ પાસેથી ઠેક ઈનસાફ મળી શકેછે. જયારે આડી રીતે ગાજ ચલાવવામા આવે ત્યારે વડાં રાજે વચ્ચે પડી સુલેહ જાલવવી અથવા ત્યાંના લોકોનેજ પોતાપર પડતા જુલમનો ઉપાય કરવા દેવો. હાલની રીત પ્રમાણે તો પોલીટીકલ એજંટ સરકારને રિપોર્ટ કરેછે કે ફલાણા રાજમા આ રીતનું અંધેર ચાલ્યું ઈત્યાદી, તે વાંચી તે ઉપર સરકાર અમલ કરેછે અને સરદારને હલકો પાડેછે અથવા ઉઠાડી મુકેછે. જો વડાં રાજે વચ્ચે પડવુંજ હોતતો જેવો ઈનસાફ ઉપલા સરદારે પોતાની પ્રજાને આપ્યો તેવીજ રીતે જાહેર રીતે ખોલી દરબારમા તેને ઘટતો ઈનસાફ આપવો જોઇએ. પણ જે ભાંજઘડામા સરકાર પોતે સામેલ હોય તેનો ચુકાદો કરવાને કોઇ બીજી મંડળી જોઇએ એતો દેખીતુંછે. હું ધારું છું કે જો નવી અદાલત સ્થાપવાનું બ્રિટીષ સરકાર મન ઉપર લેયતો કાંઇ જાહાજી અડચણ પડે નહી અને દેશીઓ હેવી કોર્ટ સ્થાપેલી જોઇ ખુશી થશે કારણ કે તેઓનો તેમા લાભછે. પણ જે મુકદમા મધે બ્રિટીષો સામેલ ન હોય; બે દેશી સરદારો વચ્ચે વાંધો હોય અથવા સરદાર અને પ્રજા વચ્ચે મુકદમો હોય. ધારાના વાકેફગાર પુરૂષોની એક સ્થાપેલી અદાલતમા તેનો ફે-

સલો થવો જોઇએ તેમા તે દેશની રીતભાત જાણનાર હુશીયાર દેશીઓનો સી હાથ જોઇએ. આ ઠેલી જાતના વાંધાઓમાજ ઘણુકરી વધારે બાજખડ થાયછે હેની ફરીયાદો થાયછે કે બરાબર તપાસ વગર ધારાના બીનમાહીત ગાર પુરૂષોએ છુપી રીતે ફેસલા કર્યા ઇત્યાદી. આ જાતના મુકદમાઓનુ છાડણુ કરવાનુ જો સરકાર માથે લેતો સેહલાઇથી કરી શકે

મેજર ઇવાન્સ મેરે જણાવ્યું કે મી૰ પ્રિચાર્ડે પોતાના નિબંધમા એમારો કર્યોછે કે આ જાતની એક કોર્ટ સ્થાપવા માટે કર્નલ સાઇકસે ઘણીવાર સુચના કરી હતી અને વળી સર બારટલ ફ્રિયર જયારે ૧૮૬૦ મા ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલનો અધિકારી હતો ત્યારે તણે એક મીનિટ લખી હતી અને તેમા આવી અદાલત સ્થાપવાની સુચના વગાર લબાણથી કરી હતી. તે મીનિટમા હતુ કે —

"સરકારી કોઇબી હોદેદાર પછી તે ગમે તેવો મોટો હોય તેના કામની સામે અપીલ કરવાને કોઇબી દેશીને હકછે તેની સામે બોલવાની મારી મત લબછે તેવુ કોઇએ સમજવુ નહી આ અપીલનો હક કાયમ રહયાથી હિંદુસ્તાનની સરકારની સત્તાને કોઇ દાહાડે ની ધોકો પોહોચનાર નથી અને હવે જલદીથીજ તેવુ થશે કે માહારાણીની પ્રિવી કૌન્સિલમાથી એક અદાલત તૈયાર રેહશે જે અગત્ય પડયે રાજકારભારની ચોકસ બાબદો ઉપર ચુકાદા કરશે, પછી તે હિંદુસ્તાનની સરકારે સોપ્યા હોય કે તેઓના ચુકાદાની સામે અપીલ હોય અને તે અદાલતે કરેલા ચુકાદા પારલ્યામેંટમા તથા પ્રજામા સર્વેથી છેલ્લા ગણાશે

"હુ ધારૂછુ કે આવી અદાલત કે જેથી હિંદુસ્તાનના મામલા ઉપર રાજ કર્તાનો કાબુ આવશે અને આડુ અવલુ વચ્ચે પડવુ નિકળી જશે અને તેથી હિંદુસ્તાનની સરકારનો કાબુ ઘણે દરજ્જે વધશે. પણ માહારી ખાત્રીછે કે હિંદુસ્તાનના દાવાઓ અને ફર્યાદોના ચુકાદા કરવાને ઇંગલાંડમા કાંઇ રીતિ ન હોવાથી આપણી સરકારની સત્તાને મોટો જોખમ અને ધાસ્તીછે."

આ પછી મી૰ ઇવાન્સ બેલ પોતે એ વર્ષ ઉપર પ્રગટ કરેલા પુસ્તકમાથી ફકરો ટાકી બતાવી બોલ્યો કે —

"લાયક અદાલતને અપીલ થાઇ શકશે તેવી ખબરથીજ આપણા ગવર્નરો અને કૌન્સિલરોની સહી લાગ સબદામા તીક્ષણ થશે અને અપીલને માટે ભાગ્યેજ તક મળશે નહી અથવા કોઇ અપીલ જશેતો તેમાથી ઘણી થોડીના ચુકાદા ફેરવાઇ જશે વળી તેથી ઉલટુ એક સરદાર આપણી પાદશાહી અદાલત ઉપર પાધરી અપીલ મોકલે તે આપણે ઉચા ગણી આપણી પાદશાહત કબુલ કરવા બરાબર બોલવુછે. આવી અદાલત સ્થાપ્યામા સત્તામા કોઇબી રીતે ઘટાડો થનાર નથી પણ ઉલટો આપણી સત્તામા વધારો થશે."

\

માહારો હેવો વિચારછે કે હાવી એક અદાલતની જરૂરછે અને હિંદુસ્તાનની શાહાનશાહતને પાછી તેજ અને નવીસરી કરવાની જે અગત્યછે તે પણ દરજ્જે આ અદાલતથી પુરી પડશે. કારણ કે શાહાનશાહતની સંભાળ તળે શું ફાયદા થાયછે તે માટે હું કોઈ બ્રિટીશ પરગણું જોનાર નથી પણ એક સુધરેલું દેશી રાજ જોઈશ.

મી० રૂસતમજી વીકાજીએ ત્યારપછી નિચે જણાવેલી તકરાર વાંચી હતી. આ બાબદમા હિંદુસ્તાનના સેંકડો રાજયો અને મુલકોનો તથા અંગ્રેજી સલતનતનો આધારછે અને હું ધારૂછુ કે હાલ સુચના થાઇ તેવી અદાલત સ્થાપ્યાથી પુરતો સંતોષ મળનાર નથી અને હિંદુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજોનો કાબુ વધારે મજબુત કરનાર નથી. કોઈ વખત રાજ કરતાઓથીબી કાંઈ વાંક થાઈ જાય અથવા કાંઈ ભુલ થાય અને ઉપલી અદાલતની હજુર તેઓનેબી પ્રતીવાદી તરીકે ઉભા રેહવુ પડેતો પછી બ્રિટીશ રાજ તરફ દેશીઓ જે મોભો ધરાવેછે તે ઉતરી જાય. વળી જયારે હેવી અદાલતમા અંગ્રેજી ન્યાયધિશો બેસે અને તેમા દેશી સરદારો બ્રિટીશ સરકારની સામે ફરીઆદ કરવા જાય તો આ સીફત વિષે દેશીઓ શું વિચારે ? તેઓ એમ ન સમજે કે તેઓને રાજાઓ ઉપરથી પ્રજા બનાવી મેલ્યાછે ? પોતાની સામાવાળાની માહેનોજ ન્યાયધિશ બેઠો હોય તેની હજુર રાજા ફરીઆદ કરવા ઉભો રેહ તે તેની પદવીને હલકું નહી લગાડે ? આ અદાલતના ચુકાદાથી વેલાતની પ્રિવી કૌન્સિલમા અપીલ કરવાનું નિબંધમા જણાવ્યુછે પણ તેમ થવાથી હિંદુસ્તાનના જુદાં જુદાં નાહાના સેંકડો રાજો આસ્તે આસ્તે ગુમ થાઈ જાય. શાતપણે વિચાર કરતાં આપણે કબુલ કરયે છૈએ અને ખુશી થૈએ છૈએ કે દીલહીની પાદશાહતના પડી ભાગવા પછી હિંદુસ્તાનની લગામ બ્રિટીશના હાથમા ગઇછે અને કરાશી અથવા રૂશના હાથમા ગઇ નથી, અને હાલના રાજય અધિકારીઓ વિષે આપણને ભરૂસોછે કે તેઓ પોતાના હાથમા પડેલા આ રાજયને વિચારથી અને નરમાસથી ચલાવી ત્યાં લોકોને સુખ, સુલેહ અને આબાદાની દેખાડશે જે આબાદી સાથે ઇગલાંડની આબાદાનીબી જોડાયલીછે. બ્રિટીશ સરકારે કેટલાક દેશી રાજયો સાથે કરેલા કોલકરાર પ્રમાણે દીલહીના શાહાનશાહાના હાથમા જેમ તેઓ તાબેદાર હતા તેમ હાલ નથી. જેમ શાહાનશાહા તેઓને પરગણાઓ ઉપર હાકેમ અને સરસુબાઓ બનાવતો હતો તેમ હવે બ્રિટીશ સરકાર કરતી નથી. નીઝામ સાહેબ અને બંગાલ તથા આઉદના પશ્ચમ નવાબ સાહેબ તથા બીજા કેટલાક રાજાઓ દીલહીના શાહાનશાહાના તાબેદાર હતા, અને તેજ પ્રમાણે સીંધીઆ, હોલકર, ગાયકવાડ તથા બીજા કેટલાકો સતારાના તથા પેશવાના તાબેદાર હતા. કોઇ એમ તકરાર લાવશે કે પેશવાનું રાજતો અંગ્રેજોએ જીતી લીધુછે માટે સીંધીઆ, હોલકર, ગા-

પક્વાડ વગરેના રાજો બ્રિટીશોને તાબેદાર હોવાં જોઇએ. પણ પેશવાનો મુલક લીધા અગાઉ અને પછી જે કોલકરારો કરવામા આવ્યાછે તેથી આ મની ઉંચી વગેછે. કેટલાંક કારણો માટે આ રાજોને બ્રિટીશ સરકારે જુદાં રાજો લેખે ગણ્યાં અને તેઓને હકદાર વારેસ કરી આપ્યો એમા કાંઇ શક નથી. પણ વળી આમખી કાંઈ સંદેહ નથી કે હાલ બ્રિટીશોની સત્તા એટલી વધીછે કે દીલહીના શાહાનશાહો અને પેશવા પોતે ઉભા કરેલા મુલકો ઉપર કાબુ રાખતા હતા, તે શીવાય બાકીનો સઘળો કાબુ તેઓના હાથમા આવ્યોછે. પણ ઉપલી સત્તાખી તેઓના હાથમા આવી નથી તેનું કારણ એજ કે એકે સઘળો કાબુ પાધરો લીધોછે અને બીજાએ આડી અવળી રીતે લીધોછે માટે હવેતો દેશી રાજ્યોને જાળવી રાખવાં જોઇએ; તે નહી કે ઉપલાં રાજોને બચાવવાજ, પણ બ્રિટીશ રાજને વધારે મકમ કરવા; જેણે આ એકવેળા સુધરેલા દેશમા પક્કો પાયો નાખ્યોછે અને જે આખી પ્રજાના ભલાંને માટેજછે. હવે બ્રિટીશોએ હેવી રાજનીતિ પકડવી જોઇએ કે હિંદુસ્તાનની ૨૦ કોડની વસ્તીમા એક મુઠીભર ઇંગ્રેજો પોતાની આસેપાસેનાઓનો સાહા અને મદદ મેળવી આખો કાબુ ચલાવી શકે. હિંદુસ્તાનથી દરેક આવતો મેન કેહેછે કે કેટલાક વરસો અગાઉ દેશી રાજ્યો જેવા ઝુકતા હતા તેવાં હાલ નથી, અને કોણ વધારે સારૂ રાજ ચલાવે તે બાબે તેઓમા હરીફાઈ ચાલેછે. આ શુભ કામમા બ્રિટીશોએ તેઓને પાછળ નાખવા ન જોઇએ. સુધરવાનો વખત આવતો જાયછે અને તેને વધારવા માટે કેળવાયલો અને ધીરો હાથ જોઇએ અને વડા રાજ તરફથી નાહાના રાજ્યોમા જેઓને એજન્ટ અથવા કારભારી દાખલ મોકલવામા આવે તેઓને ચુંટી કાહાડવામા ખુબ ચોકસાઇ રાખવી જોઇએ. તેઓ પ્રૌઢ મનના અને ક્ષમાવના જોઇએ, પણ હાલ કેટલાક રાજો માહેના કારભારીઓ પોતાના હસ્તકના રાજ વચે અને ઇંગ્રેજી રાજ વચ્ચે પડેના વાધાને સમાધાન ઉતારવાને શક્તિવાન નથી અને તેથીજ વડાં રાજને માન તથા ટેકો મલવાને બદલે વેરની ઉત્પન્ન થાયછે. માટે તે સઘળાને અટકાવવા મી૦ પ્રિચાર્ડને મળતી પણ જુદી ઢબની હુ સુચના કરૂંછુ, અને તે એકે આપખત્યાર રાજાઓની એક પાદશાહી દરબાર બનાવવી, તે વડી સરકારના મથકમા મલે અને તેમા સભાપતી તરીકે નામદાર વાઇસરાય બેશે. વડી સરકાર અથવા કોઇબી રાજવાળો ચાહે ત્યારે આ સભા બોલાવવા માટે અરજ કરી શકે દેશી સરદાર પોતે તેની તકરારમા ભાગ લે અથવા પોતાને એવજી વા આદમીઓ મોકલે. ચુકાદો કરવા માટે ઓછામા ઓછી કેટલી સખ્યા જોઇએ તે નક્કી કરવું. આ ચુકાદો છેવટનો હોવો જોઇએ અને તેપર અપીલ થાય નહી પણ વખતે કાંઈ કામ પડી આવે એટલા માટે જેમ પારલામેંટના અથવા સેક્રેટરી આવ સ્ટેટના કામકાજોમાં મહારાણીજીની

મંજુરી મળવી જોઇએ તેમ આ મુકાદમો માટે પણ ગણવું. હું ધારૂંછું કે આ રીતના ઉપાયથી ઘણાકોના મનમા ચીંતા અને આતુરતા હશે તે દુર થશે.

મી૦ સાનડર્સ—હિંદુસ્તાનના સરદારોને સંખ્યામાં અને સત્તામા યુરોપના બીજા રાજવાળાઓના જેવા લેખી શકાય; ખુદ મુલકના ધાગાઓમાથી તેઓ બાતેલછે. પણ જોકે યુરોપના સરદારોની માફક તેઓ સાધારણ ઇનસાફની કોર્ટોની સત્તામાથી બાતલછે તોયે તેઓની હસ્તીજ માત્ર સત્તા વગરનીછે કારણ કે તેઓનો સઘળો આધાર એક સરકારી અમલદારની મરજી ઉપર રહેછે અને તેને મિઠા અથવા બીજી કોઇબી રીતે પોતાની તરફ કરી લેવાને તેઓને મનાઇછે. જો તેઓના મુલકમાં કોઇ સતી થઇ અને તેની વળી સરદારની રજા વગર તોયે તેઓને જોખમદાર ગણવામા આવેછે અને કોઇ જાહેર રીતે તેને નીચો પાડી શીક્ષા કરવામા આવેછે. તેઓ વચ્ચે જ્યારે કાંઇ વાંધો ઉઠેછે ત્યારે આ સરદારોની સ્થીતિ ઘણી હીન માલમ પડેછે અને જ્યાંસુધી આપણી સરકાર કાંઇ કરે ત્યાસુધી તેઓથી કાંઇ બોલાઇ શકાતું નથી અને તેથી કોઇવાર લડનારાઓમાના બે માહેથી એકને ઘણુંજ ખરાબ લગાડનારૂ અથવા ચીરડવનારૂ હોયછે. જ્યારે આપણી સરકાર અને આ સરદાર માહેના કોઇ વચ્ચે વાંધો પડેછે ત્યારેતો તેનો મામો ઘણોજ હલકો પડી જાયછે અને તેજ સરદારને ત્યારે બ્રિટીશોની કરડી રાજનીતિની ખબર પડેછે. મી૦ પ્રિચાર્ડે જણાવેલી જેવી અદાલત લાંબા દહાડા પડી રહેવી ન જોઇએ. હિંદુસ્તાનમા વ્યવહારના સાધન હાથ હેવાં વધી પડયાછે, અને દેશી સરદારો પોતપોતામા મળી જવાના ફાયદા હવે એટલા જલદી જોવા લાગ્યાછે કે, ઉપર જણાવેલી જેવી કાંઇ સુચના જલદીથી કરવામા ન આવેતો ૬૦૦ વર્ષ અગાઉ ઇગ્રેજો તરફનો આપણો હક જાળવવા માટે જે હુલ્લડ થયું હતું અને આપણા હકનો પાયો "મેગના કાર્ટા" ને લખાવી લીધો હતો તેવો કાંઇ બનાવ વખતે હમણા બની જાયતો તે આશ્ચર્ય પમાડનાર નથી. તે દસ્તાવેજમા જાન રાજા પાસે આપણે લખાવી લીધું હતું કે "હમે ઇનસાફ આપવા કોઇને ના પાડશુ નહી અથવા ઢીલ નાખશુ નહી અને ઇનસાફ અથવા હક કોઇને પૈસા માટે આપશુ નહી." પણ જાન રાજાના વખતમા જે કારભાર ચાલતો હતો તે કરતા વધારે આપખુદ અને જુલમી કાયદો હિંદુસ્તાનના દેશી સરદારો ઉપર ત્યાનો ગવર્નર જનરલ ચલાવેછે.

આ મડી ભાગેના સરદારોના ઈતીહાસ જેઓને માલમછે તેઓ એમ કહી શકશે કે ઇનસાફ તેઓને આપવામા ન પાડવામા અથવા ઢીલ નાખવામા નથી આવી? અથવા ઇનસાફ વેચવામા નથી આવ્યો? એકબીજા માટે તેઓની અમલથી અદેખાઇ, ભપકા અને દમામનો તેઓને શોખ અને વડું અજ કોઇને ચઢતું ગણેછે તે માટે ખ્યાલી સરસાઈ કરવા માટેના ફાંફા તે

સાથે વગર કેળવણી અને પોતાનાજ ઈતીહાસનુ અજ્ઞાનપણુ એ સઘળાએ સાથે મળી તેઓને એકેકથી જુદા રાખ્યાછે અને અણઘટતા તથા આપખુદ વર્તણુકનો ભોગ થઈ પડયાછે પણ હવે જલદીથીજ એવો દાહાડો આવશે કે જયારે તેઓ પોતાની નાહાની અદેખાઈઓને બાળી નાખી એકરૂપ થઈ મજબુત થશે એના માટે સરકારે અગમચેતી લઈ અગાઉથીજ તેઓને જે જોઈએછે તે આપવુ નહીતો અગાઉ આપણા ઉમરાવોએ જેમ જાસ્તીથી લીધુ તેમ તેઓ લેશે અને કદાપિ તેઓનીજ તકરારબા વાપરે.

નામીચા "મેગના કારટા" ની એક બીજી કલમમા એમછે કે "કોઈ પણ આદમીનુ છુટાપણુ લીધામા ન આવશે અને તેનાજ સુબાના ઉમરાવોની ધારા મુજબ તપાસ વગર તેના બદનને અથવા મીલકતને ઈજા દીધામા ન આવશે" કોઈ એમ સમજે કે દેશી રાજવંશીઓ જેવા બ્રિટીષ સતામા આવ્યા કે તેઓ ઉપર બ્રિટીષ કાયદા લાગુ પડયા. કેટલીક મતલબોને માટે તેઓ ઉપર બ્રિટીષ પ્રજા તરીકેનો બોજો નાખવામા આવ્યોછે, તેઓ રાણી સાહેબ તરફ વફાદાર રેહવાના સબબ લેછે, બળવા અથવા સંપને માટે તેઓને શીક્ષા થાયછે પણ બ્રિટીષ રાજની એક પ્રજાને મળે એવા તેઓને ફાયદા મળતા નથી તેઓ ઈનસાફને માટે તથા બરાબર અદાલતને માટે ફર્યાદ કરેછે તેને કોઈ ગણકારતુ નથી, તેઓને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવામા આવેછે અથવા હલકા પાડેછે અને તેઓની મીલકત લઈ લેવામા આવેછે અને ફક્ત હુકમના જોરથી તેઓને કેદ કરવામા આવેછે જો દાખલા જોઈતા હોયતો આઉદના રાજા, કરનાટકના નવાબ અને તાનજોરના કુટુબના દાખલા જોવો તેઓની ફક્ત અપીલ પારલ્યામેંટમા થાય શકેછે જયા ૯૦૦ ગ્રૃહસ્થો બેશે જેઓ માહેના પચાશે મી હિદુસ્તાન જોયુ ન હશે અને નવાબ તથા ગવર્નર વચ્ચેનો અતર સમજતા ન હશે લાર્ડ સ્ટાનલી ઉપર એક અનુભવ વાળા ગૃહસ્થે ૧૮૬૫ મા એક પત્ર લખ્યો હતો તે માહેના એક બે વાક્ય ઘણા અગત્યના જાણી નિચે આપુછુ.

"અજાયબ જેવુ છે પણ એ સાચી વાતછે કે જે સરદારોએ હિદુસ્તાનમા બ્રિટીષો સામે બળતવારીથી હથીઆર પકડયા અને સરતો અને બીજી સાચી કબુલાતોથી ઠગાઈ જવાની ના પાડી તેઓ સાથ આપણી સરકાર ઘણી છુટથી વર્તીછે જેમકે માઈસોરના ટીપુ સુલતાનનુ કુટુબ પંજાબ વાલા દુલપસીહ, સીંધીઆ, હોલકર ઈત્યાદી

"પણ વળી જેઓ ઈગ્રેજોના અપમાનોને તાબે થયા તેઓના તોડેલા વચન બાહાર રાખ્યો તથા પોતાના હક લુટાવા દીધા, તેઓને આસતે આસતે જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામા આવીઆછે

"આ સઘળા મામલાનો હવે પછી અટકાવ કરવા માટે કાંઈબી ખાતાની જરૂરછે અને તે વાજબીની રાહે ના પાડવી ન જોઈએ."

મી૦ હોરમસજી પેસતનજીએ ખુલાસો કરયો કે ગઈ બેઠકમા તેની કેહવાની મતલબ કેટલાક સાહેબો સમજ્યા ન હતા, તે કેહવા હેવુ માગતો હતો કે હાલી એક અદાલત ખરેખર ઉભી કરતા અને ચલાવતા ઘણી અડચણો પડશે. પેહલુંતો અદાલત કેમ કરવી, તેમા ન્યાયધિશો કેવા નેમવા તથા કયા કાયદાઓથી તે ચલાવવી એ સઘલુ વિચારવાનુ કામછે. મી૦ દાદાભાઈ અને મી૦ પ્રિચાર્ડના કેહવા પ્રમાણે તે સાધારણ અક્કલથી ચાલી શકેજ નહિ તે માટે કાયદાઓ તો જરૂર જોઈએ. મી૦ પ્રિચાર્ડનો અભિપ્રાય હેવોછે કે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટીશ રાજકરતા વચ્ચે જે ગેરસમજુતી ચાલેછે તેનું કારણ અમલાના આદમીઓછે. આતો મી૦ હોરમસજીના વિચાર પ્રમાણે બાપનુ પાપ બેટાને નડવા સરખુ થયુ. જો એક ખાતાનો વડો અણસમજુ અને અપ્રમાણીક હોયતો તેના હાથ તળેના માણસો તેવા હોય તેમા નવાઈ શી? જો પોલીટીકલ એજંટ અપક્ષપાત અને પ્રમાણીક તથા પોતાના હોદ્દાને યોગ્ય હોયતો તેના વિચાર પ્રમાણે અમલાની પ્રિચાર્ડના કેહવા પ્રમાણે કાંઈબી અયોગ્ય અસર થાય નહી.

કાઝી શાહાબુદીન—હુ પોતે એક વેળા અમલાનો આદમી હતો અને માહારા અનુભવ ઉપરથી કહુછુ કે ખાતાઓના વડાઓ ઉપર દાઘ લગાડવાનુ કાંઈબી કારણ નથી. ઘણુંકરી પોલીટીકલ એજંટો ઘણા શક્તીવાળા અને અપક્ષપાત ગૃહસ્થો હોયછે પણ દેશી રાજ્યોમા ઉઠતા વાધાઓ મુકવવાની રીતમા ખામીછે ખરી. એકતો ત્યાનો એજંટ બ્રિટીશ સરકારનો નોકરછે અને બીજુંતો વાધાઓ છુપી રીતે પતાવવામા આવેછે સરકાર સાથ સંદેસો ચલાવવાને ફક્ત પોલીટીકલ એજંટનેજ સત્તા હોવાથી તે પોતાના વિચારોપર અમલ કરાવવામા ફાવેછે, પુરા ધારા, કાયદા મળે નહી એ ત્રીજી ખામીછે જે સઘળી મળી ઈનસાફના કામમા હાન દીન થાયછે. કોઈવાર મુકદમો સઘળો કકડે કકડે ચાલેછે જુદે જુદે વખતે અને જુદા જુદા ધણીઓ તે તપાસેછે, ઘણી વેળા જોવામા આવશે કે ૨૦ થી ૩૦ રૂપીઆના મુસારા વાળા મેહતાઓ પોતાના અમલદારોની હાજરી બહાર જુબાનીઓ લેછે અને સવાલો પુછેછે, જોકે મુકદમા સાથ તેઓને કાંઈ લાગતુ વળગતુ નથી. બીજી ખામી અમલાનીછે જેઓ લાલચુ અને કાવાદાવા વાળા હોયછે પણ તેનો ઠપકો ખાતાના વડાને ઘટેછે, કારણ કે વિશ્વાસની અને મોટી જગાઓ ઉપર તેઓ ભણેલા અને કેળવાયલા પુરૂષોને નેમતા નથી પણ તેઓને તો ઉલટા મુળીજ સુભાલથી દુર રાખવામા આવેછે. યુરોપ્યન ન્યાયધિશોની અદાલત વિષે મી૦ પ્રિચાર્ડના મત માટે હુ ધારછુ કે તે ચાલી શકશે નહી. એક અ

ગત્યની વાત ધ્યાનમા રાખવી જોઇએ કે જો પોલીટીકલ એજંટોના હાથમાથી ઇનસાફનુ કામ લઇ લીધુ તો રાજ્યના ભલાને માટે તેનાથી પુરતો કાબુ રાખી શકાશે નહી. જો અદાલત ઠરાવવામા આવેતો તેમા સરકારી તેમજ બેહુ બાજુના આસામીઓ જોઇએ. ગમે તેમ હોય તોપે છેલુ હુ કહુછુ કે કાંઈબી કરવા અગાઉ પેહલા દેશી રાજ્યોને પુછવુ, નહીતો ગમે એવી હાલની હાલહવાલ રીતિ છતા જો નવી અદાલત કરવા આનશેતો તોએ કદાપિ પોતાના હકમા પગપેસારો થયો હેવુ સમજી બરબડવા માડશે.

મી૦ મેકસવેલ ટર્નબુલ—માહારા સ્વદેશીઓ માટે મી૦ હોરમસજીએ જે વિચારો આપ્યા તેને હુ એકદમ ના પાડુછુ. હુ કહુછુ કે હિંદુસ્તાનના સઘળા દેશીઓ બગાડાનો એક જથ્થોછે. મને ઘણાક દેશીઓ સાથ ઓળખાણ હતી પણ તેમાથી મને એકબી પ્રમાણીક મળી આવ્યો નથી પણ ઉલટ ઇંગ્રેજો ઘણુકરી આખી પૃથ્વિમા સર્વેથી મોહટા મનનાછે. સઘળા મુકદમાઓ ચુકેછે તે અમનાની મારફતે થાયછે અને આ દેશીઓને ફી ભરવી પડી ન હોય હેવો એકબી મુકદમો મે જોયો નથી અમનાની અગત્ય શુછે તે હુ જોઈ શકતો નથી. ત્યાનો રસીડંટ પોતે નવાબ પાસ કા ન જાય? અને પોતાની પાસે ૨૦, ૨૫ દેશીઓને રાખી પૈસાનો ખરાબો તથા ઇંગ્રેજોના નામના નાશ કરવાને અટકાવ કા ન કરે? હુ સુચના કરુછુ કે હિંદુસ્તાનથી જાણીતા ગૃહસ્થોની એક કમીટી આ સઘળી બાબદો ઉપર તપાસ કરવાને બોલાવવી.

માહારે રાસ્તીની રાહે જણાવવુ જોઇએ કે માહારો અનુભવ ફકત બગાનનોજછે અને તેબી વળી ઘણા વર્ષ અગાઉનોછે, ત્યારપછી હુ સાભળીને ખુશી છઉ કે દેશીઓની નીતિ ઘણી સુધરીછે અને ગરીબ લોકોની હાલત પણ સુધરીછે. માહારા અનુભવ ઉપરથી હુ કહી શકુછુ કે જો તેઓ સાથ પાધરી રીતે ચાલ્યે તો તેઓ ખરચા જેવાછે માટે કોઈબી રીતે તેઓને ગેરઈનસાફી આપવાને હુ ઇચ્છતો નથી

કરનલ રેયબોર્ન—આપખત્યાર રાજાઓ વચ્ચે અને આપખત્યાર સરદારો વચ્ચે વાંધો પડે તેમા લવાદીથી કામ ઘણુ જલદી થાય, પણ જ્યારે ઇંગ્રેજી રાજ વાળાઓ અને દેશી પ્રજા વચ્ચે વાંધો પડેછે તો તેનો ચુકાદો હિંદુસ્તાનની અદાલતોમાજ થાયછે અને ત્યાથી રાજી ન થાયતો વિલાયત અપીલ લઇ જવામા આવેછે, પણ જ્યારે દેશી રાજા વચ્ચે અને ઇંગ્રેજી રાજ્ય વચ્ચે વાંધો પડેછે ત્યારે તેને રાજદ્વારી બખેડો ગણવામા આવેછે અને પ્રીવિ કૌન્સિલની ન્યાય કમીટીને તેમા વચ્ચે પડવાનો અખત્યાર નથી, ખરે ખરુ જોતા તો એ જાતના મુકદમાઓની અપીલજ નથી. હુ ધારછુ કે એવા વાંધાઓ સવે સર્વેથી વડા સત્તાવાળાઓને અપીલ થવી જોઇએ.

સભાપતી—આજે આપણી સભા આગળ જે બાબદ આવીછે તે ઘણીજ

અગત્યનીછે, તે સરકાર આગળ ફર્યાદ કરનારાઓને લાભકારીછે, એટલુજ નહી પણ આપણી હિંદુસ્તાનની શાહાનશાહતની હસ્તીનોછે. સવાલ માત્ર એછે કે ન્યાયના તત્વોથી અને સાધારણ માનથી ઉલટુ એક બાજુવાળા ઇનસાફ કરવા બેસે જેના ચુકાદામા તેઓને પોતાને લાભ હોય અને જેમ હાલ ઇગ્રેજો કરેછે તેમ કરવાનુ શુ કારણછે યાને પ્રગનાડ તથા આ રાજ્યો વચ્ચે હવે કયો સબંધછે કે જેથી આ બેહુની રીતિ ચાલી શકે. કોઇ વખતે એમ કેહેશે કે આ પ્રમાણે કરવાને અગાઉ રાજદ્વારી અગત્ય હતી પણ હમણા તે કારણ નિકળી ગયુછે અને હવે પોતેજ બાબીના કાયદાઓ ઠોકવાને સરકારને કાંઈજ વાજબી કારણ નથી. કારણ કે સરકારે પોતેજ કાયદાઓથી હેવુ ગણ્યુછે કે નાહાનામા નાહાની રકમો માટેથી સાધારણ કોરટોમા તેઓની એક પક્ષ વાળા તરીકે જઇ શકે. સરકારે જ્યારે સ્ત્રીઓને વારીસોનો અથવા પુરૂષોનો તેઓ સાથ અદાલતમા ઉતરવાનો હક કબુલ રાખેછે અને તેથી વળી ચાર પાચ વિઘા જમીનને માટે ત્યારે ફક્ત રાજદ્વારી અગત્ય બતાવી, દેશી ઉમરાવો, સરદારોના હક તથા સત્તા, શક્તિ તથા ક્રોડો રૂપીઆની પોતા સાથની ભાંજઘડના ચુકાદા પોતેજ ખાનગી રીતે કરવા માટે તેઓ પાસે હેવુ શુ મજબુત કારણછે તે હુ પુછુછુ. હિંદુસ્તાનના લોકોનુ હિત ઇચ્છી તથા ત્યાની સરકારનુ ભલુ ચાહી અને આ એકતરફી ચુકાદાઓથી ત્યાના લોકોની વફાદારી અને ઇમાનદારી ઉપર કેટલી અસર થાયછે તે ઉપર ચિત્ત લગાડી કાઇબી ઉપાય સુઝાડવાની આપણી મંડળીની ફરજછે અને તે ઉપાય એક વેળા લગભગ અમલમા આવતો હતો કારણ કે ઇંડયા કૌન્સિલમા એક વેળા આ હાલત ઘણી અસંતોષકારક ગણવામા આવી હતી. અમનાની બાબદમા જેટલી હુ તેઓની લુચ્ચાઈ વિષે જાણુછુ તેટલુ બીજા થોડાજ જાણતા હશે. પણ તેનો ઠપકો અમનાને નહી પણ સરકારને ઘટેછે. જેઓ થોડા પગાર ઉપર વગર કેળવાયના શખશોને વગવાળી ચાકરીઓ આપેછે. પ્રિવિ કૌન્સિલની જુડીશીયલ કમીટી આગળ જે મુકદમાઓ આવેછે તે ધોળે દીવસે જડજો આગળ સુભનાયછે જેમા કાબેલ હિમાયતીઓ તકરાર મચાવેછે અને તેમા છુપુ છાનુ અથવા ઢાંક પીછોડો કોઇના સાંભળવામા આવતો નથી, પણ જયારે રાજદ્વારી મુકદમો સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ પાસે આવ્યો કે શરૂઆતથી તે છેડા સુધી ખાનગી ટટકા, લાચ અને શરમ ભરેલી લુચ્ચાઇ સીવાય બીજુ કાઇજ સાંભળવામા આવતુ નથી. જ્યાબી ખાનગી અદાલત હોય અને તેનુ કામકાજ પ્રજાની સામે ખુલ્લુ ન હોય ત્યા ટટકાને ટેકો મળેછે. બેઉ પક્ષ વાળાને હિણુ લાગેછે, એટલુજ નહી પણ ચુકાદા કરનાર મોટા અમલદારોનેબી ખરાબ લાગેછે. જો એમ કેહવામા આવે કે જાહેર અદાલત સ્થાપવાથી ચિઠ્ઠીઓની સત્તા ઓછી થશેતો હુ એટલુજ કહુછુ કે જો આવા કાગ્રા અને

નર્જીવ પાયા ઉપર ટકીરેવાની સત્તા હોયતો તે સત્તાને તેઓ મુદલ યોગ્ય નથી હિંદુસ્તાનમા આપણા રાજનો મોટો પાયો તો ઉભગનો અને પ્રજા વચ્ચે આપણુ પ્રમાણીકપણા અને અપક્ષપાતપણા ઉપર તેઓનો વિશ્વાસછે.

મી૦ પ્રિચાર્ડ—ઉત્તર આપતા હુ ધારૂછુ કે આ બાબદમા આસોસીએશને કાંઇ ઉપાય લેવા જોઇએ અને મારી સુચના એવીછે કે એક કૌન્સિલ અથવા કમીટીએ અરજી ઘડી કાહાડવી અને તેમા આ ખરાબી દેખાડી તે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટની હજુર મુકવી કર્નલ રાથબોર્ને એક ઉપાય સુચાડયો હતો કે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટે સરકારની માફક કરવુ યાને તેના ઉપર જે મુકદમા આવે તે પ્રીવિ કૌન્સિલની કમીટી ઉપર એ તલા સાંભળવા માટે મોકલાવી દેવા એક બીજો ઉપાય કેટલીક રીતે મને સારો લાગેછે તે એકે જે રાજદ્રુવારી મુકદમાઓ સરકાર જુડીશીયલ કમીટી ઉપર મોકલે તે ઉપર તેઓએ ચુકાદો કરવો

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—ઘણી અગત્યની અડચણ અને ફર્યાદતો એછે કે સરૂઆતમાજ મુકદમાઓ ખાનગી રીતે ભાગી તુટી હાલતમા સાંભળવામા આવેછે અને તેનો જલદીથી ઉપાય થવો જોઇએછે જેમ પેહલા જાહેરમા અત્રે અપીલ સાંભળવાની મોટી અગતછે તેમજ પેહલા મુકદમા સાંભળવાની પણછે, કારણ કે તેમ ન હોયતો સરૂઆતમા એકતરફી સુ મજુબ નીચી અપીલમાબી ખોટુ કામ ચાલે મારી હેવી સુચનાછે કે આ બાબદની અડચણ અને અગત્ય ધ્યાનમા લેતા અને જ્યારે સર લી આડ જેકબ જેવા એ બાબદ ઉપર વધારે ગૌર કરવાની ભલામણ કરેછે ત્યારે તો એ બાબદ વિષે હિંદુસ્તાનમા તેમજ અત્રે કાંઇબી ઉપાય લીધા અગાઉ વધારે જાહેરમા વાદવિવાદ ચાલવો જોઇએછે

આ પછી અધ્યક્ષનો અને નિબંધ કર્તા મી૦ પ્રિચાર્ડનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થાઈ

સોસાયટી આવ આર્ટસમા મળેલી સભા,
સુક્રવાર તા૦ ૧૩ મી મે ૧૮૭૦.

સી, રેણ, હોસકીનસ એસક્વાયર, એમ. પી.—અધ્યક્ષ.

મીસ કારપેનટરે કરેલું ભાષાણ.

વિષય—સ્ત્રી કેળવણી માટે તેણીએ હિંદુસ્તાનમા કરેલું કામ.

સભાસદોને મીસ કારપેનટર સાથ ઓળખાણ કરાવી આપતાં સભાપતી બોલ્યા કે મીસ કારપેનટરે આપણા હિંદુસ્તાનના સંસ્થાનની ભેટ લીધીછે અને માહારાણીજીના સગળા મુલકો માહેના આ લગાર ધંકાઈ રહેલા મુલકની હાજતોથી પોતે વાકેફગાર થયછે. ધંકાઈ રહેલા એ શબ્દ તે એટલા માટે વાપરેછે કે તેના વિચાર પ્રમાણે ઇંગ્રેજો પોતાનાજ દેશના લાભ જોઈ તથા તેનુંજ કલ્યાણ કરવા પાછલ લાગી બેશી રેહેછે અને પૃથ્વિના બીજા ભાગ ઉપરના પોતાના ભાઈબંધો ઉપર લગાર નાખતી કરેછે. ઇંગ્રેજ લોકના આ સાંકડાં મનથી હિંદુસ્તાનને ખમવું પડછે અને સભાપતીના મત પ્રમાણે જેઓ પોતાના ઘરનું સુખ છોડી કેળવણીનો પ્રસાર કરવાને લાબા તકાવતે જાય તેઓનો ઉપકાર માનવો જોઈએછે.

મીસ કારપેનટર—ભાઈઓ અને ગૃહસ્થો, મેં હિંદુસ્તાનની ત્રીજીવારની સેર પુરી કરીછે અને તેટલામા શું પરીણામ નિપજ્યાછે તે જાહેર કરવાની તક મને આજે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશને આપીછે માટે તેમનો ઉપકાર માનુંછું. હિંદુસ્તાનના કીનારા ઉપર મેં પેહલો પગ મુકયો તેની મતલબ આપણા હિંદુ જાતભાઈઓનુ હિત ઇચ્છી તેઓની સ્ત્રી કેળવણી માટેની હાજતો જાણવાની હતી. હું તો હમેશ માનતી આવીછુ અને મારી આ ત્રણ સેરથી મારી ખાત્રી થાયછે કે તે દેશનુ કલ્યાણ કરવાને બ્રિટીશ સરકાર તત્પરછે. પણ સરકાર ઉપરાંત આપણા વચ્ચે પરસપર પ્રિતની અગત્યછે. આપણે આપણા દેશ પાછલ અને તેઓ પોતાના દેશ પાછલ એટલાતો રોકાઈ ગયાછે કે હિંદુસ્તાન વિષે જાણવાનો આપણને ઇંગલાંડમા થોડોજ વખત મળેછે અને આ દેશમા શું ચાલેછે તે ત્યાના લોકો જાણતા નથી. એ ઉપ્રાંત વળી ખુદ હિંદુસ્તાનમા રેહતા ઇંગ્રેજોને ફકત કામકાજ શીવાય દેશીઓ સાથે બીજો કસો સંબંધ નથી. તેનું મુખ્ય કારણ આપણી સંસારી રીતભાતમા ફેરફારને લીધેછે, તોપણ માહારા અનુભવ ઉપરથી અને મેં જે જોયુછે તે ઉપરથી હું કહી શકુંછું કે જો આપણે લગાર ટેક છોડી દઈ તેઓ સાથ છુટથી મળી જઈએ અને તેઓ સાથ મિત્રાચારી અને ખાનગી વ્યવહાર

પાડશેતો તેના પરિણામ ઘણાજ મનમાનતા ઉતરે. હું છેલ્લી ત્યાં હતી ત્યારે નાગપોરના કમીશનરે એક મેળાવડો કર્યો હતો તેમા ત્યાના ઉમરાવ, અને ઘરડા રેહવાશીઓ, કલકત્તાના દેશી અમ્બાલીઓ, મુંબઈથી વિદ્વાનો વિગરેને બોલાવ્યા હતા અને તેઓ ઇંગ્રેજી બાનુઓ અને ગૃહસ્થો સાથ મળી જવાથી અને મિત્રાચારી ભરેલી રીતે વાતચીત કરવા માટે ટોલા થાઈ જવાથી જાણે ફક્ત ઇંગ્રેજોનોજ મેળાવડો હોય હેવું લાગતું હતું. આવું વારેઘડીએ કરવામાં આવેતો પોતપોતા વચ્ચે ઘણો સારો સંબંધ થાય.

સ્ત્રી કેળવણીની બાબદમા સારીપેઠે જણાયવુંછે કે તે વાત ત્યાં ઘણી મુશકેલછે અને થોડુજ ઉપરથી દેશીઓ પોતાની સ્ત્રીઓને કેળવવાને આતુર ન હતા. પણ મને આપણા દેશમા આવેલા કેટલાક દેશી ગૃહસ્થોએ સમજાવ્યુ હતુ કે જો કોઈબી ઇંગ્રેજી સ્ત્રી ફક્ત ભલુ કરવાના હેતુથીજ કાંઈબી બાજઘડ સાથે લીધા વના ત્યા જાયતો તે એક આશીરવાદ ગણાય. એટલા ઉપરથી મે ત્યા જવાની મારી ફરજ વિચારી હતી. મારી મતલબ ત્યાં કાંઈ સ્થાપના કરવાની ન હતી પણ ફક્ત શુ શુ ખામીઓ અને ગરજોછે તે નજરે જોઈ દેશી ગૃહસ્થોને એ કામમા મદદ કરવાની હતી. ત્યાની ભાષા મને ખબર ન હોવાથી ઘણી અડચણ પડશે હેવુ ઘણાકોને લાગતુ હશે પણ તેમ ન હતુ; મને કોઈબી દેશી ભાષા આવડતી ન હતી ખરી—પણ ત્યાનો દરેક કેળવાયલો હિંદુ એવીતો સંપુર્ણ ઇંગ્રેજી જાણતો હતો કે ઇંગ્રેજી એ કાંઈ તેમની ભાષા નથી એતો હુ ભૂલીજ ગઈ.

હિંદુસ્તાનમા મે પેહલી ભેટ અમદાવાદમા લીધી. અમદાવાદની પેહલી નિશાળ તપાસતાજ સ્ત્રી કેળવણીને મોટો આચકો શાથી લાગેછે તેની મને સમજ પડી ગઈ તે સ્ત્રી શીક્ષકોની ખુટ હતી. તેઓની સંસારી બાબદો ધર્મને લગતી હોવાથી હુ વચ્ચે પડી નહી તેમા મુખ્ય કરી બાળ છોકરીઓના લગ્નને તેઓ ઘણા ધિક્કારેછે અને તે રસમ કાહાડી નાખવાને ઘણા આતુરછે.

મે અજાયબી સાથ સ્ત્રી શીક્ષકોની ખુટ જોયા પછી મને દેશી ઈનસ્પેકટરો અને બીજા સચસ અમલદારો તરફથી જણાવવામા આવ્યુ કે અલબતા એ તેઓમા મોટી ખુટછે અને તે કેમ પુરી પાડવી તે તેઓને સુઝતું નથી. અમદાવાદ મધ્યેની નિશાળ ઉઘાડયાને ૨૦ વર્ષ થયાછે અને અજાયબ જેવુ છે કે અમદાવાદ, સુરત અને મુબઈ એ ત્રણે ઠેકાણે કન્યાશાળાઓ એ કજ વખતે ઉઘડી હતી. આ લાંબી મુદતમા તેઓએ જોયું કે નાહાની નાહાની છોકરીઓ નિશાળે આવતી તોપણ સ્ત્રીઓના વર્ગમા કાંઈ સુધારો થયો નહી તેનુ કારણ દેખીતુ હતુ. તે દેશની રીત પ્રમાણે છોકરીઓના છ, સાત, અથવા વારેઘડીએ આઠ, નવ, અથવા દશ અને કદાચજ અગ્યાર વર્ષની ઉમરે વેશવાળ કરવામા આવતા હતા અને પછી તેઓને નિશાલ છોડી દે-

વાની ફરજ પડતી હતી કારણ કે તે દેશની રીત પ્રમાણે પરણેલી છોડીઓને મરદ શીક્ષકોના હાથમા રાખવાને ત્યાના લોકોની ઇચ્છા નથી, માટે જેવી ઉપરના બાલકની કેળવણી સુરૂ થતી એટલામાં તેને ઉઠાડી લેવામા આવતી. વળી તે સાથે સ્ત્રી કેળવણી કેમ આપવી તેની શીક્ષકોને ખબર ન મળે. નાહાના બાલકોને કેળવણી આપવા માટે તેની સાથે રમત મેળવી જોઇએછે અને સાધારણ જ્ઞાન આપવા માટે રમુજી અને બાલકોને રાજી કરે હેવી રીતીઓ વાપરવી જોઇએછે. પણ હિંદુસ્તાનમા તે માહેનુ કાંઇ મળે નહી. જુવાન બાનુઓને જલદીથી કેળવણી વગર ઉઠાડી લીધામા આવેછે, તેઓ જલદી સંસારમા પડેછે અને થોડુ શીખલુ ની ભૂલી જાયછે અને પછી પોતે માતાઓ થાયછે અને પોતાની માતાઓ કરતા સેજજ વધતુ જાણેછે. આ ઉપર દેશી ગૃહસ્થોને લાગ્યુ કે કાંઇબી સુધારો કરયા અગાઉ કશાની ખુટછે અને તે સ્ત્રી શીક્ષકો તૈયાર કરવા માટે નારમલ સ્કુલનીછે. આ ખુટ માલમ પડી એટલે તે ઉપર વિચાર કરવામા આવ્યો અને ઘણીક અડચણો નડી. સરકારે જ્યારે મરદ શીક્ષકો સ્થાપવા માટે નારમલ સ્કુલો સ્થાપવા માગી ત્યારે વધુ કેળવણી લેવા માટે ઘણાક શીખના જુવાનો તૈયાર હતા. વળી તેઓથી તો વિનાયત જઇનેબી સુધરેલી રીત પ્રમાણે કેળવવાનુ કામ શીખવાને બની આવે હેવુ હતું. પણ સ્ત્રીઓ માટે નારમલ સ્કુલ ઉઘાડવા સારૂ વિનાયતથી કેળવાયલી સ્ત્રી શીક્ષકો બોલાવવી જોઇએ કારણ હિંદુસ્તાનમા કોઇ યોગ્ય તો મળેજ નહી. પછી નિશાળ્યા ક્યાથી લાવે? દેશની રીતભાતથી તેમાબી આ ડચણ હતી. જો કોઇબી મળી શકતો વીધવાઓ હોય કારણ તેઓની માઠી હાલતથી અથવા ખાવા પીવાના વાખા પડવાથી તેઓ આ કામમા આવી શકે અને તેઓનેબી ફાયદો થાય. જેઓ હિંદુસ્તાન વિષે જાણેછે તેઓ ના ધ્યાનમા જલદીથીજ ઉતરશે કે અડચણો અને વાધાઓ આ હેવા હતા કે પેહલો કાંઇબી ઉપાય કરવાને હિમ્મત આવતી ન હતી. કેટલીક હિંદુ છોડીઓને પાદરીઓની સ્કુલમા કેળવવામા આવતી હતી. તેઓ આ કામ માટે આવી શકતે પણ દેશી વરસેલાની સામે ત્યાના દેશીઓનો એટલોતો ધીટકારો કે જો આ છોડીઓને રાખવામા આવેતો આ કામ ધુળ મળી જાય હેવી ધાસ્તી હતી. શાહાનશાહતના જુદા જુદા ભાગમા મે બણેના લોકોથી એ વિષેની તજવીજ કાહાડી હતી અને સરકારની હજુર તે રજુ કરવાની મારી મતલબ હતી.

જુદા જુદા ઈલાકામા સ્ત્રી કેળવણી જુદી જુદી હાલતમા જોવામા આવી અમદાવાદ અને સુરતના પ્રાચીન શેહરોમા જેયા સ્ત્રી કેળવણીનો પાયો ઘણુ થયુ નખાયોછે, ત્યા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કરતા સ્ત્રીઓને વધારે છુટાપણુ મળેછે. અમદાવાદમા તેઓ મને દેશી ગૃહસ્થોને ઘરજ નહી પણ રેસીડંટને ત્યા મળવા આવી હતીઓ અને સુરતમા મને સ્કુલમા મળવા માટે

રસ્તામા ચાલીને આવી હતી. માહારી છેલી મુલાકાત વેલાએ મને આવકાર દેવાને કેટલાક સ્ત્રી પુરૂષ ભેગા મળેલા જોઈ હું આશ્ચર્ય પામી. ખુદ મુંબઈમા ઘણો સુધારો થયોછે અને બંગાલ કરતા ત્યાંની હાલત જુદીજછે, ત્યાં ૨૦ વર્ષ અગાઉ ભણેલા ગૃહસ્થો જેઓએ મુંબઈની કાલેજમા કેળવણી લીધેલી અને પછાડે એક "સ્ટુડંટસ લીટરરી એંડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી" કહાડેલી, વળી જેઓ પોતે કેળવણીના ગુણ સમજતા હતા તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓ અને બેટીઓ અજ્ઞાનપણાના અંધારામાથી કાહાડવાને ઘણાજ ખંતી અને આતુર હતા. આ કામ ઘણું હિમ્મતનું હતું કારણ કે સંસારની એક અસની રીતને તેઓ જડમુળથી ઉખેડવા માંગતા હતા. હેવું ધારવામા આવતુ હતું કે જે છોકરી વાચવા શીખશે તેણીને કોઈ પરણનાર નથી અને એ કામ મધે સામેલ થયલા એક દેશી ગૃહસ્થે મને કહયું કે તેઓને રસ્તામા મુખ્ય કરી સ્ત્રીઓથી અપમાન થયુ હતું. હવે આ ગૃહસ્થો જેમા આપણી સભાના સેક્રેટરીબી હતા તેઓએ મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીની માતા તથા બીજી બાઇઓની સાહાતાથી કામ ચલાવવા માડયુ પણ તેની સામે લોક ઘણું હોવાથી અને જો સરકારની મદદ લેવામા આવેતો તેઓનો ધરમ ડુબાડવા ઓછે અથવા ખરાબ કરવા બેઠાછે ઇત્યાદી વેહમો આપે, એટલા માટે ઘણીજ વાજબી રીતે સરકારની મદદ માગવામા આવી ન હતી અને સગળું કામ પોતે આરંભ્યુ હતુ. પારસી અને હિંદુઓએ સાથે મળી ઘણી તારીફ લાયક રિતે કોશેસ કરવા માડી. તમો સર્વે સર જમશેદજી જીજીભાઈનું નામ જાણોછો જેનુ ધન અને સખાવત સગળી પૃથ્વિમા જણાયલાંછે, તેણે એક નિશાળ ઉઘાડી અને બીજા પારસીઓએ પણ તેમજ કરયુ આ જોઈ હિંદુઓનેબી ઉનટ છુટી અને તેઓએબી નિશાળો સ્થાપી. હિંદુઓ કાંઈ પારસીના જેવા હિંમતવાન અથવા મજબુત નથી અને તેઓની નિશાળો પેહલાઓના જેવી સારી ચાલતી નથી પણ તેઓએ સરકારની મદદ વગર પોતાની કોશેસ જારી રાખેછે.

મધરાજ ઇલાકામા વળી મામલો જુદોજછે. ત્યાં કેટલાક ચંચલ અને ધર્માતુ પાદ્રીઓએ ઘણીક છોકરીઓની નિશાળો સ્થાપીછે. તેઓને પેહલા ઘણી મેહનત પડી હતી અને કોઈ કોઇ વારતો લાલચ આપવી પડતી હતી પણ હમણાતો છોકરીઓ સામો પગાર આપેછે પણ મુખ્યમા કેળવણી મુફતછે. ત્યા "બોરડીંગ" સ્કુલોબીછે. દીવસની સ્કુલો કરતાં વધારે ફાયદો કરેછે તેમા દેશી શીક્ષકો સાથ ઘરની છોકરીઓબી શીખવેછે અને સરકાર તરફથી તેઓને મદદ મલેછે.

વળી કલકતામા જોયએલો કેવળ જુદુંજ નજરે પડેછે. ત્યા દેશહિતકારી મી૦ બીટયુને ઉચા કુળના હિંદુઓમા સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રસાર કરવાને એક ઘણીજ નાદર ઇમારત ઉઠાવી અને પોતાની જીંદગી સુધી તેને જાતે મદદ કરી.

મી૦ ડર્ફ પણ એક મોટી છોકરીઓની નિશાળ સ્થાપી અને તેનું નામ કલકતામા ઘણુ પ્રીતથી બોલવામા આવેછે. ઘણાઓએ તેનેથી કેળવણીનો લાભ લીધોછે અને દેશીઓની હાલત સુધારવા માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા બાબે પાદ્રીઓનું ધ્યાન પણ પેહલું તેણે ખેચ્યું હતું. હું કેહવાને દલગીરછું કે દેશીઓમા કેળવણી ફેલાવવાને કલકતામા ઘણી થોડી કોશેશ થાયછે અને ટુંકમા ત્યાંના રેહવાશીઓએ પોતેતો એકબી નિશાળ જાણવા જોગ સ્થાપી નથી, સરકારે તેઓને બનતી મદદ આપીછે. હું ધારૂછું કે ઘણી મદદથી તે લેનાર આળશુ થાઇ જાયછે અને કલકતામા તેમજ થયુંછે. તોયે એક બાબદમા કલકતા સગળા કરતાં આગલ વધ્યુંછે, ત્યાં રાજા રામમોહનરાય જે વિલાયત આવ્યો હતો તેણે ૪૦ વર્ષ ઉપર ફકત એક ઇશ્વરને પુંજવાથી નિર્મલ નીતિ હિંદુસ્તાનમા પેહલી ચાલુ કરી હતી. તેણે વેહમના કોટ ટોડી પાડયા. તેના બેશીઓ તેની પુઠે લાગ્યા તથા તેને કાહાડી મુકયો પણ તે એક ઇશ્વરની પ્રાર્થના કલકતામા દાખલ કરવામા ફતેહ પામ્યો, ત્યાર પછી તે ઇંગલાંડ આવ્યો અને મરણ પામ્યો. તેણે જે કર્યું તે કાઇ ફોકટ ગયું નહી. તેના મરણ પછી તેની મત્તીને સજીવન કરવામા આવી તે બાબે હું લાંબું કરતી નથી કારણ તેનો પ્રમુખ બાબુ કેશબચંદ્ર સેન અત્રે બેઠલોછે. મેં મારી મુસાફરીમા ઘણાકોને જોયા કે જેઓ ધર્મના કાનુનમા આગળ વધેલા હતા તથા મુર્તી પુંજવાના વેહમને ટોડી નાખવાને તત્પર હતા તેઓ પોતાની બાયડીને પોતાની બરાબર ગણીને તેઓને જાહેરમા આણવાને તૈયાર હતા.

આ ઠેકાણે લગાર વિસામો લેવાને મીસ કારપેનટરે સભાની પરવાંનગી માગી.

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીએ એટલામાં મુંબઈ ઇલાકામા સ્ત્રી કેળવણી કેવી હાલતમાછે તેનો હેવાલ આપ્યો. તેઓ બોલ્યા કે મીસ કારપેનટરના કેહવા પ્રમાણે ૨૦ વર્ષ અગાઉ થોડાક નિશાળ્યાઓએ મળી પોતાનાજ ઘરમાં છોકરીઓને કેળવણી આપવા માંડી, તેનું પરીણામ એ નિપજ્યું કે હાલ મુંબઇમાજ ફકત ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ છોકરીઓને કેળવણી અપાયછે. આ કામનો પ્રારંભ કરવામા હું પણ હતો તેથી કહી શકુછું કે મીસ કારપેનટરે આપેલો હેવાલ સુધછે. જોકે આ સગળી હીલચાલ દેશીઓએ રાજીખુશીથી કરી હતી અને સરકાર પાસેથી કાંઇબી મદદ ન માંગવાને ખુબ સંભાલ રાખી હતી તોએ તેઓને ઇંગ્રેજ ગ્રુહસ્થો તરફથી સારી સાહાતા મલી હતી, અને તેમા મુખ્ય કરીને સર અર્સકીન પેરીએ મદદ આપવામાં કાંઇ બાકી રાખ્યું ન હતું. મીસ કારપેનટરે આપેલી મદદ આટલી કિમતી થાઈ પડી તેનું કારણ એકે સ્ત્રી શીક્ષકોની ઘણી ખુટ હતી. છોકરીઓની નિશાળોને પુરૂષ શીક્ષકો મળી આવતા હતા અને તેઓ ઉપર પુરૂષોનું ઉપરીપણું હોવાને લીધે જેવી છોકરીઓ ૧૧, ૧૨

વર્ષની થતી કે તેણીને ઉઠાડી લેવામા આવતી હતી મીસ કારપેનટરે આ પેલી મદદ ગણતા હાલ તુરત નિપજેના પરીણામ તરફ જોવું નહી પણ યાદ રાખવું કે બી વાવ્યા પછી તેના ઝાડવા ઉગવાને અને ફળ આવવાને વિલંબ લાગેછે આજની સભાનો હેવાલ હિંદુસ્તાનના દેશીઓ ખુશીથી વાચશે, અને જોશે કે તેઓ તરફ ઇંગ્રેજી ગૃહસ્થો અને બાઇઓની સારી મુરાદ છે જોકે આજે સભામા ભીડછે તોપણ કેટલાક ગૃહસ્થો અગાઉથી રોકાઇ જવાના સબબથી આવી શક્યા નથી નહીતો વધારે ભીડ થતે

મીસ કારપેનટરે વળી પાછુ બોલવાનું શરૂ કરયુ—આ કામ પાર પાડતા દેશીઓ કે ઇંગ્રેજો તરફની મદદ કેવી અગત્યની હતી તે કેહવાની જરૂર નથી બ્રિટીશ સરકારે સ્ત્રી સીક્ષકો તૈયાર કરવા માટેની નિશાળોને નાણાની મદદ આપવાની આનાકાની કરી તે કાઇ સુધારો અટકાવવા માટે નહી પણ દેશીઓની સંસારી બાબદમા વચ્ચે પડવા જેવું તેઓને આ બાબદમા લાગ્યું હતું દેશીઓમા સ્ત્રીઓને માટે કાઇબી કરવું તે ખુબ બારીક કામ હતું તોપણ આ રીતે સરકારે સ્ત્રી શીક્ષક તૈયાર કરવા સારૂ એક નિશાળ સ્થાપવાની મદદ આપી મારો વિચાર હતો કે એક હોશીઆર અને ખાત્રી વાળી સ્ત્રી શીક્ષક અહીથી ત્યા જાય અને તે દેશી તેમજ ઇંગ્રેજી નિશાળીઆઓને શીક્ષકનું કામ શીખવે તથા તે નિશાળીઆઓ પછવાડેથી પોતે ઉપરીપણું ચલાવે હિંદુસ્તાનની રેહનાર ઇંગ્રેજી સ્ત્રી મળી આવવાની આશા રાખની હતી કારણ કે તેઓ વધારે સારી રીતે શીકવી શકતે મારી સાથ જેઓએ કામ કરવા માંડ્યું તેઓને ફકત ઇંગ્રેજીજ આવડતું હતું ત્યારે અડચણ એ હતી કે જ્ઞાન આપવું શી રીતે? હમોએ આ પ્રમાણે કરયું, એક પારસી છોકરીઓની નિશાળમા ઇંગ્રેજ શીક્ષકે એક પાઠ શીખાડયો ત્યા ઇંગ્રેજી સમજનારો એક માસ્ટર હાજર હતો તેણે આ પાઠને ગુજરાતીમા કરી સમજાવ્યો આ પ્રમાણે બે માસ સુધી ચાલ્યું અને જ્યારે છેલ્લી મુબઇમા ગઇ ત્યારે તેના પરિણામ સારા નિવડતા જોઇ ખુશી થાઇ મારા બાપગે હું આ જારી પડવાથી મારાથી વધારે કામ થાઇ શક્યું નહી તોપણ એક શીક્ષક મીસ ચેમબરલેનને અમદાવાદ મોકલવામા આવી અને ત્યાની નિશાળના અધિકારીઓની ઇચ્છાથી તેણીને લેડી ઉપરી દાખલ ઠેરવવામા આવી છેલ્લી સારી બેટ વેળાએ હુ અમદાવાદ ગઇ અને જોયું તો નિશાળ ઘણી મનમાનતી ચાલતી હતી મીસ ચેમબરલેન પોતાના કામમા ઉલટ લેતી અને ગુજરાતી ભાષા શીખતી હતી તેનું પરિણામ એ નિપજ્યું કે પેહલા સંખ્યા ૮૦ થી વધીને ૧૩૦ની થાઇ અને એ ઉપરથી માલમ પડયું કે સ્ત્રી

કેટલાંક વર્ષ થયાં પાકા અને નાગપોરમા સ્ત્રી શીક્ષકો તૈયાર કરવા માટે નિશાળોછે અને સ્ત્રીઓને ત્યાં શીખ્વવવામાં આવેછે, પણ કોઇનાથી ધ્યાનમા આવશે કે ફકત વયે પુગેલી સ્ત્રીઓને એક બે વરસ કાચી કેળવણી આપ્યાથી તેઓ શીક્ષકને લાયક થાય નહી..

એક મેં જે રીત પકડીછે તે સાચી લાગેછે તોઍ તે જલદી ફેલાવો પામતી નથી. એકબારગી આપણી પાસે સ્ત્રી શીક્ષિકા ઘણી તૈયાર થયલી હોય અથવા પુશ્કલ નાણુંબી હોય તોયે એક મહા અડચણ નડેછે. તે લેડી સુપરઇન્ટેન્ડંટને રેહવાના ઘરનીછે, કોઈબી લાયક મકાન મલી આવતું નથી. તેણીને આબરૂ ભરેલી રીતે કોઈ સાથ રાખ્વવાનું બને હેવું નથી. મુંબઇમા પણ એજ અડચણછે, આવા મોટા શેહરમા કોઈ જાણશે કે ઇગ્રેજ સ્ત્રીને રેહવાનું સેહજ મળી શકે પણ તેમ નથી. મને પોતાને હાટલમા રેહવું પડયું હતું, માટે એ કામતો સરકારથીજ થાય. નાણાની તંગીની હું ધાસ્તી રાખતી નથી, હાલતો જે ઇંગ્રેજ બાનુઓ વિલાયતથી હિંદુસ્તાન જાયછે તેઓ પાદ્રીઓ સાથ અથવા બીજા ગૃહસ્થોના આસરામા જાયછે કારણ કે ત્યાં એખલી સ્ત્રી હોય એ પસંદ કરવા જોગ નથી. હું જયારે બીજી વેલા ગઇ ત્યારે મારી સાથે નિશાળનો ઘણો કિમતી સામણ હતો. સ્થાવર જંગમવિદ્યાનનો શોખ ઉભો કરવાની મતલબથી હું નાહાનું જેવું માહારું સંગ્રહસ્થાન બધ ગઇ હતી. દેશીઓનું મન ઘણું તિક્ષણછે અને મારી ખાત્રીછે કે બરાબર રીતે તેને કેળવણી મળેતો તે ઘણું ખીલે. આ સગળો સામાણ રાખ્વવો ક્યાં તેની મને મોટી પંચાત પડી હતી. હું તે લઈ ગઈ તે એક નિશાળ હું સ્થાપનાર હતી તે માટે હતી પણ માહારી તબિયત સારી ન રેહવાથી તે બની શક્યું નહી. માહારો વિચાર કાંઈ પાછું લઇ જવાનો ન હતો પણ જ્યાં ઉપયોગી થાઈ પડે ત્યાં આપવાનો હતો. મેં માહારા દેશી મીત્રોને ભલામણ કરી કે તેઓએ છોકરીઓની એક નાહાની નિશાલ સ્થાપવી જ્યાં આ સગળું મુકવામા આવે. એ માટે મોટા ચોક વાળા એક બંગલાની જરૂર હતી જ્યાં બાલકો રમી શકે અને કોઇ ત્યાં રેહનાર હોય નહી. આવું મકાન મળવું મુશ્કેલ પડતે. પણ મી૦ મોરારજી ગોકલદાસ નામના એક દ્રવ્યવાન વ્યપારીએ પોતાના મકાનની આગલ એક સુંદર બંગલો બાંધ્યો હતો તેની આસપાસ પુશ્કળ વાડી હતી, તેણે મુફત એક વર્ષ આ બંગલો આપવા જણાવ્યું, તેને આ વાત પસંદ પડી હતી અને પોતાની બે નાહાની છોકરીઓનેબી આ નિશાળે મુકી હતી. આ ઉપરથી તે ઘરને સંભાળથી અને સ્વચ્છ રીતે મેં ઉભું કર્યું. એક ગૃહસ્થ મી૦ કશનારાવ પાંડુરંગ સેક્રેટરી અને ખજાનચી હતા તેના સ્વાધીનમા હું નિશાળ સોંપી આવીછું. આ સ્કુલ જોવાને જે કોઈ આવતું તેઓ સંતોષ પામતા હતા. માહારી ઘણી ઇચ્છાછે કે સરકાર આ સ્ત્રી નિશાળોને

મરદોની નિશાળોના જેટલીજ મદદ આપે અને માહારી ખાત્રીછે કે ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો અને બાઇઓભી એ કામમા મદદ આપશે.

સભાપતી બોલ્યા કે, બીબી કારપેનટરે જે જ્ઞાન આપણને આજે આપ્યુંછે તે માટે તેઓનો ઉપકાર માનુંછુ, ત્યારે મને ખબરછે કે તેમા સઘળા ગૃહસ્થો સામીલ થશે. બાબુ કેશવચંદર સેનની આ સભામા ઓળખ કરાવતાં મને બહુ ખુશી ઉપજેછે. એ ગૃહસ્થે નાત જાતની ઘણી મજબુત દોરી તોડીછે અને તે આ દેશમા ફક્ત મીત્રાચારીને અર્થે આવ્યાછે અને મનુષ્ય જાતને સાંધનારા નહી પણ તોડનારા નાત જાતના ભેદને કેમ દુર કરવો તે જાતે શીખવા માટે તજવીજ કરેછે.

બાબુ કેશવચંદર સેન બોલ્યા કે જેમ મેં હિંદુસ્તાનમા ઘણીવાર કીધુંછે તેમ સ્ત્રી કેળવણી માટે બીબી કારપેનટરની હીતસોબતની સાક્ષી હું અત્રેબા આપવા હાજર હોવાથી ખુશીછું. જે ઉદારતા અને બહુ કરવાની નેમથી તેણીએ પોતાનુ કામ બજાવ્યુંછે અને જે મોટા દીલથી તેણીએ પોતાની જીંદગી અને આરોગ્યતાને ભયમા નાખ્યાંછે તથા ઘણાક દુખો અને અડચણો ખમીછે તે માટે હિંદુસ્તાનની આખી વસ્તી તેણીની હમેશની આભારીછે એટલુંજ નહી પણ ઇંગલાંડમા જેઓ ઉપયોગી કામો ઇચ્છેછે તેઓના આભાર અને માનને યોગ્ય થઇછે. પેહલ વેહલી જે જાહેર છોકરીઓની નિશાળ લાર્ડ ડેલહાઉસીના વખતમા કલકતા મધે મી૦ બીટ્યુને સ્થાપી ત્યારે આખા દેશમા અસંતોષી પેદા થઇ હતી અને ઘણાકો સામા થયા હતા. પણ ઘણાક પ્રાચીન વિચારવાળા લોકોના સામા થવા છતા સુધારાના મોજાઓ આગળ ધસવા લાગ્યાછે, તે મોટા ધમાકાના શેહેરોમાજ નહી પણ નાહાના શેહેરો અને ગામડાઓમા એક પછી એક નિશાળ ઉભી થવા લાગી અને થોડા વર્ષમા તો કુડીબંધ નહી પણ સેંકડો છોકરીઓ દેશી ભાષાનુ જ્ઞાન લેવાને નિશાળોમા આવવા લાગી. સ્ત્રી કેળવણીનુ સુભ કામ પાર પાડતા ઘણીક અડચણો ખમવી પડી હતી અને ઘણીક ખામીઓ સુધારવી પડી હતી એક દેશમા કે જ્યા છોકરીઓ એટલી ઉમરે મા થાયછે કે સુધરેલા દેશમા તે ઉમરે પરણવાનોભી સમય ગણાતો નથી અને જ્યારે તેઓ સમાઈ ખપાઇ થાયછે ત્યારે તો તેઓનો પરણવાનો ખરેખરો સમય ગણાવો જોઇએ, ત્યારે તેવા દેશમા કોઇભી છોકરી બે ત્રણ વર્ષથી વધારે કોઇભી જાહેર નિશાળમા આવી શકતી નથી અને ખરુ જોતા તો તે ઉમરે તેણીની કેળવણી શરૂ થવી જોઇએ આ નાહાનપણથી લગ્નની ચાલ ઘણી દુખદાયકછે તે શરીર સંબંધીજ નહી પણ મન સંબંધી, કારણ કે જ્યારે છોકરીઓ હસવા સરખી રીતે પોતાના બચ્ચાઓને ઉધારવાની વાત મહા ગંભીર દેખાવે કરેછે ત્યારે તેઓની કેળવણી અધુરી હોયછે. બીજી મોટી ખુટ સ્ત્રી શીક્ષકોની હતી, તે જેવી સા

ગવા માંડી કે તેટલાં મીસ કારપેનટર હિંદુસ્તાનમા આવી. જેઓ હિંદુસ્તાનમા સ્ત્રી કેળવણીને માટે કોશીસ કરતા હતા તેઓને તેણીના આવ્યાથી મોટો હરખ ઉપજ્યો. તેણીએ આ સગળી ત્રુટ પોતાની નજરે જોઇ અને જોઇ લીધું કે અનુભવ વાળી સ્ત્રી શીક્ષકો વગર સ્ત્રી કેળવણીનું કામ આગલ વધનાર નથી. એટલા માટે તેણીએ એ બાબદ કલકતા, મુંબઇ અને મધરાજના જાણીતા દેશી ગૃહસ્થોની હજુર ધરી. અલબતાં ઘણાકો તેની ખરી ખુબી સમજ્યા નહી, પણ કેટલાકોએ હિમ્મતથી બાહાર પડી પોતાથી બનતી મદદ આપવાને હામ બીડી. ત્યારપછી આ બાબદ સરકારની હજુર રજુ કરવાને તેણીને ફરજ પડી. માહાં ભાયગે સરકારનેબી એ સુભ કામ પાર પડવાની આશા ન હતી. એમ નહી કે દેશી સ્ત્રીઓને કેળવવાને તેઓ નાખુશી હતા પણ તેઓના મતની વચ્ચે પડવાની તથા લોકોના દીલ દુખવવાની તેઓ બાહીક રાખતા હતા. પણ જ્યારે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટે એ બાબે હોકમ મોકલ્યો ત્યારે તેઓએ ઉલટથી કામ કરવા માંડીયું. ત્યારેજ દરેક ઇલાકામાં નારમલ સ્કુલો સ્થાપવાને સરકારે સારી રકમો આપી. બંગાલમા હાલી નારમલ સ્કુલો સ્થાપવાને કાંઇબી કરવામા આવ્યું ન હતું. મીસ કારપેનટરના કેહવા પ્રમાણે સ્ત્રી કેળવણીમાં બંગાલ કરતાં મુંબઇએ ઘણા પગલાં ભર્યાં હતાં, અને માહારા અનુભવ પ્રમાણે મુંબઇમા વધારે છોડીઓ કેળવણી લેતી હતી. જોકે મુંબઇ જેટલું બંગાલ આગલ વધેલું ન હતું તોએ કેળવણીના ઉંડાણમા તો તેટલુંજ ઉતરેલું હતું. ઘણીક બંગાલી સ્ત્રીઓએ કેટલાંક કિમતી પુસ્તકો કાહાડયાં હતાં, તેમા કેટલાક નાટકો, વારતાઓ અને ખુદરતના કામો ઉપર કવેતો લખ્યાં હતાં. એક ચોકસ મુદતે પત્ર નીકલતું હતું તેમાંબી બંગાલી સ્ત્રીઓ ઘણા સારાં લખાણો ઘણાખરાં કવેતોમાં મોકલતી હતી. સરકારે નાણાની મદદ આપવા કહી એટલે એ વાત ઉપાડી લઇ સરનજામ પોહોચાડવાનું કામ દેશી ગૃહસ્થોનું હતું. હવે હું આશા ગખુછું કે અત્રે હાજર થયલી ઇંગ્રેજી બાનુઓ મીસ કારપેનટરના શબ્દોનું તોલ કરી પોતે તેણીનો દાખલો પકડશે. હું મી૰ દાદાભાઇ નવરોઝજીને તદન એકમલતો થાઉછું કે હાલ તરત કોઈ જાણવા જોગ પરિણામની આશા રાખવી નહી પણ સપાટીની નિચે થતા ફેરફારો જોવા.

આ પછી મી૰ પીટર્ઝ ઉવિલ્યમે ખુરસી લીધી. મી૰ ટેલર બોલ્યા કે— હાલ વિલાયતમા સ્ત્રીઓના હક બાબે ઘણું બોલાયછે પણ જ્યારે આપણે હિંદુસ્તાન તરફ નજર ફેરવ્યે છેએ ત્યારે આપણને લાગેછે કે ત્યાં સ્ત્રીઓના હક જેવું કાંઇ છેજ નહી. કારણ કે જો સ્ત્રીઓનો કાંઇ હક હોયતો તે પેહલો કેળવણીનોછે. પુરૂષ વધારે ઉંચી બનાવતછે (જોકે એમ કેહવું લગાર સ્ત્રીઓ તરફ માનપુર્વક નથી) પણ જેમ તે ઉંચોછે તેમ તેના ઉપર જોખમબી વધારેછે.

જો એ ધર્મ તે ભુલી જાયતો તે પોતાની ઉંચાઇ ઉપરથી નિચો પડી સ્ત્રીઓ કરતાંબી હલકો થાયછે, અને જો પુરૂષને મનશક્તીની, બદનની, અથવા બીજી ચહડતી આપી હોયતો તે સ્ત્રીઓને હલકી ગણવા નહી પણ તેઓને સુધારવા અને બચાવ કરવા માટેછે. આ વાતો ધ્યાનમાં લઇને પણ ધર્મ સંબંધી મીસ કારપેનટરના કેટલાક વિચારોથી જુદો પડીને હું મીસ કારપેનટરનો તેણીના હેવાલ માટે ઉપકાર માનુછું. સ્ત્રી કેળવણીને હિંદુસ્તાનમા જે અડચણો નડેછે તે દેશીઓએ પોતેજ ઉભી કરીછે. દાખલા તરીકે બાબુ કેશબચંદરના કેહવા પ્રમાણે બાલ લગણ એ એક અડચણછે. જયારે દેશી પુરૂષોની કેળવણીની બાબદ હિંદુસ્તાનમા જોશથી ચરચાવામા આવેછે ત્યારે સ્ત્રી કેળવણી પોતાની બાળ્યાવસ્થામાછે અને મને આશાછે કે મીસ કારપેનટરનો દાખલો પકડી ઘણીક બાઇઓ પોતાનો ઇંગલાંડનો એશ આરામ છોડી પોતાની હિંદુસ્તાન માહેની બેહનપણીઓના સુધારા કાજે સઘળી અડચણ ખમી તે દેશ જશે. સેવટે હું સુચના કરૂછું કે મીસ કારપેનટરે આ સુભ બાબદમા જે ઉલટ તથા પરોપકાર દેખાડયોછે તે માટે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશને તેણીનો ઉપકાર માનવો અને પોતાથી બને એટલી તેણીને તેણીએ ઉઠાવેલા માહાભારત કામમાં મદદ કરવી.

મી० ડેવીસ, મી० સાનડરસ અને બીજા ગૃહસ્થોએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા બાદ સભાપતીનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થાઇ.

સોસાયટી આવ આર્ટસમા મળેલી સભા,
બરેસપતવાર તા૦ ૩૦ મી જુન ૧૮૭૦.

સર બાર્ટલ ફ્રીયર, જી. સી. એસ. આઈ. કે. સી. બી.—અધ્યક્ષ.

નિચે લખેલો નિબંધ મી૦ ડબલ્યુ. એસ. ફીટઝવિલ્યમ એઓએ વાંચ્યો હતો.

વિષય—અમેરીકા અને બીજાં રૂની ઉત્પતી કરનારા દેશો સાથ સરખાવતાં હિંદુસ્તાનની હાલની અને હવે પછીની રૂની ઉત્પતી.

સર બાર્ટલ ફ્રીયર અને ગૃહસ્થો—આજે જે બાબદ વિષે હું બોલવા માગુછું તેમા મારી બે મતલબછે. એકતો માહારા હિંદુસ્તાનના બાઈબંધોના લાભ વધારવાની અને બીજું માહારા સ્વદેશીઓ જેઓ આ મહા ઉપયોગી વસ્તુ જે રૂછે તેના વેપારમા પડયાછે તેઓના લાભ વધારવાનીછે. જો મારા અનુભવ ઉપરથી હું વધારે છુટથી બોલું અને વધારે કઠણ વિચારો આપું તો તેની મને માફી આપવી. કારણ કે રૂની બાબદમા મારો અનુભવ ૪૦ વર્ષનોછે અને ઘણાક વર્ષો સુધી યુનાઈટેટ સ્ટેટસ અને યુરોપ સાથ રૂના વેપારમા હું સામેલ હતો. એટલી મુદતમા મેં બ્રાઝીલના ઘણાક રૂના ખેતરો ટરકી, મીસર તથા અમેરીકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટસના અને છેલાં પુર્વમા ચીન તથા હિંદુસ્તાનના રૂના ખેતરો નજરે જોયાછે.

આટલું જણાવ્યા પછી હવે હિંદુસ્તાનમા રૂની ઉત્પતી વિષે હું થોડાક આંકડાઓ અને વિગતો રૂનો વેપાર દેખાડવાને અને બીજાં દેશો સાથ સરખાવતાં, હવે પછી તે કેમ ચાલશે તે દેખાડવાને આપીશ અને માહારી ખાત્રીછે કે સગળાઓ મને અનુમળતા થશે કે રાજદુવારી રીતે જોઇએ કે સંસારી રીતે જોઇએ તોપે જેઓ આ બે દેશના લાભ તરફ જોયછે તેઓએ એ બાબદ ઘણી અગત્યનીછે એમ એકદમ કબુલ કરવું જોઇએ.

પેહલાં આપણા દેશની શી હાલતછે તે ઉપર નજર ફેરવ્યે. રૂની બાબદે આસતે આસતે ત્યાંની લોક સભામા પગપેસારો કર્યોછે અને એ વાત છેક આપણી રાજકરતી સભામાં પણ આવીછે. રાજદુવારી રીતે જોવા કરતાં વેપારની અને સંસારી રીતે લેતાં આ બેહાએશની અગત્ય વધારેછે. રૂની આએઆત થવાથી અને તેનો માલ બનીને નિકાસ થવાથી આ દેશની દોલતમા ક્રોડો રૂપીઆનો વધારો થયોછે, દેશની આબાદી વધીછે અને મજુર અને હલકા લોકોને સારે પગારે કામ કરવાનું મળ્યુછે. આ ઉધાનો

દુખદાયક પુરાવો, જેવો હોયતો થોડાંક વર્ષ અગાઉ લાનકાશાયરના કારખાનાઓ રૂના મોટા ભાવને લીધે બંધ પડવાથી ત્યાં ચાલેલા ભુખમરાથી મળી આવશે. ટુકમાં હેવું સાબીત થયુંછે કે લખ્ખો પ્રમાણીક અને ગરીબ લોકો માટે આ વસ્તુની અગત્યછે અને તે ન હોયતો ભુખમરો અથવા દુકાળ સમજવો.

હિંદુસ્તાનથી માલ આવેછે તેની બાબદમા તો એટલુંજ કેહવાનુંછે કે ત્યાં પેદાએશ વધારવા માટે ત્યાં ખેતીવાડીના સાધનો વધારવાં જોઇએ અને હાલના જમાનાના સુધરેલાં ખેતીવાડીના ઓજારો દાખલ કરાવી કામ ચલાવવું જોઇએ. વધારે નેહરો, રસ્તાઓ અને સડકો બંધાવી જોઇએ કે જેથી પાણી પોહોચતું થાઈ શકે અને વેગળે પડેલાં દેશો એકએક સાથ ઝડપથી વ્યવહાર ચલાવી શકે જેથી તેઓની રાજદુવારી અને વ્યપારી હાલતમાં સુધારો થાય. આ વિષે હજુ વધારે ખોલાઈ શકાય પણ આટલાં ટુક બોલવાથી જણાઈ આવશે કે હિંદુસ્તાનને વધારવા માટે ત્યાંની રૂની ઉત્પતીને વધારવી જોઇએ. વળી એ પણ દેખીતુંછે કે હિંદુસ્તાનના રૂના ખેતી કરનારાઓને આપણે જેટલું ઉતેજન આપીશું તેટલું આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે હિંદુસ્તાન તથા આપણા વચ્ચે સંબંધ વધતો જશે. કારણ કે આપણાથી જેટલો નફો તેઓ પામશે તે પ્રમાણે આખી પૃથ્વિના લોકની માફક આપણી ભાત્રાચારીનું તેઓ તોલ કરશે. માટે તે દેશનો અપ્રુટ ખજાનો સુધારવાને આપણે મદદ કરયે કે જેથી જાહેરનામાઓ અને કરારો અથવા બીજા રાજદુવારી ઉપાયો કરતાં તેઓ આપણા ઉપર વધારે વફાદાર રેહશે. હિંદુસ્તાનના ભવિષ્યના રૂના વ્યપારની શું હાલતછે તે ચોકસ દેખાડવાને હાલના રૂ પેદા કરનારાં બીજાં દેશો તરફ ધ્યાન પુગાડયે અને જોઇએ કે તેઓની હાલત શુંછે અને મુખ્ય કરી અમેરીકાની હાલત કેવીછે? આ દેશોની હવે પછી કેવી સ્થીતીછે અને શા આધાર ઉપર આપણે આપણી ગણત્રી કરવી જોઇએ? છેલ્લું હિંદુસ્તાનની ખરેખરી સક્તી અને ફાયદો કેટલોછે અને શું તેથી હિંદુસ્તાન આગલ વધી આખી પૃથ્વિનો રૂનો વ્યપાર મોટે દરજ્જે કબજ કરી શકશે? વળી સુએઝની નેહર ઉઘડવાથી હિંદુસ્તાનના વેપારમા થતા ફેરફાર વિષે મારે બોલવુંછે. યાને રૂ વેચાતો લેવા માટે આખું યુરોપ હિંદુસ્તાનનું ઘરાક થાય હેવું લાગેછે. અમેરીકાની લડાઇ પછી અને અગાઉ ત્યાંના રૂના વ્યપારનો હું ટુક હેવાલ આપુછું અને આંકડાઓ વગરેથી દેખાડુછું કે તે દેશમાથી જેટલો માલ આવેછે તેથી વધારે આવવાની કાંઈ વકી નથી.

લડાઈની અગાઉ પૃથ્વિમા ખપતા રૂનો ⅞ ભાગ અમેરીકાથી આવતો હતો. જે રીતે તે આવતો હતો તે રીતે કોઈનુંબી ધ્યાન તે વિષે પુછપાછ કરવા ઉપર લાગુ ન હતું અને બીજે ઠેકાણે મેળવવા માટે કોઈએ મેહનત કરી ન હતી. હિંદુસ્તાનમા, મીસરમા, ટરકી, વેસ્ટ ઇંડીઝ અને દક્ષીણ અમેરીકામાં

રૂની ઉપજ વધારવાને કાંઇક મેહનત લીધામા આવી હતી. પણ કાંઈ જાહાજો વધારો થયો નહી. મીસર અને બ્રાઝીલથી રૂ વધતો આવવા લાગયો પણ હિંદુસ્તાન, સીરીઆ, ટરકી અને બીજાં પુર્વના દેશો તરફથી રૂની આવક એકદમ બંધ થાઈ ગઈ. ટુંકમા જ્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા "સીસેશન" ની લડાઈ સુરૂ થાઈ ત્યારે રૂ માટે આખું યુરોપ તે દેશ ઉપર આધાર રાખતું હતું. ગુલામો પાસે મજુરી કરાવ્યાથી અને આટલાનટીક મહાસાગરમાંથી જે અતી સોધિ નોકે રૂ આવતો હતો તેથી તે એટલોતો સસતો પડતો હતો કે બીજા કોઇથી ટકાઈ શકાતું ન હતું અને આખાં યુરોપમાં અમેરીકન રૂતો "સરદાર" થાઈ બેઠો હતો. પણ એ વ્યપારમા લડાઈથી જે ફેરફાર થયો તે અમેરીકાથી આવતા અને હિંદુસ્તાનથી આવતા માલના આંકડાઓ ઉપરથી સુમજ પડશે. આ આએઆત ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૫ સુધીની સમજવી અને દર ગાંસડીએ ૪૦૦ રતલ જાણુવા.

	અમેરીકા.	હિંદુસ્તાન.
૧૮૬૦	૨૮૩૮૦૦૦	૪૨૨૦૦૦
૧૮૬૧	૨૦૨૬૦૦૦	૭૪૦૦૦૦
૧૮૬૨	૮૦૦૦૦	૮૦૫૨૦૦
૧૮૬૩	૧૪૫૦૦૦	૧૦૪૩૦૦૦
૧૮૬૪	૨૧૭૦૦૦	૧૩૪૯૦૦૦
૧૮૬૫	૪૮૮૦૦૦	૧૦૫૬૦૦૦

આ ઉપરથી માલમ પડશે કે ૧૮૬૦ મા અમેરીકા જે સેહેંકડે ૮૨.૪૨ ટકા રૂ પુરો પાડતો હતો તે ૧૮૬૨ મા ઘટીને ૭.૦૩ ટકા થાઈ ગયો અને હિંદુસ્તાન ૧૨.૨૫ ટકા પરથી ૭૧ ટકા ઉપર આવ્યું. યાને હિંદુસ્તાનનો રૂ 'સરદાર' થાઈ બેઠો. ૧૮૬૫ મા હવે પછી અમેરીકાથી રૂ શી રીતે આવશે તે બાબે તકરાર કરતાં કલકતાના એક પત્રમાં મેં જણાવ્યું હતું કે અમેરીકા હવે કેટલાંક કારણોને લીધે પોતાની આગલી હાલત ઉપર આવનાર નથી, તેમાનું એક કારણ એકે અમેરીકાની સરકારે ગુલામગીરી કહાડી નાખવાથી હવે તેઓની મેહનતથી સસતો પાક નીવડે એ શક ભરેલું હતું. જેઓબા સીદીની જાતને ઓળખેછે, તેઓને માલમ હશે કે એ લોક પછી આફ્રીકન હોય કે ગમે તે હોએ તેઓ પોતાની ગરજ ઉપ્રાંત પૈસાને માટે કામ કરનાર નથી, અને જેટલું તેઓ જબરીથી કરતાં હોય તે કરતાં તો ઘણું ઓછું કરવાના. એ બાબદની આપણુને આપણી પશ્ચીમના સંસ્થાનોની માહીતીછે અને અમેરીકન હબશી બ્રિટીશ રાજ તળે ઉછરેલા હબશી કરતાં કોઈબી રીતે ચહડતો નથી. ઉલટું અમેરીકાથી થોડાક જમેઇકા અને ત્રીનીદાદ ગયાછે તેઓએ જુદું પુરવાર કરયુ છે. વળી ગોરાં આદમીઓ રૂના કામ ઉપર લાગુ પાડી

શકાતા નથી રૂ પેદા કરનારા અમેરીકાના સસ્થાનોની આબોહવાથી યુરોપનોથી અને ઉતર અમેરીકનોથી તો ત્યા જવાઈ શકાતુજ નથી. માટે કોઈપી રીતે લડાઈની અગાઉ જેટલો રૂ અમેરીકાથી આવતો હતો તેટલો હવે આવનાર નથી, અને હવે જેટલાપી રૂની નીકાસ થશે તે ઉગાડવા માટે કાળાને કે ગોરાને મોટુ દામ આપવુ પડવાનુ અને તેથી તે યુરોપના બજારમા પોસાવાનો નથી

હુ ધારછુ કે હવે પછી અમેરીકાના રૂના સબધમા ત્યાની મજુરી એક મોટો સવાલ થાઈ પડશે એગ્લા માટે ૧૮૬૫ મા મે એક બીજી નોધ કરી હતી તે ટાકી લઉછુ અને તે માહારા હાલના વીચારને મળતી આવેછે તેમા લખેછે કે —

"કોઇ સાથે કબુલાત કીધીતો તે કેટલી પવીત્રછે તેનો એકુ સીવીને ખ્યાલ નથી અને પોતાથી બનશેતો પોતાનો કોલ તોડવાનો તેની પાસે જબરીથી તેનો બોલ પલાવવાને પાક કરનાર શખ્સ પાસે થોડાજ ઉપાયછે આલસાઇને માટે અથવા બેદરકારીને માટે તેને કાહાડીતો મુકાય નહી કારણ કે બજારમા બીજા મજુરો મળે નહી અથવા મળેતો સીદીના જેટલા સમતા પડે નહી વળી સીદી મજુરોનો ઓછામા ઓછે પા ભાગ દક્ષીણમા રૈ કાઈ ગયોછે કાળી વસ્તીમા મરણ ઘણા થાયછે અને ઘણાક ચાનાકોને લશકરમા નાખ્યાછે અથવા સામેલ થયાછે અને તેમાથી જેઓ બચ્યાછે તેઓ મોટા શેહેરોમા નીકળી ગયાછે જ્યા ખેતરમા કામ કરવા કરતા વધારે સારુ મનપસદ તેઓને કામ મલ્યુછે વળી થોડા ઘણા ઉત્તરમા ગયાછે અને આસતે આસતે ઘણી કમતી થવાની અથવા આખી જાત નાબુદ થવાની ધાસતી રાખવામા આવેછે." વળી ગોરા લોકો પાસે રૂનો પાક કરાવવા માટે તે ધારેછે કે દક્ષીણ સીવાય બીજે ઠેકાણે તે થાઈ શકે અને વખતે નેંરો પણ કરે પણ તે આસતે આસતે અને ઘણા સુબ વખતમા થવુ જોઇએ, અને જોકે પોતાના રાજમાથી હાકી કાહાડવાને સરકાર પાસે ઉપાયછે, પોતાના દેશમા લાવવાના ઉપાય નથી આ સગળાના ટેકામા રાયો જેનરો આતેના બ્રિટીષ કાનસલ મી૦ ૯૮ કેહેછે કે ૧૮૫૧ મા જ્યારથી ગુલામી ધધો બધ કરવામા આવ્યો ત્યારથી તે આજસુધી બ્રાઝીલમા મજુરો દર વરસ ૭૦૦૦ ઘટતા ચાલ્યાછે ખાડનો પાક કમતી થાઈ ગયો તે ઉપરથી પણ એમજ માનમ પડેછે ૧૮૬૨—૬૩ મા સગળી પેદાએશ ૧૪૫૦૦૦ ટનની હતી ૧૮૬૮—૬૯ મા તે ઘટીને ૧૨૪૦૦૦ ટનની થાઈ ગઇ

૧૮૬૫ થી બ્રીટનમા આવતા અમેરીકન માલને તથા હિંદુસ્તાનથી આવતા માલને સરખાવી જોઇએ અગાઉની માફક ૪૦૦ રતલની ગાસડી સમજવી

	અમેરીકા.	હિંદુસ્થાન.
૧૮૬૬	૧૨૮૨૦૦૦	૧૧૧૯૦૦૦
૧૮૬૭	૧૩૬૧૦૦૦	૧૩૫૦૦૦૦
૧૮૬૮	૧૩૫૦૦૦૦	૧૩૭૦૦૦૦

અમેરીકામા ઉપજ ગુલામોની મજુરી ઉપર કેટલો આધાર રાખેછે તે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી માલમ પડશે. યુનાઇટેડ સ્ટેટમમા નીચે પ્રમાણે પાક થયો હતો.

	ગાંસડી.
૧૮૫૯ થી ૧૮૬૦ સુધી	૪૬૬૯૭૭૦
૧૮૬૦ થી ૧૮૬૧ સુધી	૩૬૫૬૦૮૬
૧૮૬૧ થી ૧૮૬૨ સુધી	૪૮૦૦૦૦૦
૧૮૬૨ થી ૧૮૬૩ સુધી	૧૫૦૦૦૦૦
૧૮૬૩ થી ૧૮૬૪ સુધી	૫૦૦૦૦૦
૧૮૬૪ થી ૧૮૬૫ સુધી	૩૦૦૦૦૦
૧૮૬૫ થી ૧૮૬૬ સુધી	૨૧૫૪૪૭૬
૧૮૬૬ થી ૧૮૬૭ સુધી	૧૯૫૧૯૮૮

૧૮૬૭ થી ૧૮૬૮
૧૮૬૮ થી ૧૮૬૯
૧૮૬૯ થી ૧૮૭૦
} પાક વધીને ૨૧૦૦૦૦૦ ગાંસડીઓ ઉપરથી ૨૩૦૦૦૦૦ અથવા ૨૪૦૦૦૦૦ ગાંસડીઓ ઉપર આવ્યોછે પણ અમેરીકન વેપારીઓની ગણત્રી પ્રમાણે ૨૫૦૦૦૦૦ ગાંસડી સુધી આવ્યો નથી.

અમેરીકાની લડાઈ પછી ત્યાં બનેલા ફેરફારો અને રાજદ્વારી હાલત ધ્યાનમા લેતાં હવે પછીનો તેના રૂના પાકનો હસાબ સાધારણ ગણત્રી ઉપર રહેલોછે. એ બાબદ ઉપર કેસેલાએ ઘણુ વાજબી વીચાર આપ્યાછે તે વાંચવાની દરેક વેપારીને ભલામણ કરશું. તેણે કરેલી ગણત્રીઓ પછવાડેથી લગભગ ખરી પડીછે. જ્યાંસુધી આપણે ફેરવાયલી હાલતોને ધ્યાનમા આણશું નહી અને તે ફેરફારથી ભવીષ્ય ઉપર થતી અસરને ગણત્રીમાં લઈશું નહી યાને જ્યાંસુધી આપણી નજર આગલ બનેલી તવારીખને સ્વીકારશું નહી ત્યાં સુધી આપણા હસાબોમા ભુલ પડવાની. પેહલ વેહલાં તો આ સાચી વાતોનેજ આપણા ટેકા તરીકે લઈએ. પેહલું ગુલામગીરીની મજુરી હવે મલનાર નથી. ગોરા મજુરોની અછતછે અને તેઓ થોડા મળેછે. કારણ કે પશ્ચીમ તરફની આબોહવા યુરોપ્યનોને વધારે માફક આવવાથી તેઓ તે તરફ ધસડાઈ જાયછે. ખરી વાતછે કે ખેતીવાડીની સુધરેલી રીતિઓ, ખાતરનો વધારે ઉપયોગ અને હાથના બળને બદલે સાંચાકામ ઘણેક ઠેકાણે લગાડવામા આ-

વ્યુંછે, અને તેથી કરી દર એકરે પાકના પ્રમાણમા લગાર વધારો થયોછે અને પુર્વ તરફથી ચીનાઓ અને બીજા મજુરોને લાવવાની મેહનત થાયછે તે જોકે ફતેહમંદ થાઈ નથી તોયે આજસુધી વપરાતી આવેલી મજુરી કરતા તે મજુરીબી મોંઘી પડેછે. આ સગળી બાબદોનેબી પડતી નાખ્યે અને અમેરીકામા પાક વધવાની વાતનેબી કબુલ રાખ્યે તોયે આપણે ભુલી જવું ન જોઇએ કે ત્યાંના સગળા કારખાનાઓ ત્યાંની ઉત્પતીનો ત્રીજો ભાગ ઉપયોગમા આણેછે. મુખ્ય કરી આ વાત ન્યુ ઇંગલાંડના સંસ્થાનની ફાકટરીઓને લાગુ પડેછે જે આ સદીથી ચાલુ થાયછે: પણ હમણા આપણને ખબર મળીછે કે ત્યાના ઉત્તર તરફના વ્યપારીઓ રૂ પેદા કરનારા ત્યાંના પ્રાંતોમા કારખાનાઓ લાગુ કરવાની તજવીજમાછે. કેટલાક કારખાનાઓ વરજીનીઆ અને કેરોલાઇનાસમા ફતેહમ દીથી ચાલુ થયાછે. વળી બીજુ એકે થોડુંક ઉપર બાહાર જતા રૂ ઉપર જગાત નાખવાની તજવીજ થાઇ હતી અને તે પાર પડે હેવી હતી. તેની મતલબ એજ કે દેશમા ઉગેલો રૂ બાહાર જવા કરતા ત્યાજ કામમા આવે. આ સગળી બીનાઓ હુ જાહેર કરૂછુ તેની મતલબ એજ કે એકબારગી વધતો પાકબી કબુલ કરયે, તોયે આપણને માનવાને કારણછે કે એટલા વધારાથી અમેરીકાની પોતાની ગરજ પુરી પડનાર નથી અને થોડો ઘણો બાહાર મોકલવા માટે ફાજલ પડશે તે ઘણો સુજવી રેહશે. હુ ધારૂછુ કે આ સગળુ દેખાડી આપશે કે પૃથ્વિમા રૂ પુરો પાડવા માટે અમેરીકા જે એક વેળા મુખ્ય દેશ ગણાતુ હતુ તે હાલતપર તે કદી પાછુ આવનાર નથી.

હિંદુસ્તાન.

અમેરીકાની લડાઇથી હિંદુસ્તાનના રૂના વ્યપારુ ઉપર શુ અસર થાઈ તે આપણે તપાસ્યે. પેહલુ તો જમીનના વિસ્તારની બાબદમા અને બીજુતો પાકની બાબદમા. એ બાબે મી૦ રીવેટ કારનાકે આપેલો લાંબો અને સંપુર્ણ હેવાલ ઘણી સારી સમજણ આપેછે. તે ઉપરથી આપણને માલમ પડેછે કે ૧૮૬૧—૬૨ મા નાગપોર, જબલપોર, નરબદા અને મધ્ય પ્રાંતોના ચાર ઉત્તરના ભાગોમા સરાસરી જમીન ૩૭૫૬૨૩ એડાતી હતી પણ ૧૮૬૮—૬૯ મા તે વધીને ૭૫૦૮૭૫ એકર થાઈ અને એ તથા બીરારમા એડાતી જગા મળીને ૨૦ લાખ એકર જમીન એડવામા આવેછે. હવે સવાલ એ ઉઠેછે કે એમા વધારો થવાની કાઈ પણ આશાછે? મી૦ કારનાકના વિચાર પ્રમાણે હવે બીરારસમા જાહાજુ વધ હેવું નથી. જોકે જમીનના વિસ્તારમા વધે નહી તોયે સારા બી વાપરીઆથી અને સુધરેલા ઓજારો કામમા આણ્યાથી ઘણો ફેર પડી શકે.

મધ્ય પ્રાંતોમા ખંડણી રાજયો સાથે ગણતા સગળી મળી સરાસરી એડણી

૧૫૫૩૬૯૧૬ એકરની થાયછે અને નહી ખેડાતી પણ કામમા આવી શકે હેવી ૧૯૯૭૫૪૫૨ એકરછે તથા જંગલ અને બાતલ જગા ૧૮૯૩૮૮૬૬ એકરછે.

ત્યારે હિંદુસ્તાનમા રૂનો પાક વધારવાનું માહાભારત મથક હઈઆછે. હિંદુસ્તાનનો છુપો ખજાનો જે કેહવાયછે તે પડી રહેલી ખેડવા લાયક ૭ ક્રોડ એકર જમીનમાછે. જે મધ્ય પ્રાંત માહેની જગા કોઈ દાહાડેપણ રૂના પાક સારૂ કામમા આવવાની.

મધ્ય પ્રાંતોમાથી ૧૮૬૧ મા ૩૬૨૫૦ ગાસડીઓ નીકળી હતી તે ૧૮૬૮—૬૯ મા વધી વધીને ૫૪૦૦૦ થઈ. ૧૮૬૦ મા હિંદુસ્તાનથી સઘળો મળી ફક્ત ઇંગલાંડ ખાતે ૪૨૨૦૦૦ ગાસડી મોકલવામા આવ્યો હતો ત્યાર પછી ૧૮૬૮ મા ૧૩૭૦૦૦૦ ગાસડી થઈ હતી અમેરીકા જે એક વેળા સઘળો રૂનો ૮૨॥ ટકા ભાગ પુરો પાડતું હતું તે ઘટીને મેહેકડે ૭ ટકા પુરૂ પાડવા લાગ્યું અને હિંદુસ્તાન જે ૧૨॥ ટકા ભરતું હતું તે હાલ ખાસ્સા ૭૧ ટકા માલ ભરેછે. તે ઉપ્રાંત યુરોપના કારખાનાઓમા ખપતા રૂનો ૩૬ ટકા ભાગ હિંદુસ્તાન પુરો પાડેછે.

ત્રણેક ઇલાકાઓ મધે મદ્રાસ માટે હેવું માલમ પડેછે કે બલારી, મદ્રસોર, સાલેમ વગરેમાથી દર વરસે ૨ થી ૬ડી લાખ સુધી ગાસડીઓ તઈઆર થાયછે. નીત્રામના સુનકમાથી ૧૫ દાહાડે આસરે ૬૦૦૦૦ ગાસડી થાયછે અને ટીનેવલીની પડોસમા આસરે ૮૦૦૦૦ થતી હશે. આ ઉપરથી માલમ પડેછે કે આખા મદ્રાસ ઇલાકામા સાહાડા ત્રણ લાખ ગાસડીઓની પેદાશ થશે. એ ઉપરાંત એ ઇલાકામા ઘણી જગા પડતછે જેને જો મોટા શેહેરો સાથ સંબંધમા લાવી ખેડવામા આવે અને નેહરો વગરેના બાંધકામ થાયતો રૂનો પાક કરવાને શક્તિવાન થાય

હવે બંગાલ તરફ જોતા આપણી ખાત્રી થાયછે કે હિંદુસ્તાનના અથવા પૃથ્વિના કોઈપણ દેશમા રૂ થાયછે તે જાતનો અને તેવીજ કીસમનો રૂ પેદા કરવાને બંગાલ ઇલાકાની જમીન લાયકછે. પણ સતાવાળાઓએ અથવા જે એોને જમીનને ફળવંત કરવામા લાભછે તેઓએ આ ઉપર જોહાજુ ધ્યાન આપેલું લાગતું નથી ઘણેકરી માહારી મતલબ ઢકાણું બંગાલ વિષે બોલવા નીછે માહારા એક શાહાસીક મીત્ર મી૦ સ્કિનરે સુંદરબંદમા રૂ ઉગાડવાને ૧૮૬૨ મા તજવીજ કરી હતી અને તે માટે વેસ્ટ ઇંડીસમાથી એક અનુભવ વાળા પાક કરનારને બોલાવ્યો હતો અને તે ૬૦ એકરે પુરતો રૂ ઉગાડવામા ફતેહ પામ્યો હતો પણ તે મરણ પામવાથી અને બીજા કારણોથી આ મેહેણી ચાલુ રહી ન હતી, અને તે પછીથી દેશીઓ શીવાય બીજું કોઈ રૂ ઉગાડતું નથી.

મુંબઈની આસેપાસેના દેશોમા ૧૧ લાખ ગાસડી વર્ષ દાહાડે થાયછે.

વાવ્યપ્રુણાના પ્રાંતોમાથી બંગાલની મારફતે ૪ લાખ ગાસડી જાયછે અને સગળા રૂમાથી ૩/૪ ભાગ ગ્રેટ બ્રિટન ખાતે, બાકીનો ચીન, ફ્રાંસ અને યુરોપના બીજા દેશો ખાતે જાયછે રૂના પાક ઉપર ધ્યાન આપવાને સરકારે એક મુકરર અમલદાર નેમ્યોછે એ હિંદુસ્તાનનાં લાભમા પસંદ કરવા જોગછે.

ભવિષ્યની વકી.

હિંદુસ્તાનના પરગણાઓમા હાલી રૂ પેદા કરનારી શકતીનુ આપણને ગ્નાન મલ્યાથી હવે એ વ્યપાર વિષે આપણે ઘણી મોતેબર વકી રાખી શકયે છેએ મધ્ય હિંદુસ્તાનનો સડકનો નકસો જોતા તુરત માલમ પડશે કે જે પ્રાંતો જેમ સડકના વ્યવહારથી નજદીક જોડાયનાછે તેમ ત્યાંનો વ્યપાર વધારે ખીલ્યોછે. ખામગામ, આકોટ, ઉમરાવતી, દીઓની, હીગનઘાટ વગરે જી. આઈ પી સડકની ઘણી નજદીક આવેલાછે. એજ બાબ્દ વિષે મી૦ રીવેટ કારનાક કેહેછે કે “જયા જયા રૂની કાળી જમીન અને સડકછે ત્યા મોટા ભાવ રેહેછે અને ખેડણી કરવામા આવેછે ટુંકમા સડક ન દાખલ થવાથી રૂ ઉગાડવાની બુજ ખેડુતો સહમજવા લાગ્યાછે વળી સારી સવાથી આપણા જણવામા આવ્યુંછે કે કેટલાંક હજુ બીજા પરગણાઓછે જેમા કપાસ વાવવામા આવેછે એટલુજ નહી, પણ સેહેકડો ગાઉ જમીન વગર ખેડવે પડીછે જે કામમા આવી શકે પણ ત્યા વસ્તી જાહાજી નથી વ્યપાર નબળોછે અને જે થોડી ઘણી ખેતી થાયછે તે અનાજનીછે રૂની પેદાએશ વધારવામા હાલ મોટી અડચણ લોકોની તાણ અને પૈસાની તાણછે મોટી જમીનના ભાગ કરી તે ઉપર કામ ચલાવવાને વધારે માણસો જોઇએ, અને તેમાથી પુરતો પાક ઉપજાવવાને વધારે નાણું જોઇએ

આ ટીકા ઓછા વધતા હિંદુસ્તાનના સગળા રૂના પાક વાળા પરગણાઓ ઉપર લાગુ પડેછે, અને રૂ ઉત્પન્ન કરનારા દેશોમા તેને ચડતુ કરવાને બીજા દેશોને જે ઉપાયો અને સગવડ મલીછે તેવી હિંદુસ્તાનનેબી પણ કરી આપવી જોઇએ ખરેખર, લાવવા લઇ જવાની ત્યાની અડચણ ખેતીની રીત કપાસની જાત, વગરે જોતા હિંદુસ્તાન જે રૂ પેદા કરવામા ફતેહ પામ્યુ છે તે જાણવા જોગછે ઉપનાજ રીપોર્ટમા મધ્ય હિંદુસ્તાનમા વપરાતા ખેતીના ઓજારો વિષે કેહેછે કે “માહારી ખાત્રીછે કે જે કોઇ આ બાબદ તપાસશે તેઓને માલમ પડશે કે ત્યા કેવુ હલકી કીસમનુ પત્રકામ ના ઓજારો કામમા આવેછે ખેતીને માટે ઢોરો ઘણા થોડા મલી આવેછે ઘણાક પરગણાઓમા એક બળદની જોડી અને એક હોલ ઉપર ૨૪ એકર જમીનનુ કામ લીધામા આવેછે જયા આ પ્રમાણે ખામી હોય ત્યારે ઉંડી ખોદવાની અને બાજો સુધારો કરવાની વાત બની શકતી નથી કારણ કે એક બળદની જોડી વાળા ખેડુતને ૨૪ એકર જમીન ઉપર કામ લેવુછે માટે રૂની કાળી જમીન ઉપર ઉંડુ

ઓઢવાની તજવીજ કરવા કરતા ઉપર ઉપરથી હનુ હોન ફેરવી જાય તેમા નવાઈ નથી. એજ કારણને લીધે જમીનમા ખાતર બરાબર પુરાઈ શકાતુ નથી, કારણ કે સારા ખેતીવાળા પરગણાઓમા જયા ખાતર મળતુ નથી અને બાળવાના ઈંધણને માટે જગલી ઝાડા વગેરે મળી આવતા નથી ત્યારે તેઓ છાણા વાપરેછે માટે અત્રે જણાવવુ જોઈએ કે હિંદુસ્તાનની એક બીજી અડચણ યુરોપના બજાર સાથ વ્યવહાર રાખવાની તેઓને મુશકેલીછે. એ આ દેશના તેમા મુખ્ય કરી મેન્ચેસ્ટરના સાહસીક વેપારીઓએ જાણવુ જોઈએ હવે પછીથી હિંદુસ્તાનના રૂનો ખપ મેન્ચેસ્ટર યા બીજા ગ્રેટ બ્રિટનના કારખાના વાળા શેહેરમા થવાનો સુએઝની નેહરથી આ વ્યપારને જે ટેકો મળનારછે તે અત્યારથીજ જણાઈ ચુકોછે, અને હવે થોડીજ મુદતમા આખા યુરોપ સાથ હિંદુસ્તાન સનગ વ્યપાર ચલાવશે.

કેટલાક ફ્રેંચ અને જરમન કારખાનાઓમા કેટલાક વર્ષ થયા હિંદુસ્તાનના ટુંકા તાણા વાળા રૂનુ કામ ચલાવવાને યોગ્ય યંત્રકામ દાખલ કરવામા આવ્યુછે તે રૂ ધગનાડની મારફતે મુખ્ય કરી ત્યા જાયછે, અને જ્યારે અમેરીકાથી રૂ આવતો બંધ પડયો ત્યારે ઉપલા દેશોએ પોતાના સાચા બદલી નાખ્યાછે. એ પ્રમાણે જોતા હિંદુસ્તાનની પેદાશ જાતીછે અને બાહેર ફેલાવો પામતી જાયછે પણ બીજા હાથ ઉપર રૂશીઆમા જે યંત્રકામ વપરાયછે તેમા ઉંચા કીસમનો રૂ જોઈએછે માટે જયારે ફ્રેંચ કારખાના વાળાઓ પોતાના ખરને માટે ઉમરાઓતી અને બીજો રૂ જડપમા લઈ લેયછે તેમ રૂશીઆને માટે ખરીદી કરનારાઓ હીંગનઘાટ અને ધારવાડનો લાબા તાણા વાળો રૂ પસંદ કરેછે જે એ હાલ અમેરીકન કપાસમાથી ઉગાડેલોછે સ્વીટઝરલાડના પુષ્કળ કારખાનાઓમા અને ઉત્તર જરમનીમા તથા વિએનાની આસપાસ જે હાલ મોટા કારખાનાઓ ઉભા થયાછે ત્યા અને ઈટાલી તથા સ્પેનમા વળી હિંદુસ્તાનનો રૂ સારીપેઠે જણાયલોછે અને તે કાંઈ હલકો ગણાતો નથી હિંદુસ્તાનથી યુરોપ ખાતે ઓવરલાંડ યાને મીસરની મારફતે જે માલ જાયછે તેમા ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૯ ની અધવચ સુધી ફકત ૧ વર્ષ સીવાય ખાસો ઘણો વધારો થતો આવ્યોછે કારણ કે ૧૮૬૫ મા એ મારગે ૨૧૯૮ ગાસડીઓ ગઈ હતી. પણ ૧૮૬૯ ના ૭ માસમા ૩૫૨૯૧ થઈ. તેમજ ઇંગલાંડ ખાતે ૧૮૬૫ મા ૪૩૫૩૧ ગાસડી અને ૧૮૬૯ ના પેહલા ૭ માસમા ૧૦૨૩૨૫ ગાસડી ગઈ હતી યાને ગમે હેયા મોગ અને અગગાત કરનાર દરજાતા સઘળી મળી ૪૬૩૯૦૦ ગાસડીઓ એ મારગે ગઈ હતી

અમેરીકાની લડાઈથી હવે હિંદુસ્તાન સીવાય બીજા રૂ પેદા કરનારા દેશોમા શુ થયુ તે જોઈએ ૧૮૬૦ ના વર્ષમા બ્રાઝીલ ખાતેથી ઇંગ્લાડ મધે ૪૧૦૦૦ ગાસડી મીસરથી, ૧૨૫૦૦૦ ગાસડી ટરકી, વેસ્ટ ઇંડીઝ અને

બીજા ઠેકાણોઓથી ૭૦૦૦ ગાસડી અને હિંદુસ્તાન ખાતેથી ૪૨૨૦૦૦ તથા અમેરીકાથી ૨૮૩૮૦૦૦ ગાસડી તેજ વર્ષમા આવી હતી. ૧૮૬૧ મા ટરકી સીવાય પેહલા આપેના દેશોની આવક બેશી ગઈ. ૧૮૬૨ મા બ્રાઝીલ ને આગળ પડી અને ૬૦૦૦૦ ગાસડી ઉભી કીધી અને ૧૮૬૮ મા વધી ૨૫૦૦૦૦ ગાસડીપર ચાલ્યુ. મીસરની પેદાએશ ઘણી જાણવા જોગ વધી ન હતી. ફકત ૬ અથવા ૭ વરસમા બમણી થાઇ ગઈ. ટરકી અને વેસ્ટ ઇંડીઝની આવકનો ધડો ન હતો. ૧૮૬૫ મા ૭૦૦૦ થી વધીને ૧૫૧૦૦૦ થાઈ ગયા અને વળી ૧૮૬૮ મા ૮૦૦૦૦ નો આકડો આવ્યો. એ સગળાનો હસાબ સેહેકડે ટકા ઉપર આપ્યાથી વધારે સેહેલુ પડશે. ૧૮૬૮ મા બ્રિટન ખાતે આવેલી સઘળી ગાસડીઓમા (૩૨૮૬૦૦૦) અમેરીકાએ ૪૧ ટકા, હિંદુસ્તાને ૪૧ ટકા, બરાઝીલે ૭॥ ટકા, મીસરે ૭ ટકા, ટરકી વેસ્ટ ઇંડીઝ અને બીજાઓએ ૨॥ ટકા બપ પુરો પાડયો હતો અને ટરકી, મીસર, વેસ્ટ ઇંડીઝ વગરે સઘળાઓએ સાથે મળીને હિંદુસ્તાન એબનાના કરતા હડધા માલબી મોકલ્યો ન હતો.

રૂ ઉગાડવાની અને બાહાર મોકલવાની હાલની હિંદુસ્તાનની શકતી કેવીછે અને કેવી હાલતમાથી આ હાલતમા આવ્યોછે તે બાબે વિચાર કર્યા પછી હવે તેમા સુધારો કેમ થાય તેની થોડીક સુચના કરવાની રજા લઉછુ અને અગાઉથીજ જણાઉછુ કે ઘણાક વર્ષો અગાઉ અમેરીકાની લડાઇ ઉઠી તે વેળાએ જે વિચારો મે આપ્યા હતા તેજ વિચારો હુ ફરીથી કહી સંભળાનીશ તે વેળાએ રૂની તપાસ રાખવા માટે સરકારી કમીશનર મી૦ સાનડરસ હતો પણ પછવાડેથી સરકારે મી૦ રીવેટ કારનાકને મધ્ય પ્રાંતો અને બીરારસનો કમીશનર ઠરાવ્યો અને હુ રજા માગી જણાઉછુ કે આપણા લાયકી વાળા અધ્યક્ષે પણ સુબઇ ઇલાકામા રૂની પેદાએશ અને વ્યપાર વધારવાને કાઇ બાકી રાખ્યુ ન હતુ. આ બાબદમા ઘણી મેહનત થાઇછે પણ હજુ વધારે થાઇ શકતે અને આ પણી મતલબ વધારવાને હજુ ઘણુ કરવાનુ બાકીછે, કારણ કે મધ્ય પ્રાંતો, બીરારસ અને મુબઇ સીવાય સરકારે બીજા કસા ઉપર ધ્યાન આપ્યુ નથી. સાભળવા પ્રમાણે ખેતીવાડી અને વ્યપારને માટે સરકારે એક ખાતુ જુદુ કાહાડયુ છે, આ વાત જો ખરી હોયતો બેશક ફાયદો થાય. એ ખાતાના અમલદારોને અથવા ઉપરીઓને એકક બબે વર્ષ અમેરીકા મોકલ્યા હોયતો બહુ સારૂ, કેમકે ત્યા જઈ ત્યાની રૂ ઉગાડવાની યુક્તિ વગરે જોઈ આવવાને બને. લંબાણ કરવાને બદલે ટુકમા કહુછુ અને મે સત્તાવાળાઓને પણ અગાઉ એમજ કહ્યુ હતુ કે જો હિંદુસ્તાનમા પેદાએશ અને ઉત્પતી વધારવી જ હોયતો અગત્યનુંછે કે ત્યા ખેતીવાડી સુધારવાને તથા તે ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક ખાતુ કાહાડવુ. મધ્ય પ્રાંતો અને બીરારસમા રૂનુ ખાતુંછે

વામા આવેછે કે જો આપણે રૂનો પાક વળી અતીઘણો અનાવ્યે તો બીજા પાક અને મુખ્ય કરી ખોરાકી ઓછી થાઈ જાય. મીસરમા એ પ્રમાણે બન ચુકે પણ તેનો ઉપાય એજ કે નવી જગાઓને ખેતીમા લેવી. કેટલીક જગ્યા એવીછે કે જે રૂ સીવાય બીજું કાંઈ ઉગાડી શકેજ નહી. વળી રૂની ખેતીવા ડીથી ખેતીનુ કામ ઘણુ સુધરેછે અને તેથી સગળી જાતની ખેતીવાડીમા સુધારો થાયછે. પણ આ સગળામાથી સાર એ નિકળેછે કે સરકારે પોતે યોગ્ય મદદ આપવી. ખેતીવાડીના સાધનો સમારવાનુ કામ સરકારનાજ હા થમાછે કોઈબી ખેડુત સડકો અથવા રસ્તા પોતાની પડોશમા શી રીતે બાધી શકે, દુરનુ કોઈબી બાર શી રીતે ઉઘાડી શકે અથવા દુરની નદીનુ પાણી પોતાના ખેતરમા શી રીતે લાવી શકે? એ કામો ફકત સરકારથીજ થાઈ શકે અને હેવા કામો માટે જો સરકારની સાહાતા ન મળેતો થાપણ વાળો વેપારી અથવા રૂ ઉગાડનાર ખેડુત પોતાનુ કામ પુરતી રીતે કરી શકે નહી. પણ નિબંધ વાચનાર ગૃહસ્થ પ્રશ્ન કરેછે કે નાણું કયાથી લાવવુ. નાણાનો મોટો ભાગતો વ્યપારી પાસેથી મળે અને બીજો મોટો ભાગ માતબર પ્રજા પાસેથી મળી આવે, માટે બાકા ભાગની વાતતો એજછે કે હેવા હેવા સવાલોને હિંદુસ્તાન અને બીજા દેશોમા મેહસુલ ખાતા સાથ ભેળી નાખવામા આવેછે દેશ સુધારા કરતા મેહસુલને વધારે અગત્યની ગણી આગળ પાડવામા આવેછે. એ બાબદ ગાડાની આગળ ઘોડો જોડવા જેવીછે પણ કમનસીબે આપણા પાસે ઘોડોજ નથી ખરચ કેમ કરવો અને પૈસા કેમ વેરવા તે બાબે તીજોરી ખાતાનો પ્રધાનછે પણ હિંદુસ્તાનની ઉત્પતી વધારવા માટે કોઈ પ્રધાન અથવા ખાતુ નથી એઓને માથે કોઇ ખાતુ ન મળે. આપણી પેદાએશ સુધારવા માટે કોઈ ભોમીઓ નથી અને ફકત કર ઉઘડાવનારાઓ વચે આવી આપણા વધારાનો અટકાવ કરેછે.

મી૦ ડબલ્યુ ટેલર—મી૦ ફિટ્ઝવિલ્યમે પોતાના કિમતી અને અગત્યના નિબંધમા જે આકડાઓ અને ગણત્રીઓ આપીછે તેઓ ઉપર ટીકા કરવાને માહારામા કાબ શકતી નથી. તેમજ અમેરીકા અને મીસર, હિંદુસ્તાન સાથ સરસાઈમા આવી શકે કે નહી તે હુ કહી શકતો નથી પણ આ નિબંધ માહેની એક ચોકશ બાબદ ઉપર હુ વધારે ભરૂસાથી બોલી શકુછુ હુ જે બાબદ કેહવા માગુછુ તે એકે હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગ ઉપર સરકારનુ ખેતી વાડીને લગતુ ઉપરીપણુ જોઇએ મારી વધારે ભરૂસાથી બોલવાની મતલબ એછે કે ૧૨ વર્ષ અગાઉ હિંદુસ્તાનનો એક ઘણો અગત્યનો અને દ્રવ્યવાન ભાગ માહારા તાબામા હતો ત્યારે એઓજ સુચના મે ઉભી કરી અમલમા આણેલી હતી તે સુચના તે વેળા બાગી પડી હતી પણ તે બાબે દસ્તાવેજો ઉપર લેખ લખાઈ રહેલાછે અને તે મી૦ ફિટ્ઝવિલ્યમની સુચનાને મળતા

આવેછે. રૂનેતો હું હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની આબાદીની નિશાન ગણુંછું. અને તે નાહાના કપાસીઆં ઉપર ઘણો ભરૂસોછે કારણ કે આખી પૃથ્વિને રૂ જોઇએછે. હું ધારૂછું કે જેમ રૂનો પાક વધશે તેમ તેનો ખપખી વધશે અને બીજાં દેશોએ સરસાઈ કર્યાથી. હિંદુસ્તાનની સરકાર પોતાના દેશમા પાક વધારવાને મેહનત અને મદદ કરશે. ખેતીવાડીનું એક ખાતું જુદું સ્થાપવાની અગત અને વાંધો ફક્ત એકજ બાબદ ઉપર ટકી રહેોછે તે એમ કે કેટલાક (જેઓને વાંધાખોર હું કેહતો નથી) અસલી વિચારના પુરૂષોછે તેઓ એવું માનેછે કે જ્યારે દેશીઓ પોતાની રસાલ જમીન ઉપર પોતાના નાહાના બલદ સાથ ઉપર ઉપરથી ખેડી અને પોતાના હાથમાંથી વેરેલા બીઆં જેમતા તેમ પડવા દઈ ઈશ્વર કૃપાથી સારો પાક મેલવી શકેછે ત્યારે ઇંગલાંડના સુધરેલાં ઓજારો તેઓને આપવાં એ વ્યર્થછે. હું કહુંછું કે ખેતીવાડીને અટકાવ કરનારૂં અને હિંદુસ્તાનને ધોકો પોહોચાડનારૂં અનુમાન આથી બીજું એકે ન હશે. હિંદુસ્તાનના ઇતીહાસનો જોસ ભર્યો સમય હવે વહી ગયોછે, લડાઇઓ બંધ પડીછે અને રાજદ્વારી ખટપટો તથા બળવાઓ હવે સંભલાતા નથી ત્યારે એ દેશની ઉત્પતી સુધારવાને અને વધારવાને હવે સરકારની ફરજછે એમ કેહવામા કાંઈબી વાંધો નથી. બેશક આ ઉપ્રાત આપણને બીજી ફરજ અદા કરવીછે તે ત્યાંના લોકોને કેળવણી આપવાનીછે. આપણે નાણાવટીની નજરે અને હિંદુસ્તાનના ખજાનચી તરીકે ત્યાંની નાણા સંબંધી હાલત તપાશવે તો આપણી ખાત્રી થશે કે તે દેશની છુપી દોલત અને અખુટ ભંડારને બાહેર આણી સુધારવાથીજ ભવિષ્યમા હિંદુસ્તાનની આબાદી વધશે. કારણ વ્યપારથી વ્યપારીનેજ ફાયદો થતો નથી પણ આખાં દેશની જાહોજલાલી વધેછે. આપણી રાજદ્વારી કોશેસ ગમે હેવીબી નબલી હોય તોય તેનું પરીણામ શું નિપજ્યુંછે. હિંદુસ્તાન અને ઇંગલાંડ વધારે સંબંધમા આવ્યુંછે. આપણી હજુર એક દેશ પડેલુંછે તેમાથી આપણે ઘણું શીખવી લીધું અને જ્યાંસુધી આપણા હુનર અને સુધારાથી તેને પાછું ભરશું નહી ત્યાંસુધી વધુ આપણાથી શીખવી શકાવાનું નથી. પણ આપણા તરફની કળા કૌશલ્યા ત્યાં લાગુ કરતાં ઘણી મતફેરની અડચણ પડેછે. હિંદુસતાનના કેટલાક અનુભવ વાળાઓને મોહોડે મેં સાંભલ્યુંછે કે દેશી ખેડુત ઇંગલાંડના સર્વથી સરસ ખેડુત કરતાં વધારે ખેતીવાડીમા સમજેછે માટે ઇંગલાંડની સુધરેલી રીતિઓ હિંદુસ્તાનમા દાખલ કીધાથી સુધારાને બદલે ઓર બગાડો થશે. આપણે માથે નાણાની તંગી સાલેછે. ખરીખની નેહસુલ બરાબર થતી નથી. જાહેર બાંધકામનો બોજો મોટો વધતો જાયછે અને તોપે વધારે સડકો, વધારે નેહરો, વધારે સારા રસ્તાઓ ઉપર આખાં હિંદુસ્તાનના ભલાની આધારછે. માટે તે નાણું પેદા કરવાને ત્યાંની તસુએ તસુ જમીનને

ઉપનપાધન કરવી જોઇએ, અને એટલા માટે મી૦ ફિટઝવિલ્યમે જે ચરચા ઉઠાવીછે તેવી બીજી થોડીજ હશે અને એથી વધારે અગત્યની બાબદ સભા વાળાઓ આગળ ધરી તે ઉપર વાદવિવાદ ચલાવી તથા તેના ફાયદા દેખાડી તથા તે વિષે મતો મેળવી પાર પાડવાને આપણી આસોસીએશનની પાસે થોડીજ બાબદ હશે જે પાર પડવાથી ઇશ્વરે આપણા હસ્તકમા આપેના મુલકનુ ભાગ્ય ઉઘડવા માડશે.

મી૦ સ્પેનસર પ્રાઈસ—જ્યારેથી હિંદુસ્તાનની બાબદની તકરાર થા યછે, જ્યારેથી ત્યાની ગરજોની વાત નીકળેછે અને જાહેર બાધકામ અથવા રૂના વ્યપારની બાબદ છેડાયછે ત્યારે એકની એક વાત આવેછે કે સરકારનો વાકછે અને તેઓ જોઈતી મદદ આપતી નથી. આસરે એક વર્ષ ઉપર આજ બાબદ ઉપર આજ દીવાનખાનામા તકરાર થાઈ હતી જે વેળાએ સર આર્થર મેઝલી એક કાચના ઢાકણમા પોતે માનચેસ્ટરમા ઉગાડેલો રૂનો નમુનો દેખાડવા આણયો હતો આ જોઇ સર્વે અચરત થયા હતા અને તે કેમ ઉગાડયો તે પુછવા માટે તેને કટાક્ષ આપ્યો હતો. તેણે જણાવ્યુ કે રૂના જથ્થા કરતા તેની જાત સુધરે અને તે ઉંચી કીમતનો થાયતો વધારે સારૂ અને હિંદુસ્તાનનો રૂ સુધરી શકે હેવુછે તે એટના સુધી કે માનચેસ્ટરને ધીરજ આવે અને જોઇએ તો અમેરીકામા આવતે વર્ષ લડાઈ ચાલે તોપણ તેની દરકાર ન રેહ અમેરીકાથી રૂની આવકનો આધાર ત્યાની મજુરી ઉપરછે અને જો હાલ ત્યાની આવક વધતી હોયતો સમજવુ કે ત્યાના લોકોએ પોતાની જાતી ઉનટથી અને ધીરજથી ગુનામી ધંધો નીકળી જવાથી થયલી અડચણનો ઉપાય કરવા માડયોછે ઘણાક માસ અગાઉ કેહવામા આવતુ હતુ કે દક્ષીણ અમેરીકામા રૂ ઉગાડવા માટે એશીઆથી માણસો લઈ જવા પડશે અને સાન ફ્રાનસીસકોને રસતે અમેરીકામા ચીનાઓને લઈ જવાને સગળી તઈ આરીઓ કરવામા આવી હતી પણ કાંઈ જાહાજ વલ્યુ ન હતુ ચીનાઓ જ્યારે પોતાના કામ ઉપર ધ્યાન આપેછે ત્યારે ઘણુ કરી શકેછે પણ તેઓને કામ કરતા રાખવાની આપદાછે. સર બાર્ટલ ફ્રિયરે જણાવ્યુ કે પંજાબમા એક લાખ ગાસડીની પેદાએશ થાઇ હતી જ્યાં થોડા વર્ષ અગાઉ એકપણ ગાસડી ન હતી હવે જો આ ગાસડી લડાઈને લીધે ચહડતા ભાવ આવા માટેજ ઉગાડી હોયતો સાધારણ વખતમાપણ એટલો રૂ ત્યાથી નીકળી શકે એ પુરવાર થયુ માટે રૂનો પાક વધારવાને માટે સુધરેલી ખેતીવાડીની જરૂરછે અને તે માટે સરકારે જુદુ ખાતુ સ્થાપવુ જોઇએ.

મી૦ વિલ્યમ મેટલાડ—માહારી અગાઉ બોલનારા ગૃહસ્થોના શબ્દો પાછા બોલવા શીવાય માહારા પાસ જાહાજુ બોલવાનુ કાંઈ નથી હુ ધારૂછુ કે ખેતીવાડીનુ જુદુ ખાતુ થવાથી દેશનુ કલ્યાણ થશે હિંદુસ્તાનના

ખેડુતોથી અખ્તરા થાઈ ન શકે કારણ કે જોકે હવડાં હવડાં તેઓની હાલત સુધરતી જાયછે તોએ તે અખતરાઓનો ખરચ ખમી શકવાની તેઓમા શકતી નથી." પણ હું આ આસોસીએશનને ભલામણ કરછું કે તેઓએ સરકારને ચાંપતા ઉપાયો લેવા માટે અરજ કરવી અને તે પણ ઉતાવલેથી કેમકે "જે જલદી આપે તે બમણું આપે." અમેરીકાના પાક વીશે માનચેસ્ટર અને લીવરપુલમા ચાલતા જે વિચારો મી૰ કેસેલ્સે જણાવ્યા તેને હું એકમળતો થાઉંછું કે અમેરીકાની લડાઇને લીધે ત્યાં જે ખરાબી થાઈ હતી તે અજાયબ જેવી જલદીથી આપણા અમેરીકન પીતરાઇઓએ દુર કરીછે અને હજુ દુર કરતા જાયછે અને છેલાં વરસમા વધેલા પાક કરતા આવતે વરસ હજુ વધારે થશે. અમેરીકાના ગમે એટલા મોટા પાક છતાં હિંદુસ્તાનનો રૂ ન ખપશે એવી મને ધાસતી નથી કારણ ઇંગલંડમાજ નહી પણ આખાં યુરોપમા તેનો ખપ વધ્યોછે અને સુએઝની નેહર ઉઘાડ્યાથી વધારે સવલ થયુછે. મુંબઇથી હાલ ઘણાક બારકસો રૂ ભરી તરીએસટ અને બીજાં બારાંઓમા જાયછે તે આપણને માલમછે. અમેરીકાની લડાઇથી હિંદુસ્તાનને વેપારને માટે ખોલ્લું મેદાન મલ્યુંછે અને તેમા તેઓએ સારો ભાગ લીધોછે પણ જેટલો જોઇએ તેટલો નહી. હિંદુસ્તાન અને અમેરીકાને આપણે સરખાવી જોઇએ તો શું માલમ પડેછે ? અમેરીકનો ઘણા ઉપર વાળા અને ચંચળછે તેઓ પાસે જોઇએ એટલી થાપણછે. નદીઓ, સડકો અને વ્યવહારના ભરપુર સાધનોછે. હિંદુસ્તાન કરતાં વળી તેઓ આપણી વધારે નજદીકછે પણ સુએઝની નેહર ઉઘડીઆથી હિંદુસ્તાન વધારે નજદીક આવ્યુંછે.

મી૰ રોલાંડ હામીલટન—હું ધારછું કે રૂની બાબદમા હિંદુસ્તાનને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ સાથ સખ્ત હરીફાઈ કરવી પડશે. આપણા અમેરીકન પીત્રાઇઓની ચાલાકીથી રૂના મોટા પાકની વકીછે અને જોકે ૨૦ વર્ષ અગાઉના ભાવ આપણા જોવામા આવશે તોયે છેલાં પાંચ છ વર્ષના કરતાં આપણે ભાવ વધારે કરી શકશું. પણ જયારે એવુંજ બનનારછે ત્યારે આપણું ઘર તપાસી સઘળી તઇઆરી કરવાની આપણી ફરજછે. આપણાથી બને તે ઉપાયો લગાડી પેદાએશને સોંઘી કરવાની તજવીજ કરવી જોઇએ. આપણા દેશ કરતાં હિંદુસ્તાન જેવાં દેશમા સરકારની મદદ વધારે જોઇએછે, અને તે નાણું આપવામાંજ નહી પણ કંપની સ્થાપવાનું ઉત્તેજન આપવામાછે. નમુનાની વાડીઓ બાબે ભુલ એ થાયછે કે સરકાર ઉપર ટપેથી જોયછે પણ તેઓ ખરેખર સ્થાનપર લઈ એવી વાડીઓ સ્થાપેતો તે દેશમા ખેતીવાડી ખીલી જવાને કાંઈ વિલંબ ન લાગે. આ નમુનાની વાડીઓમા થતાં પરીણામ સઘળા ખેડુતોને માટે ખોલ્લાં મુકવાં જોઇએ. કાંઈ ખાનગી ધણી પોતાના અખ્તરામા ફાવેલો અથવતાં તે પોતાના લાભ તરફ જોય તે બી-

જાને દેખાડે નહી, પણ સરકારી વાડી જાહેર ખરચે અને જાહેરના ફાયદાને માટે ચલાવવાથી સગળાઓને ફાયદો થાય અને તેઓને ઉપયોગી સમજણ મળે.

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—આ બાબદ ઉપર વિચાર કરતા આપણે વાજબીની રાહે સર્વેથી અઘરી બાજુ પકડવી જોઇએ અને એમ સમજીએ કે અમેરીકા રૂનો ઘણો મોટો પાક બાહેર ગવાના કરી શકે. મી૦ ગર્ડટ તરફથી મને છેલો હેવાલ મલ્યોછે તેમા જણાવેછે કે બીજાં પાચ વર્ષમા અમેરીકાનો દર વર્ષે ૫૦ લાખ ગાસડીનો પાક ઉપજાવી શકશે. આ ગણની ખરી પડે કે નહી પણ આપણેતો તે ખરી પડે એમ માની મી૦ ફ્રિઝવિલ્યમે આપેલી સઘળી ઉનટ છતા તઇઆર થાઇ રેહવુ જોઇએ, અને સામા સાથ હરીફાઈ ચલાવવાને શક્તિમાન થવુ જોઇએ. ખેતીવાડીના જુદા ખાતા થવાથી મોટી મતલબતો આ સરશે કે કયા ભાગમા નેહરોના બાધકામો ચલાવવા તેની સમજ પડશે કે જેથી સારો અને સસ્તો રૂ પેદા કરનારી હિંદુસ્તાનની જમીન ઉપયોગમા આવે. જો હેવા કામની અગત્ય સરકાર ખરેખર સમજતી હોય અને તેના પરિણામ જાણતા હોયતો તેઓએ ઉપરાપે કામ કરવાને બદલે તેઓએ એકદમ એક ખાતુ સ્થાપવુ, તેનુ કામ એટલુજ કે તે સરકારને જાહેર કરે કે આ ઠેકાણે નેહરોના કામ ચાલી શકશે અને રૂ સારી રીતે ઉગી મોટો પાક થાઈ શકશે. માટે જો એ કામ હીમ્મતથી અને ખરી કાળજીથી હાથમા લીધામા આવેતો સુએઝની નેહરની મદદથી હિંદુસ્તાન અમેરીકા સાથે હરીફાઈ કા ન ચલાવે? ખરી વાતતો એછે કે આપણને પુરતી માહીતી જોઇએછે અને તે મેલવવા માટે આપણને બરાબર સાધનો જોઇએ. એવુ થવા પછી જોઇએ તો સરકાર અથવા ખાનગી ગૃહસ્થો હિંદુસ્તાનમા મોટી થાપણ લાવે અને દેશની ઉત્પતી વધારવા યુરોપ્યન ઓજારો અને કળાઓ દાખલ કરે કારણ આ જમાનાની સગળી યુક્તીઓ લાગુ કર્યા વગર આપણી મતલબ પાર પડનાર નથી.

મી૦ ફ્રિટઝવિલ્યમ—હુ ઘણોજ ખુશીછુ કે મે જે આશાથી આ નિબંધ વાચ્યો તે આશા પુરેપુરી પાર પડીછે, તે એકે રૂ પકવવાની બાબદમા માહારા જેટનાજ અનુભવ વાળા ગૃહસ્થોના વિચાર માહારા જાણવામા આવ્યાછે અને એજ મતોની મદદથી ત્યાના રૂના પાક વધારવાના ઉપાય લેવાને હુ સરકાર સાથ વગ ચલાવવા માગુછુ. હવે પછી અમેરીકાથી આવતા જથા વિષે મે જે આકડા આપ્યા તે એક ગૃહસ્થ પાસેથી મલ્યાછે અને તે એ બાબે માહીતી આપવાને તદન યોગ્યછે, અને ન્યુયાર્કના દલાલો અથવા લીવરપુલના ગોસ્તાના હવાલા કરતા વધારે ભરોસેદારછે. એટલા માટે હુ માહારા આકડાને વળગી રહુછુ અને ધારૂછુ કે અમેરીકામા ધારવા જેટલો મોટો પાક થવાને હજુ વારછે કારણ કે ગુલામોની મજુરી હવે બંધ પડીછે

અને તેઓ વધારે નફાના બીજા કામો ઉપર રોકાઈ ગયાછે. હું ધારૂછું કે જો પુશ્તા ચીનાઓ તે દેશમા દાખલ કરવામા આવેતો તેઓ ચાલી શકે. થોડાં વર્ષ અગાઉ ચા અને રૂના પાક માટે હિંદુસ્તાનમા ચીનાઓ દાખલ કરવાને મેં સરકારને ભલામણ કરી હતી, પણ કેવા વર્ગને દાખલ કરયે તે ઉપર મોટો આધારછે. તેઓ ખેડુતો હોવા જોઇએ અને જેમ આસટરેલ્યામા અને અમેરીકામા બન્યું તેમ માછીમારો અને બીજાઓ હોવા ન જોઇએ. કેટલાક ચીનાઓ મુંબાઈ આવ્યા હતા પણ તેઓ જુદા ધંધાદારી હોવાથી હું ધારૂછું કે તે મતલબ હાંસલ થાઇ ન હતી. અમેરીકામા જો ધારવા પ્રમાણે પાક વધયે તો ત્યાનો ખપખી વધયે અને તેમખી ન થાય તોએ હિંદુસ્તાનનો યુરોપના બજારમા માલ ખપવાને કાંઇ અડચણ નથી, પણ તે સગળાનો આધાર સરકાર ઉપરછે.

અધ્યક્ષની સુચનાથી મી૰ ફિટઝવિલ્યમનો તેના નિબંધ માટે ઉપકાર માનવામા આવ્યો.

મી૰ કામલસની સુચનાથી સર ચારલસ ટ્રીવરે તથા મી૰ રીચાર્ડે અધ્યક્ષના હોદ્ધા ચાલાકીથી બજાવ્યા તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવામા આવ્યો.

ત્યાર પછી આ આસોસીએશનની સભા ભરવા માટે સોસાઇટી આવ આરટસે પોતાનું મકાન આપ્યુ તે માટે તે મંડલીનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થાઈ.

જાને દેખાડે નહી, પણ સરકારી વાડી જાહેર ખરચે અને જાહેરના ફાયદાને માટે ચલાવવાથી સગળાઓને ફાયદો થાય અને તેઓને ઉપયોગી સમજાણુ મળે

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—આ બાબત ઉપર વિચાર કરતા આપણે વાજબીની રાહે સર્વેથી અઘરી બાજુ પકડી જોઇએ અને એમ સમજીએ કે અમેરીકા રૂનો ઘણો મોટો પાક બાહેર રવાના કરી શકે મી૦ ગઈ તરફથી મને ઉભો હેવાલ મળ્યોછે તેમા જણાવેછે કે બીજા પાચ વર્ષમા અમેરીકનો દર વર્ષે ૫૦ લાખ ગાસડીનો પાક ઉપજાવી શકશે આ ગણત્રી ખરી પડે કે નહી પણ આપણેતો તે ખરી પડે એમ માની મી૦ ફ્રિઝવિલ્યમે આપેલી સગળી ઉતાવળ તઇઆર થાય રેહવુ જોઇએ, અને સામા સાથ હરીફાઈ ચલાવવાને શક્તિમાન થવુ જોઇએ ખેતીવાડીના જુદા ખાતા થવાથી મોટી મતલબતો આ સરશે કે કયા બાગમા નેહરોના બાધકામો ચલાવવા તેની સમજ પડશે કે જેથી સારો અને સસ્તો રૂ પેદા કરનારી હિંદુસ્તાનની જમીન ઉપયોગમા આવે જો હેવા કામની અગત્ય સરકાર ખરેખર સમજતી હોય અને તેના પરિણામ જાણતા હોયતો તેઓએ ઉપરાપે કામ કરવાને બદલે તેઓએ એકદમ એક ખાતુ સ્થાપવુ, તેનુ કામ એવુજ કે તે સરકારને જાહેર કરે કે આ ઠેકાણે નેહરોના કામ ચાલી શકશે અને રૂ સારી રીતે ઉગી મોટો પાક થાઈ શકશે માટે જો એ કામ હીમ્મતથી અને ખરી કાળજીથી હાથમા લીધામા આવેતો સુએઝની નેહરની મદદથી હિંદુસ્તાન અમેરીકા સાથે હરીફાઈ કા ન ચલાવે? ખરી વાતતો એછે કે આપણને પુરતી માહીતી જોઇએછે અને તે મેળવવા માટે આપણને બરાબર સાધને જોઇએ એવુ થવા પછી જોઇએ તો સરકાર અથવા ખાનગી ગૃહસ્થ હિંદુસ્તાનમા મોટી થાપણ નાખે અને દેશની ઉત્પની વધારવા યુરોપીઅન ઓજારો અને કળાઓ દાખલ કરે કારણ આ જમાનાની સગળી યુકતીઓ લાગુ કરયા વગર આપણી મતલબ પાર પડનાર નથી

મી૦ ફિટ્ઝવિલ્યમ—હુ ઘણોજ ખુશીછુ કે મે જે આશાથી આ નિબંધ વાંચયો તે આશા પુરેપુરી પાર પડીછે, તે એકે રૂ પકવવાની બાબદમા માહારા જેટલાજ અનુભવ વાળા ગૃહસ્થોના વિચાર માહારા જાણવામા આવ્યાછે અને એજ મત્તોની મદદથી ત્યાના રૂના પાક વધારવાના ઉપાય લેવાને હુ સરકાર સાથ વગ ચલાવવા માગુછુ હવે પછી અમેરીકાથી આવતા જથા વિષે મે જે આકડા આપ્યા તે એક ગૃહસ્થ પાસેથી મળ્યાછે અને તે એ બાબે માહીતી આપવાને તદન યોગ્યછે, અને ન્યુયાર્કના દલાલો અથવા લીવરપુલમા બોલાતા હસબો કરતા વધારે ભરૂસાલાયકછે એટલા માટે હુ માહારા અડસટાને વળગી રહુછુ અને ધારૂછુ કે અમેરીકામા ધારવા જેટલો મોટો પાક થવાને હજુ વારછે કારણ કે ગુલામોની મજુરી હવે બધ પડીછે

અને તેઓ વધારે નફાના બીજા કામો ઉપર રોકાઈ ગયાછે. હું ધારૂછું કે જો પુરતા ચીનાઓ તે દેશમા દાખલ કરવામા આવેતો તેઓ ચાલી શકે. થોડાં વર્ષ અગાઉ આ અને રૂના પાક માટે હિંદુસ્તાનમા ચીનાઓ દાખલ કરવાને મેં સરકારને ભલામણ કરી હતી, પણ કેવા વર્ગને દાખલ કરવે તે ઉપર મોટો આધારછે. તેઓ ખેડુતો હોવા જોઇએ અને જેમ આસટ્રેલ્યામા અને અમેરીકામા બન્યું તેમ માછીમારો અને બીજાઓ હોવા ન જોઇએ. કેટલાક ચીનાઓ મુંબઈ આવ્યા હતા પણ તેઓ જુદા ધંધાદારી હોવાથી હું ધારૂછું કે તે મતલબ હાંસલ થાઇ ન હતી. અમેરીકામા જો ધારવા પ્રમાણે પાક વધવે તો ત્યાંનો ખપભી વધશે અને તેમબી ન થાય તોએ હિંદુસ્તાનનો યુરોપના બઝારમા માલ ખપવાને કાંઇ અડચણ નથી, પણ તે સગળાંનો આધાર સરકાર ઉપરછે.

આપ્રમુખની સુચનાથી મી૦ ફિટઝવિલ્યમનો તેના નિબંધ માટે ઉપકાર માનવામા આવ્યો.

મી૦ કામલસની સુચનાથી સર બારટલ ફ્રીયરે તથા મી૦ રીચાર્ડે અધ્યક્ષના હોદ્દા ચાલાકીથી બજાવ્યા તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવામા આવ્યો.

ત્યાર પછી આ આસોસીએશનની સભા મળવા માટે સોસાઇટી આવ આરટસે પોતાનું મકાન આપ્યું તે માટે તે મંડળીનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થાઈ.

તા૦ ૧૩ મી જુલાઇ ૧૮૭૦ અને બુધવારે મળેલી સભા.

સર ચાર્લસ ડાઈક, બારોનેટ, એમ. પી.—અધ્યક્ષ.

મેજર ઇવાન્સ બેલે નીચે આપેલો નિબંધ વાંચ્યો હતો.

વિષય—શું હિંદુસ્તાન જીતીને લીધેલું દેશછે? અને તેમ હોયતો પછી શું?

"જીહીત" એ શબ્દનો રાજદ્વારી બાબદોમા અને સાધારણ વિચારમા અર્થ જેટલો શક ભરેલોછે એટલો બીજા થોડાજ શબ્દોનો હશે. આ ભુલથી આપણા લોકોપયોગી પુસ્તકો ભરેલછે અને ઈતીહાસને લગતાં તથા ધારા કાયદાને લગતાં સગળા મુખ્ય પુસ્તકોમા એ બાબેની ચુક વારેવાર સુધારેલી જોવામા આવેછે. ૧૬૬૮ મા જે મોહોટી ઉથલ પાથલ થાઈ તેનેબી ઇંગલાંડ ઉપર ડચની જીહીત હેવું નામ થોકી બેસાડવામા આવ્યુંછે, પણ હિંદુસ્તાનના ઈતીહાસ અને રાજનીતિમા જેટલો આ શબ્દનો અર્થ ઉલટાઈ ગયો છે તેટલો બીજે ન હશે.

આપણા હિંદુસ્તાનના રાજકારભારીઓ અને હિંદુસ્તાનની રાજનીતિ ઉપર લખનારાઓ અને બોલનારાઓ જેઓ માહેના ઘણાકોએ આ આસોસીએશનમા ભાગ લીધોછે તેઓને જો પુછશું કે કયા હકથી તેઓ હિંદુસ્તાનનુ રાજ પોતાની સત્તામા રાખેછે અને કયા કાયદાથી એ શાહાનશાહત ચલાવવી જોઈએ તો મને ભય લાગેછે કે મધ્ય જમાનાના લોકોની માફક તેઓ બળનો અથવા જીહીતનો હક હેવું બોલવા પડી જશે.

જાન સ્ટુઅર્ટ મીલ પોતાના સર્વેથી છેલ્લાં પુસ્તકમા લખેછે કે "બળનો કાયદો સત્તા ચલાવવાના સગળા બીજા હકો કરતા હમેશ વધારે કુદરતી માલમ પડયોછે. જીતનારી પ્રજા સહમજેછે કે હાર પામેલાઓએ તેઓને તાબે થવું યાને નબળાઓ અને રંકોએ લડવૈયા અને શુરાઓને શરણ થવું એ કુદરતનોજ બનાવછે."

માહરે કેહવાની કાંઈ જરૂર નથી કે આ ગર્વ ભરેલા અને ઉપર ટપકેના વિચારોને મી૦ માલટેકો આપતો નથી અથવા સ્વીકારતો નથી, આ વિચારો કાંઈ અમુક દેશ દેશોના પરસ્પર નીતિના કાયદાઓમાથી કદી ઉભા થયા નથી અને આ મદીના એ બાબદ જાણનારા વિદ્વાનો તેઓને એકદમ તુચ્છકારી કાહાડશે. જયારે કેટલાક કુટુંબો સાથે મળી પેહલ વેહલી મનુષ્યની ટોળી યાને મંડળી થાઈ અથવા જ્યારે એક કુટુંબ વધીને પ્રજા થયું ત્યારે જે શખ્સે પોતાના વધતાં બળ અને મહડતા ગુણોથી તેઓના સરદાર અથવા શાહાજાદાનો દરજ પકડયો તેનાથી પેહલા કાયદાઓ સ્થાપા હશે તેમાં કાંઈ શક નથી. એક

જાણીતો કાયદાશાસ્ત્રજ્ઞ મી૦ હેન્રી મેન પોતાના "પુરાના કાયદા" (Ancient Law) નામના પુસ્તકના પ્રારંભમા ખોલાસો કરેછે કે મનુષ્ય જાતની બાલ્યાવસ્થામા કોઈ ધારા ઘડનાર હતા નહી અને હાલ કાયદાનો અર્થ આપણે જેવો ઉઠાડયે છેએ તેવા કાયદા પણ હતા નહી. રાજા ઈનસાફ કરતો હતો પણ કાયદા ઘડતો ન હતો. રાજાના ચુકાદા "ફકત હોકમો" કેહેવાય "કાયદા" ન કેહવાય અને કાઈ ચોકસ રીતિએ કરેના નહી પણ અમુક વખતે, અમુક રીતિએ કરેલા હોયછે.

બળનો કાયદો, અને બળવાળાને હક છે એવો વિચાર, તે સાથે એવો ચોકસ ખ્યાન કે સાચાના હાથને ઈશ્વર શક્તિ આપેછે એ સઘળા ઈતીહાસમા ઘણાક વરસો સુધી કાયદા તરીકે ચાલતા હતા. લડાઈથી ચુકાદો કરવાની રીતિ એ ઇંગ્લાંડના કાયદાઓ પ્રમાણે કોઈ શખ્સ ઉપર ખુનનો અપરાધ આવ્યો હોય તેનો સેવટનો આસરો હતો જે ૧૮૧૮ મા પારલ્યામેંટના એક ધારાની રૂહે કાહાડી નાખવામા આવ્યો તે વેળાના ગૃહસ્થો હજુ જીવતા હશે જેકે તે તેઓને યાદ ન હોય. વિચાર અથવા ખાત્રી વગર ફકત નિરંતર શક્તિનુ તત્વ, અને બળથી હક સાબીત થાયછે એવો વિચાર હાલ યોહરના કાયદાઓમાથી એકદમ નાબુદ થયાછે જોકે એકદમ નહી તોએ આસ્તે આસ્તે તે યુરોપીયન દેશોની પારકી રાજનીતિ અને સ્વરાજનીતિમાથી નીકળી ગયુ છ અને પ્રોટેસટંટ પથવાળાઓનો સુધારો દાખલ થયો ત્યારથી અને પરસ્પરના કાયદા અને નીતિશાસ્ત્રની જોડ વિદ્યાઓ સુધરતી ગઈ અને ખીલતી ગઈ ત્યારથી એ વિચાર વધારે ઉડી જવા લાગયોછે. દાખલા તરીકે આપણે રાજકારભાર અને ધર્મની બાબદમા એકસરખી રીતે ચાલવાને રાજાને ફરજ પાડતા નથી. નબળા અને નાહાના રાજો જેઓ મોટા અને બળવાના સાથે વ્યવહાર ચલાવેછે તેઓનો હક સરખોજ ગણવામા આવેછે અને તેઓનુ આપખત્યારપણુ કબુલ કરવામા આવેછે જો કોઈવાર નબળાના હક ઉપર જબરો તરાપ મારેછે યાને જો પ્રજાના સેવટના ચુકાદા તરીકે હજુ લડાઈનો આસરો લેવો પડેછે તો તેનુ કારણ એજકે આપણા કાયદા બાંધનારાઓ અને પારકા રાજના સબંધ ચલાવનારાઓ જોકે ધારાની સચ્ચાઈ કબુલ કરેછે તોએ સેવટની અદાલત તેઓએ કરી નથી યાને તેની અદાલતના ચુકાદાને જબરીથી અમલમા આણવાને કોઈ અગ્રત ચકનીઓ સાથે મેળવી નથી હિંદુસ્તાનમા, તથા આ સોંધાત પછી મના લોકોને ઘડા તરીકે અમલમા આણી શકાય જ્યા શાહાનશાહતનુ મોટુ જોર એક વડાના હાથમાછે જેને આ મી પ્રજા અને નાહાના રાજો માન આપેછે, ત્યા એક પાધરી અદાલત અથવા તે માટે ઠરેવેના કાયદા નથી.

પારકા રાજકારોબાર બાબેનુ હિંદુસ્તાનનુ ખાતુ તથા તે તાબાના પોલીટીકલ એજંટો દેશ દેશમા અગરજ પરસ્પર ચલવાર સબંધી કાયદા કાનુનોથી ચાલતા

નથી અને તેઓના કામકાજ કોઈ મૂળ તત્વો ઉપર રચેલા નથી. હિંદુસ્તાનની સરકારનો બાદશાહી કારભાર મી૦ મેને પોતાની ઉપલી ચોપડીમાથી ઉપર ટાંકેના ફકરા જેવોછે તેઓના સુવાદા ફક્ત હોકમોછે, અને ધારા નથી રચવા ધારા ઉપરથી રચેલા નથી

શક્તિવાળા અને પ્રમાણીક ગૃહસ્થો જેઓ સરસુબાઓ, કૌન્સિલના અધીકારીઓ અને પારકા રાજ સાથ સબધ ચલાવનાર અધીકારીઓ હિંદુસ્તાનના મદદનીશ અને આસરા નીચે આવેલા રાજો સાથ ૧૮૫૪ સુધી વહીવટ ચલાવતા હતા તેઓ દરેક કાઈભી વાધા વગર પ્રજાના કાયદાઓમા કેળવ અણુજાણ્યા હતા હેવુ જ્યારે આપણે વિચાર્યે છીએ ત્યારે આ પ્રમાણે થવાનુ કારણ સહમજ પડેછે, નહીતો સમજવુ મુશ્કેલ પડતે. તેઓ સગળી રીતે નવાસના હતા, કોઈભી જાતના ધારા કાયદાની તેઓએ કેળવણી લીધી ન હતી, અને કાયદાના તત્વથી ચાલવાને તેઓને ફરમાન ન હતુ, એટલા માટે દેશ દેશના કાયદાઓનુ તેઓને કામ પડતુ ત્યારેજ તે ઉપયોગમા આણતા અને હમેશ તેજ પ્રમાણે ચાલવાને પોતે બધાયલાછે હેવુ સહમજતા ન હતા

૧૮૫૪ મા જ્યારે હિંદુસ્તાનની સરકારનો ૧૮૫૩ નો આક્ટ અમલમા આવ્યો, ત્યાસુધી સુપ્રિમ કૌન્સિલનો ધારાને લગતો અધીકારી ફક્ત કાયદા બાંધવામાજ ભાગ લેતો હતો પણ પારકા રાજસાથ વ્યહવહારમા તેનો કાંઈ હાથ ન હતો, પણ ૧૮૫૩ ના આક્ટ પ્રમાણે સ્થાપેલી સુપ્રિમ કૌન્સિલની હજુર જે પેહલોજ રાજદ્વારી અગત્યનો મુકદમો આઉદને જોડી નાખવાનો આવ્યો ત્યારે ધારાને લગતા અધીકારીને પેહલ વેહલોજ એ બાબદમા હાથ ઘાલવાની રતા મળી હતી જે પેનાએ તેની મરજી તેના આપખુદ અને મગરૂર ખપો કરતા જાણવા જોગ રીતે જુદી હતી. તેઓ આઉદના લોકો માટે ઉત્કંઠા બતાવી, અને જંગલી દેશી રાજ્યો કદી ની સુધરે નહી અને નિરૂપાયછે હેવી તકરાર કરી પોતાની બનામણુ તેઓ કરતા હતા જે વિચારો હાલ ઓછા સીધ્ધ થયાછે "નિરૂપાય" અને "કદી ન સુધરે હેવા" શબ્દો તેઓના ઓમગીઆઓમા વારેઘડીએ જોવામા આવેછે અને તે શબ્દો નિઝામના મુલકને લાગુ પાડી ગયેગનર જનરલ મત આપેછે કે "ઘણાક વરસો થયા એ મુલક મરીઆણેના ફતુર અને અવેર કારભારમા ચાલેછે અને તે અંધેર કારભાર ફક્ત આઉદના રાજના મુલક કરતાજ ઉતરતોછે" નિરાશાનુ આ જબ્બર મત નોધાયા પછી નવાબ સનારજંગના સુધરેલા કારભાર તલે હાઈદ્રાબાદમા ઘણો સુધારો થતો ચાલ્યોછે, અને તેમા બ્રિટીષ રેસીડંટ ફક્ત મીનાઈના હકમા સલાહ આપવા સીવાય બીજી કોઈ રીતે વચ્ચે પડતો નથી અને પ્રધાનના પોતાના ખુદ કારભાર સીવાય બીજા કોઈથી વચ્ચે પડી શકાતુ નથી પણ આ સઘળા મતો અને વિચારોને ધારાના અધીકારીએ થોડુજ વજણ આપ્યુ, તેના ધારાના કામેન મગજે આ ઘણુ વચ્ચે

પડવાનો ખરો માર્ગ ૧૮૦૧ ના કરારમાંથી સોની કાઢી લેવી અને આગાઉ તકરારમાં છોડી દીધામાં આવેલી એક તકરાર સોની કાઢી કે જો આપણી સરકારી આડદના અને કારભારને કરાર તુટેલો સમજે તો તે દેશી રાજને હજમ કરી જવા કરતા સેહલાઈથી તે કરારને જાસ્તીથી અમલમાં લાવી શકાય.

મી૦ (હાલ સર બારનીસ) પીકાકે કહેવું હતું કે "આ સવાલ ઉપર વિચાર તા હું ધારું છું કે આડદના લોકોને માટે સર્વેથી સરસ ચીજ શું છે અથવા બ્રિટીશ સરકારને લાભકારી શું છે તે વિચારવા કરતા ૧૮૦૧ ના કરારો ઘડી કાઢનારાઓની મતલબ ભવિષ્યમાં કેમ પાર પડશે તે ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ છે."

વળી તે કહે છે કે "૧૮૦૧ ના કરારો ઘડનારાઓની એવી મતલબ કદી હતીજ નહી કે આડદના લોકોએ તે પ્રાંતના રાજકર્તાઓના તાબામાંથી પ્રજા તરીકે નિકળી જઈ બ્રિટીશ સરકારની પ્રજા થઈ રેહવું, નવાબ વીઝીર અને તેના વારસોને તેઓના બાકી રેહેલા મુલકની અને ત્યાં તેની સત્તાની જામીણગીરી આપવાની તેઓની મતલબ હતી, તથા તે સાથ લોકોની આબાદી વધે અને તેઓના જાન માલની સલામતી રેહે એવી સરકાર સુપ્રદ કરવા તેઓ ચાહાતા હતા."

મી૦ પીકાકનો વિચાર એવો હતો કે "જો ત્યાંનો રાજા પોતાની દેવાની અને લશ્કરી સત્તા ઈંગ્રેજ ઈંડયા કુંપનીને સોંપતો હવેપછી તેની ગાદી છોડાવી દેવા વગર અને તેનો સઘળો મુલક બ્રિટીશ સરકાર સાથ જોડી નાખ્યા વગર ભવિષ્યમાં સારા રાજકારભારની પુરતી જામીનગીરી મળે." આડદને "બ્રિટીશ મુલક ગણવાની" તે ભલામણ કરતો ન હતો અથવા "આડદના મેહસુલનો કાઈબી ભાગ" "હિંદુસ્તાનની સરકારના ચાલુ ખરચમાં" વાપરવાને તે ના પાડતો હતો. એક ચોકસ કારણ માટે તે આડદની સાથ આગળી ચરતા રદબાતલ કરવાની સલાહ આપતો ન હતો અને કેહતો કે "૧૮૦૧ ના કરારથી આપણને જે પ્રાંતો મળ્યા છે તે ઉપર આપણો હક આ કરારથી છે માટે તે બાતલ કરવા કરતા પકડી રાખવો હું વધારે દુરસ્ત ધારું છું. શકતીનો કાયદો અને બળથી મળતા હક બાબેનો વિચાર બેધડક આપણી સરકાર ૧૮૫૪ ના વરસની અગાઉ દેશી રાજ્યો વિષે રાખતી હતી, તે કૌન્સિલના ધારાને લગતા હિમાયતીના વગથી હાલ નરમ પડવા લાગ્યો છે. છેલ્લા ૧૬ વરસના કલકત્તાની સરકારના કામકાજ અને ચોપડીઆઓ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે ધારાના હિમાયતીનો વગ કૌન્સિલમાં કવચિતજ હતો અને પારકા રાજની ચાલુ અથવા સાધારણ બાબદમાં તે ઘણુંકરી ભાગ લેતો ન હતો. આડદના મુકદમામાં સર બારનીસ પીકાકની કિમતી સુચનાની ઉપરાંત ખરા હક અને સરતો મુજબનો વાજબી રસ્તો કયો છે તે તપાસવાને બદલે સઘળાઓને, તેમાં આપણને પણ, લાભકારી શું થઈ પડશે તે વિચારવાને આપણી વાઈસરાયની સરકાર

બેઠી હતી. સુભ મતલબ ધરાવનારી પણ મૂળથી નુકસાનકારક આ રીતિ તથા તે લાંબો વખત ચાલુ રાખ્યાથી ઉપજતા ખોટા ખ્યાલો ધારા કાયદા લાગુ કીધા વગર દુર થાઈ શકનાર નથી હેવાજ મુકદમા મરિ જેમ હમેશ સરકાર કરેછે તેમ લાયક પુરૂષોને, તથા લાગતા વળગતાઓના અધીકારીઓને પુછીને સરકાર પોતાનો ધારાનો ખરડો ઉભો કરે અને તેમા જોઇએ તો પ્રજાના બાહાન રહેના કાયદાઓમા હિદુસ્તાનના નાહાના દેશી રાજ્યો તથા પોતા વચ્ચેના નવી જાતના સબધને લીધે જો ઘણો ફેરફાર કરવો હોય તો કરે. હુ તો ધારૂ છુ કે જો કાંઈભી જોઇએ તો અદાલતની એક અદાલતછે, જે સુચના તા૦ ૨૮ મી જાને વારીએ આ આસોસીએશનની મળેલી સભામા આપણા મીત્ર મી૦ પ્રિચાર્ડે કરી હતી અને જેને સર બારટલ ફ્રિયર અને કરનલ માઇકેલે પોતાના મતોથી ટેકો આપ્યો હતો, અને હુ ધારૂ છુ કે હેવી અદાલતને અનાવવાને પ્રજાના કાયદાઓમા કાંઈભી ફેરફાર કરવાની અગત્ય પડશે નહી

હાલ બ્રિટીશ રાજ અને દેશી રાજ્યોમા જે સબધછે તે શુમે એવા લડાઇનો બનાવો, અથવા બીજા કારણથી થયો હોય તોએ કોઈભી ધારા કાયદા જાણનાર, દેશના પરસ્પર કાયદાની મધ્યમ પણ સમજ ધરાવનાર એમ કદી નહી કેહેશે કે હાલ વડુ રાજ જે સ્વતંત્રતાપણુ ભોગવેછે તે, જીતીના દાવાથીછે તે મ ત્ર એટલુ જ કેહેશે કે તે સબધ ખુસુસ કરેલી સરતો અને કરારોથી અને આપણી સરકારના આગલા કામકાજથીછે અને મુખ્ય કરી હિદુસ્તાનની રાજ કુવાની હાલત અને ગરજને લીધે તથા ત્યાના વાહાદરો અને લોકોની મરજી ઈને લીધેછે હાલ દેશી રાજ્યો થોડાજછે જે બ્રિટીશ સરકારે જીતી લીધેલા કેહવાય તેઓનો મોટો ભાગ બ્રિટીશ સરકારે જીતી લીધો નથી એટલુ જ નહી પણ તેઓ સાથ લડાઈમાભી ઉતરી નથી તેઓમા સઉથી મોહોટુ અને અગતનુ નીઝામ હેદરાબાદનુ રાજ બ્રિટીશોએ જીતીતી નથી એટલુ જ નહી, પણ બેહુ સરકારે સાથે મેળવેલી ફતેહોમા તેનો મોટો ભાગ હતો એટના માટે એટલુ તો ખચીતછે કે જો આપણે ફતેહમદ છૈએ તો હિદુસ્તાનના ખડ ઉપર સરદારી ચલાવનાર આપણે એકલા ફતેહમદ નથી હાલના કેટલાક રાજકરતા શાહાઓના વડવાઓ જેમકે નીઝામ, સીંધીઆ, હોલકર એઓએ પોતાનો આખો મુલક અથવા થોડો ભાગ જીતથી મેળવ્યો હતો અને હમણાજ કહ્યુ તેમ કેટલાકોએતો આપણી જીતમા ભાગ લીધો હતો અને મદદ કરી હતી

માઇસોર કે જ્યા સારા ભાગ્યે મારુ રાજાના નાહાના બેશી તથા દત્ત પુત્રને ગાદી આપી અને એ દેશી રાજ્યને ગુમ થાઈ જવુ અટકાવી બાજાવડનો છેડો આણ્યોછે તે બાબે તકરાર અને મસલહત થતી હતી તે વેળાએ કલકત્તાની સરકાર જે માઇસોરને જોડી નાખવાને ઘણી ખતી હતી તેણે આપણી શાહાન શાહી સત્તા અને આસરા નીચે પડેલા રાજ્યો વચ્ચેના આપણા સબધ વિષે હેવા

કેટલુ શબ્દોમા ટીકા કરેલા હતા કે તે કોન્વેન્શનના ધારાના હીમાયતીએ અથવા કોઈબી હુશિયાર ન્યાયશાસ્ત્રીએ કદાચજ તપાશ્યા હોય યા બાહાર રાખ્યા હોય. રાજાની અરજી તથા તેના વિનાયતની સરકારને લખેલા પત્રોના ઉત્તરમા હિંદુસ્તાનની સરકાર જણાવેછે કે એ સંબંધ ફક્ત "જીતીતના હક" થી હતો, પણ એ જીતીતના હકની મતલબ હારેલા દુશમન ટીપુ સુલતાનના હાથમાથી ઈસ્ટ ઈંડયા કંપની અને તેમના મદદગાર નિઝામે માઈસોરનો મુલક શી રીતે લઈ લીધો તે દેખાડવાની હતી. ત્યારપછી એ બન્ને રાજ્યવાળાઓએ ૧૭૯૯ ના એક કરાર (Partition Treaty) ની રૂએ આ મુલક માઈસોરના રાજાને સ્વાધીન કરી દીધો અને ત્યારપછી તે રાજા તથા બ્રિટીષ સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ એક નવા કરાર (Subsidiary Treaty) થી ચાલુ થયો. મુલક આપી દીધા પછી જીતીતનો હક રહ્યોજ નહી.

રાજાના હકને નબલો પાડવા તથા માઈસોરના રાજ્યને નબલુ કરવા માટે કલકત્તાની સરકારે જે તકરાર બતાવી હતી તેમા બે ભુલો જોવામા આવેછે. પેહલુંતો એકે ટીપુ સુલતાન પાસેથી માઈસોરનો મુલક એકલા ઇંગ્રેજોએજ લીધો એમ કેહેવામા આવેછે, પણ લાર્ડ વેલસલી પોતાના તે વેળાના લખાણમા એમ રીતે સાફ નિઝામનો ભાગ કબુલ કરેછે અને જીતીત બેહુના જોડાણના લીધે કરેલી તથા પાછો મુલક બેહુ સરકારની મજુરીથી આપેલો હેવુ કેહેછે અને જણાવેછે કે "કંપની સરકાર તથા નિઝામના આશરા નીચે માઈસોરના રાજાને ગાદી ઉપર બેસાડી કાયમ રાખવામા આવશે." અને ઉપલો કરાર (Partition Treaty) જે હજુ અમલમાછે તેની કલમો લાર્ડ વેલસલીએ કહેલી સઘળી ધારાઓને બરાબર મળતી આવેછે.

બીજી ભુલ એછે કે આપણી સરકાર એ જીતીતના હકને હમેશનો, કાયમ અને જાયદાદ સુદ્ધાંનો જાણે બ્રિટીષ સરકારના હાથમા આવ્યો હોય તેમ ગણેછે પણ તેમ થવાને બદલે તે જીતીત ફક્ત મુલક ની રીતે હાથમા આવ્યો તે દેખાડવા માટેછે અને એ હક જેવો એક વેળા વાપર્યો કે તેવો એકદમ ગુમ થઈ જાયછે અને જેવો મુલક પાછો આપ્યો અને બીજાની સત્તા કાયમ કરીકે તે ચુજ હકનુ નામ નીકળી જવુ જોઈએછે.

હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોનો મોટો ભાગ બ્રિટીષ સરકારે જીતી લીધો નથી પણ કદાચ જીતી લીધેલુ દેશ જીતનારની મેહેરબાની અને ઉદારતા તથા ડાહાપણથી રહ્યુ હોય તોયે તે વડા રાજા અને નાહાના રાજા વચ્ચેનો સંબંધ ફક્ત. જીતીતના હકના ખ્યાલથી જેમ ગમે તેમ આપખુદીથી કરારોને એક બાજુ મુકીને ચલાવાઈ શકાય નહી પણ ખુદ કરારની રૂએ વાજબીની રાહે ચાલવો જોઈએ, પણ જો હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યો જીતી લીધા એમ કેહેવુ ભુલ ભરેલુ છે તો બ્રિટીષ સરકારના હાથમા જે હાલ બોલેલો મુલક છે તે જી

લીધો અને જીતના હકથીજ પકડી રાખેલો શુ ન કેહવાય? ખચીતજ નહી. ઢોંગો કાઈપણ ખાન કરવો એ ઉપરના જેટલુ જ ભુલભરેલુ છે. "જીત' એ શબ્દનો વાજબી અર્થ માત્ર એ કે કોઈ મુલક હથીઆરના જોરે લેવો, અને આતો ઇતીહાસની ખોલ્લી વાત છે કે બ્રિટીશ સરકારના એ રીતથી લેવાયા નથી પણ તકરાર હવાર રાજદ્વારી તાલમેલ અને સરદારો અને શાહાજાદાઓ સાથ સા ઝાવારી ભરેલી ગોઠવણોથી હાથમા આવેલા છે આ મહિના કેટલાકોને વરસ દાહાડે ખંડણીના બદલામા લશકરી મદદ અને બચાવ આપવામા આવતો હતો પણ પછવાડેથી તે ખંડણીને બદલે મુલક આપવામા આવ્યો, કેટલાક પ્રાંતો ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને માગન સેહેલવાઈ ખંડણી લેની કરી આપ્યા હતા જે મુલક જીહીતથી લીધેલા કેહવાયજ નહી અને જે નમેલી રકમ આપતી બંધ કરવાથી કરીબ્બી જીહીતના નામથી નાખી શકાતે નહી, વળી આ ઠેકાણે કેહવુ વાજબી છે કે હૈદરાબાદના નીઝામે આપણને કેટલાક વરસ સુધી લશકરી મદદ માટે નાણુ આપ્યુ હતુ પણ તે આપણો ખડીઓ કોઈ દાહાડે થયો નથી પણ બ્રિટીશ સરકારે ૧૭૬૮ ના કરારથી તે ૫૫ વરસ સુધી મદ્રાસ ઇલાકામાના ઉત્તર સીરકાર્સ ને માટે નીઝામને વરસ દાહાડે ૭ લાખ રૂપીઆની ખંડણી ભરતી હતી ૧૮૨૩ મા પામર કંપની સાથ લેવડ દેવડથી નીઝામની સરકાર નાણાની તંગીમા આવી પડી ત્યારે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ આ ખંડણી એકદમ નાણુ આપી વેચાતી લીધી અને હૈદરાબાદની સરકારને ૧૧૬૬૬૬૬૬ રૂપીઆ રોકડા આપી અડચણમાથી છોડવી

ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ જે રીતે રફતે રફતે બંગાલની હાકમી પોતાના હાથમા લીધી તેને ખચીતજ "જીહીત" નુ નામ અપાયજ નહી એ બાબે પેહલેહના પગનાનુ "એટચીસનસ ટરીટીસ' મા જે સરૈથી નવુ વર્ણન આપ્યુ છે તે આપણે તપાસીએ

"સુરજા દઉલાના મુખ્ય સરદારોમા તેને ઉઠાડી મુકવા સારૂ એકસંપ થયો હતો, તેમા અંગ્રેજો સામેલ થયા અને જાફરઅલીખાન સાથ કરાર કરયો'

"તા૦ ૨૩ મી જુન ૧૭૫૭ ને દીને પલાસીની લડાઈમા સુરજા દઉલાની પુરેપુરી હાર થાઈ અને તેને બદલે કલાઇવે બંગાલના સુબેદાર તરીકે જાફરઅલીખાનને બેસાડયો"

ત્યાર પછીથી લીધેલા ઉપાયો, શાહાનશાહાનુ દીવાની હકનુ બક્ષીસ આપવુ, મીર જાફરને ઉઠાડી પાછુ બેસાડવુ અને ત્યારપછીના દરેક નવાબ સાથ કરારની રૂહે થોડી થોડી હાકમી અને બેદસુલ આપણા તરફ વધારતા જવુ એ કાઈ જીહીત કેહવાય નહી તેજ પ્રમાણે બીજા વાધા ઉપરથી માલમ પડે કે ૧૭૫૭ અને ૧૮૦૦ ની વચ્ચે બ્રિટીશ સરકારે કોઈ પણ પ્રાંતની હાકમી પોતાની મેહનત અથવા લશકરી બળે કરી લીધી નથી એટલુજ નહી

પણ તેઓના લશ્કરી કામકાજમા પણ તેઓને દેશીઓની મદદ અને ટેકો લેવો પડતો હતો. રાજકારભાર અને નાણા સબંધી બાબદમા તો દેશીની મદદની અગત્ય વધારે હતી. ઘણીવાર કેહવામા આવેછે તેમ નવાબ નઝીમ આપણો એકબારગી ગોલામ પણ હતો તોએ રાજદ્વારી બાબદમા તે જરૂરનુ હથીઆર હતુ. આપણે ધારાની રૂહે અને હોકમથી કામ કરીએ છૈએ હેવુ દેખાડવા માટે અને શાહાનશાહ તથા ઇસ્ટ ઇંડયા કુંપનીની વચ્ચે જો નવાબ આપણી સાથે ન હતેતો સરદારો અને લોકો આપણી આ ઉઘાડી પગપેસારો કરવાની મતલબની સામે ઉભા થતે.

બંગાલ, બીહાર અને ઓરીસા ઉપરનો બ્રિટીશોનો હક જીતથી મલ્યો નથી પણ ત્યાના લોકોની તાબેદારીથી મળેલા કરાર પ્રમાણે મળયોછે અને જે કોઇબી કોઇબી બાહાને આ કરારમા હાથ ઘાલે તેને રાજઅધીકારી અથવા ન્યાયશાસ્ત્રીનુ નામ છાજતુ નથી.

મદ્રાસ કીનારાનો મોટો ભાગ કરનાટીક સરકારે જીતી લીધો નથી. કરનાટીકનો નવાબ કોઇવારમા આપણો તાબેદાર હતો નહી. ૧૮૦૧ ની અગાઉ નવાબ હરાવવા, અથવા ઉઠાડી મુકવામા ઇસ્ટ ઇંડયા કુંપનીનુ કાંઇ ચાલતુ ન હતુ. ફ્રેંચ સાથની લડાઇ જે ૧૭૪૫ થી ૧૭૬૩ સુધી વગર અટકવે ચાલી અને જે આપણે લીધેજ હતી તેમા નવાબે તથા ઇસ્ટ ઇંડયા કુંપનીએ સરખુ અને મળતા રહીને કામ બજાવ્યુ હતુ. ૧૭૮૦ મા મદ્રાસના ગવર્નરે નોંધ કરીકે નવાબની મીત્રાઇને લીધે "આપણી માનપુર્વક ફતેહ થાઇછે અને ફ્રેંચો ઉપર જીત મેલવી છે તથા હાલની લડાઇમા સાબુત ફટકો મારયોછે જેથી માત્ર ધારવા જેજ પુર્વેમા આપણી સત્તા રહીછે."

નવાબ વલાજાહાએ જે નોકરી આપણી બજાવી તે બાબે ડાએરેકટરો નવાબને એક પત્રમા લખેછે કે "હમારી આગલી અને હાલની મીત્રાઇ માટે તમને ખાત્રી આપવા સારૂ તમારા રાજમા તમને મદદ કરવા અને હમારાથી બને એટલુ તમારાજ કુટુંબમા એ ગાદી રાખવાની તજવીજ કરવા સીવાય હમારાથી બીજી રીતે ઉપકાર વાળવાના સબંધો નથી." પણ આ નવાબનો પાધરી ઓલાદનો વારેસ જે એક નવાબનો બેટો, બીજા નવાબનો ભાઇ તથા ત્રીજાનો કાકો હતો તેણે પોતાના ભત્રીજાના ૧૮૫૫ મા મરણ પામવા પછી ગાદીને માટે દાવો કરયો પણ રીફટ.

કરનાટીકમા આપણી નબળી બાજુને પુષ્ટી આપવા સારૂ આપણાજ આગના કામકાજને નીચા પાડવા એ નીતિથી અને ધારાથી ઉલટુ છે અને જે રાજદ્વારી કામોથી આપણને આવડો નફો થયો તેને હવે હસી કાહાડી બોલવુ કે નવાબતો ફકત જોવાનો અને પુતલા જેવો હતો અને સઘળી ખરી સત્તાતો ઇસ્ટ ઇંડયા કુંપની ચલાવતી હતી એ છાજતુ નથી. હેવું હતુ ખરું

૧૮૦૧ ના કરારમા આગળા નવાબે "તથા તેઓના વારેસ વકીલે" સાથના સગળા કોલકરારો માંહેની મીત્રાચારી ભરેલી કલમો કાયમ રાખી કરનાટીકમા "દીવાની અને લશકરી હકુમતનો વહીવટ" ઇસ્ટ ઇંડીયા કુંપનીને સોંપ્યો હતો અને પાદશાહી માનનો દરજ્જો તથા ચોકસ મેહસુલ નવાબને માટે રાખ્યાં હતાં, જ્યાંસુધી આ સરતો પાલવામા આવી (અને તે ૧૮૫૫ સુધી પાલવામા આવી હતી) ત્યાં સુધી એ કરાર આપણો હક હતો અને નવાબ આપણો જામીન હતો, પણ હવે એ આપણા હકનુ લખ્યત ધુળમા કચડી નાખ્યું છે અને આપણા જામીણને તોડી પાડયોછે. એટલે હવે કાંઈ નવા કરાર વના કરનાટીકમા આપણો પગદંડો ખીનકાયદે છે. આપણી સ્થીતિ ઘણી અંધેરછે. જે પુરૂષ બ્રિટીષ સરકારને આ હાલતમા લાવ્યોછે તે ન્યાય શાસ્ત્રી કે રાજ્ય અધિકારી હોયજ નહી. કોઈપણી પુરૂષ જે કાયદાના તત્વ જાણતો હોય અથવા તે ઉપર ગોર કરવાની ટેવ હોય તે રાજ્યના આ કામને મંજુરી આપે અથવા તે માટે રજુ કરેલી તકરાર ખાહાલ રાખે એ માનવું મુશકેલછે. વળી આ જાણવાજોગ છેકે અકટોબર ૧૮૫૫ મા જ્યારે કરનાટીકનો છેલ્લો નવાબ મરણ પામ્યો ત્યારે ગવરનર જનર્લ લાર્ડ ડેલહાઉસી મદ્રાસ ઇલાકાની હદમા નિલગરી હિલ્સ ઉપર હતો. તેણે નવાબની સલતંત માડીવાળવાને પોતાના વિચાર તુરતજ મદ્રાસના ગવર્નર લાર્ડ હારીસને જણાવ્યા અને પછવાડેથી મદ્રાસની કૌન્સિલમા પ્રમુખની જગાપર બેશી એ બાબદ ઉપર એક મીનીટ લખી, અને મદ્રાસની કૌન્સિલના કામકાજના ઓયરીઓમાં સાથ પોતે એક દસ્તાવેજ વિલાયત મોકલી તેમા ભરૂસો દેખાડયો કે "એ બાબદ ઉપર નામદાર કોર્ટ પોતાનો ઠરાવ જલદી નહી જાહેર કરશે." આ પ્રમાણે કલકતાની સુપ્રિમ કૌન્સીલ આ બાબદ ઉપર વિચાર કરે તેની અગાઉ મદ્રાસમા તેનો નિવેડાબી આવી ગયો. તે સવાલમા ધારાના હીમાયતી મી० (હાલ સર) બારનીસ પીકાકની મંજુરી તે વેલાના કોઈબી સરકારી પુસ્તકમા જોવામા આવતી નથી. તેના વિચારો શું હતા તે આપણે જાણી શકતા નથી પણ આપણે એમ ધારી શકયે કે કરનાટીક જીહીતી લીધું હેવું તે કેહતે નહી.

બ્રિટીષ સંસ્થાનનો ચોકસ ભાગ અલબતાં જીહીતથી લીધામા આવ્યો હતો. દાખલા તરીકે મદ્રાસ અને મુંબાઈ ઇલાકાનો મોટો ભાગ ટીપુ સુલતાન પાસેથી અને છેલા પેશવા પાસેથી પાધરી રીતે જીહીતી લીધો હતો, પણ આપણે આગળ કહયું તેમ આ માંહેની કેટલીક લડાઇઓમા દેશી સરદારો આપણા મદદ ગાર હતા અને જીહીતેલો મુલક વેંહેંચી લેવામા તેઓએ ભાગ લીધો હતો તથા બીજા ઘણાક નાહાના સરદારોએ સારી મદદ આપી હતી. આપણે હિંદુસ્તાનમા જેબી લડાઇઓ ચલાવીછે તેમા આપણા લશકરમાં દેશી સીપાહીઓનો મોટો ભાગ હતો. મગોલ શાહાનશાહતના પડી ભાગવાથી જે રાજદ્વારી ફેરફાર

થયા અને જેથી આપણા માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો તે સગળુ દેશીઓનુ કામ હતુ અને આપણી લશ્કરી કારકીર્દીમા જોકે આપણ ફતેહમંદ ઉતર્યા તોએ તે સઘળુ દેશીઓની નોકરીથી હતુ, અને તે સાથે દેશી સરદારો અને રાજાઓ સાથે એટનાતો કરારો અને સમજુતીઓ થઈ હતી કે ઇતીહાસની રૂહે વાજબી કેહતા હિંદુસ્તાન ઉપર ઇંગ્રેજોની જીત થઈ એમ કેહવાઈ શકાતુ નથી. પણ એકબારગી એમ કહીએ તોયે શુ થયુ ? જીતનો માત્ર ખરો અર્થ એ કે લડાઈના જોરે લેવુ. જીતની પુરી જ્યારે સુલેહ થાય અને ત્યારપછી મુલક છોડી દેવામા આવે ત્યારે તે સર્વેથી સરસ હક કેહવાય. જીતની સરસ મંજુરીતો પ્રજાની તાબેદારી અને મંજુરીછે. સર ટરાવીસ ત્વિસ કે છે કે "જીતનો હક ધારાની રૂહે, આપી દેવાના હકમા સામેલ થાયછે અને જીતનારના મોટા બળથી તેનો હક સામેલ થતો નથી પણ હારેલાઓ પોતાની રાજીખુશીથી જીતનારના હક કબુલ કરેછે ત્યારેજ તે વાજબી ગણાયછે."

હુ આ કહુ છુ તેના દાખલા તરીકે આપણે કેનેડાનો મામલો ધ્યાનમા લઇએ. કેનેડા ફ્રેંચોના હાથમાથી ૧૭૫૯ મા જીતી લીધામા આવ્યુ હતુ, અને ૧૭૬૩ ના પારીસના કરારમા એ મુલક આપી દઈને ઉપલી જીત બાહાલ રાખવામા આવી હતી. આ વેળાએ કેનેડાના સઘળા રેહવાશીઓ ફ્રેંચ હતા, પણ તે વખત પછી ગ્રેટ બ્રિટનથી ઘણાક લોક ત્યા જઈ વસ્યાછે અને ફ્રેંચો કરતા બ્રિટીશનુ પ્રમાણ પાચ ઘણુછે, પણ દક્ષીણ કેનેડામા ફ્રેંચનુ વસ્તી અજાયબ જેવી રીતે વધતુ ગયુ છે અને હાલ ત્યા આસરે ૮00000 ફ્રેંચોની વસ્તીછે અને તેજ પ્રાતના થોડાક ઇંગ્રેજી રેહવાસીઓ કરતા, ભાષા, રીતભાત તથા જાતમા કેવળ જુદાછે

૧૭૫૯ પછીથી કેનેડા ઉપર બ્રિટીશોનો હક જીતથી લાગુ થયલો કેહવાયછે જે ૧૭૬૩ ના સુલેહના કરારથી બાહાલ રહયો હતો. પણ છેલ્લી સદીમા વિલાયતમા કે સસ્થાનમા હેવા વિચારથી રાજદ્વારી પગલા લીધા હોતે કે કેનેડા જીતાયલુ દેશછે અને ફ્રેંચ રેહવાશીઓ જીતાયલા લોકછે તો તે કેવુ ગર્વ હીન બેહુદુ અને અનર્થ કેહવાતે, અને એજ પ્રમાણે જો ફ્રેંચો મોરીશીઅસમા, ડચ લોકો કેપ આવ ગુડહોપમા અને સ્પાનિયર્ડો ત્રીનીદાદમા કે જ્યા ઇંગ્રેજો જઈ વસ્યા નથી ત્યા એમ કરતેતો તે પણ બેહુદુ લાગતે જ્યારે કોઈપી દેશ જીતવામા આવે કે ત્યાની પ્રજા બ્રિટીશ કેહવાયછે અને આપણને જે જન્મથી હક મળેછે તે તેઓને પ્રજા થયાથી મળેછે અને શાહાનશાહતની પ્રજા તરીકે રાજદ્વારી ખટપટમા તેઓને સરખો લાભછે અને તેસા ભાગ લેવાની છુટછે. જેમ જેમ એક પરગણુ અથવા દેશ હાથમા આવતુ જાય તેમ જેઓના હાથમા તેની કારભારી આવે તેઓની ફરજછે કે તેમ બને તેમ સરસ અને છુટી સરકાર તેઓને આપવી અને લોકોની સસારી વધારા

અને હાલત ઉપર ધ્યાન આપવું. હું કાંઈ એમ કેહવા માગતો નથી કે ૩૫ વરસ અગાઉ કેનેડાને, જેવી આપ જોખમદાર અને આપખત્યાર સરકાર સપુરદ કરવામા આવી હતી તેમ હિંદુસ્તાનનેબી કરવામા આવે. હું સાફ ના પાડું છું કે હિંદુસ્તાન આપ હાથે રાજઅધિકાર ચલાવવાને લાયક હોય. હું કોઈબી ચોકસ જાતનો અધિકાર માગતો નથી પણ હું માગુછુ કે કુદરતના અને પ્રજાના કાયદાના જે મુખ્ય તત્વો જેનો આપણા જાણીતા મતવાળાઓએ ખોલાસો કરયોછે તે વગર આનાકાનીએ હિંદુસ્તાનના બ્રિટીષ સંસ્થાન ઉપર લાગુ પાડવા. મુખ્ય કરી બે બાબદ ઉપર હું વધારે ધ્યાન ખેચવા માગુ છુ, જે ઉપર ખુબ વિચાર થવો જોઈએછે.

પેહલુ તો એકે આ જમાનાના ન્યાય શાસ્ત્રમા, જીહીત અથવા કોઈ ચડતાપણાથી, વિદ્યા, નીતિ અથવા જાતથી, ઉંચી પ્રજા જેવુ કાંઈ છેજ નહી, જાહેર નોકરીમા, દાખલ કરવામા, અને સરકારી કારભારમા પાધરો હાથ નાખવામા લોહી અને જાતનો ફેર હોવો ન જોઈએ, પણ ચોકસ પુરૂષના જાતી ગુણો તપાસવા જોઈએ, અને તે તપાસતાં ધર્મને વચ્ચે લાવવો ન જોઈએ.

બીજું એકે હિંદુસ્તાનને લાભ કરવાની મનસુબેજ તે ઉપર રાજ ચલાવવુ જોઈએ તે એક ખુદરાજ દેશની માફક નહી, અને શાહાનશાહતના લાભ ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર નહી પણ ખસુસ ગ્રેટ બ્રિટનના અથવા બ્રિટીષ પ્રજાના કોઈબી વર્ગના લાભને માટે તેમા ખલલ પડવી ન જોઈએ. હિંદુસ્તાનમા માહેના અને બાહારના સંભાલ અને સુલેહ માટે યોગ્ય લશકર આપો અને તેનો ખરચ લ્યો, પણ તે ઘણુ મોહોટુ અને ખરચવાલુ ન જોઈએ અને વિનાયતના લશકરના ખરચ તેમા મેળવા ન જોઈએ, લાયક કરો નાખવા પણ નિકાસની જગાત ઓછી કરતા, અને અયાતની કાહાડી નાખતા, અમરીતસર અને ઢાકા કરતા માનચેસ્ટર અને લીડસને માટે હિંદુસ્તાનના રાજકરતાઓએ વધારે કાળજી ખતાવવી નહી. જો હિંદુસ્તાનને રેલવે જોઈએ અને તેનો ખરચ આપી શકેતો બાંધો પણ લાનકાશાયરને રૂ જોઈએ એટલા માટે હિંદુસ્તાનમા વગર નફાનો રેલવે બાંધવો એ ખોટુ કેહવાય.

હિંદુસ્તાનની જાહેર નોકરીને માટે ઘણા કાબેલ અમલદારો મોકલો અને તેઓને ભરમાવા તથા પેસા પગાર આપવામા કાંઈબી કસુરાઈ ન જોઈએ. જ્યાસુધી જરૂર માલમ પડે ત્યાસુધી મગજ ખાતાઓમા કેટલાક પ્રમાણમા ઇંગ્રેજી ગૃહસ્થોને તેઓનો અધિકાર ચલાવવાની કાબેલ્યાત માટે અથવા શાહાનશાહતનુ હાકમીપણુ દેખાડવા માટે રાખવા ધારે અથવા કેટલીક જગાઓ તેઓ માટેજ જુદી કાઢી ધરેતો આનાકાની વગર તેમ કરો, પણ એમ કરવામા ફકત અધિકાર ચલાવવાની કાબેલ્યાત તરફજ જોજો, એમ ન કેહવામા આવે કે ઉપલી મોહોટી જગાઓ બ્રિટીષ અમલદારોને આપવી જોઈએ કારણકે તેઓ

ઘડતી પ્રજાછે અને દેશીઓને રાજકારભારમા દાખલ ન કરવા કારણકે તેઓ
હારેલી પ્રજાછે એમ ન માનવામા આવે કે ગ્રેટ બ્રિટન અને આયરલાડના
મધ્યમ વર્ગના લોકોને તેઓના બેટાઓ માટે સારી નોકરીઓ હિંદુસ્તાનમાં મેળ
વવાનો હકછે અને એટલા માટે દરેક ખાતાની નોકરી માટે ઇગ્લાડમાથી મા
ણસો પુરા પાડવા જોઇએ

હિંદુસ્તાન જીતાયલુ દેશ નથી બ્રિટીષ સરકારે અને બ્રિટીષ પ્રજાએ
મગરૂર રેહવુ જોઇએ કે તેઓએ હિંદુસ્તાનમા પોતાની હાકમી બીજા લડવૈ
યાઓની માફક લીધી નથી પણ દેશમા સુલેહથી દાખલ થયા પછી ત્યાના
લોકોના લીધે અદર ભાગ લેવા પડયાથી તેઓએ આગળ વધીને લશકરી બળે
અને ચાલાકીએ સારી જગા મેળવીછે પણ તેમ કરવામા ત્યાના લોકોની મ
જુરી અને મદદ હતી એકબારગી આપણે કબુલ કરીયે કે મોગલ શાહાન
શાહતના પડી ભાગવા પછી જે રફતે ગફતે નવુ જોર ઉભુ થયુ તેને બ્રિટી
ષોની હિંદુસ્તાન ઉપર જીતેલ કહીએ, તોયે શુ થયુ ? જ્યારે જીતથી મુલ
કમા લીધામા આવે છે ત્યારે વાજબીપણે હારેલી પ્રજા ઉપર કઈ જુલમાત
તથા ધીક્કાર નાખી શકાતો નથી અથવા કોઈબી રીતે તેઓ પાસેથી ખડણી
લેવાઈ શકાતી નથી જો હુ ભુલતો ન હોઉં તો આ તત્વો હાલના દેશ દેશના
કાયદાને મળતા છે

હિંદુસ્તાનના લોકોની મજુરી અને મદદ વગર હિંદુસ્તાનની બ્રિટીષ સર
કારને કદી ચાલવાનુ નથી જ્યાસુધી તે ત્યાના શીખેલા, સુધરેલા અને વિ
ચારવંત લોકોને પોતાના તાબામા ખુશી કરીને રાખશે નહી અને પોતાના ઠ
રાવો અને કામમા તેઓને સામેલ કરશે નહી ત્યાસુધી સુધારાનુ અને વધા
રાનુ કામ ત્યા ચલવાનુ નથી ફકત લશકરી બળથી અથવા સાગ કાગળા
રથી દાન કોઈ સરકારથી રાજ ચલાઈ શકાવાનુ નથી આજનો સૌથી મોટો
શીનમુક અન રાજઅધિકારી પુછેછે કે એક સ્વતંત્ર દેશનો કયો રેહવાશી
સારા અધિકારને માટે પોતાનુ સ્વતંત્રપણુ ખોવા તૈયાર થશે ?" અલબત હિ
દુસ્તાન સ્વતંત્ર દેશ ગણાય નહી અને તે તદન છુટુ રેહવાને લાયકબી નથી
પણ ત્યા ધારા કાનુન ચાલેછે, કાંઈ આપખુદ જુલમાત નથી બ્રિટીષોના
હાથ તળે છુટાપણાનુ એક મોટુ સાધન હિંદુસ્તાનમાછે તે ત્યાના સ્વતંત્ર પત્રો
છે અને જાહેર સભા મળવા દેવાનો હકછે આપણે જે કેળવણી હિંદુસ્તાનને
આપ્યે છેએ તેનો જો તે લાભ લેતા તો તેણીની સાથ આપણે લડવુ ન જો
ઇએ તના વધારે છુટાપણાની તેની ખાએશને તથા અપરાજ્ય ચલાવણીની
તેને જીતના હકના અહંકાર ભરેલા શબ્દોથી દાબી નાખવી ન જોઇએ
કારણ કે તેમ કેહવુ ભુલ ભરેલુછે અને જો સાચુ હોયતો તે વગર અર્થનુ અને
નકામુછે

મી૦ ટેલર—જે જગાઓ અને મુલકો આપણા હાથમા જીતીત, તરકટ અથવા બળેશથી નહી પણ કરારથી આવ્યાછે તે બાબદ ઉપર હાલ મોનવાને મને વોમતજે. જ્યારે આપણે હિંદુસ્તાનના આગલા ઇતીહાસ તરફ જોઇએ છૈએ અને બ્રિટીશોની ચડતીની સરુઆત તરફ નજર પોહોચાડીએ છૈએ, જે વેળાએ સગળી જાતની રાજદુવારી ખટપટ, લડાઇઓ, બેદીલી, વિશ્વાસઘાત ચાલતો હતો ત્યારે આપણને સેહલાઇથી સહમજ પડેછે કે સરકારને પોતાની ચડતી રાખવા સારુ પોતા તથા નાહાના જમીનદારો વચ્ચેના સેહજ વાધાને પણ પોતાના હાથમા લેવાની કેટલી અગત્ય હતી, પણ તે વખત હવે વહી ગયોછે, અને મર્યાદા બોલ્લી ચાલેછે અને દેશીઓની ચડતી થવાની તજવીજો રદ ગઇછે અને હમેશની નાબુદ થાઇછે હવે લડાઇ કે લડાઇની બુમ જેવુ કાંઇ છે નહી પણ સુલેહ ભરેલો રાજકારભાર ચાલેછે, આપણા વડાપણાને કોઈ ના પાડતું નથી ત્યારે ઇનસાફના કાયદાથી ઉલટા જઈ નીતિની સામે મેજર ઈવાન્સ બોલે જણાવ્યુ તેમ પોતા તથા દેશી સરદારો વચ્ચેના વાદાને પોતાના લાભમા સુકવવાનો અખત્યાર રાખવાને ધણીઓને શી જરૂરછે? તે આ દેશ ના કાયદાથી ઉલટુ છે, ધારા કાયદાના મુળ પાયાને ધીકો કરનારછે અને ફકત તેના બચાવમા એકજ બોલ પોપટની માફક મોલવામા આવેછે તે "દરજજો" છે. મેજર ઈવાન્સ બેલની કેટલીક સુચના વળી કહુછે અને જો તેમજ ચાલવામા આવેતો નક્કી આપણને હિંદુસ્તાનને સલામ કરી છોડી જવુ પડે. કોઇબી રીતે એ દેશ આપણા હાથ આવ્યુછે એટલે જ્યાસુધી પ્રભેશ્વરની ઇચ્છા થાય નહી ત્યાસુધી તે પકડી રાખવાનો આપણો ધર્મછે. છોડી આપવુ તે ઠીક બરાબર નથી એ હુ કબુલ રાખતો નથી. પોતાની મીલકત જ્યા સુધી કોઈ નકામી જાણે નહી ત્યાસુધી તે એક પાવલીની કીમતથી આપવાને તૈયાર થાય નહી અને જો નં આપેતો તે ઝીણી લીવામા આવે, પણ કરારનો અર્થ જુદોજછે. દાખલા તરીકે મીર જાફર અને ઈસ્ટ ઇંડીઆ કુંપની વચ્ચેનો કરાર ઘણો ખારી હતો અને બેઉ બાજુવાળા ક્રુર હતા. એક પોતાના ધણીને તોડી પાડયો અને બીજો તે પાપમા સામેલ થયો, પણ તે છતા પ્રમાણીક માણસો જ્યારે કરાર કરે ત્યારે કરેમનાઓના કરારની માફકજ તે પાળવો જોઇએ. આ બાબદ ઉપર વધારે બોલવુ નાદાન છે કારણ કે મેજર ઈવાન્સના દરેક વાક્ય ઉપર ઓછામા ઓછા એક બે કલાકનો વાદવિવાદ થાઈ શકે.

મી૦ પ્રિચાર્ડ—હુ ધારુ છુ કે મેજર ઈવાન્સ બોલે હિંદુસ્તાનની અને આપણી આસોસીએશનની એક મોટી નોકરી એ બજાવી છે કે હિંદુસ્તાન શી રીતે હાથમા આવ્યુ તે વીષેનો ખોટો ખ્યાલ લોકોના મનમાથી કાહાડી નાખ્યોછે. હિંદુસ્તાન કરારથી, જીતીનથી કે જોરજુલમથી યા નામે એ રીતે આપણા હાથમા આવ્યું તોએ ત્યા વાજબી ઇનસાફ ચલાવવાની આપણી ફ-

રજછે. આપણા ન્યાય શાસ્ત્રીઓ તથા કાયદા ઘડતો દેશ વચ્ચેના ફાય દાઓ ઉપર ખુબ ધ્યાન આપવુ જોઇએ, કારણ ઘણીવાર ભુલો થયલી આ પણા જોવામા આવેછે. જેમકે દેવ દેવના કાયદામા લડાઈ કરનારાઓને નોકરી હકો આપવામા આવેછે પણ તે હક બનવા ખોરોને આપ્યો નથી. હવે જ્યારે લાર્ડ ડેલહાઉસીએ આઉદ જોડી નાખ્યુ ત્યારે બનવો ઉઠયો તે અગાઉ સિપ્રી યોનો કાયદો મજબુત ન હતો. આઉદના લોકોએ તક જોઈ બળવો ઉઠાવ્યો, અને દેશને છુટુ કરેવા ચાહાયુ. જ્યારે લડાઈ નજદીક પુરી થાઈ ત્યારે નામીઆ લારડ કાનનીવાળા દસ્તાવેજમા સ્પષ્ટ અને ખોલ્લુ લખેલુ હતુ કે હિંદુસ્તાનની સરકારે આઉદના લોકોને બનવાખોર દાખલ નહી પણ લડાઈ ઉઠાવનાર દાખલ ગણવા પછવાડેથી કદાપિ ધારાની બીનમાહીતીથી કે જાણી જોઈને દસ્તાવેજની આ મતલબ ભુલી જવામા આવી અને લડાઈ પછી આઉદને નવેસરથી ઉભુ કરવામા આવ્યુ ત્યારે જેઓએ લડાઈ ઉઠાવી હતી તેઓને તેમ ગણવાને બદલે બનવાખોર તરીકે ગણવામા આવ્યા. આ ભુલથી થયલી ગેર ઈનસાફી ઘણે દરજ્જે દુર કરવાને હાલ બ્રિટીષ સરકાર ઘણી મેહનત કરતી આવીછે પાચ વરસ ઉપર જેવુ હિંદુસ્તાન હતુ તેવુ હાલ નથી, અને દસ વરસ પછી હાલ છે તે કરતા જુદુજ થાઈ જશે, અને જેમ આ ફેરફાર થતા જશે તથા સડકની જાળી આખા દેશની સપાટી ઉપર પથરાશે ત્યારે પોતાની મેળે આપણે દેશી રાજ્યોના સબંધમા વધારે આવીશુ અને તેથી વેપાર વણજનો વધારો થાઈ હકો અને વાંધાઓના સવાલો ઉભા થતા જશે જે ચુકવવાને હાલ આપણી પાસે કાંઈ ઉપાય નથી.

ડાકટર મુર—એક બીજી બક્ષીસ આપણ કેટલા આજ ભુલી ગયા છૈએ તે ઉપર હુ તમારૂ ધ્યાન ખેચુ છુ. કલકતા અને બીજા ૨૮ પરગણાઓ દીલહીના પાદશાહ અકબરે ડાકટર હામીલટનને તેની નોકરીને માટે આ પા હતા અને આપણી સરકાર તથા હિંદુસ્તાન વચ્ચે જો કાંઈના પ્રમાણીક લેવડ દેવડ થાઈ હોય તો તે આ હતી, અને એ સગળુ મેજર ઈવાન્સ બેલ જણાવેલી સર્વે સરતોની અગાઉ હતુ.

મી० નવરોજજી ફુરદુનજી—આખુ હિંદુસ્તાન અથવા કોઈનો ભાગ જીતાયલો હોય કે નહી અથવા તે કેમ હાથમા આવ્યો તે બાબે કાંઈબી ભાંજ ઘડ બીનઅગત્યનીછે. એટલે હિંદુસ્તાનનો થોડો ભાગ જીતતથી, કેટલોક કરારોથી અને કેટલોક આપી દીધાથી તથા સરદારોની માહોમાહ લડાઈથી મળયોછે પણ એકબાજગી કબુલ કરે કે આખુ હિંદુસ્તાન બ્રિટીશોએ જીતીલુ તોપે શુ બ્રિટીષ જેવા બાહાદુર અને સુધરેલા લોકોએ પોતાના હાથ તળે આવીપડેના લોકોને જુલમમા કચડી નાખવા? માહારા દેશી ભાઈઓ તરફથી હુ મેજર ઈવાન્સ બેલનો ઉપકાર માનુછુ કે હિંદુસ્તાનના દેશીઓની

તેણે હાવી સેવા બજાવી હીમાયત કીધીછે અને આશા રાખુંછું કે ઇંગ્રેજી પ્રજામાથી બીજા હેવા નીકળે. હિંદુસ્તાનમા બ્રિટીષ હાકમી કેમ ચલાવવી તે બાબે મેજર ઇવાન્સ બેલે રજુ કરેલાં તત્વોમાં એક દેશીઓને રાજકારભારમા ભાગ આપવા વિષેછે તે બાબે હું આશા રાખુંછું કે હેવાજ સવાલો ઉપર બ્રિટીષ પારલ્યામેંટ અને પ્રજા ધ્યાન વધારે આપશે. એક આગળા બોલનારે કહ્યું કે વિલાયતના પત્રવાળાઓ એ બાબદ ઉપર બરાબર ધ્યાન આપતા નથી અને ઇશ્વરે તેઓને હાથ નાખેલાં દેશ ઉપર પારલ્યામેંટ પણ પુરતું ધયાન આપતી નથી એ સાંભળી હું દલગીરછું. કારણ કે જ્યારેબી હિંદુસ્તાનની બાબદ ત્યાં આવેછે અને ત્યાંના ૧૫ ક્રોડ આદમીની અથવા બજેટની ભાંજઘડ નીકળેછે ત્યારે આખી સભામા ભાગ્યે ૨૪, ૨૫ સભાસદો હાજર હોયછે, પણ હવે નાણાં સંબંધી તપાસ કરવાનો સમયછે અને વરસોવરસ વધતી મેહસુલ છતાં ખાડો પડેછે અને કર નાખવાની ગરજ પડેછે તેના કારણ શોધી કાહાડવા જોઇએ. મેજર ઇવાન્સ બેલના નિબંધમા લશકરી ખરચ વિષે લખેલું છે. ગયે વરસ બજેટ રજુ કરતાં અંદર સેક્રેટરીએ મત આપ્યું કે ખરચ ઘણો જબરોછે અને સેક્રેટરીએ પણ તે ઘણોછે હેવું જણાવ્યું તથા તેમાં દર વરસે દોઢેક ક્રોડ રૂપીઆનો ઘટાડો થાઇ શકે હેવું ધાર્યું. હું ધારૂંછું કે એ બીજો ખરચ જે વગર અટકાવે દર વરસ વધતો જાયછે તે જો કાપવામા આવેતો નાણાની તંગી જતી રેહ અને તેથી લોકો ઉપર પડતા ભારે કરની જરૂર ન રેહ અને જો આ ફર્યાદો ઉપર ધ્યાન આપવામા આવેતો દેશી પ્રજા વધારે વફાદાર થાય.

મી૦ ફ્રીલાંડ—હું આજે એક તમાસગીર દાખલ આવ્યો હતો અને વાદવિવાદમા ભાગ લેનાર ન હતો, પણ સભાપતીએ મને બોલવાની રજા આપવાથી તેનો હું લાભ લઉંછું; તે એકે છેલા સુભાષીત બોલનાર ગ્રુહસ્થના કેહવાથી મને બોલવું પડેછે કે જ્યારે હું આમની સભામા હતો ત્યારે હિંદુસ્તાનની બાબદ વિષેનુ બેદરકારપણું મારા જોવામા આવતું હતું અને તેથી મને લાગતું હતું પણ હેવી વખતે ત્યાં હમેશ હાજર રેહવાનો મેં માહારો ઠરાવ માહારા મીત્રોને જણાવ્યો હતો. મેં આજની અગળી તકરાર ધ્યાનથી સાંભળીછે અને એકુએ બોલનારના શબ્દો આપણી તકરારમાથી નીકળી જવા જોઇએ હેવું હું ધારૂંછું, જેમકે ફલાણો નવાબ સરકારનો ગુલામ હતો કે નહી. વળી કોઇએ કહ્યું કે હિંદુસ્તાનના પોતાનાજ લાભ માટે તે ઉપર રાજ ચાલવું જોઇએ. હું એકદમ હેવી સુચના વિષે વાંધો લઉંછું, કારણ કે હિંદુસ્તાનના લુભ તપાસવા જોઇએ ખરા પણ ઇંગલાંડ અને હિંદુસ્તાનના લાભ એકજછે માટે જ્યાંસુધી ઇશ્વરેચ્છાથી તેઓ સાથેછે ત્યાંસુધી તે બેહુને ધ્યાનમા રાખવા જોઇએ. નિબંધ કરતાએ ત્યાંના ઓહીતેદાં સંસ્થાનો વિષે એમારો કરેલોછે તે બાબે એકુએ ટુક સુચના કરવા માગુંછું, તે એકે હવેપછીથી ઓહીતના હક

ઉપર વધારે વિચાર કરવા કરતાં ઝીહીતથી આપણી ઉપર આવી પડેલી ફરજ ઉપર વધારે વિચાર કરવો જોઇએ. બ્રિટીષ રાજનીતિ અથવા હિંદુસ્તાનની રાજનીતિને જુદી ગણી બેમાથી એકને પસંદ કરવાની સુચના હું કરતો નથી. જ્યારે કોઈ દેશી આપણામા રેહવા આવે ત્યારે તે પોતાના દેશમા હોય તેમજ એ નામાથી રેહ હેવું કરવાની આપણી ફરજછે અને કોઈ ઇંગ્રેજ પણ હિંદુસ્તાનમા જાય ત્યારે તે વિલાયતમા હોય તેમજ રેહવું જોઇએછે અને ત્યા જે કોઈ મળે તેની સાથે ભાઇબંધાઈના હકથી મળી જવું જોઇએ. હિંદુસ્તાનની આપણી રાજનીતિ એટલાંમાંજછે કે ત્યાંના લોકોને મનની તથા તનની આરોગ્યતામા પુષ્ટ કરવા. આપણો પેહલો ધર્મતો આવતી ઓલાદની માતાઓને કેળવણી આપવાનોછે કે જેથી હાલના કરતાં પણ વધારે મજબ મીત્રો આપણને મળશે. આપણી બ્રિટીષ રાજનીતિ હેવી જોઇએ કે ત્યાં જે અમલદારોને મોકલવામા આવે તેઓએ ત્યાંની રીતભાત ભાષા વગરે જાણવું જોઇએ અને નેમણુકોમાથી સારો ભાગ દેશીઓને આપવો જોઇએ, અને એમ કીધાથીજ આ બે દેશો વચ્ચે ભાઇબધાઈ પક્કી થશે અને તેથી મોટી શાહાનશાહતનો પાયો રચાશે.

મેજર ઇવાન્સ બેલના નિબંધમા લાનકાશાયરના કારખાનાવાળાઓ ઉપર ખટો હલો હેવુ ધારી મી૦ બ્રિગસે ઓવાસો કર્યો કે લાનકાશાયરના કારખાનાવાળાઓ હિંદુસ્તાનથી જે માલ લેતા હતા તેનુ મુલ આપતા હતા, અને રૂના લડાઇના હીંગામના જેવા ભાવ આવીને તેઓ દસ વરસમા ૧ અબજ રૂપીઆ જોઇએ તે કરતા વધારે આપ્યા હતા. તે ઉપ્રાંત લાનકાશાયરવાળાઓ અમેરીકા તરફ મોહોડું ફેરવવાને બદલે હિંદુસ્તાનનેજ પકડી બેઠા હતા.

ગોપાલ ચંદ્રરાય—મેજર ઇવાન્સ બેલનો દેશીઓની હિમાયત કરવા માટે ઉપકાર માનતા બોલ્યા કે "ઝીહીત" એ બોલ યોગ્ય રીતે હિંદુસ્તાનને લાગુ પડતો નથી. તેમજ એ એક પ્રશ્ન રહયોછે કે બ્રિટીષ સરકારના હાથમા જેમ જેમ જુદાં રાજ્યો આવતા ગયા તેમ તેઓ ઉપર શું વાજબીની રાહે અખ્તિયાર ચલાવ્યોછે! અને દેશીઓને તેઓના પુરતા હકો આપ્યાછે! જોકે આ વાત ખરી છેકે હાલ ત્રણ દેશી સરદારોને ધારા બાંધનારી સભામા દાખલ કરયાછે તોએ તેઓ ફકત નામનાછે. તેઓને સરકારે બેસાડયાછે અને તેઓને ઉઠાડી મુકવાને સરકારને સત્તાછે. આ પ્રમાણે હોવાથી દેશીઓની પક્ષ ધરવાને બદલે તેઓ ઇંગ્રેજ સરકારને પકડી રેહેછે. હિંદુસ્તાનને વધારવા માટે ત્યાં પારલામેંટની જરૂરછે. તેમા ભણેલા દેશીઓને દાખલ કરી દેવાની ફરીઆદો ઉપર ધ્યાન પોહોચાડવુ જોઇએછે.

સભાપતી—બાઇઓ અને ગ્રુહસ્થો મેજર ઇવાન્સ બેલ ઉત્તર આપવા ઉઠે તે અગાઉ મારે કેહવું જોઇએ કે ગોપાલ ચંદ્રની પારલામેંટ બાબતની

સુચના કોઈ દહાડેથી આ આસોસીએશન ઉપાડી લેતો સારૂ એ બાબત એટલી અગત્યનીછે કે હવે બાકી રહેલા થોડા વખતમા તે ઉપર ધ્યાન અપાઈ શકાશે નહી. દેશીઓનેજ ફક્ત તેમા જગા આપવાથી મોટી અડચણ પડે કારણ તેમ થવાથી સઘળી સત્તા વેપારીઓના હાથમા જાય અને તેઓ સડકો વ્યપાર વગેરેની બાબદો ઉપર વધારે ધ્યાન આપે અને ખેતીવાડીને તદન ભુલી જાય જેનીતો મોટી અગત્યછે એ બાબદ ઉપરથી હવે ઇંગ્રેજી પત્રવાળાઓ અને ઇંગ્રેજી પારલીઆમેંટ હિંદુસ્તાનની બાબદ ઉપર કેટલુ ધ્યાન આપેછે તે ઉપર આવ્યે અને તે ઉપર મી૦ નવરોઝજી ફરદુનજીના વિચાર જણાવ્યે. ત્યાના પત્રો એ વાત ઉપાડી લેતા નથી તેનો અર્થ એજ કે ત્યાના લોકોને આ બાબદ ઉપર પ્રીત નથી અને જો હોતતો તેનુ પરીણામ એજ થાત કે પારલીઆમેંટથી આપોઆપ તે ઉપર ધ્યાન આપત, પણ વળી પારલીઆમેંટને બી ઘણો ટપકો આપી શકાતો નથી કારણ કે તેના ઉપર કામનો બોજો ઘણો મોટોછે અને વરસના ઘણાથોડા દહાડા તે ભરાછે અને આખી પૃથ્વિની કોમની પારલીઆમેંટ કરતા તે વધારે કામ કરેછે તથા મ્યુ૦ શેહેરનુ કામ જે બીજાઓથી થવુ જોઇએ તેપણ એનેજ કરવુ પડેછે વળી આપણે જાણવુ જોઇએ કે ઘણીક હિંદુસ્તાનને લગતી બાબતોમા પારલીઆમેંટ કાંઈ કરી શકતી નથી મી૦ ગ્લાડસ્ટને એક વેળા પોતાના ભાષણમા જણાવ્યુ કે હિંદુસ્તાનની મેહસુલ ઉપર ગમે એટલી કાળજી રાખો પણ તે કેમ ખરચવી અને શુ કરવુ તે ઉપર આપણો કાબુ ક્વચિત પણ રેહનાર નથી. હિંદુસ્તાનના સરવૈયા વિષે દર વરસ પારલીઆમેંટમા જે તકરાર થાયછે તે ખાલી ટોળછે અને તે લોકોની ગપ્પાની બાબદમાજ નહી પણ સત્તાની બાબદમા પણ હાલ આમની સભામા લગાર ધ્યાન વધારે અપાતુ જાયછે અને જેઓ એ બાબદમા કાળજી રાખેછે તેઓ ગણીને કેહેછે કે ગેલા વરસમા હિંદુસ્તાનના બજેટની તકરાર વેળાએ આમની સભામા આગલા વરસ કરતા તગણઘણા સભાસદો હતા, પણ જ્યાસુધી પારલીઆમેંટની સત્તા ત્યાની મેહસુલ ઉપર થશે નહી ત્યાસુધી એ સઘળુ જોવાનુછે.

મેજર ઈવાન્સ બેલ—હવે મોડુ થયુછે માટે થોડીક પળથી તમને વધારે ખોટી કરીશ નહી. માહારે ઘણુ બોલવાનુ રહ્યુ જ નથી કારણ આ આસોસીએશનમા જ્યારે એકમત પડેછે ત્યારે તે અલબત જેની રીતે એક સરખા હોયછે જોકે હુ જવાબ આપવા ઉઠ્યોછુ તોપે મને લાગેછે કે જવાબ આપવાનુ મને કાંઈ નથી મી૦ ટેનરે આપખ્યાર ગણ્યો અને આપણા વચ્ચેના સબંધ વિષે થોડાક વિચારો જણાવ્યા તેમા તે માહીજ મતલબ બોલ્યોછે તેઓની બાબતમા ઇનસાફ કરવાને ફક્ત બાહેરપણુ જોઇએછે અને રાજ્યના મુત્સદો એક ખાનગી ઓરડામા ચુપચુપ રામી તરફવાળાઓને માગના વગર સૂઝતાને પસે તે ઉઘાડા છોકોક ગાજનતા જોઇએ અને પ્રજાના મતને

ધ્યાનમા લઈ ઇનસાફ થવો જોઇએ. મી૦ હારડીંજ વાંધો લેયછે કે આવી અદાલતના ચુકાદા અમળમા શી રીતે લાવી શકાય પણ તેનો ખોલાસો એ કે હિંદુસ્તાનમા જે સર્વોપરી ભારૂં રાજછે તેને તે ચુકાદા જબરીથી અમલમાં લાવવાને સત્તાછે, મી૦ બ્રિગસે માનચેસ્ટરનો રૂ વિષે એક સુચના કરી તેનો ખોલાસો એ છે કે કાટન સપ્લાઈ આસોસીએશને આપણા સેક્રેટરી આવ સ્ટેટને મજબુત ભલામણ કરી હતી કે હિંદુસ્તાનમા સડક બાધવા માટે મોટી રકમો આપવી અને તેના કારણમા હેતુ દેખાડયુ હતુ કે તેથી માનચેસ્ટરના કારખાનાવાળાઓને લાભ થશે. આ પછી હું સભાપતીનો ઉપકાર માનવાની રજા લઉછું.

આ સુચનાને કાઝી શાહાબુદીને પુષ્ટી આપી અને તે એકમતથી પસાર થાઈ.

સભાપતીએ પાછો ઉપકાર વાળતા જણાવ્યું કે તે હિંદુસ્તાનની બાબદમા ઘણી કાળજી રાખેછે અને કોઇબી રીતે આસોસીએશનને કામનો થાઈ પડશે હેવી આશા રાખેછે.

મેજર ઇવાન્સ બેલના નિબધ માટે ગોપાલ ચંદરરાયે તેનો ઉપકાર માનયો જેને મી૦ બ્રિગસે ટેકો આપ્યાથી તે પસાર થાઇ અને ત્યારપછી સભા વિસર્જન થાઈ.

પાક ખોરદેહ અવસતા

મોટા કારા ટાઈપમાં

જવામાં રેહી શકે હેવી નાધલી તખતીમા

વેલાતી પુઠાંથી બાંધેલી

કીમત રૂ ૧॥ ૨ ૩॥

દફતર આશકારા છાપાખાનામાથી મલશે

(છપાઈ બાહેર પડયોછે.)

રૂસતમ અને સોહોરાબ.

નાટક ૫ અંકી

વીકટોરીઆ નાટક મંડલીએ પોતાની નાટક શાલામાં ૯ વાર કરી બતાવેલો ઉપલો નાટક જેમ અસલ લખાએલોછે તે પરમાંણે સદાખરો સઘલાં ગાયણો સુધાં હમણા છાપી પરગટ કરયોછે, અને તેનુ ૧૨૪ સફાનું એક પુસતક બનીયુંછે. એ પુસતક દફતર આશકારા છાપાખાનામાંથી અથવા દર સનોવા રે વીકટોરીઆ થીયેટરમાથી મલશે, કીમત રૂ૧) "દેસાવરથી" મંગાવનારાઓએ પોસટેજ ॥ ૦)= વધુ વાલવા.

ભાગ ૧ લો.

લીલીપટનાં વેહેંતીઆં.

ઈઆને

ગુલીવર નામના મુસાફરે

લીલીપટ દેશના વેહેંતીઆ માણસોમા

કીધેલી મુસાફરીનો

ગુજરાતી તરજુમો.

કીંમત રૂ૧)

દફતર આશકારા છાપાખાનામા મલશે.

વીકટોરીઆ નાટકના ગાયણો.

દફતર આશકારા પરેસ.

કીમત રૂ૦૧

સ્ત્રી બોધ.

આ માશીક ચોપાનીયું સ્ત્રીઓને વાચવા લાયક બાબદોથી પરગટ કરવામાં આવેછે તેમાં ચીતરો વગરે ઉપર ખરચ કરવાની કાંઈ કસુર રાખવામાં આવતી નથી.

કીમત વરસ ૧-નાં રૂ૩)

સત્ય પ્રકાશ.

ગુજરાતી અને મરાઠી પતરોમા સરવેથી વધારે ફેલાવો પામેલું દર આદીતવારે નીકલતું પતર.

કીંમત વરસ ૧ નાં રૂ૬).

તનદરોસતી.

તનદરોમતી અને સુખાકારીને માટે આખા હીંદુસતાનમા ફક્ત એક ઉપલુંજ ચાપાનયું દર માસે બાહાર પડેછે.

કીમત વરસનાં રૂ૩).

વેપાર પતર.

દરેક ચીનના મેલ ઉપડવાની એક દાહાડો આગમચ પરગટ થાયછે.

કીમત વરસ ૧ નાં રૂ૬).

પુસતક ૮ મું.

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું

ચોપાન્યું.

નાં૦ ૧૬ અપાલો સ્ટ્રીટ—કોટ.

હીસ હાઈનેસ જુનાઘડના નવાબ સાહેબના આસરાથી
ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનની મુંબઈની સાખાની
મેનેજીંગ કમીટીની સતા તલે.

ભાષાંતર કરનાર,

જાંહાંગીર બેહરામજી ફરદુનજી મરઝબાનજી.

સાંકળી યું.

પુસ્તક ૪થાં નું સાકળયું.

મુંબઈ,

દફતર આશકારા છાપાખાના મધે
મેહેરવાનજી ફરદુનજીની કંપનીએ છાપીઉછે.
કોટ: બેહરામજી હોરમજજી સ્ટ્રીટ. નાં૦ ૬ તથા ૧૧.

સને ૧૮૭૧ ઇસવી

ઈસ્ટ ઈંડયા આસોસીએશનનું ચોપાન્યું.

સોસાયટી આવ આર્ટસમા મળેલી સભા, બુધવાર જુન ૧૫, ૧૮૭૦.

ડબલ્યુ, એસ, ફિટઝ વિલ્યમ એસ્કવાયર—અધ્યક્ષ.

વિષય—હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી હાલત બાબે મી૦ ટી. ઈલટ્યુડસ પ્રિચાર્ડ, એફ. આર. જી. એસ; એફ. એસ. એસ. એઓએ વાંચેલા નિબંધમાંથી ઉતારા.

હિંદુસ્તાનના ખજાના ખાતાના ઉપરીને કોઈ એક મુલક ઉપર, અથવા બે ત્રણ મુલક સાથ કામ લેવું નથી હોતો ત્યારે આપણે વિચાર કરશું ત્યારે નાણા સંબંધી વ્યવહાર હિંદુસ્તાનમા ફતેહમંદીથી ચલાવવાનુ કામ કેટલું અઘરું છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવશે. આવી મોટી શાહાનશાહતનો નાણા સંબંધી કારભાર ચલાવવાનું કામ ગ્રેટ બ્રિટનના નાણાના કારભાર કરતાંથી વધારે અઘરું છે, તોપે ૧૮૫૯ થી ૧૦ વરસમા પાચ જુદા જુદા ખજાનચીઓ થાઈ ગયાછે. તે પાંચ માહેના ત્રણનેતો પેહલાં હિંદુસ્તાન વિષે કાંઈ માહીતીજ ન હતી. હાલનો ખજાનચી જોકે પ્રજાને અનુકુળ ગમતોછે તોપે હાલ હિંદુસ્તાન માહેના 'સીવિલ સરવંટ' માંતે કામ કરેછે અને હિંદુસ્તાનનો નાણા સંબંધી કારભાર ચલાવવાને જે સઘળી અડચણો નડેછે તેની સાથે લડવાને જો કોઈભી લાયક અધિકારી જોઈશું તો તે સર રિચાર્ડ ટેમ્પલ છે. જે પરિણામો રીતિને લીધે થયછે તે માટે તેને ઠપકો આપવો એ અણઘટતુ છે, તે બંધાયલો અને હુકમમા હોવાથી તથા પોતાના બજેટને પાધરું ઉતારવાની ફરજ પડવાથી, તેને હાલના મામલાને માટે, જેમ ૧૮૫૭ ના બળવાને લીધે જે પરિણામો નિપજ્યાં તેમા લાર્ડ કાનીંગનો કાંઈ અપરાધ ન હતો તેમ આમા સર રિચાર્ડનો કાંઈ વાંક ન કહડાય. ∗ ∗ ∗

∗ ∗ ∗ ∗ ∗ ∗ ∗ ∗ ∗ ∗

હિંદુસ્તાનની હાલત હાલ એક મીલકતના જેવી થાઈછે, જે ૧૦, ૧૨ વરસ અગાઉ હેવા ધણીઓના હાથમા હતી કે તેને સુધારવાથી તે ધણીને નાણાનો લાભ થાય. પણ તેઓના હાથમાંથી અધિકાર લઈ લેવામા આવ્યો અને ચાકરીઆતને સોંપ્યો, જેઓને તે ઉપર ધ્યાન આપવાને વખત તથા ઇચ્છા ન હો-

વાથી તેઓએ બીજાઓને જોખમદાર રાખી એ કામ સોંપ્યુ. તેનુ પરિણામ એ નિપજ્યુ કે ખરેખર જોખમદાર કોઈ મળે નહી. હિંદુસ્તાનના અધિક ારીઓ પોતે સરકારી હોદ્દા મેળવ્યા પછી એટલો તો થોડો વખત ત્યાં રહેછે કે તેઓની પોતાની રીતિના પરિણામ જોવાને તેઓને તક મળતી નથી. હાલી હાલતમાં માણસનો સ્વભાવજ હોયછે કે ભવિષ્યના પરિણામની દરકાર કર્યા વગર તુરત વેળાની અડચણોના અખાડા કરેછે. આમની સભામાં 'સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ' જોખમદારછે અને આમની સભા જ્યારે હિંદુસ્તાનની વાત આવેછે ત્યારે જમવાના ઓરડામાં અથવા બીડી પીવાના ઓરડામાં જઈ બેસેછે. વડી સરકારને માથે જોખમ એવી રીતે વેંચાયલોછે કે તે કોણને માથે ખરેખરછે તે જણાતુ નથી. ખુદ જમીની સરકારની સત્તા હેવી બધાણમાંછે કે એક ધારો હિંદુસ્તાનની કૌન્સિલમાં પસાર થયા પછી અને 'વાઈસરાયે' મંજુર રાખ્યા પછી તે વિલાયતમાં રદબાતલ થઈ શકેછે. પાંચ વરસમાંજ આપણને દાખલો મળ્યોછે કે એક 'બજેટ' ને આપણી સરકારે રદ કરી ફરીથી ઘડવા માટે હિંદુસ્તાન મોકલાવ્યુ હતુ, અને હમણાંજ એક ખજાનચીએ હોકમ પરમાણે બનાવેલુ 'બજેટ' 'કૌન્સિલ' માં રજુ કરેલુ આપણા સાંભળવામાં આવ્યુંછે. હિંદુસ્તાનનો કારભાર ઠીંગડા ગાબડાનોછે અને જાણે તરેહવાર રંગના કટકાઓને રંગ મેળવ્યા વગર સીવ્યા હોય તેવા દીસેછે. તે જગ્યાનુ જ્ઞાન ધરાવનારા ગૃહસ્થોની ધારા બાંધનારી સભા હિંદુસ્તાનમાંછે તેમજ હિંદુસ્તાન વિષનુ ઘાગનુ જ્ઞાન ધરાવનારા નામાંકિત ન્યાય શાસ્ત્રીઓનુ બંધયન લા કમીશન ધારા બાંધવા માટે લંડનમાં બેસેછે અને રાજ્ય અધિકારીઓ, સીપાહીઓ અને એલચીઓ જે ઓ આજ ૨૦, ૩૦ વરસ ઉપર હિંદુસ્તાન કેહવુ હતુ તેની માહીતગારીથી પંકાયલાછે, તેઓની ઇંડયા કૌન્સિલ બેસેછે જે પછીથી તો હાલના સુધારાની જુઆળ ચહડી આવી દેશને હરરોજ ફેરવતી જાયછે. હિંદુસ્તાનની ધારા બાંધનારી સભામાં થયલા કામકાજ અહીંઆ રદબાતલ થઈ શકેછે. અહીંઆના 'લા કમીશનરો' માહા મેહનત અને અભ્યાસથી ધારાના ખરડાઓ સંભાળથી ઘડીને હિંદુસ્તાન મોકલેછે ને કલકત્તાની ધારા બાંધનારી સભા પાછા વાળેછે કારણ કે તે ત્યાંના લોકોની સ્થીતિને યોગ્ય નથી. ખજાનચીને પોતાનુ 'બજેટ' હેવી રીતે ઘડવુ પડેછે કે બે ધણીઓ રાજી થાય. એકતો વડી સરકાર અને બીજી હિંદુસ્તાનની સરકાર. તેના 'બજેટ' અને ઠરાવોને રદ કરવાને બેહુને હકછે પણ વિલાયતની સરકાર તો હિંદુસ્તાનની સરકારની મંજુરી ઉપરાંત રદ કરી શકેછે તો પછી ખજાનચી વિલાયતના હોકમ પ્રમાણે ચાલી સેવટે સર્વેથી ઓછી પીડા થાય તેમ કરેછે.

હિંદુસ્તાનના નાણા સંબંધી કારભાર તદન બેહુધાછે. મેહસુલ ઉભાં થાયછે ખરી પણ તે કાંઈ અર્થ શાસ્ત્રના નિયમથી કરવામાં આવતી નથી પણ દર

વરસ સાધારણ ખર્ચ માટે અસાધારણ ઉપાયો કામે લગાડી તેટલું નાણું ઉભું કરવાની તજવીજ કરવામા આવેછે. તદન સુલેહના વખતમા જ્યારે હિંદુસ્તાન રાજદ્વારી ખટપટોમાંથી આરામ લેયછે, જેવો આરામ બ્રિટીષ સતા હિંદુસ્તાન ઉપર થાઈ ત્યારથી દીઠામાં આવ્યો નથી, તેવા વખતમા ત્યાંની પ્રજા ઉપર લડાઇના જેવો કર નાખવામા આવ્યોછે જે લોકો ઉપર વધારે ઓછો પડેછે અને જેથી ઘણી મોટી બેદીલી સાથે ઘણા થોડાં પરિણામ નિપજેછે.

બીજાં થોડાં વરસમા હવે સરકારને અફીમની મેહસુલ પડવાથી દર વરસ ૨ થી ૫ કરોડનો ખાડો ભરવો પડશે. મેહસુલની આ રકમ હંમેશ ધાસ્તી ભરેલી ગણવામા આવતી હતી. આજ સુધી હિંદુસ્તાનને અફીમથી થતો નફો ત્યાં થતા સારા માલને લીધે હતો અને તે માલ સારો હતો તેનુ કારણ કે અફીમ બનાવવાને ચીનમા હરકત હતી, પણ તે હરકત હવે કાહાડી નાખવામા આવીછે અને આખ્ખાં દેશમા હવે અફીમના પાક સારૂં જમીન તઈઆર કરવામા આવીછે. આપણે અફીમ હાથ કરી બેઠા હતા તે હવે ખલાસ થયુછે. જ્યારથી ચીનાઓને પોતાના માલ ઉપર ભરૂસો આવશે ત્યારથી આપણી અફીમની ઉપજ જવાની. ભવિષ્યમા આપણને બેથી પાંચ કરોડનો ખાડો મેં આસરેજ કહયોછે. ૧૮૬૮—૬૯ મા આ ઉપજમા ૮।। કરોડ રૂપીઆ થયા હતા. ૧૮૬૯—૭૦ મા બરાબર ગણત્રી પ્રમાણે ૭૬૫૩૦૦૦૦ ઉપજ્યા હતા ૧૮૭૦—૭૧ મા ૬૯૨૨૦૦૦૦ રૂપીઆ થયા હતા અને બજેટ જાહેર થયા પછી રોજ ખબર મલવા મુજબ ભાવો પડતાજ આવેછે.

એ ઉપ્રાંત ભવિષ્ય તરફ જોતાં, ગયા એપ્રિલમા સર વિલ્યમ માન્સફિલ્ડને કલકતાની કૌન્સિલની હજુર પોતાના વાજબી ધભગાટ ભરેલા વિચારો આપતા સાંભળ્યે છીએ. આએપેત ઉપરનો કર જે હમણા બેવડો થયોછે તે વિષે બોલતાં સર વિલ્યમ કેહેછે કે:—"હું ધારૂંછું કે આપણે કબુલ કરવું જોઇએ કે આ મોહોરમની આપણી અડચણને જો કે એનના વખતનુ નામ અપાઈ ન શકાય તોપે એક ખરેખર ન ધારેલી સંકટનો પ્રસંગ ઉભો થયોછે. માઠાં ભાયગે સર રિચાર્ડ ટેમ્પલના દેખાડવા પ્રમાણે આપણે હેવી અડચણમા છઇએ કે જે ન ધારેલી કેહવાય. એક બીજી વધારે બાબદ ઉપર કૌન્સિલનુ ધ્યાન પોહોચાડવા માગુંછું અને તે, કાંઈ ધામ ન કરનારા ખાતાંઓનો વધારોછે. ટુકમા હિંદુસ્તાનમા આપણી કરકસરનો વખત ઘણો બારીક અને ધાસતી ભરેલો આવી પોહોચ્યોછે અને જેટલું ઉભું થાયછે તે કરતાંબી વધારે નકામો ખરચ ગળી જાયછે. હાવી હાલતમાં લોકોની બુમથી ધાસ્તી વધેછે. લશકરોને જોડી નાખવા માટે હિંદુસ્તાનને જે કિંમત આપવી પડેછે તે કર્નલ બ્રુનના કેહવા પ્રમાણે દર વરસ ૫૦ લાખથી વધારેછે અને તે, રીજમીટ વગરના અમલદારો જેઓ પાસે માણસો અથવા કાંઈ અઘડું કામ કરવાનુ નથી, તેઓ માટે ખરચ-

વામા આવેછે. ઇતિહાસમા જેનો જોટો નહી હેવી ખરચવાળી રીત હેવું દે ખાડેછે કે અરધો કરોડ વધીને આસ્તે આસ્તે દોહોડ કરોડ થશે. આવી કોઈ દાહાડે ન જોયલી અને પુષ્ક રાજદ્વારી સુલેહના સમયમા કમાન છેક તુટવાપસુધી તાણવામા આવીછે અને અનુભવ ઉપ્રાંત જોકે હિંદુસ્તાન શાંતપણું ભોગવેછે તોપે નાણા સંબંધી હાલત આપણા ઉપર હેવી ટંગાયલીછે કે જેનો ઉપાય કરવાને આપણા પાસે સાધનો દીસતા નથી.

"જે ગૃહસ્થો એક પછી એક આવના ખજાનચીના બજેટો વાચવાની મેહનત લેશે તેઓને માહગ ટીકા સેહલાઈથી સહમજ પડશે. ૧૮૬૦—૬૧ પછીથી ૬૭ વરસ માટે એકકુ બજેટછે. તેઓ એકેકને મળતાછે અને જ્યારે તેઓ સગળાં વાચવામા આવેછે ત્યારે કાઈભી રીત અથવા તત્વની ગેરહાજરી તુરત માલમ પડી આવેછે. દરેક અધિકારી તુરતની અડચણ કોઈ તુરત વેળાના ઉપાયથી કાહાડી નાખવાની તજવીજ કરેછે. તે વરસની સગળી અગત્યો પુરી પાડવાને તરેહવાર ફાફા મારવામા આવેછે, કાઈ હઈઆથી કમતી કરવામા આવેછે, કાઈ ત્યાથી કાપેછે, એક વરસ વધારે કર નાખેછે, બીજે વરસ કાહાડી લેછે અને વળી ત્રીજે વરસ પાછો નાખેછે. ખરેખર કાઈ સારી રીતિની ગેરહાજરી વિષે લાર્ડ મેયોના અધિકારીઓએ હેવાતો સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહી સંભળાવ્યુંછે કે તે પુરવાર કરવાની કાઈ અગત્ય નથી."

કૌન્સિલમા જે તકરાર ચાલી તે ૨૮ મી એપ્રિલના 'ગેઝેટ' મા નોધી લેવામા આવીછે, તેમા મી૦ લ્યાચી કેહેછે કે "છેલા કેટલા વરસ થયાં દર વરસ ખાડો પડતો આવ્યોછે અને તેનુ દેખીતુ કારણ એછે કે જોકે મેહસૂલ વધતી જાયછે તોએ ખરચનો વધારો તેથી એ ઝડપમા વધેછે." ખરેખર મી૦ લ્યાચી કેહેછે તેમ આ ઘણુ ખોટલું છે. જો મેહસૂલ વધતી જાય તેની સાથે ખાડોની વધતો જતો હોયતો સાફ માલમ પડેછે કે મેહસૂલ ઉપ્રાંત ખરચ વધી ગયોછે. તે કેહેછે

આપણે બેવકૂફ બન્યે છૈએ અને સરકાર તથા પ્રજા ખાલી 'બજેટો'થી ઠગા ઇએ છૈએ" તેની ખરાબગછે.

લાર્ડ મેયો એથીબી ૨૫૯ શબ્દોમા બોલેછે, તે કેછે કે "વારેઘડીએ જણાવવામા આવ્યુછે કે ૧૮૬૬ થી આજ સુધી આપણે નાણાના ખાડાની ગુછમા ભરાયા છૈએ, તે વરસોમા આપણે જોઇએ તે કરતા ફકત સાહોડાછ ક્રોડ રૂપીઆનો જુજ વધારે ખરચ કરયોછે." * * * * * *

હિંદુસ્તાનની બ્રિટીષ સરકાર અને એક સાધારણ જમીનદાર વચ્ચે મે જે સરખાપણુ બતાવ્યુછે અને જે વારેઘડીએ બતાવવામા આવેછે તે થોડુંક દરજજે ખરૂ છે. આપણે જે ગજદુવારી હાલતથી હિંદુસ્તાનને પકડયુછે તે ભુલી જવુ ન જોઇએ. લાંબો વખત સુલેહ રેહવાથી ભરુસો વધેછે ખરો પણ આપણી સતાને ધાસ્તીમા નાખનારા સાધનો કોઈ દાહાડેબી ઘટવાના નથી. આપણી સાહુચેતીમા ઢડા પડી સકાવાનુ નથી. આપણી હિંદુસ્તાન ઉપરની વસુપરપરા સત્તા ફકત ત્યાના લોકોની વફાદારી અને પ્યાર ઉપરજ ટકેલીછે એ વાત ઘણીવાર બોનાવાથી તે સાબીજ થાઈ પડીછે. પણ તે પ્યાર અને વફાદારી વધારવાને આપણે કસુએ કર્યુ નથી અને જયા કેળવણીથી પ્રજા સુધરશે નહી ત્યાસુધી કરવાના પણ નથી. આપણી સર્વેથી સરસ ધારણાઓને ઉલટાવી નાખવામા અને ભુલથી સમજવામા આવેછે. કોઈબી વર્ગની વફાદારી મેળવવામા આપણે ફતેહ પામ્યા નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સાતબર જમીનદારોને જમીનના પટાની બાબદના રાજ્ય કારભારથી આપણે આપણાથી જુદા કરી પાડયાછે અને ગરીબ વર્ગ પણ આપણને પસદ કરતો નથી. હાલના જેવી બેદીલી અને ખરાબ વિચાર અગાઉ કોઈવાર ન હતી. ભપકા વાળા આંકડાઓથી દેખાડવાનુ સેહેલુ છે કે મેહસૂલ આટલી વધીછે અથવા નિકાસ અને આયાતમા આટલો વધારો થયોછે અને રૂના ભાવને લીધે દેશમા ૨૨ ક્રોડ રૂપીઆ રેડાયાછે પણ તેથી કાંઈ પ્રજાને ફાયદો થયો નથી પણ ઓર તેઓ ઉપર બોજો વધ્યોછે. 'ફેંડ આવ ઈંડયા' મને એક લખનાર દેશની હાલત મારે નીચે પ્રમાણે લખેછે અને હુ ધારૂછુ કે તેનો હેવાલ વાજબીછે.

"દુકાળ અને ટીપણી કોઈવાર ન જોયલી હેવી દર વરસોવરસ આવ્યાથી, અને સાધારણ ખાવખોરાકીની જીણસો દર વરસ મોઘવારીમા વધવાથી, જે મજુરી કરતા પણ ભાવમા ઝડપથી વધતી જાયછે, તેથી આખા દેશમા દળગીરી અને બેદીલી પેદા થાયછે, તોપે ગરીબ બાપડાઓનો ધીમો ફર્યાદનો સાદ હજુ કૌન્સિલ સુધી પુગો નથી. તે ગરીબોને મનથી આગગાડીઓ, તારો અને વ્યપારના મોટા રસ્તાઓ તથા કેળવણીનો પ્રસાર શુ કામનો? જે સગળા તરફ આપણા ધારા બાધનારાઓ મોટાઇ ગર્વથી દેખાડેછે. તેઓ પોતાની હાંતની હાલતને આગળી સોંઘવારી સાથે સરખાવેછે. જ્યારે અનાજ સોંઘો

અને પુષ્કળ હતો, જ્યારે તેઓ પોતાની ગમત ગમત ભોગવતા હતા, જે તે ઓને મદદ કરનારા દેશી સરદારો અને ઉમરાવોના ગુમ થવા સાથે ગુમ થતા જાયછે અને તેના બદલામા હર્ કાંઈ વધતુ નથી."

પણ એ બાબદ વધારે બોલવાની હુ હિંમત કરતો નથી. હું દેશીઓની હાલત ઉપર બોલુંછુ તેનું કારણ એછે કે જ્યારે કાંઈ રાજદ્વારી અગત્ય નથી તેના વખતમા ભારી કર નાખીને કમાનની દોરીને તુટવા તળગ તાણવાનુ કેટલુ વાસ્તી ભરેલુછે. જે કર ખરેખર હિંદુસ્તાન ઉપર નક્કી ન નાખવો જોઈએ કાકે કોઈવાર ખરી અગત્યને વખતે અને દબાણની વેળાએ કામ લાગે.

હુ ધારૂ છુ કે તમો સઘળાને માહીત હશે કે હાલ હિંદુસ્તાનની તીજોરી ઉપર જે મોટો બોજો પડેછે તે જાહેર બાધકામ ખાતાના ઉડાઉ ખર્ચને લીધેછે.

જાહેર બાધકામ ખાતામા આગળા, હાલના અને ભવિષ્યના કામમાજ ઉપર લાર્ડ મેયોએ આપેલો વિચાર તા૦ ૮ મી એપ્રિલના "ગેઝેટ" મા ઘણોજ સ્પષ્ટ રીતે આપેલો મારા જોવામા આવ્યોછે. તેઓના કામો બે ભાગમા વેંહે-ચાય છે, સાધારણ અને અસાધારણ. પેહલી જાતના વર્ગમા હેવાં કામ આ-વેછે કે જે ઉપજમાથી થાયછે અને બીજા વર્ગમાહિના કામોનો ખરચ 'લોન' કહડાવી ચલાવ્યામા આવેછે. * * * * * * * * *

૧૮૬૯—૭૦ મા બગાળ અને હિંદુસ્તાનમા મળી જાહેર બાધકામ ઉપર ૮ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયો હતો. ૧૮૭૦—૭૧ મા ૭૪૫૫૦૦૦ રૂપીઆનો ખરચ ગણવામા આવ્યો જે માહિના ૬૯૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ હિંદુ-સ્તાનમા અને ૫૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ બગાળામા ખરચવામા આવનાર હતા.

૧૮૬૯—૭૦ ના જુદા કાહાડેલા નાણામાથી ૧૦૪૦૦૦૦૦ રૂપીઆ 'ઇસ્ટ ઇંડીઆ ઇરીગેશન એંડ કનાલ કુંપની' અથવા જે 'ઓરીસા એંડ સોન ઇરીગેશન કુંપની' ને નામે ઓળખાયછે તેના ભાગીદારોને તેઓની મીલકતને માટે ભરવામા આવ્યા હતા. ૧૮૬૯—૭૦ ની રકમમાથી આ બાદ કરતા ખરો ખરચ તો ૩૬૯૦૦૦૦૦ નો થાઈ ગયો. એટલા ઉપર લાર્ડ મેયો કેહેછે કે ગયા વરસ કરતા આ વરસ જાહેર બાધકામ ઉપર આપણે ઘણી મોટી રકમ ખરચી શકીશુ. પણ તે યાદ રેવાડેછે કે આ રકમોજ કાંઈ જાહેર બાધ-કામ ઉપર ખરચાઈ નથી જે ઉપર સરકાર જોખમદાર હોય. 'રૂલવે' ના હસા-બો ઉપર આપણે ૧૮૬૯—૭૦ મા ૧૫૦૦૦૦૦૦ વ્યાજ ભરવુ પડશે અને 'રૂલવે કુંપની' ઓ એજ વરસમા સરકારી જામીનગીરી તળે બાધકામમા ૪ ક્રોડ રૂપીઆ ઉપર ખરચશે. એટલે ખરૂ જોતા જાહેર બાધકામ ઉપર હિંદુસ્તાન-નમા ગયા વરસમાં વ્યાજ સાથે ૧૪ ક્રોડ રૂપીઆ ખરચાયલા કેહવાશે ! અને તેમજ ૧૮૭૦—૭૧ મા ૧૪ ક્રોડ ૨૮ લાખ ૯૦ હજાર રૂપીઆનો આકડો થશે.

તે નામદાર કેહેછે કે "હું ઇચ્છાકુરાખુછુ કે કૌન્સિલ એ બાબદ ઉપર

ધ્યાન આપે કાંકિ હિંદુસ્તાનમા ઉપયોગી બાંધકામ પાછળ આવડો ખરચ થાયછે તેની ખબર ઘણાકોને નથી. જો આપણે એ બે રકમોને સાથે મુકયે તો ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૭૧ મા પુરા થતા બે વરસમા આપણે ૨૮ા ક્રોડની ગક્ષી રકમ ખરચેલી કેહેવાય જે રકમ સ્પેન, ઈટાલી, ઉત્તર જરમની એમાની કોઈનીબી વારસીક ઉપજ કરતા ઘણી વધારેછે અને હાલંડની ઉપજ કરતા ત્રણ ઘણીછે"

લાર્ડ મેયો વળી કેહેછે કે "હવે આ રકમ મેહસૂલના કયા પ્રમાણમાંછે. હાલ પુરા થયલા (૧૮૭૦) વરસની હિંદુસ્તાનની બાકી મેહસૂલ ૨૮ ક્રોડ રૂપી આ ગણાયે. બાકી મેહસૂલ એટલે કે, જમા કરવાનો ખરચ, વ્યાજનુ ભરણુ, 'પેનશનો' અને કરારની રૂહે અપાતી રેહતા બાકી રેહે તે. આ બાકી રહેલી રકમમાથી સેંહેકડે ૧૭ ટકા જાહેર બાંધકામ ઉપર ખરચવા પડેછે. ૧૮૭૦—૭૧ ના વરસમા બાકી મેહસૂલ ૨૮૦૫૦૧૬૧૦ રૂપીઆની રેહશે જેમા ૧૪ ટકા આ રીતનો ખરચ થશે.

તે નામદાર કેહેછે કે બીજી રીતે બોલતા "જાહેર બાંધકામ ઉપર નકી ખરચ ૧૩ ક્રોડ ૮૦ લાખનો થશે. જે બાકી મેહસૂલમા સેંહેકડે ૪૭ ટકાના પ્રમાણમાછે. આ ટકા ચાલુ વરસમા વધશે એટલે આવતે સાલ આપણે જાહેર બાંધકામ ઉપર આપણી બાકી મેહસૂલમાથી સેંહેકડે ૫૦ ટકા ખરચાશુ અને મારૂ તો મત એવુ છે કે જાહેરમા સુધારો કરવાની આવી તજવીજ પૃથ્વિમા કોઈવાર કરવામા આવી ન હશે."

લાર્ડ મેયોના કિમતી વિચારનો આ ઘણો નબળો ઉતારોછે, પણ મારી મતલબને માટે તે પુરતોછે, અને સાફ દેખાડી આપેછે કે જોકે આ ઉપાયોથી સુધારો થાયછે ખરો પણ તે થાઈ નહિ એવી મોટી મેહસૂલ કરવા માટે ભારી કરો નાખવાની કંઈ ખરેખરી અગત્યજ હોય એવુ નથી. એવી સૂચના કરવામા આવી હતી કે જાહેર બાંધકામને માટે અપાતી રકમ કાઢી નાખવી. મી૦ સ્લાગી કેહેછે "તેમ કરવુ નાઈન્સાફછે" એટલા બધતો કામો શરૂ કરવામા આવ્યાછે કે ઘણાકોને પડતા નાખવા પડયછે અને તેથી મોટુ નુકસાન થયુ છે. મી૦ સ્લાગી કેહેછે કે "આપણા ઘરોમાથી બાહાર નિપનતાજ થાપણ ન હોવાને લીધે પડી રહેલી ઇમારતોના ઝુમખા જોવામા આવ્યા વના રેહતા નથી."

સર રિચાર્ડ ટેમ્પલ એકજ શબ્દે અને હિમ્મતથી જે બીજા કામમા લગાડી હતો ઘણી વખત કેહતા, તે કેહેછે કે આયપત ઉપરનો કર એ નઠારી સરસ રીતછે અને જેઓ તેને માટે મત આપી વળી બીજો કાંઈ ઉપાય દેખાડયા વગર તેમા વાંક કાહાડેછે તેઓને તે વાજબીની ગેહેરૂપો આપેછે.

સર રિચાર્ડ ટેમ્પલ આયપત ઉપરના કરની તરફેણ કરતા મનમાતો હસેતો હશે, તેની ઉપરવાઈ થાઈ હુ કહુ છુ કે હિંદુસ્તાનમા સરકારીકે પછી કોઈ બીજો હેવા કોઈ અનુભવવાળો સમજદાર નથી કે જે હિંદુસ્તાનને માટે આયપતનો

કર તદન નાલાયકછે હેવું ન કહે. જ્યારે મી૦ વિલ્સન પેહેલ પેહેલો આવ્યો ત્યારે તે આ યુક્તિ કાપી કુપીને પોતાના ખીસામા તૈયાર કરી લાવ્યો હતો. તે આ દેશથી તદન અણજાણ્યો હતો તથા ત્યાંના લોકની રીતભાંતથી નાવાકેફ હતો. તેણે અર્થ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અમેરીકા અને યુરોપના બ ધારણ ઉપર કર્યો હતો, જ્યાંની રીતભાંત અને હાલત એશિયા કરતાં જુદીજ નહી પણ કેવળ ઉપ-ટીછે. સર ચાર્લસ ટરાવેલ્યન જે આ દેશને બરાબર પીછાણતો હતો તેણે આ બેહુધા ઉપાયની સામે વાંધો લીધો અને તેને પાછો વિલાયત બોલાવી લઈ આખરે ત્રણ વરસે પાછો ખજાનાના ઉપરી તરીકે મોકલ્યો. પણ ધારા બાંધનારી કૌન્સિલના અધિકારીઓ જેઓએ આ ઉપાયની તરફેણમાં મત આપ્યું તેઓ તે બાબદમા શું કેહેછે? ૨૮ મી અપ્રિલના 'ગેઝેટ આવ ઈંડયા' મા એ બાબેની તકરાર જોવામા આવશે અને તેથી ધારા બાંધનારી સભાના વિચાર અને તેઓની કામ કરવાની રીત સેહેજ પડશે. ઓનરેબલ મી૦ ચાપમેન કેહેછે કે "હું ધારૂછુ કે એ કર હિંદુસ્તાનને તદન નાલાયકછે. હું ધારૂછુ કે જે થોડા પાસેથી આ કર લીધામા આવેછે તેઓ સાથે થતી દુશ્મની સાથ સરખાવતા એની ઉપજ કાઈજ નથી અને તે થોડાઓ પ્રજામા સુધરેલા અને આગના લોકછે." ઓનરેબલ મી૦ બુલેન સ્મિથ કેહેછે કે "જેઓએ આ બાબદ સારૂ વિચાર કરવાની તસદી લીધીછે તેઓ સાથ એકમળતો થઈ હુ જણાઉ છુ કે આ કર આ દેશને માફક આવતો નથી અને જેમ જેમ મે કરને હુ વધારે તપાસતો જાઉ છુ તેમ માહારૂ મત પકુ થતું જાયછે." ઓનરેબલ હિઝ જેમ્સ રિકન વિચાર આપેછે કે "આ કર નાખવાની અગત્ય પડે પણ તે ઘણીજ શક ભરેલી અગત્ય હતી." ઓનરેબલ મી૦ સ્કાચી મી૦ ચાપમેન સાથે એકમળતો થાયછે કે "જો સુલેહ અને આબાદીના વખતમા આપણે આયપત ઉપરનો કર વધારીશુ તો • ધાસ્તી અને અડચણના વખતમા નાણુ ઉભુ કરવાનો જે ફક્ત એકનો એકજ અને પક્કો ઉપાય આપણા હાથમાછે તે જતો રેહશે." સર હેન્રી ડુરાંડ, જેપુરના માહારાજાના મતને એકમળતો થાઈ કેહેછે કે "એ કર દેશને કંટાળા ભરેલો, લોકોને નાપસંદ અને ઉપજમા ઘણો નિર્જીવછે."

આયોપત ઉપરનો કર હિંદુસ્તાનને તદન નાલાયકછે હેવું ઇંગ્રેજો સમજી શકતા નથી, અમલદારો એ ઉપાયને જલદીથી પકડી લેવછે તેનું કારણ એકે એકતો તે તઈઆર ઉપાય હાથમા મળી આવેછે, વળી તે સાથે એ સવાલ ઉપર વિચાર કરવાની મેહેનત અને જોખમ બચેછે તથા મેહેસૂલ વધારવા માટે કોઈ બીજી રીતિ શોધવી પડતી નથી. તે મી૦ વિલ્સને દાખલ કરી છે અને તે તેના નામે ચાલેછે, પણ જો તે કામેલ ગૃહસ્થ જીવતો હતેતો તે પેહેલો બોલી ઉઠતે કે તે ખોટો હતો અને તેનો ભાઈબંધ સર સી. ટરાવેલ્યન ખરો હતો. વળી બીજી

મેહનત એ બયેછે કે આવતી ગોઠવણોથી તે એકઠો થાઈ શકેછે, પણ તે લોકો ઉપર ઘણો ભારી કમતી રીતે પડેછે અને તે ઉડાવી શકાયછે એટલા માટે તે ઘણો ગેરઈનસાફી ભરેલોછે. કોઈ શખ્સ પોતાનુ ધન જમીનમા ગાજે અથવા તેના ઘરેણું બનાવી દે તો તમો તેની પાસેથી શી રીતે કર લઈ શકશો? બીજા કોઈબી કર કરતાં આ કરથી ઘણી લુચ્છાઈ, ઘણો જુલમ અને ઘણો દગો થાઈ શકે, અને બાપડા રિબાતા લોકો ઉપર અમલદારો જે જુંસડી નાખીછે તેમા આથી વધારો થાયછે અને તે ઉપર લીવેથી મેહનત, ખરચ, કંટાલો અને ઉતાપન થતી દુશમની સાથ સરખાવતાં એની ઉપજમાં કાંઈ છેવ નથી.

પણ હવે હું આ સવાલ ઉપર આવુંછું કે આ લડાઈનો જેવો કર શા માટે જરૂરનોછે. શા કારણથી એ કાહાડવો પડયોછે? અને શું તેની અગત્યછે? 'ટાઈમ્સ' પત્રે થોડાક દાહાડા આગાઉ એક મોતેબર બાબદ લખી તેમા જણાવયું હતું કે ૧૮૬૫ માં જ્યારે મેહસુલ ૬ ક્રોડ રૂપીઆ ઓછી હતી ત્યારે સર ચાર્લસ ટરાવેલ્યને મત આપ્યું હતું કે સરકારી હાજતો પુરી પાડવાને હાલના હિંદુસ્તાનના કરો પુરતાછે. ૧૮૬૮ મા મી૦ માસીએ એજ વિચારો નજદીક હેવાજ શબ્દોમા આપ્યા હતા ત્યારે હવે ખર્ચ વધ્યો કયાંથી? આપણે કાંઈ ભારી ખર્ચ વાલી લડાઇઓમા સપડાયા નથી. કોઈ બલવો બેસાડી દેવાનું આપણે માથે આવી પડયું નથી. કાંઈ રાજકારોબારમાં ફેરવવાનું નથી કે જેથી કાંઈ ન ધારેલો મ્હોટો ખર્ચ આવી પડે પણ તેથી ઉલટું આપણેતો ખર્ચ ઘટાડવા અને કસર કરવા પડયા છેએ. જ્યારથી મી૦ વિલસન હિંદુસ્તાનના ખજાનાની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ ત્યાં ગયો ત્યારથી કમતી કરવાનો પોકારો ચાલતોજ આવ્યોછે. જેમ જેમ વરસ દાહાડે આપણી મેહસુલ વધતી જાયછે તેમ તેમ દર વરસે ખજાનચી કાંઈબી ને કાંઈબી ખુટની બુમ પાડતો આવેછે અને જો તે ખુટ તેના પોતાના મગજમાથીજ નિકળેલી હોયછે તો ખચીત આગળા અંધેર કારભારનો તે વાંક કાહાડવાનો.

હજી સુધી અગરજો કોઈ દાહાડ ન દીઠેલી હેવી રાજદ્વારી નિંદ્રામા ખલલ ન પડે, અગર આપણે સુલેહ હાલની માફક ભોગવતા રહીયે, જે આશા આગળા ઇતિહાસ પરથી ખરી લાગતી નથી, તોએ આમની મેહસુલમાં આસરે કરોડનો ખાડો પડવાની ધાસતીછે અને સર વિલ્યમ માનસફિલ્ડે દેખાડયું તેમ નકામા લશકરી ખાતાંઓમા આસરે ૫૦ લાખનો ખરચ જે લશકરો ભેળી નાખવાની શરમ ભરેલી રીતિથી લારડ હાલીફાકસે આપણને એક વારસો આપેછે તે ખાડો પુરો કરવોછે. જાહેર બાંધકામો બાંધવા માટે ઉછીનું નાણું લઈ લડાઈના હિંગામ માટે આ કર રેહવા દેવાને બદલે આપણે ચાલુ મેહસુલમાંથી જાહેર બાંધકામો કરવા સારૂં આ લડાઈનો કર નાખયોછે. પણ લડાઈના વ-

ખતમા ઉછીકુ લેના જેવી આપણી આટ વખતે ન હોય અને તેમ નહી તો આપણને મોટુ વ્યાજ આપવુ પડે

ઘણી સજા અને બારીક તપાસની અગત્ય દેખાડવા જેટલુ હુ ધારૂછુ કે હુ બોલ્યોછુ, અને હુ આ સભાને વિનતી કરૂછુ કે કાઈ સુધારાને અર્થે ઉપાય લેવા. પછી જોઈએ પાર્લામેંટરી 'કમીશન' માગો, જોઈએ આમની સભાની 'કમીટી' નીમાવો અથવા નાણા સ બ ધી સમજનારા લાયક અનુભવી ગૃહસ્થોની મ ડળી બેસાડો હુ દલગીરછુ કે એક બીજી બાબતમા વખતની કોતાઈને લીધે મારાથી બોલાઈ શકાતુ નથી અને તે બાબ જાહેર બાંધકામ ઉપર ખરચ શી રીતે કરવામા આવેછે તે દેખાડવાનીછે જો આ દેશમા ૨૮ ક્રોડ રૂપીઆ બાંધકામ ખાતાના કમીશનરોને વગર જોખમે ખરચવા માટે કાઈબી અટકાવ અથવા હસાબ વગર આપ્યા હોય તેના પરિણામ શા થાય વારૂ ? અને હિ દુસ્તાનમા તેના પરિણામ આપણે કેવા ધારતા હઈશુ ? સરકારી હોદ્દેદારો અને બીજાઓ વચે એ બાબે કેવળ ઉલટાજ વિચારોછે બાહાર વાળાઓનો વિચાર હોવોછે કે જાહેર બાંધકામ ખાતુ અતીઘણુ ઉડાઉછે તેઓમા હેવા વિચારછે કે સામણ સાર બજાર કરતા સે હે કડે ૨૦ થી ૨૫ ટકા સરકાર વધારે ભાવ આપેછે અને કામ બીજી વગણનુ થાને ઉતરતુ થાયછે મને ખબરછે કે જાહેર ખાતાના બ ધાયલા કામો ઉપર રેલવેના ઈજીનેરો હશેછે રેલવે ખાતાનુ બાંધકામ કેહવુ ચહડતુછે તે જાહેર બ ધકામ ખાતા વાળા બેશક જાણતા હશે પણ જાહેર ખાતાએ બાંધેલી ઈમારતોને ઘડીએ ઘડી હોનારત થવાથી તેઓનો તે શકો પડી ગયોછે

૧૮૬૨ મા બગલાઓ અને લશકરી બાંધકામો કરવાને ૧૦ ક્રોડ રૂપીઆ જુદા કાહાડવામા આવ્યા હતા જેમાના ૧૮૬૯ને છેડે ૫) ક્રોડ ખરચાઈ ગયા અને હેવુ ગણવામા આવતુ હતુ કે ૧૮૭૨ ના સાલ સુધીમા સગળા ખર્ચવામા આવશે બે માળા વાળી બરાકો જેને વાજબીની રાહે મેહલના જેવી કે હવામા આવેછે અને ખરેખર તેઓ ખર્ચમા અને કદમા મેહલના જેવીજછે તેઓ ૧૦ થી ૧૨ લાખ રૂપીઆથી ઓછા ખર્ચે બ ધાઈ ન હશે એક આખી રીજમીટ રહી શકે હેવી બરાકની હારમા આવી ૧૦ ઈમારતો હોય વળી એતો નકીછે કે ઘણેક ઠેકાણે સડક અને બીજા કારણોના પ્રસારથી આ ઈમારતો રદ થઈ પડશે હુ ધારૂછુ કે કેટલેક ઠેકાણે તે છોડી દીધામા આવીછે

આ સગળી વાતો અને હેવીજ બીજી બાહારના લોકોને સારીપડે માલમછે પણ હિ દુસ્તાનની રીતિ હેવીછે કે કાઈબી સુધારો હોદેદારો તરફથી તો થનાર જ નથી, સગળા ખાતાના અમલદારો જેઓ વરસે દાહાડે ૨૦,૩૦,૪૦ ક્રોડ રૂપીઆ એકઠા કરીને ખરચેછે તેઓમા ખાસસી બાહબ ઘાલછે તેઓને બાહારના ટીકાથી કાઈબી અસર થતી નથી અને જેમ દરીઆઈ જાનવર 'પોલી

પગ'ને આગળ વધારતા તેના સઘળા પગો એકી વારે સંકોચાઈ જઈ દુઃખ દેનારની સામે થવા જેમ મળી જાયછે તેમ સરકારી જુદા જુદા ખાતાઓ જયારે એક ઉપર હૂમલો થાયછે એટલે મુગા થઈ જાયછે અને જ્યારે સુધુ રેહવાનું નથી ત્યારે હૂમલો કરનારને કચરી નાખવાને એકઠા મળેછે. કાગળ પત્રનો ત્રાસદાયક વ્યવહાર અને સત્તાવાળાઓની બાજબડ તથા બનાવના માળાને છેડવાની ધાસ્તીની ચાલતી આવેલી રીત અને કાયદાને ચુયવાનો કંટાળો વગેરે કારણોથી આ કારભાર એવો તો ગુચવાઈ ગયોછે કે કોઈ અપક્ષપાત તપાસ કરવાને ન બને હેવુંછે આ વાત કાંઈ છુપી નથી. મી૦ વિલ્સને કાઈબી સુધારો કરવાને માટે માથે લેવાનો વિચાર કર્યો કે આ ભારી અડચણ સામે આવીને ખડી રહી. તેણે રાત અને દહાડો મેહનત કરી અને મેહનત માને મેહનતમાં કચડાઈ ગયો જેમ બીજા ઘણાઓને થયુંછે. હું ધારું છું કે મી૦ લાગ, મી૦ માસી અને સર ચાર્લ્સ ટ્રાવેલ્યન પણ હેવોજ વિચાર આપશે.

પણ હવે હું મારા ટીકા બંધ કરું છું અને ધારું છું કે જ્યાંસુધી રાજ અથવા પાર્લામેંટ એ બાબતની જોસ્તેજો કરશે નહી ત્યાંસુધી તેનો ઉપાય થનાર નથી, આવી ગુંચવણ ભરેલી બાબતમાં ફક્ત એકજ મત કાંઈ જાહાજું વજન ધરાવતું નથી પણ જ્યારે મી૦ સ્રાચીએ જણાવ્યું કે ઇલાકોમાં અથવા અડસ્ટ્રાઓમાં કોઈ દહાડેબી મનમાનતો સુધારો થનાર નથી અને જ્યાસુધી દરેક ઈલાકાની સરકારને દરેકને માથે ખરચ નાખવામાં આવશે નહી ત્યાંસુધી એ ગુચવાડાનો નિકાલ આવનાર નથી આ સુચના ઘણીવાર કરવામા આવીછે પણ જ્યાંસુધી ઈંગ્લાંડ એ બાબ૦ ઉચકી લે નહી ત્યાંસુધી તેમાં કાંઈ કરી શકાવાનું નથી. ખરી વાતતો એછે કે હિંદુસ્તાન એટલું મોટું દેશછે અને ત્યાંની વસ્તી એવીતો જુદી જુદી અને સુધારાના અંદર ફેરફારછે કે કોઈ એક જાતના કર અથવા નાણાંના બંદોબસ્તથી સઘળાને માફક આવવું થઈ શકનાર નથી, અને શાહનશાહી ખરચ એટલાતો મોહટા વિસ્તાર ઉપર ચાલેછે અને હિસાબ કેરતા મોહટા અને તે ઉપરનું તપાસનું ખાતું હેતું તો ગરકી છે કે ગમે એવી તિક્ષણ બુદ્ધીનો આદમી પણ તે સઘળા ઉપર ધ્યાન રાખી શકે નહી. ખરેખરી તપાસ કરવાનું કેટલું હલકું છે તે વિષે બોલવાને મારા પાસે પુરતા શબ્દો નથી જ્યાંસુધી આપણે રાજદરબારી પક્ષપાતથી સુભાગ્યે છુટા છૈએ, ત્યાંસુધી આપણું આવી નાણાં સંબંધી તંગીઓને બચાવી શકશું. હિંદુસ્તાન પણ મોટું અને ફળવંત દેશછે અને ત્યાંના લોકો ઘણા નમ્ર અને સમજુછે, પણ એમનું એમ તે ચાલ્યા કરશે હેવું આપણાથી કેહ્વાઈ શકાશે નહી, રાજદ્વારી બાબતોને માટે આપણે તૈયાર રેહવું જો એ અને વખતે સુધરેલા જના લોકો પોતાના હક માટે જાગૃત થાય અને સઘળા એકરૂપ થઈ થી સ્થિર વહેછે હેવું સમજે તેવા સમયની આપણે વાટ રાખવી જોઈએ. ખ

પર તો કોઈ દાહાડ વખતે આવે પણ રેહવાશીઓના સુધારાતો મોડા વહેલો આવવો જોઈએ, અને ઇંગ્રેજો ધારેછે તે કરતા તે વધારે નજદીકછે. જો હેવો કાંઈ બનાવ બન્યોતો આપણે ઘણીજ માઠી હાલતમા આવી પડશું કારણ કે ત્યાનુ યંત્રકામ સગળું બગડી ગયુ છે.

નાણા સંબંધી બાબદની સાથે જોડાયલી એક બીજી બાબદ ઉપર થોડાક ટીકા કરયા વગર માહાગાથી રેહવાતું નથી. જમીનની મેહસૂલ, આપણી રાજકારભારી કારકીરદી અને તેથી વરસ દાહાડે આપણા દેશમાથી ૧૦ થી ૧૨ કરોડની પડતી ધાડ, લશકરી મ્હોટા ખરચો, વિલાયત ખાતાના ખરચો અને હેવીજ બીજી બાબદો ઉપર હજુ બોલવાને મને વખત મળ્યો નથી.

મી૦ મેકલીન બોલ્યા કે—મી૦ પ્રિચાર્ડે પોતાના નિબંધમા આએપતના કરને બદલે બીજી કાંઈ યુક્તિ બતાવી નથી પણ તેનો વિચાર હેવો હતો કે બજાનચીએ બીજી કેઈ રીતે આ ખુટ પુરી પાડવી તે વાંચો લેનારાઓએ બતાવવું જોઈએ. મી૦ પ્રિચાર્ડે વળી જણાવ્યુ હતું કે આયપતનો કર ફકત લડાઈના હિગામને માટેછે પણ ખરી વાતતો એછે કે જોકે તે ઇંગલાંડમા લડાઈને માટે કામ લાગતો હશે પણ હિંદુસ્તાનમા તેમ નથી કારણ કે ત્યાંના લોકો લડાઈની વેળાએ જોકે બેદીલ તો નહી તોયે કાંઈ ઘણા વફાદાર નહી હશે. હિંદુસ્તાનમા લડાઈના સમયમા ફકત એકજ ઉપાયછે અને તે તે વખત હિંદુસ્તાનની સરકારની આટછે જે જો આપણે દર વરસ આપણુ દેવું વધારીઆ જઈશું અને ખર્ચ જેટલી મેહસૂલ મેળવવા માટે કર ન નાખ્યેતો આખરે રેહવાની નથી. સવાય માત્ર એછે કે "ઇનકમ ટાકસ" ને બદલે બીજો કયો કર નાખવો. હિંદુસ્તાન, દ્રવ્ય અને ચહડતી કળામા વધતું જાયછે પણ 'કસટમ' ની હેવી બીજી આયપતો વધતી નથી, અને હિંદુસ્તાનમા સામાન્ય ખાધ ખોરાકીની જીનસો ઉપર વેનાતની માફક હિંદુસ્તાનમા ઉપજ થનાર નથી. ચાહા, કાફી, ખાંડ અને દારૂ અને તબાકુ વગરે ઉપર કર નાખવાથી કાંઈ મ્હોટી મેહસૂલ થનાર નથી અને પાવરો કર નાખવાથી લોકોની વધતી જતી દોલત ઉપર અસર થાયછે, આએપત ઉપરના કરને બદલે જો કાંઈબી બીજુ કેહવામા આવ્યું હોયતો તે નિમક ઉપર જગાત વધારવા બાબેછે જે સૂચનાને સર ચાર્લ્સ ટરાવેલ્યને ઘણી પસંદ કરી હતી અને લાર્ડ લારેન્સે ઘણી તારીફ લાયક રીતે રદ કરી હતી. મી૦ પ્રિચાર્ડ કેહેછે કે આયપત ઉપરનો કર ઘણો જુલમીછે પણ લોકોની ખાધ ખોરાકીની જણસ ઉપર નખાતો કર વધારે વાધા ભરેલોછે, કારણ કે પ્રજાના ગરીબ ભાગ ઉપર તે પડેછે, પણ "ઇનકમ ટાકસ" તો માત પેશાદાર ઉપરજ પડેછે. બોંબે અને બીજી આસોસીએશનોના એ બાબેના મતોને બેશક ધ્યાનમા લેવાં જોઈએ, જેઓ જ્યારે કાંઈબી કર નાખવામા આવેછે ત્યારે સાધારણ રીતે પોકાર કરવા પડી જાયછે પણ એ આસોસીએશન ત્યાની પ્રજાનો

પોકારછે કે નહી એ શક ભરેલું છે, પણ ખરી વાતતો એછે કે તેઓ એકજ વર્ગના લોકછે. જે લોકો ઉપર "ઇનકમ ટાક્સ" નાખવામા આવેછે તેઓ ઘણુ કરી તેવા હોયછે કે જેઓને આપણા રાજ્યથી ઘણો ફાયદો થયો હોયછે અને જેઓએ હજીસુધી કાંઈ કર ભરયોનથી અને હમારૂં મત્ત હેવુ છે કે નિમક ઉપરના કરને બદલે આએપત ઉપરનો કર નાખવો જોઇએ. એજ આસોસીએશન રીતિ બતાવેછે કે નાણાની અડચણ ટાળવા માટે આપણે જાહેર બાંધકામ માટે ઉછીકું લેવું જોઇએ અને તે વખતે વખત નવેસરથી ચાલુ રાખવી જોઇએ. હવે શું ૨૫) વરસ પછીના લોક તે નાણુ આપવાને ખુશી થશે ? મી૦ મેકબીનનુ મત્ત હેવું હતું કે આ દેશના અગત્યને માટે બીજા શા ઉપાય બતાવવા તે ડેરવ્યા સીવાય આએપત ઉપરના કરને ધીકારી નાખવો એ ઉતાવલીથી કરેલું કેહવાશે.

મી૦ નવરોજજી ફરદુનજી બોલ્યા કે મુંબાઈ આસોસીએશનના સેક્રેટરી તરીકે તેહને આસોસીએશને મોકલેલી અરજીને ટેકો આપવા માટે અત્રે મોકલવામા આવ્યોછે, જેઓ હેવી અરજ કરેછે કે "ઇનકમ ટાક્સ" કાહાડી નાખવો અને હિંદુસ્તાનની મેહસૂલને મનમાનતા પાયા ઉપર લાવવી. ઉપલી અરજીમા હેવી અરજ કરીછે કે જાહેર બાંધકામનો ફાયદો ઘણી પેઢીઓ એક પછી એક લેશે માટે તે બાબેના નાણા ઉછીકાં લેવાં અને તે ૨૦ થી ૨૫ વરસમા પાછાં આપવાં અને ચાલુ મેહસૂલમાથી એકદમ ન આપવાં. વળી અરજીમા માગેછે કે દર વરસ વધતો ખરચ કાપવો જોઇએ. જો આ ઉપાય કરવામા આવેતો જુલમી અને ખોટા કરોથી પૈંશા ઉઘડાવવાની કાંઈ અગત્ય રેહ નહી. આ રીતિને મુંબઈના લોકોએ અને સરકારી હોદ્દેદારોએ પસંદ કરી હતી. મી૦ પ્રિચાર્ડે પોતાના નિબંધમા જે બાબેની તરફદારી કરીછે તેને મી૦ નવરોજજી ઘણુકરી એકમળતા થતા હતા. મી૦ પ્રિચાર્ડે મત્ત આપ્યું કે હાલનો ખજાનચી બંધાઈ અને ગુચવાઈ ગયલોછે અને તેણે હોકમ પ્રમાણે બજેટ રજુ કરવુછે. શાહાનશાહતનો ખજાનચી હેવી હાલતમા હોય એ તે રાજ્યના કારભારને હિણું લગાડનારૂં છે, અને તે પ્રમાણે એક ઘડીભી ચાલવા દેવું ન જોઇએ, ખજાના ખાતાં ઉપર તેનો વડો જોઇએ અને પોતાના કામકાજનો તેને જોખમદાર રાખવો જોઇએ નહી કે હુકમ પ્રમાણે ઘડી કાહાડનારા એક "કલાર્ક" ની માફક તેને રાખવો. મી૦ પ્રિચાર્ડે દેખાડયુંછે કે ત્યાંના લશકરને માહારાણીના લશકર જોડે ભેળી નાખ્યાથી હિંદુસ્તાનની મેહસૂલને દર વરસે ૫૦ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ વધ્યોછે અને તે થોડી મુદતમા વધીને રોહોડ ક્રોડનો થશે. આવા ખોટા ખર્ચથી આએપત ઉપરનો કર નાખવાની ગરજ પડીછે. આગલો બોલનાર બોલ્યો કે બોંબે આસોસીએશનતો ફકત એક વર્ગનીજછે અને ત્યાંથી આવેલી અર્જી ફકત ત્યાંના માલવર લોકોએ પોતાને માથેથી કર કાહાડી નાખવાને માટે ઘડી કાહાડીછે અને તે અર્જી કાંઈ ત્યાના સગળા દેશીઓ તરફથી, ગરીબ વર્ગો ત-

રૂથી આવી નથી. આ તેના બોલવાનો રદીઓ આપ્યા વગર ચાલે નહી એવુ મી૦ નવરોજજી બોલ્યા મુંબઈના પૈસાદાર લોકો પોતાની સ્વભાવતને માટે એટલાતો જાણીતાછે કે તેઓ ઉપર ઉપલો ઠપકો લાગુ પડી શકતો નથી, તેઓએ ઉપલી અરજીમા નિમક ઉપરની જગાતને માટે લખ્યુછે કે તે ગરીબ લોકો અને એવુંતો ઉપર ઘણો ભારી પડશે. ઉપના અને એવાજ બીજા વિચારો ઉપરથી આ સભાને માલમ પડશે કે અર્જી ઘડનારાઓની મતલબ કાંઈ પોતા તરફ એખપતેગપણુ બતાવવા માટે નથી, આ આસોસીએશન કાંઈ તેના અધીકારીઓનાજ ફાયદાને માટે નથી પણ મુંબઈ ઈનાકાના સગળા વર્ગો માટે અને તેમા મુખ્ય કરી ગરીબ વર્ગો અને વચલે વાધેના લોકોના લાભને માટેછે જો એ આસોસીએશન કોઈ ચોકશ વર્ગના લાભને માટે હોતતો મી૦ નવરોજજી તેની સાથ એક ઘડીની સંબંધ રાખે નહી

સર બારટલ ફ્રિયર—હુ અત્રે ફકત એક સાભળનાર તરીકે આવ્યોછુ અને હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી હલકી હાલતમાથી છુટવાને કાંઈ સારી સુચના અત્રે થાય તે સાભળવા આવ્યોછુ, અને આશા રાખુ છુ કે જે હુ બોલુ તે માહરા ખાનગી મત તરીકે સમજવુ, અને પેહલવેહલાતો આ આસોસીએશનને પાધરો મારગ આપવાને હુ ઇચ્છા રાખુ છુ એટલા માટે જો કાંઈબી ઓછ કરવામા આવેતો તે કાહા કરવી અથવા કેમ કરવી તે તપાશીઆ અગાઉ કોય શીનુ મોટું કોણના સ્વાધીનમાછે તે તપાશવુ જોઈએછે જો એ અગત્યના સવાલ ઉપર તમે ધ્યાન આપશો તો જણાશેકે બ્રિટીષ પારલ્યામેંટ એ ખજાના ઉપર સત્તા ચલાવેછે, અને જ્યારથી હિંદુસ્તાન ઉપર કાંઈબી સત્તા બ્રિટીશોની ચાલુ થાઈ ત્યારથી થોડુંક અગાઉ સુધી પારલ્યામેંટ હિંદુસ્તાનના રાજકારભારીઓને વખતે વખત હિસાબ આપવા માટે બોલાવતી હતી તેમ જો ચાલુ રાખતેતો હાલના જેવી હાલત થાઈ પડતે નહી, પણ તે ચાલ નિકલી જવાથી અંગ્રેર રાજકારભારના એક અગત્યના અટકાવને નુકશાન થયુ છે લાર્ડ ડેલહાઉસીએ આ ચાલ કાહાડી નાખી કારણ કે એમ વખતે વખત તપાશ કરવામા આવ્યાથી ફર્યાદાને એકઠી કરી રાખવી પડતી હતી અને તેથી ઘણી અગવડ અને ગુચવણ થતી હતી વખતે વખત પરીક્ષા ના લેવાનુ આ કારણ ઠીક હોય પણ તેથી કાંઈ વાંધો માલમ પડે ત્યારે તપાશ કરવામા અટકાવ ન થાય તમને યાદ હશે કે પારલ્યામેંટે છેક સેવનના વરસ સુધી પોતાના હાથમા સગળો અખત્યાર રાખ્યો હતો અને કોરટ આવ ડાઅરેકટરના વખતમા વિલાયતની સરકારના હાથમા જે કામ હતુ તે કરતા હાલ કેવલ જુદુંજછે એ બાબદ ઉપર હુ વધારે બોલનાર નથી પણ સગળા રજુ કરેલા ઉપાયોમા મને સર્વેથી સારો એ લાગેછે કે પારલ્યામેંટની એક કમીટી કરવી જે પારલ્યામેંટને રિપોર્ટ કરે આપણે આ મોટા ખાડા બાબે પુકળ વાતો કરીછે પણ ગૃહસ્થોને માલુમ હશે કે કેટલાક જણ

હેવાછે કે જેઓ ખાડાની વાત કબુલ કરતા નથી અને ખજાનાની હાલત જેવી કેહવામા આવીછે તેવી ખરાબ નથી એમ કેહેછે પણ અલબતાં જ્યારે સરકાર પોતે જાણે નહી કે તેની "બેંક બુક" મા જમા ખાતે વધારેછે કે ઉધાર ખાતે ત્યારે તેં ખરેખરૂં અંધેર હોવું જોઇએ, પણ તમારા મન ઉપર હું હાલ ઠસાવવા માગું છું તે એછે કે હાલ જે તમારા હિસાબમા ખોટ આવેછે તે ફક્ત ગણત્રીનીછે કે ખરેખરી ઘાસતી ભરેલી અને જુની નાણાનીજ ખોટ છે. હિસાબની બાબદમા એક ઘણો સેહલો ઉપાય મને સુઝ પડેછે અને તેથી હિસાબ ઘણો ચોક્સ અને બરાબર વખતે મળી શકશે. તમને માલમ પડશે કે હાલ બે ઠેકાણે હિસાબો રાખવામા આવેછે. એક હિંદુસ્તાનમા અને એક આ દેશમાં, અને એ બેહુ ઠેકાણાના હિસાબોના સરવૈયાને બરાબર મેળવવાનુ ઘણું હઘરૂં છે, પણ તેનો ઉપાય એછે કે સગળો હિસાબ હિંદુસ્તાનમા નહી પણ લંડનમા કરી વખતે વખત પારલ્યામેંટની હજુર રજુ કરવો. તમારો જ્યારે હિસાબ નકી કરવામા આવશે ત્યારે તમને માલમ પડશે કે તમારી નાણા સંબંધી હાલત ઘણી નબળીછે અને હાલના કરતાં તમને વધારે મેહસૂલના માર્ગોની જરૂરછે. હિંદુસ્તાનની મેહસૂલ કેટલી ઝડપમા વધેછે તે વાતથી હું અણુજાણયો નથી અને તે ઇંગલાંડ અને અમેરીકા જેવાં દેશો શીવાય બીજાં દેશો કરતાં ચહડતી છે અને મેહસૂલ ખરેખર ઘણી ઝડપમા ચહડે છે પણ યાદ રાખવું કે તેમ ત્યાંનો ખરચબી ઘણો ઝડપીઓછે, અને દર છ પેની ફસલમમાથી વધારે મળશે તે શેહર સુધારામા કામ લાગશે. ત્યારે હવે મ્હોટો સવાલ એછે કે આ ખાડો પુરવાને કરવું શું! આ બાબદમા મી૦ મેકલીનને હું એકદમ મળતો થાઉંછું. મને કાંઇ શક નથી કે આએપત ઉપરનો કર ઘણો નાપસંદ પડતો છે અને તે ઘણાજ અગત્યના વખત સીવાય નાખેલો જોવાથી હું દલગીરછું, પણ જ્યારે વડી કૌન્સિલની હજુર મી૦ વિલ્સને જણાવ્યું કે ખાડો પૂરવાને માટે ખરેખર કાંઇ નવા કરની અગત્યછે ત્યારે તે વાતને પણ હું એકદમ એકમળતો થયો હતો. આપણે આટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે જોકે મી૦ માકલીનના કેહવા પ્રમાણે આયપત ઉપરનો કર લડાઇની વેળા ભરૂસો રાખવા જોગ નથી તોએ હિંદુસ્તાનના દેશીઓને લાયકનો કર પાધરા કર સીવાય બીજો કાંઇ નથી અને હું અત્રે હાજર થયલા સગળા દેશીઓને પુછવા માગુંછું કે તેઓ એકબી દેશી રાજ્ય પછી ગમે એટલું નાહાનુ હોય તેનુ નામ કેહેશે કે જ્યાં માતબરો ઉપર પાધરો કર નાખી વરસ દાહાડે મેહસૂલનો મ્હોટો ભાગ ઉભો કરવામા આવતો ન હોય. જો એમજ હોયતો બ્રિટીષ સરકાર પણ તેમ પાછું કરેતો તેમા ચીંતા શું છે? પાછું કેહવાની મારી મતલબ એકે ફક્ત પાંત્રીસ વરસ થયાં સરકારે પાધરા કરો નાખતા બંધ કર્યાછે જે દેશી સરકારોથી નખાતા આવતા હતા. પાંત્રીસ વરસ અગાઉ દરેક નાહાના મોટા દેશી રાજ્યોમા, મોટાં શેહેરોમા તથા ન્હાના ગામડાંમા પાધરો કર

ઉઘડાવવામા આવતો હતો અને દર વરસ તેની મ્હોટી મેહસૂલ થાતી હતી, અને જોકે તેઓ આપણી માફક પાઘરી કર ઉઘડાવતા ન હતા તોએ અમુક શખ્સ પાસે કેટલુ નાણુ છે તે તેઓ ઘણી તીક્ષણ બુધ્ધીથી શોધી કાહાડતા હતા. જો કોઈ શખ્સ પોતાની જમીનનો વેરો અથવા મરજીનો વેરો અથવા બીજ કાઈ જગાત અથવા કાંઈબી રીતે મેહસૂલમા નાણુ ન ભરતોતો તેની પાસેથી છોટોક લીધામા આવતુ હતુ, અને જો એ બાતના ઉઘરાણાને બરાબર ગોઠવ્યો હોયતો તે આપણો આયપત ઉપરના કર જેવો થાય. હુ કાંઈ એમ કેહવા માગતો નથી કે આપણે વાજબીજ કર્યુ છે પણ આયપત ઉપરના કરને એકદમ ધી કાઢી કાહાડવા અગાઉ વિચાર કરવાની હુ વીનંતી કરૂંછું કે આપણી મેહસૂલને બરાબર ભરપુર કરનારો અને ખાડો પુરનારો તથા પાધરો નહી પણ બીજી રીતે પૂરાતો કાઈ કરછે?

મી૦ ટેલરે મત આપ્યુ કે હાલ હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી હાલત ઘણી અસંતોષકારકછે અને ઘણાક ખર્ચાળુ શખ્સોની માફક આપણે આપણી ઉપજ ઉપ્રાંત ખર્ચ કરયાછે માટે પેહલુ કામતો એછે કે આપણુ ઘર બરાબર ગોઠવી પછી ઉપજ મુજબનો ખર્ચ કરવો. હાલની સરકારની યોજનાએ સરકારે આયપતનો નાપસંદ કર નાખ્યોછે, બીજા કરતા આ પાધરો કર કેટલો અવગુણકારક છે તે એક બાજુએ મુકતાં આ કર ઉઘડાવવાની રીતિ વગરેને ઘણીજ ધીક્કારવામા આવીછે. મી૦ નવરોજજી ફરદુનજીએ જે ઉપાયો બતાવ્યા કે ખરચ પડાઉનિ બાંધકામોનો ખરચ ચાલુ વરસ ઉપર નહી પણ આવતાં વરસો ઉપર ફાલે પડતો નાખવો તે પ્રમાણે થવાને હજુ ઘણો વખત જોઇએ. આ વરસ આયપત ઉપરનો કર નિકળી જાય હેવુ આપણે ધારવુ ન જોઇએ. સવાલ એછે કે જો આયપત ઉપરનો કર કાહાડી નાખ્યોતો બીજો કયો નાખે? હેવું કબુલ કરયે કે સર બારટલ ફ્રિયરના કેહવા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની મેહસૂલ સાથે ત્યાનો ખરચ ભી વધતો જાયછે તોએ ખરી રીતતો એછે કે ભવિષ્યના વરસમાબી કામે લાગનાર કામોને જુદા પાડી ચાલુ મેહસૂલમાથી કાહાડી નાખવા જોઇએ અને 'લોન' કાહાડી તેનુ વ્યાજ તથા બાંધકામો ઉપરનો ચાલુ ખરચ ચાલુ મેહસૂલમાથી આપવો અને બાકીનો ખરચ આપણા બેટા અને તેઓના બેટાઓ પાસેથી અપાવવો, પણ જો હવેપછીના વરસોમા આવા ભારી ખરચો આપવા જેવી આબાદી નજર ન આવેતો હેવા કામો ઉઠાવવાજ નહી. જો એમ કરવામા આવેતો ખાડાને બદલે આપણી પાસ ઘણી બાકી રેહે અને મેહસૂલ દેશના ખરચને માટે પુરેપુરો થાઈ રેહે. હુ ધારૂ છું કે આ બાબદનો વિચાર કરવાને અને ચાલુ ખરચ તથા પછીના ખરચને જુદા પાડવા બાબે ગોઠવણ કરવાને આપણી આસોસીએશનના તરફથી પારલ્યામેંટ પાસેથી કમીટી માગવી જોઇએ અને જો કમીટી એમ ધારે કે હેવા બાંધકામોનો ખરચબી આપણે આપવો

તો આપણી આઢ ઉપર 'સોનો' કાઢવી અને તેનુ વ્યાજ તથા ચાલુ ખરચ મેહસુલમાથી આપવો પણ મુદલ થાપણ તે કામમાથી ઉપજ થાય ત્યારે આપવી.

મી૦ મેકલાંડ—હું ધારૂંછું કે હાલ જે ગૃહસ્થ બોલ્યા તે બરાબર મતલબનુજ બોલ્યા અને તેહનુ હાલનુ કેહવુ અને મી૦ લાગનુ "ટાઇમ્સ" મા લખવુ એકસરખુંજ દીસેછે. જો આપણને હેવું માલમ પડે કે હિંદુસ્તાનનો ખરચ ઉપર જણાવ્યા મુજબનોછે (અને હુબી ધારૂંછુ કે તેમજછે) કે દેશના ભવિષ્યના લાભને માટે થતાં બાંધકામોનો ભાગ થોડેક દરજ્જે આવતા લોકોએ આપવો જોઇએ, તો હું ધારૂંછું કે આપણો રસ્તો ઘણો સ્પષ્ટ માલમ પડશે અને આપણી મ્હોટી અડચણ ટલી જશે. સર બારટલ ફ્રિયરે જણાવ્યુ કે હિંદુસ્તાનનો કારભાર જ્યારે 'ડાએરેકટરો' ના હાથમા હતો ત્યારે પારલામેંટ સગળો હિસાબ તપાસતી હતી અને જો તેમજ હમણા કરવામા આવેતો અને બરાબર તપાસ થાયતો બચીત ઘણોજ ફાયદો થયા વગર રેહ નહી. જેમ હિંદુસ્તાનની મેહસૂલ વધતી જાય તેમ ખરચ પણ વધતો જવાનો એવુ જે સર બારટલ ફ્રિયરે કહ્યુ તે વાજબીછે. હિંદુસ્તાનની મેહસૂલમા એક અગત્યની રકમછે જે ઉપર હુ ઘણી કાળજી રાખુંછુ અને જે બગાની પરથી વધારે ખરાબી પર આવતી જાયછે તે અફીમનો વ્યપારછે. જ્યારે હુ હિંદુસ્તાનમા હતો ત્યારે અગ્યાર વરસ સુધી અફીમના વ્યપારમા હુ સામેલ હતો. હુ બે ત્રણ વાર ચીન જઇ આવ્યોછું અને એ વ્યપાર વિશે ઘણુ જાણુછું. મે જે જોયુછે અને સાભળ્યુછે તે ઉપરથી હું કહી સકુછુ કે અફીમનો વ્યપાર ત્યા ઘણી માઠી હાલતમાછે કારણ કે ચીનમા હમણા અફીમનો પાક વધતો જાયછે, અફીમની મેહસૂલ વિશે માહારો વિચાર મે ત્રણવાર પુછવામા આવ્યો હતો અને મે હેવુજ મત આપ્યું હતુ કે જો કાંઇ ધાસ્તી અફીમના મેહસૂલની હોયતો તે ચીનમા પાક વધવાથીછે. અને સગળા હેવાલો પરથી માલમ પડેછે કે ચીનમા પાક વધતો જાયછે. હું ધારૂ છુ કે એ સવાલ હેવોછે કે જે ઉપર હિંદુસ્તાન સાથ સબંધ રાખનાર સગળાઓએ ધ્યાન આપવુ જોઇએ.

મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજીએ સુચના કરી કે ચાલુ વરસમા 'ઇનકમ ટાક્સ' નીકળી ન જશે હેવુ જ્યારે મી૦ ટેળરે જણાવ્યુ છે ત્યારે એ બાબદ ઉપર સભાનથી વિચાર કરવાને પૂરતો સમનછે આવતા બુધવારે સર બારટલ ફ્રિયર—જાહેર બાંધકામ ઉપર એક નિબંધ વાચનારછે તે વેળાએ એજ બાબદ ઉપર તકરાર થશે અને જો અગત્ય પડશે તો તે (મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજી) સી૦ ૨૭ મી જુનાએ મળતી સભામા જાહેર બાંધકામ અને મેહસૂલના સંબંધમા એક નિબંધ વાચી સભળાવશે. માટે વધારે વાદવિવાદ થાય નહી ત્યાશુધી હિંદુસ્તાનની મેહસૂલને પક્કા પાયા ઉપર લાવવાનો વિચાર મુલતવી રખાતો.

કર્નલ રેથબોર્ન—સર બારટલ ફ્રિયરે આગળા વખતના પાધરા કર બાબે વાત છેડીછે. જ્યારે સરકારને કાંઈ કામ માટે નાણાની રકમ જોઈતી હતી ત્યારે દરએક શેહર અને કસબા ઉપર ચોકશ રકમ નાંખવામા આવતી હતી અને રઈએત પોતપોતામા રકમો વેહેંચી લેતી હતી જેથી ઘણુંજ બરાબર કામ ચાલતું હતું. ઈનકમ ટાક્ષની બાબદમા પણ જો એમજ કરવામા આવ્યું હતેતો ઘણીક અડચણો ટળી જતે. હું ધારૂંછું કે એ રીતથી સરકાર એક કરોડ કરતાં વધારે રકમ ઉભી કરી શકતે અને તેથી હાલ ઈનકમ ટાક્ષમા જે જુલમાત અને જુલમતેજો ચાલેછે અને જેથી હિંદુસ્તાનના વતનીઓને ઘણો ગુસ્સો લાગેછે તે જતો રેહત.

મી૦ પ્રિચાર્ડ—મી૦ નવરોજજી ફરદુનજી અને સર બારટલ ફ્રિયર જે બોલ્યા તે ઉપરથી મારા ધારવામા હેવું આવેછે કે મારે આબપત ઉપરના કરને બદલે કાંઈ બીજુ સુચવવું જોઈતું હતુ હેવું તેઓ ધારેછે. મારી એવું કાંઈ કરવાની મતલબ છેજ નહી અને મેં અગાઉથીજ કહ્યું હતું કે આવી હલકી બાબદ ઉપર હું કાંઈબી ધુરાજો કરનાર નથી, મારીતો ઈચ્છા એછે કે આ બાબદની પૂરતી જુસ્તેજો કરવી અને ખોળ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખવું નહી. હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી હાલત જે હાલ મારી હાલતમાં દેખાયછે તેનો કાંઈ ઉપાય દેખાડવાને માથે મેં લીધુજ નથી.

સભાપતી—મી૦ પ્રિચાર્ડનો તેના નિબંધ માટે ઉપકાર માનતાં હું એક બે ટીકા કરવાની રજા લઉ છુ. હિંદુસ્તાનમા મારા અનુભવ ઉપરથી હુ કહી શકુંછું કે હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી રીતિ હાલની અને આગળની એ કાંઈજ નહી પણ એક જબરી ભુલછે, અને જ્યાંસુધી તેમા નવેસરથી સુધારો થશે નહી અને ખર્ચ તથા મેહસુલ કેટલીછે તેનો નિવેડો આવશે નહી ત્યાંસુધી ખજાનચીનું સરવૈયુ શુધ્ધ આવનાર નથી, અને આ કારણને માટે જે ચીંતા અને મેહનત કરવી પડેછે તે માટે સર રીચાર્ડ ટેમપલ પોતા માટે તથા પોતાની આગળના ખજાનચીઓ માટે જે લોકોની દયા માગેછે તે વાજબીછે, હું આબપતનો કર દાખલ કરાવવાની તરફેણમાંછું, કારણકે પાધરા કર વિષે હેવું યુરોપમાં કેહવામા આવેછે કે તે સધરા આસામીઓ ઉપરજ પડેછે, પણ જાણે આબપત ઉપરના કમીશનર તરીકે જોતાં, અને જે રીતે આ કર કહડાવવામા આવેછે તથા જે પ્રમાણે તેનો કારભાર ચાલેછે તે પ્રમાણે જોતાંતો, આ કર માતબરો ઉપર પડવા કરતા, અથવા આપવા લાયક આસામીઓ ઉપર પડવા કરતાં, ઘણા ગરીબ વર્ગો ઉપર અથવા જેઓ તદન આપવાને શક્તિમાન નથી તેઓ ઉપર પડેછે. હું પોતે એક વેળા "ઈનકમ ટાક્સ" ના ઓરડામા આસરે ૨૦૦ થી ૩૦૦ ની અપીલ સાભળવા બેઠો હતો જેઓની રેહવાની રીત ભાંત હેવી હતી કે મડકીમા તે ઓળાઈ પણ શકાય નહી. આ કર ઘણી ઘસાઈ અને

જુલમાતથી નાખવામા આવતો હતો અને હેવા વર્ગ ઉપર કર પડતો હતો કે કોઈપણ રાજ્ય અધિકારી તે કબુલ રાખે નહી. મુશ્કીલમા અડચણ માત્ર એ હતી કે જેઓને "ઇનિકમ ટાકસ" ઉઘરાવવાનુ સોંપ્યું હતું તેઓ બીજા કામ-ઘરો હતા અને "ઇનિકમ ટાકસ" ને લગતું કામ બજાવવાને તેઓને અવકાશ ન હતો. તેઓ પોતાના કોઈ નાયબને એ કામ સોંપતા, પણ મજકુર નાયબ વળી તે કોઈ બીજાને સોંપતો અને તેનું પરિણામ એ થતું કે જે કર ભરવાને પૂરતો લાયક તે બચી જતો હતો. આ કારણોને લીધે મારું મત-ફરી ગયું અને હવે હિંદુસ્તાનને માટે આ કર નાલાયકછે તથા ઘણોજ જુલમાત ભરેલોછે હેવું હું ધારું છું. મી૦ મેટલાફે અફીમના વ્યપાર બાબદ જે જણાવ્યું તેને હું એકદમ મળતો થાઉંછું, મેં પોતે થોડુંક ચીન જોયું છે અને હું ધારુંછું કે અફીમનો વ્યપાર રફતે રફતે ઘટીને તદન નાબુદ થઈ જવાને કાંઈ ઘણો વિલંબ નથી. ત્યારે હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી હાલત કેહવી થશે ? અને ત્યારે આગળા બોલના-રાઓની રીતિને વળગવી પડશે અને જાહેર બાંધકામ માટે વિલાયતથી નાણા કહડાવી, ચાલુ મેહસૂલમાથી-ખરચ આપતો બંધ કરવામાં આવશે. કેટલાંક જાહેર બાંધકામોછે જેનો ખરચ અલબત ચાલુ મેહસૂલમાથી આપવો પડશે પણ સઘળાં મોટાં બાંધકામ કે જે ભવિષ્યમા કામે લાગે તે માટે તો નાણા ઉછીકાં કહડાવવાંજ જોઇએ.

મી૦ પ્રિચાર્ડનો તેના નિબંધ માટે ઉપકાર માનવાની સૂચનાને મી૦ ટેલરે પુષ્ટી આપ્યાથી તે એકમતથી પસાર થઈ.

મી૦ નવરોજજી ફરદુનજીની સૂચનાથી સભાપતીનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ.

સોસાયટી આવ આર્ટસમા મળેલી સભા, બુધવાર, જુન ૨૨, ૧૮૭૦

રાઈટ આનરેબલ લાર્ડ લીવન—અધ્યક્ષ.

નિચે આપેલો નિબધ સર બાર્ટલ ફ્રિયરે વાચ્યો હતો.

વિષય—હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાધકામો.

સર બાર્ટલ ફ્રિયર બોલ્યા:—હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાધકામને લગતુ કાંઈબી ઘણુ નવુ પસદ પડતુ રજુ કરવાની મને આશા નથી પણ કેટલીક જુની બાબદોને નવા આકારમા મુકી આપણે, જેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર સત્તા ધરાવિયે છૈયે, તે સત્તા પછી સરકારની હોય કે થાપણની હોય, મેહનતની હોય કે બુદ્ધીની હોય, તેઓને કાઇક ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાની મકસદથી કાંઈબી વધારે દિબાચા વગર તમારી આગલ બોલવા ઉઠયોછુ અને પેહલા તમને જણાઉ છુ કે "જાહેર કામો તે શુ તેનો તમોએજ તમારા મનમા વિચાર કરો કારણ કે જુદા જુદા દેશોમા તેનો જુદો જુદો અર્થ થાયછે. તમો જો એ સવાલ ઇંગલાંડમા પુછો તો તમને જવાબ મળશે કે જે કામો પ્રજાના ફાયદા માટે તે "જાહેર કામ" પણ હેવા પ્રજાના લાભના કયા કામોછે તેના ભાગ પાડતા ઘણી ગુચવણ પડશે. સ્કાટલાંડમા એથીબી વધારે એ શબ્દનો અર્થ બારીકીથી લેવામા આવેછે, પણ તેમા બીજા હાથ ઉપર આયરલાંડમા તેની મતલબ ઘણી છુટથી લેવામા આવેછે કાંસમા તેથી એ છુટથી અને હિંદુસ્તાનમા તો જેબી કોઈ કામ કાઇબી ઉપયોગને માટે ઉઠાવ્યુ કે તેને "જાહેર કામ" નુ નામ આપવામા આવેછે એના માટે વધારે બારીક ધ્યાન આપવા કરતા હુ જયારે "જાહેર કામ" એ વાકય વાપરૂ ત્યારે મારી મતલબ નિચે પ્રમાણે કેહેવાનીછે ખાનગી થાપણ, અથવા જાહેર કરમાથી ઉપજતા નાણાને ખરચે જે કામો બધાય અને જેના ઉપયોગ માટે પ્રજા વ્યાજ આપે અથવા બીજા કોઈ હકો અથવા ઇજારા થાપણ આપનારને આપે તે બાધકામને જાહેર બાધકામ કેહવુ. તેમજ હુ એકવાર કહી લઉ છુ કે હાલ તરત ઉપજ કરનારા અને ન ઉપજ કરનારા બાધકામો વચેનો તફાવત જોવા હુ બેઠો નથી કારણ કે જો તેમા ફરવા માંડીએ તો ત્રણ ભાષાણોમા, બદલો વાલી આપનારા બાધકામો કયા તેની સમજ પડે કે નહી અથવા બરોબર ઉપયોગી કયા કામોને નહી બદલો વાળનારા ખાતામા નાખ્યે તેનો ખુલાસો થાય કે નહી તે વિષે મને શકછે તેવા કામોમા હુ કીલ્લાઓ, બરાકો અને તેવાજ લશકરી બાધકામોને ગણુછુ હવે જાહેર બાધકામો બચાવ માટે બારાઓ અને દીવાદાંડીઓ ગણુંયે. ખરી વાતછે કે હેવા બાધકામોમા કર અથવા નાહાનો છાપો નાખ્યાથી તેમાથી ઉપજ થાઇ શકે અને

બારાંઓ તથા હેવાંજ દરીઆવરથી બાંધકામોના જેવાં ઉપજ આપનારાં બીજાં કામોછે કે નહી તે વિષે મને શકછે. હવે આપણે નેહરો પકડયે અને તે વિષે હેવું લાગેછે કે તે ગણવાનું જાણે આપણા હાથમાજ હોય; પણ એ ભુલછે, બધરા કર કરતાં હેવા પાણીના વ્યવહાર ઉપર આડો કર વધારે ઉપજ કરી આપેછે અને નદીઓ જયારે સુધારવામા આવશે ત્યારે એ બરાબર સહમજ પડશે.

જાહેર બાંધકામ ખાતાં સાથે હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી હાલતની તકરારમા હું તમારો અમૂલ્ય વખત રોકવા માગતો નથી. કારણ કે ઘણી મારી સત્તાથી આપણને જણાવવામાં આવ્યુ છે કે હાલ હિંદુસ્તાનમા જે નાણા સંબંધી આજરે લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યુંછે તે સમયનું કારણજ જાહેર બાંધકામછે. જેઓ હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય કારોબાર ચલાવેછે તેઓ જાહેર રીતે કેહેછે કે હાલની નાણા સંબંધી ગુચવણ જો ઈશ્વરની કૃપાથી જાહેર બાંધકામો, જાહેર કરો વગર થાઇ શકતાં હોયતો ટળી જાય, અને આપણી નાણાની હાલતની ગુચવણનું કારણજ આપણું જાહેર બાંધકામ ખાતુછે. અત્રે કેટલાક ગૃહસ્થોને બેઠેલા હું જોઉંછું જેઓ હિંદુસ્તાનના જુદાં જુદાં પ્રગણાઓથી વાકેફછે પણ કોઇ છાતી ઠોકીને એમ કેહશે કે તેના પ્રગણામા પુરતાં બાંધકામછે? અથવા પ્રજાના ખીસાં ઉપર બોજો નાખવા વગર તે પ્રાંતને અગત્યના બાંધકામ આપવાને તેના પાસે ઉપાયછે? આ મોહોટું દેશ જે હાલી સુધિના વખતમા અને વધતી જતી મેહસૂલ છતાં જાહેર બાંધકામ ઉપરના મોટા ખરચને લીધે નાદારી હાલતમાં પોતાને ગણેછે અને તે છતાં એ દેશને જાણનારાઓ કેહેછે કે આપણી મેહસૂલનો વધતો જતો રેલો તે દેશમા જાહેર બાંધકામો પૂરાં પાડવાને બસ નથી. જયારે આપણે વિચાર કરયે કે હિંદુસ્તાનના હાવા મોહટા વિસ્તાર સાથે ૬૨ વરસ થોડાક લાખ રૂપીઆ બાંધકામ ઉપર શું ગણત્રીમાછે તો એ અડચણ આપણને સહમજ પડશે. એ દેશનો વિસ્તાર કેહવો મોહોટોછે તે હું તમારા મનપર ઠસાવવા માંગતો નથી અને જો યુરોપના સગળા પ્રાંતોમાંથી રૂશીઆ અને એકુ બે બીજાં બીન ઉપજ વાળા ભાગો કાહાડી નાખો તો જે બાકી રેહશે તે હિંદુસ્તાન કરતાં નાહાનું, ઓછી વસ્તી વાળું અને કદાચજ વધારે ઉપજ વાળું રેહશે, અને તે યુરોપના પ્રાંતો ઉપર જો હિંદુસ્તાનના ઘણા છુટથી પડી કાહાડેલાં 'બજેટ' માંથી જાહેર બાંધકામની રકમ કાહાડીને વેંહચી આપશો તો દરેક પ્રાંતને ખરેખર ઘણીજ થોડી રકમ આવશે.

એક બીજી બાબદ વિષે હું બોલવા માગુછું અને તે બાબે ઘણાક ગૃહસ્થો વાજબીપણે બોલશે, તે એકે કે જાહેર બાંધકામ ઉપર થતા ખરચમાં થતો ખોટો ખરચછે. હેવું કેહવામા આવેછે કે હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાંધકામ ઉ-

પર નકામો ખરચ ઘણો થાયછે અને હુ ધારૂછુ કે એ કુર્યાદ કેટલેક દરજ્જે ખરીછે મહને હેવુ લાગેછે કે આપણે પૈસા વેડફે છૈએ માહારી ખાત્રીછે કે આપણે વખત ખોઈએ છૈએ, ઉનટ ખોઈએ છેએ અને દીન ખોઈએ છૈએ જે વખત અને પઈસા કરતાબી વધારેછે. એટના માટે તમોએ એટલુ ધ્યુન રાખવુ કે ઘણો નકામો ખરચ થાયછે જે સુધારવાને માહારા પાસે કંઈ પાધરો ઉપાય નથી પણ કાંઈ આડી રીતે વખતે થાઈ શકશે

વળી એક બીજી બાબદ હુ કબુલ રાખવા માગુંછુ અને તે એકે ઢીલથી જે નુકશાન થાયછે તે એ ખરાબીને વખતના નુકશાન સાથ ગણતામા આવે પણ એ માટે થોડાક શબ્દો જુદા બોલવાની જરૂરછે કારણ કે આપણુને આદતછે કે હિદુસ્તાનના બાંધકામની વાત આવેછે ત્યારે થોડા વરસની ઢીલ મા જાણે કાંઈ દમ ન હોય તેમ આપણ લઈજીએ છૈએ એ આપણી તવે હછે પણ તેમ અત્રે નથી હિદુસ્તાનમા જો રસ્તો અથવા તળાવ યા હેવુજ કાંઈ ઉપયોગી બાંધકામ કરવુ હોયતો તે જેમ બને તેમ જલદીથી કરવાની અગત્યને આપણે ધ્યાનમા લેતા નથી આ બાબીને વિસ્તારવા કરતા દુરુ કરવાનુ કામ ઘણુ હલકુછે પણ હુ આશા રાખુછુ કે જે ઉપાય હુ બતાવીશ તેથી સઘળી જાતની ખરાબી અને ઘણી થોડી ઢીલ થશે, પણ તે પાધરી રીતે એકદમ થનાર નથી ને આડી અવળી રીતે થશે જે હુ બતાવીશ

એવીજ એક બીજી બાબદ ઘણી અગત્યનીછે અને તે રીતમા ઘડીઘડી થતો ફેરફાર છે જેઓ હિદુસ્તાનમા ઘણાં વરસો થયા હોયછે તેઓ અને જેઓ ફકત થોડા અથવાડીઆ જઈ આવેછે તેઓ બેહુ એક અવાજે કહેછે કે જે જડપથી તપાના ડેરેથી કારભારમા અને કામકાજમા ઝટાઝટ ફેરફાર થાયછે તે ઘણોજ અજાયબ જેવોછે એટલા માટે હુ તમોને ભલામણ કરૂછુ કે આ મોટી અને શકતિવાળી સરકારની આવી અનુધન ચાલનુ કારણ શુ છે અને તે બાબે ઉપાય શુ કરવો તે ઉપર ધ્યાન પોહોચાડવુ હવે એ રીતિઓ ની ખામીઓ અને કારણોના હુ ઓળખામા અપુ અથવા તેના ઉપાયો દેખાડ વાનુ માથે લઉ તે અગાઉ વખત બચાવવાને માટે તમને અરજ કરૂ છુ કે હુ કાંઈબી કહુ તેના પુરાવામા હુ તર્કશાસ્ત્રના કાંઈ નિયમો લાવનાર નથી પણ હુ જે કહુ તે તમારી નજરમા આવે તે પરમાણે તમો વધારે શોધ કરો તે અગાઉ લેવુ અને જાણવુ કે એ બાબદ ઉપર હેવો પુરૂષ બોલેછે કે જેને એ બાબદ ઉપર ઘણા વરસ સુધી ખુબ ધ્યાન આપ્યુછે હવે જે ખરાબીનુ મૂળ છે તે ઉપર હુ તમારૂ ધ્યાન ખેચુ છુ તે એ કે આપણે જે ઉપાયો વાપરયે છએ તેનુ અસપુર્ણપણુ, વખતની અને પૈસાની ખરાબી છે એ સમજાને લેઈ આપણે એકઠા કરીશુ તો માલમ પડશે કે દરેરે મોટાય જે શખ્સો અથવા સત્તાવાળાઓના હાથમા એ ખરચછે તેઓને પઈસા, વખત યા મેહનતની

કરકસર સાથ કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. આ વાત ઘણી આચંબા ભરેલી લાગશે પણ જો એ ખરી હોયતો આ સઘળી પંચાતીનુ કારણ તુરત માલમ પડશે. હમ્મિાં જો કોઈ હેવો ગૃહસ્થ હોય કે જે હેવું ધારે કે જે ઘણીઓના હાથમા ખર્ચની લગામ હોય તેઓને કરકસર કરવાથી લાભ થાય હેવું કરવા વગર ખરચમા ઘટાડો થનાર નથી તો હું ધારૂંછું કે કામકાજ સંબંધી તે ગૃહસ્થના વિચાર માહારા અનુભવથી કેવળ જુદાજ હશે. અલબતાં તમને માલમ હશે કે હિંદુસ્તાનમા સાધારણ રીતે બોલતાં બાંધકામ કેમ થાયછે.

જેઓના હાથમા ખરચની લગામછે તેઓ ઘણું કરી હેવા ગૃહસ્થો હોયછે કે જેઓ પોતાની જીંદગીનો થોડોજ ભાગ આ દેશમા ગુજારેછે અને પોતા હસ્તક થયલાં બાંધકામનો લાભ પોતે જોવા પામતા નથી. હિંદુસ્તાનનો કોઈબી રાજ્ય અધીકારી હેવો ન થાઈ ગયો હશે કે જેણે પોતાના વખતમા બંધાયેલા રસ્તા ઉપર પોતે મુસાફરી કરી હોય, જો કે કેદાપી તે રસ્તા ઉપર તેહને ગીરેથી આપવું પડ્યું હશે. હવે જુવો કે આપણી અને ત્યાંની કારકીરદીમા કેટલો ફેરછે. હઈઆંતો જે ઘણી પૈસા ખરચેછે તે પછી ખાનગી કે જાહેર કામ માટે હોય, તેહને તે કામનો લાભ આપવાની તક આપવામા આવેછે. વળી કોઈવાર હેવુંબી બનેછે કે કોઈ ધણી ઘણો ખરચાળુ મીસ્રી અથવા ઈજીનેર રાખેછે અને કોઈવાર ઘણો ખરચ કરવાનુ આપણા દેશમા ઘેલાપણું લાગેછે પણ તે ઝાઝો વખત રેહતું નથી અને એક બે વરસમા પસ્તાવો કરી તે છોડી દીધામા આવેછે, અને તે ઘણો વખત સુધી વિસરવામાં આવતું નથી, પણ હિંદુસ્તાનમાંતો એથી કેવળ જુદુજ છે તે હું તમને એક ટુક દાખલો આપી સમજાવીશ. જાણે એમ સહમજો કે ૨૦૦ થી ૩૦૦ મૈલનો એક નવાજ દેશમા રસ્તો બાંધવોછે. જાણે હેવું ધારો કે હેવા પ્રગણામા રસ્તો લઈ જવોછે કે જ્યાં કોઈવાર પૈડાંની ગાડી જઈ શકતી ન હતી. કોઈકે શખ્સ ઘણું કરી કોઈ પ્રદેશી, જે ઘણાક તફાવતથી આવેછે અને જે જાણેછે કે આ દેશમા તેહની મુદત બેથી ત્રણ વરસનીછે, તે ભુમી તરફ જોયછે અને સુચના કરેછે કે હઈઆં રસ્તો બાંધવો જોઈએ. એ મામલો કાંઈ ઇંગલાંડના જેવો નથી. તે દેશના દાહાયા રેહવાશીઓને પુછેછે અને જેવા તેઓ સમજેછે કે રસ્તો એટલે શું કે તેવા તેઓ તેના મત્તને મળતા થાયછે. હવે તમોએ યાદ રાખવું કે ત્યાંના મોહોટાં પ્રગણાના કેટલાક રેહવાશીઓછે જેઓ રસ્તો એટલેશું અને સાધારણ જમીનની સપાટી એટલે શું તેનો ફેરબો સમજતા નથી. તમને માલમ હશે કે હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી ૩૫ વરસ અગાઉ મુસાફરી કરવાને કાંઈ બરાબર માર્ગ ન હતો. વરસાદના પડવા ઉપર અને બીન યા પાહાડ જેવી કાંઈ નડતળ ન હોવા ઉપર મોહોટો આધાર રેહતો હતો. અલબતાં જે શખ્સ પોતાના બાપદાદાની માફક ૫૦૦

વર્ષો સુધી એકજ દેશમા રહયો હોય તેને રસ્તો એટલે શું અને તેની કિંમત કેટલી તે સમજાવવાને મુશ્કેલ પડે. પણ જ્યારે તે સમજાવવામાં આવેછે ત્યારે મેં હેવો કોઈ ખેડુત અથવા વેપારી જોયો નથી કે જેણે પુલો અને રસ્તાઓ માટે ઉલટ ન બતાવી હોય, અને માહારે જણાવવું જોઈએ કે માહારા ધ્યાન પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના ખેડુતો, અને વ્યપારીઓ આપણા દેશના ખેડુતો અને વ્યપારીઓના જેવાજ ચબરાક અને સમજુછે. હવે આપણે સમજીએ કે આ રસ્તો બાંધવાની દરખાસ્ત કરનાર તે પ્રગણાનો કમીશનરછે. થોડાક વિલંબ પછી તે એક ઇંજિનેરને, પોતાને કાંઈની મેહનત અથવા કાગળ પત્રના વ્યવહાર વગર પકડેછે અને તેહને કેહેછે કે ૨૦૦ થી ૩૦૦ મૈલનો રસ્તો તપાશવો તથા નકશા અને અડસટાઓ મોકલી દેવા જે કામ અસલનતાં વખત ખોયા વગર થાયછે. માહારી ખાત્રીછે કે અત્રે કોઈબી હિંદુસ્તાનનો જાણીતો એનજીનીયર મહને ટેકો આપશે કે પ્રગણાના વડાઓ લાંબા રસ્તાનો એટલો તો જલદીથી "સરવે" માગેછે કે તેટલા વખતમા રસ્તો કાંહાં નાખવો તેનો વિચારથી પૂરેપાધરો થાઈ ન શકે. એક નવા દેશમા નવો રસ્તો નાખવાને વખત, ધીરજ અને બીજા ઘણા સવાલોનો વિચાર કરવાની અગત્યછે હેવું માહારે કેહવાની કાંઈ અગત્ય નથી. હું મારી સામે એક ગૃહસ્થને જોઉંછું જેણે પોતાને લાગવુ કે હઈઆં રસ્તો જોઈએ કે તુરત ૧૫ દાહાડામા તે બાંધવો મંજુર કરયો, પણ તે વેળાએ તેની ઘુરૂ લાર્ડ ડલહાઉસી હતો અને તે એ વાત સમજતો હતો તથા તેમા જીવ ઘાલતો હતો, પણ હું કર્નલ પીટર કેનેડીને પુછવા માગુ છું કે તે પોતાના અનુભવમા હેવા કોઈબી ઇંજિનેરને ઓળખેછે કે જેણે પોતાનો નકસો માગેલા વખતમા મોકલવા અગાઉ તે ઉપર ખરાબર પુખ્ત વિચાર કીધો હોય. આ ઉતાવળનુ કારણ સમજાવું સેહલછે. પ્રગણાનો વડો અને ઇંજનેર બેઉ જાણેછે કે તે ઠેકાણામા તેનો વખત થોડોછે, અને સેક્રેટરીનો હુકમ મળતાં ઘણી ઢીલ થશે, એટલા માટે તેઓ પોતાના હસ્તકના પ્રારંભના કામની ઉતાવળ કરેછે. જો બાંધકામનો ઉપર ટપેનો દેખાવ સારો હોયછે તો અંદરની બારીકીને તપાશવાનુ માંડી વાળી ભવિષ્ય ઉપર રાખવામા આવેછે. પેહલવેહલો નકસો તાહરે તૈયાર થાયછે અને ત્યારપછી તે નકસાઓ અને અડસટાઓને પસાર કરાવવાની દોડાદોડ ચાલુ થાયછે. તમારે યાદ રાખવું કે હેવા કામો ઉઠાવનારા હોદેદારો કાંઈ એક નથી પણ ડજન છે જેઓ સરસુબાના દરવાજા આગલ ઠોકેછે અને દરેક જણ તે સરસુબાને કંટાળો આપેછે કે પેહલાં પોતાનુ માનીતું કામ હાથમા લેય. આ ઉપર જોવાને બની આવશે કે કોઈ એકજ કામ સરકાર હાથમા લેય હેવું કરવા માટે કાંઈ થોડી મેહનત અને જોર ઉપર જોઈતી નથી. જ્યારે પ્રગણાનો હાકેમ નકસાઓ અને અડસટાઓ ઉપર વિચાર કરી તે બાહાલ રાખેછે ત્યારે એક અડચણ આડે આવેછે અને

તે સારૂ હિ દુસ્તાનની ખુદ અડચણછે જે 'બજેટ' મા એ રકમ દાખલ કરાવવા નીછે જોકે હિ દુસ્તાનની સરકાર ઉપર જાહેર બાંધકામમા ઘણો ખરચ કરવાનો તથા પોતાનો બાવ કરવાનો બટ્ટો મુકવામા આવેછે, તોએ કેટલાક વગર થયા એ સરકારે પોતાના ખરચ ઉપર કાબુ રાખવા માડયોછે અને દર મોસમના પ્રાર ભમા દરેક ઈલાકાના 'ગવરનર' તેના ઈલાકા માટે કેટલુ મળશે તેનો અડસટો તેને તીજોરીખાતા તરફથી કેહવામા આવેછે. હુ ધારૂ છુ કે હુ કાંઈપણ સ હરકત વગર કહી શકીશ કે દરેક ઈલાકાના હાકિમની આસપાસ બજેટમા દાખલ કરાવવા માટે એટલીતો અરજીઓ આવેછે કે સગળી લેવી એ કેવળ ન બને તેવુ છે જે રકમ વેહચવામા આવેછે તે ઘણી થોડીછે અને માગનાર ઘણા હોવાથી જેહની અરજીમા વધારે અગત્ય બતાવી હોય તેહને વધારે મળેછે એ વાત સગળાને જાણીતીછે દરેક જણ પોતાનો દાવો ઘણો મજબુત કરવા અને પોતાને ઘણી અગત્યછે એવુ દેખાડવાની તજવીજ કરેછે જેવો કોઈ મજબુત દાવો આવ્યો કે નબળો તુરતવેળા મોકુફ રેહછે અને કેટલીકવાર તો તે રકમનો કાંઈ બીજો ઉપયોગ નહિરે પડવાથી સગળા રહી જાય તેમજ કોઈવાર ધારવા કરતા રકમ વધવાથી તે માટે દોડાદોડ ચાલેછે આ સગળી રીત દેશને અગત્યના બાંધકામ આપવા માટે કેટલી અપૂર્ણછે હવે એમ જાણો કે જાણે આપણી ઈચ્છાવાળુ અમુક કામ 'બજેટ' મા દાખલ થયુ એટલે કે વરી સ રકારે તે બાંધવા ઠરાવ્યુ અને તે ઉપર આપણી રકમ નક્કી થઈ ચુકી, પણ કોઈ એમ ધારશે કે આ રકમ એકદમ ખરચવાની હશે પણ તેમ નથી એક ઘણીજ નાહાની રકમ તે વરસમા ખરચવા માટે કાહાડવામા આવેછે અને બી જા ૧૨ માસ થાય નહી તે અગાઉ કાંઈપણ મેહનતથી વધારે નાણુ મળી શકતુ નથી, અને એ પ્રમાણે દર વખત કરવુ પડેછે કોઈવાર 'બજેટ' મા તે માટે વ ધારે રકમ મુકી હોયછે અને કોઈવાર નહી, અને કામ એ પ્રમાણે ધીરે ધીરે પુરૂ થાયછે અને તેમા જે વરીએ તે ઉભુ કરવુ હોય તેના વખતમા તે પુરૂ થતુ જ નથી. હવે હાલી હાલતમા હુ અત્રે હાજર થયલા ગૃહસ્થો જેઓએ આ દેશમા કાંઈપણ બાંધકામ માથે લીધુ હશે તેઓને પુછુછુ કે મોટી ખરાબી થયા વગર કેમ રેહ અને મે ઉપર બતાવી તેવી નુકશાની થયા વગર કેમ હોય? જો મારૂ બોલવુ તમને સમજવા પડતુ હશે તો હવે તમારા ધ્યાનમા આવ્યુ હશે કે આ ખરાબી કેમ નિપજેછે અને તે કાંઈ એક પુરૂષથી નિપજતી નથી અથવા તેનો ઉપાય કાંઈ એક પુરૂષના હાથમા નથી પણ જેમ આપણે સાધારણ બોલી એ છીએ તેમ "રીતિનો વાકછે" એ રીતિ એવી છે કે જેથી દરેક રાજઅધિકારી અને સારા કારભારી જે જાહેર બાંધકામના સબંધમા હોયછે તે એ કામમા અટકાવવાની, કાપવાની અને હરખત કરવાની શક્તી મેળવી શકેછે. કાંઈ એમ । સમજવુ કે જાહેર બાંધકામ ખાતાનો એક સારો અધિકારી હોય તેના

તે સારૂ હિંદુસ્તાનની ખુદ અડચણછે જે 'બજેટ' માંએ રકમ દાખલ કરાવવાનીછે. જોકે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર જાહેર બાંધકામમાં ઘણો ખરચ કરવાનો તથા પોતાનો નાશ કરવાનો બંદો મુકવામાં આવેછે, તોએ કેટલાંક વરસ થયાં એ સરકારે પોતાના ખરચ ઉપર કાબુ રાખવા માંડયોછે અને દર મોસમના પ્રારંભમા દરેક ઈલાકાના 'ગવરનર' તેના 'ઈલાકા માટે કેટલું' મળશે તેનો અડસટો તેને તીજોરીખાતાં તરફથી કેહવામા આવેછે. હું ધારૂંછું કે હું કાંઈબી સહરાગત વગર કહી શકીશ કે દરેક ઈલાકાના હાકિમની આસપાસ બજેટમા દાખલ કરાવવા માટે એટલીતો અરજીઓ આવેછે કે સગળી લેવી એ કેવળ નબને હેવુછે. જે રકમ વેંહચવામા આવેછે તે ઘણી થોડીછે અને માગનાર ઘણા હોવાથી જેહની અરજીમાં વધારે અગત્ય બતાવી હોય તેહને વધારે મળેછે એ વાત સગળાને જાણીતીછે. દરેક જણ પોતાનો દાવો ઘણો મજબુત કરવા અને પોતાને ઘણી અગત્યછે હેવું દેખાડવાની તજવીજ કરેછે. જેવો કોઈ મજબુત દાવો આવ્યો કે નબળો તુરતવેળા મોકુફ રેહછે અને કેટલીકવાર તો તે રકમનો કાંઈ બીજો ઉપયોગ નજરે પડયાથી સગળા રહી જાય તેમજ કોઈવાર ધારવા કરતાં રકમ વધવાથી તે માટે દોડાદોડ ચાલેછે. આ સગળી રીત દેશને અગત્યના બાંધકામ આપવા માટે કેવળ અસંપુર્ણછે. હવે એમ જાણો કે જાણે આપણી ઈચ્છાવાલું અમુક કામ 'બજેટ' મા દાખલ થયું એટલે કે વડી સરકારે તે બાહાલ રાખ્યું અને તે ઉપર આપની રકમ નક્કી થાઈ ચુકી, પણ કોઈ એમ ધારશે કે આ રકમ એકદમ ખરચવાની હશે પણ તેમ નથી. એક ઘણીજ નાહાની રકમ તે વરસમા ખરચવા માટે કાહાડવામાં આવેછે અને બીજા ૧૨ માસ થાય નહી તે અગાઊ કાંઈબી મેહનતથી વધારે નાણુ મળી શકતું નથી, અને એ પ્રમાણે દર વખત કરવું પડેછે. કોઈવાર 'બજેટ' મા તે માટે વધારે રકમ મુકી હોયછે અને કોઈવાર નહી, અને કામ એ પ્રમાણે ધીરે ધીરે પુરૂં થાયછે અને તેની જે ધણીએ તે ઉભું કરયું હોય તેના વખતમા તે પુરૂં થતુંજ નથી. હવે હાવી હાલતમા હું અત્રે હાજર થયલા ગૃહસ્થો જેઓએ આ દેશમા કાંઈબી બાંધકામ માથે લીધું હશે તેઓને પુછુછું કે મોટી ખરાબી થવા વગર કેમ રેહ અને મેં ઉપર બતાવી તેવી નુકશાની થવા વગર કેમ હોય? જો મારૂં બોલવું તમને સુહમજ પડતું હશે તો હવે તમારા ધ્યાનમા આવ્યું હશે કે આ ખરાબી કેમ નિપજે છે અને તે કાંઈ એક પુરૂષથી નિપજતી નથી અથવા તેનો-ઉપાય કાંઈ એક પુરૂષના હાથમાં નથી પણ જેમ આપણે સાધારણ બોલ્યે છેએ તેમ "રીતિનો વાંકછે." એ રીતિ હેવી છે કે જેથી દરેક રાજઅધિકારી અને સારો કારભારી જે જાહેર બાંધકામના સંબંધમા હોયછે તે એ કામમા અટકાવવાની, કાંપવાની અને હરખત કરવાની શકતી મેળવી શકેછે. કાંઈ એમ ન સમજવું કે જાહેર બાંધકામ ખાતાનો એક સારો અધિકારી હોય તેના

હોય તો મેં વધી નાંખેલ ખામ થવું જે એ અથવા તેનાથી આશરે દૂર થવી જોઈએ અને આ દેશને ફાયદો થવો જોઈએ તેથી ઉત્તેજન હોવો મારો આવ ગ્રહ વધારા લેવામાં અને કામ ચલાવવામાં ઘણો ખરી હોય છે હેતુ તેના ઉપરીઓના મત પ્રમાણે છે, અને આ પ્રમાણે ઈજારો નાખવાની તેની મરજીમ કાંઈ બાંધબાંધો ચલાવવાની નથી પણ તેનો થોડા માંકડા માર્ગમાં આવી ક મનો ચલાવવાની છે, અને જ્યાંસુધી આ રીતિ ચાલશે ત્યાંસુધી હું ધારુ છું કે તમો મને મળતા થશો કે કાંઈની નાખવા ઉપાય માટે વાત કરવી એ બેવ કુફી ભરેલું છે અને આ પુરુષ અથવા બીજા પુરુષ ઉપર વાંક મુકવો એ ની આગળથી બનતું છે. યાતો ખુદ રીતિમાં કાંઈ ફેર જોઈએ અથવાતો મેં કહ્યું તે ખોટું હોવું જોઈએ.

આ બાબતની એક બીજી બાજુ છે જે કોઈ પુરુષપર લાગુ પડતું નથી મેં આગળ જણાવ્યું તેમ રીતિનાજ વાંકે પણ બીજાઓની માફક તે ઉપાય છે અને તેની વતી મગજોરી છે તે આમાં કામ ઘણો દૂર હોવાનો ખુ કેમ માગુ છું તે હું હુકમા સમજતીશ એક ઠેકાણે કાબુ રાખવામાં તો તેની સામે હું નથી, પણ ઉલટું હું તો એમ ધારુ છું કે સારી રીતે એક જ ઠેકાણે કાબુ રાખવાથી નાણાં સંબંધી, બાંધકામ સંબંધી અને જાહેર અધિકાર ઉપર ઘણી સારી અસર થાય છે મારો મત જો પાયો જુનું ભરેલો અને અમ પુણ કામ બાબતનો છે અને હું એવી ખોટીમાં લઉં છું કે જાહેર બાંધકામમાં તેમજ નાણાં સંબંધમાં જેઓ ખરાબીને દૂર કરવા માગે છે તેઓએ એ જોવું કે એક ઠેકાણેનો કાબુ કાઢી નાખવાને બદલે તે મકમ પકડો અને શુદ્ધ કરવો હવે આ કામનો મજાન જાહેર બાંધકામને શી રીતે લાગુ પડે છે તે ઉપર થોડો વિચાર કરીએ પહેલવહેલાતો વિચાર કરો કે હિંદુસ્તાનમાં તફાવત કેટલો મોટો છે અને પછી વિચારો કે તમો કેટલા પુરુષોના વિશ્વાસપર કામ સોંપો છો હાલની રીત છે તે છે કે એક ઈજનેર કાંઈ કામની સૂચના કરે છે જે ઉપર આસરે ૧૦૦, ૨૦૦ માઈલ દૂર બેઠેલો બીજો અમલદાર તપાસ કરે છે, તપાસ પછી ૪૦૦, ૫૦૦ માઈલ દૂર બેઠેલો ત્રીજો અમલદાર, તે ઉપર કદાચ ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ મૈલ દૂરનો ચોથો અને ઘણીવારતો ૭૦૦૦ થી ૮૦૦૦ મૈલ દૂર રહેનારો તેથી પણ મોટો અમલદાર તપાસ કરે છે

ઉપર અને તેવીજ શક્તીના બીજા અમલદાર ઉપર અને ચોથા ઉપર જાયછે જેઓ સઘળામા કાંઈ ફેર હોતો નથી અને પેહલુ કામ ઉઠાવનારના જેવાજ સઘળા હોયછે, ફેર માત્ર એટલોજ કે એક પાચ વરસનો નવકરમા હોયછે અને બીજો ૧૦ વરસનો હોયછે આ પ્રમાણે જો ઈંગલાડમા કરવામા આવેતો કે દાહડે કામ પુરૂ થાય ? આ સઘળાનુ પરિણામ એછેકે જેમ ઈંગલાડમા ભરૂસો રાખવામા આવેછે તેમ હિંદુસ્તાનમા ઈંજનેરો ઉપર રાખવામા આવતો નથી. ઈંગલાડમા તો જેના સ્વાધીનમા નાણાની કોથળીછે તેને અને કામ ઉઠાવનારને સબંધ રેહેછે અને તે કામ ઉઠાવનાર પોતાના ધણીઓનો સો વસા વિશ્વાશ ધરાવેછે. પણ હિંદુસ્તાનમા તેવુ કાંઈછે નહીં. ત્યાતો દરેક ચીજમા અટકાવછે અને તે ઘણો આકરો અટકાવ છતા ત્યાની નોકરીની આબરૂ જળવાઈ રહીછે એ આશ્ચર્ય જેવુ છે પણ એની સહમજ સેહેલીછે તે એકે કોઈ પણ માણસ ઉપર શક નાખવામા આવતો નથી પણ ત્યાતો હેવુજ ધારવામા આવેછે કે જે અમલદારના હાથમા નાણા સોપ્યા તે પ્રમાણીકપણે ખરચશે એવુ કદી ધારવુજ નહી આથી કોઈ વખતે એમ ધારે કે એ પ્રમાણે કરવુ હિંદુસ્તાનની સરકારને લાંછુ લગાડનારૂ છે, પણ હુ તમોને યાદ આપવાની બનામણ કરશુ કે તે દેશમા જાહેર બાંધકામ બાબેનો સવાલ માત્ર ૩૫) વરસ થયાજ નિકળ્યોછે. હુ અને કેટલાક ગ્રહસ્થોને જોઉછુ જેઓ તંદોરસ્ત અને આનંદ છે અને હિંદુસ્તાનની નોકરીમા માહારા કરતા જુના છે તોએ મે પોતે જોયુ છે કે કોઈબી ભાગમા હિંદુસ્તાનમા બાંધેલા રસ્તાપરથી ટપાલ જતો ન હતો, ફક્ત ૭૫ મૈલ સુધી એક ગાડુ જતુ હતુ. પણ ૮૦ ૭૫ વરસ પર હિંદુસ્તાનમા શી હાલત હતી તે આપણે તપાસશે. મહને બરાબર યાદ છે કે તે વેળાએ કલકતાથી બરાખપોર સુધી ટપાલ માણસોના માથા પર જતો હતો, ફક્ત ૧૬ એક મૈલ સીવાય ઘોડાની ગાડી અથવા ગાડા જેવુ કાંઈ હતુજ નહીં અને હવે રસ્તા બાંધવાની, સડકોની અને રેવાજ જાહેર બાંધકામોની ભાંજઘડતો હાલના મધ્યમ ઉમરના ગ્રહસ્થોના વખતમા નિકળી હશે. તે વખતમા હિંદુસ્તાનના જાહેર બાંધકામ બાબે ઈંગલાડની નીતિમાબી ફેરફાર થયો હતો તે ઉપર હુ તમારૂ ધ્યાન ખેચવા માગુ છુ. ૩૫ વરસના પેહેલા ૧૦ રસમાતો રીત જેવુ કાંઈ હતુજ નહીં હાલ હિંદુસ્તાનની ઉપજ વધારવા બાબે સરકારની ફરજ વિષે બોલવામા આવેછે તેવી તસદી લેવાનુ કોઈના મનમા બી ન હતુ અને ઈંગલાડના લોક માનતા હતા કે તેઓ જે દેશમા રેહેતા હતા ત્યાના ફાયદાને માટે તથા જે દેશમાથી તેઓ આવ્યા હતા તેના ફાયદા માટે હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય ચલાવવા સીવાય તેઓ બીજુ કાંઈ જાણતા ન હતા. ઉપજ વધારવાની વાત તો ૧૮૩૩ના ચારટર પછીથી નિકળી હતી અને તે પછીથી એ ઉપજ વધારવાનુ કામ ફાગમા આવવુ તે પ્રમાણે

થતુ હતુ, ધર્મ કરતા શોખને માટે વધારે થતુ હતુ. મરનાર સર રોબર્ટ ગ્રાંટ જ્યારે ૧૮૩૩ નો ચારટર પસાર કરવામા મદદ કરી હિંદુસ્તાન આવ્યો ત્યારે તે દેશના જાહેર બાંધકામની હાલત જોઈ તે ખરેખર ચોકયો હતો અને હિંદુસ્તાનને લાયક બાંધકામો આપવાની સાચી રાજ્યનીતિ પેહલા તેણેજ ચાલુ કરી હતી. પણ આ બાંધકામ માટે નાણુ કયાથી લાવવુ તે બાબે તે વેળા કાંઈપણ રીતસર વિચાર કરવામા આવ્યો ન હતો ત્યાર પછી સડકની બાબદના સવાલના ૧૫ વરસ આવ્યા જે ગ્રહસ્થે પેહલા સડક બાબે સૂચના કરી અને જેણે પેહલી સડક ઉઘાડી તે મી० જી ટી કનાઈને અને આનંદ અને પૂરી તનદુરસ્તીમા બેઠેલા જોઈ હુ ખરેખર ખુશી છુ અને તેઓ મને ટેકો આપશે કે જ્યારે તેણે પેહલા સડકની વાત ચલાવી ત્યારે એ બાબે કાંઈ રીત હતીજ નહી, અને સઘળુ ખાનગી ચાટાસીક પુરૂષોને સોપવામા આવતુ હતુ. લારડ ડેલહાઉસી જેણે જોયુ હતુ કે વગર અટકાવે રેલવેના બાંધકામો ખાનગી પુરૂષોને સોપવાથી શુ પરીણામ થાયછે, તે જ્યારે હિંદુસ્તાન ગયો ત્યારે તેણે તથા 'કોર્ટ ઓવ ડાઈરેકટરો' એ ખાનગી કામ સાથે સરકારને સબંધ રખાવવાની જીદ લીધી તે માટે તેના કામને જુલમાત ભરેલુ ગણવામા આવતુ હતુ, પણ એ સડકો અને બીજા બાંધકામોની બાબદમા બુમ ચાલવા લાગી કે તે સરકારે ન લેવુ જોઈએ સરકાર કાંઈ ત્યાના લોકોના બાળને સારૂ માબાપ થાઈ બેઠી નથી પણ એ સઘળુ ખાનગી હાથે થવુ જોઈએ પણ છના દસ બાર વરસમા કાંઈ ફેરફાર થાઈ ગયો જેની હિંદુસ્તાનમા પણ અસર થાઈ તે વખતે કાઈમીઆની લડાઈને લીધે હોય પણ ઘણુ કરીને "જાઈન્ટ સ્ટાક" ખાતાઓ તે વખતે એકદમ ભાગી પડવાથી આ વિચારો ફેરવાયા હશે ગમે એમ હોય તોપે ઈગલાંડમા અને હિંદુસ્તાનમા સીઝરની રાજ્ય નીતિનો એક દમ શોખ વધી ગયો કે સઘળુ જ સરકારની મારફતે કરવુ અને ખાનગી હાથે કાંઈ કરાવવુ નહી અને એ નીતિએ હિંદુસ્તાનમા એટલોતો જબરદસ્તીથી પગપેસારો કરયોછે કે હવે તો સરકારને હાથે કામ સીવાય બીજી વાતજ ચાલતી નથી અને ખાનગી હાથે નુકશાન થાયછે એવી વાતો થાયછે આવી રીતના બે ત્રણ તબક્કાઓમાથી પસાર થયા પછી હવે આપણી હાલની હાલત ઉપર આવ્યા છેયે

હવે એ માટે શુ કરવુ તેનો ઉપાય હુ ટુકમા બતાવુ છુ અને તે કાંઈ નવો અથવા માહારો શોધી કાહાડેલો નથી એ બાબે મી० સમનર મેને કલકત્તાની લેજીસલેટીવ કાઉન્સીલમા કોઈએક અગત્યની બીના કહી હતી અને તે એકે સઘળા જાહેર બાંધકામ જે પ્રજાને અતી ઉપયોગી હોય તેમા સરકારે હાથ રાખવો જોઈએ પણ જયા પ્રજાને કાંઈ લાગતુ વળગતુ ન હોય તોએ તે કામ ગમે એટલુ મોહટુ હોય તોબી તે ખાનગી થાપણોને સોપવુ. અત્રે જેમ પારલ્યામેટનો કાયદો હોયછે તેમ તાહાબી જોઈએ બાકી બીજી બાબદોમા ખાનગી થાપણોને પોતાની મરજી માફક કરવા દેવુ જોઈએ

એ બાબે દાખલાઓ આપવાથી વધારે મુહમજ પડશે એક સડક અથવા રસ્તો યા નેહર તેના ઉભા કરનાર સીવાય બીજાનો જ્યાસુધી અદર લાભ ન હોય ત્યાસુધી તે કામ પાર પડે નહી અને એવી સઘળી વખતે સરકારની વચ્ચે મદદ લેવી જોઈએછે બાગના કામો, ગામના તથા પાણીના અને હેવાજ બીજા કામો ખાનગી મીલકતના સુધારા માટે કી કરવામા આવતા હોય અથવા તેમ થાને માટેબી થતા હોય તેવી વેળાએ સરકારે વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી, પણ જ્યા પ્રજાનો લાભ આવ્યો ત્યા સરકારની અગત્યછે આ ઉપરથી સવાલ આવેછે કે થાપણ કયાથી લાવવી જો સરકાર વ્યાજની જામીનગીરી આપે અને લોકો થાપણ પુરી પાડે તો તેથી સુતરો માર્ગ બીજો કોઈ નથી અને તેથી હ મેશ થતી ફરીઆદ દુર થાઈ જાય, પણ જ્યારે પાધરી નાણાની ઉપજ ન થાય ત્યારે એ રીતિ કાઈ કામની નથી એના માટે એ બીનાને હાલ ત રત પડતી નાખી આપણે વિચાર કરવુ કે લશ્કરી બાંધકામ, રસ્તાઓ, બારાઓ અને હેવાજ સરકારી જોખમના બાંધકામોનો ખરચ કયાથી પુરો પાડવો, અને એ સવાલજ આપણી સઘળી નાણા સબધી અડચાણનુ મૂળછે અને બતાવવાનુ કાઈબી રીતિ નથી તેમજ ચાલવા દેવોતો બની શકે પણ તેને પસંદ કરનાર ઘણા ન મળી આવશે વખતે તમો એમ ધારો કે એ કામ હિંદુસ્તાનની બાકી વધેલી મેહસુલમાથી કરવુ અને એમ કેહનારા ઘણા મળી આવશે, પણ જેઓ સમજેછે તેઓ જોશે કે એ કામ એવુ તો મોહટુ છે કે બાકી વધેલી મેહસુલમાથી તે કરવુ કેવળ અશક્ય છે, માટે એ બાબદ ઉપર વધુ બોલવા કરતા જ્યારે ઉપલી બેમાથી એકબી રીતિ ન ચાલે ત્યારે કોઈબી રીતે આપણને નાણુ ઉછીનુ લેવુ પડવાનુ પણ તે લાવવુ કયાથી?

હવે માહારા ધારવામા આવેછે કે એ બાબેના ઝુકાદો આ દેશમા થાઈ ચુકયોછે, અને તે મનમાનતોછે જો હુ કોઈ હેવા પ્રાતમા જાઉ કે ત્યા વ્યપારના સાધનો મજબુત થયા હોય તો હુ ત્યા શુ જોઉછુ? ત્યા મોટા બદરના બાંધકામો, ઈનસાફની અદાલતો, ટુરગો, મોટી અને વિસ્તીર્ણ બજારો અને હેવાજ બીજા બાંધકામો એ કેમ ઉભા થયા તે બાબે પુછપરછ કરતા માલમ પડશે કે તેઓ જાહેર બાંધકામછે અને જેઓ ત્યાના સરકારનુ કામ ચલાવેછે તેઓએ પાર્લામેન્ટના આગ્નાથી રેહે તે નાણા ઉછીના કહાડેલાછે તે હેવી સરતે કે તે ઉપર થતા વ્યાજ કરતા કર ભરનારાઓને લગાર વધતુ આપવુ પડેછે કે જેથી જલદીથી દેવુ અદા થાઈ જાય આ રીત ઘણી સારી રીતે સમજવામા આવેછે અને તેમા હુ કાઈ વાધો નાણા સબધી અથવા બીજો જોતો નથી તે કામો સારી રીતે જલદીથી કરકસરથી અને આપણી ઈચ્છા પ્રમાણેજ થયલા હોયછે હવે હુ ખબર કાહાડુ કે ઈગલાડનો અથવા આયરલાડનો કાઈ મોટો જમીનદાર પોતાની મીલકત કેમ સુધારેછે તો મને

શુ જવાબ મળશે ? કેટલાકો પાસે આશરે ૧૦૦૦૦ એકર જમીન હોયછે અને તેને પાણી પોહોચાડવા અને બીજા ખરચો એટલા થાય કેવ તે તેની આવકથી ઘણી વધી જાય પણ ત્યારે ઘણી શુ કરેછે ? તે ખાનગી નાણાં ઉછીકા કહડાવેછે પણ આયરલાંડમા કે ઇંગલાંડમા એક રીત ચાલેછે કે આ ઈશ્વર ફાયદાકારક અને વગર વાંધાનીછે તે એકે હેવા જમીનદારો લોકોએ ધીરેલુ જાહેર નાણુ વાપરી શકેછે તે રીત એછે કે પારલ્યામેંટ વખતે વખત કમીશનરો અથવા તરસ્ટીના હાથમા નાણુ મુકેછે જેઓ જમીનદારોને તે નાણુ ધીરેછે તેઓ આ નાણુ પોતાની મીલકત પર વાપરી પોતાની જીંદગી સુધીમા તે પાછુ ભરેછે આ રીતે નાણુ કહડાવવાની બે રીત છે, એકતો ઇંગલાંડ અને આયરલાંડના જમીનદારો પોતાની મીલકતને સારુ કહડાવેછે તે અને બીજી રીત ઇંગલાંડમા પારલ્યમેંટના આધારની રૂહે જાહેર નાણુ ધીરવામા આવેછે જેથી તે વેળાનો પ્રધાન એક માણસના ઉપર જોખમ નાખી શકેછે. હવે હુ અમે હાજર રહના ગૃહસ્થાને પુછુછુ કે જેલ ઉપર, કોરટ હાઉસ અથવા કોઈ બજાર, માનચેસ્ટર, બોલ્ટન અથવા લીવરપુલમા બાંધવા માટે ખરચવામા આવેતો તે પૈસા શુ કમાર્ગે વાપરેના કેહવાય ? એ રીત કેવી છે કે જેવુ હિંદુસ્તાનમા કામ ચેલે નહી પણ બ્યચીત કરી તેમ થેવુ જોઇએછે

હવે જે રીતિ હુ તમને દેખાડવા માગુછુ તે કાંઈ નવી નથી કારણ કે ઘણાક વરસો અગાઉ મે તે બાબે હિંદુસ્તાનમા સુચના કરી હતી, અને જે રીતિ હાલ આપણા આ દેશમા ચલેછે અને તે રીત એછે કે પારલ્યમેંટે એક ધારો પસાર કરવો જેની રૂહે એક કમીશન અથવા તરસ્ટીઓ નેમી શકાય જેઓ કરોડો રૂપીઆની રકમો ઉભી કરી શકે આ રકમ ઇંગલાંડમા લોન કાહાડી ઉભી કરવી અને તેનુ વ્યાજ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટે હિંદુસ્તાનની મીલકતમાથી આપવુ અને તે પૈસા જાહેર બાંધકામ ઉપર ખરચવા જે ઈલાકાની સરકાર નાણુ માગે અને તે ચોકસ મુદતમા વ્યાજ સીદે ભરવાને કબુલ થાય તેને આ નાણુ વેહચી આપવાની સત્તા આ કમીશનરોને આપવી ઈંગલાંડમા આ રીત ચાલેછે પણ અત્રેના જમીનદારો અને શેહરની "કોરપોરેશન" ને બદલે ત્યાની ઇલાકાની સરકાર સમજવી

તમો કદાપિ સવાલ કરશો કે "કમીશન" શા માટે જોઇએ શુ હિંદુસ્તાનની વડી સરકારને અથવા સેક્રેટરી આવ સ્ટેટને એ કામ સોપ્યુ હોયતો ન થાય ? કેમકે કૌન્સિલના હાથમા નાણાનો ચોડો ઘણો અખત્યારછે ઉપના બે સત્તાવાળાઓને એ જાહેર બાંધકામમાં નાણું આપવાનું નામ શા માટે ન સોપવુ તે હુ તમને સમજાવીશ મુખ્ય કારણ તો એ કામ જેને સોપવામા આવે તેને માથે સઘળો જોખમ નાખવો જોઇએ એટના માટે ટ્રસ્ટીઓની સખ્યા થોડી જોઇએ કે જેથી જોખમ ઘણા જણ પર વેહચાઈ ન જાય આ

લગતાં લાયક માણસો કૌન્સિલમાથી મળી આવશે પણ તે ચુંટી કાહાડવાં જોઇએ અને તેઓની ફરજ તરીકે આ કામ સ્વાધીન કરવું જોઇએ. ઇંગલાંડમા આ પ્રમાણે કેટલા જણને ચુંટી કાહાડવામા આવેછે તેની મને ખબર નથી પણ જેઓ ઉપર ખરો જોખમ નાખવામા આવેછે તે બે ત્રણથી વધારે નથી. એટલા માટે હું ધારૂંછું કે ઘણા થોડાં માણસોનું કમીશન પારલ્યામેંટે નેમવું, પણ તે વળી પારલ્યામેંટ શા માટે નેમવું, શું સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ અથવા વડી સરકાર નેમે તો ન ચાલે? કેમકે પેહલી રીતથી ઉપલા જોખમદાર ગૃહસ્થો ઠેઠ પારલ્યામેંટને જવાબદાર રેહછે. કદાપી હિંદુસ્તાનની કૌન્સિલમા ઘણા વખાણવા જોગ અથવા ચુંટી કાહાડેલા ગૃહસ્થો હોય પણ તેના ઉપર તમો જોખમ મુકી શકો હેવા ન હોય. તમને કોઈ અછો સરાફ યા નાણાવટી જોઇતા હોય તો ઘણો હુશીયાર ઇંજિનેર અથવા ઘણો ચપળ રાજ્ય અધિકારી યા શુભાપીત ચતુર ભાષાણ કર્તા નહીં તો બાહાદુર શીપાહી કોઈ તમને ચાલવાનોછે? તમને હેવો શખસ જોઇએ કે જે સાદું અને અમુક કામ, ધંધાનું ગ્નાન ધરાવતો હોય અને જે ટ્રસ્ટી થવાને યોગ્ય હોય. ખાનગી અને જાહેર ભરૂસા માટે તો હેવુંજ માણસ જોઇએ પછી તમારો ગવર્નર જોઇએ તો પુતલું ઉભું કરવાને યા વેસ્ટમિન્સટરઆબીમાં ડટાવાને લાયકનો હોય, સુલેહ યા, યુદ્ધમા મોટા રાજ્ય અધિકારી હોય યા તવારીખમા જાણીતો હોય. પણ ટ્રસ્ટી તરીકે તે ઓળનારો નહી. તે સગળી રીતે પાધરો હોય પણ ફક્ત ટ્રસ્ટી તરીકેજ તેને તમો રદબાતલ ગણો. માટે હેવા કામમા વડી સરકાર અથવા કૌન્સિલને તમો હાથ ઘાલવા ન દો. પણ વળી તમો કેહશો કે એ સગળું પારલ્યામેંટથી શા માટે થવું જોઇએ. ઘણા કારણોમા એક મુખ્ય કારણ એછે કે પારલ્યામેંટ હિંદુસ્તાનના નાણાની કોથળીપર ખરી સત્તા ધરાવેછે. ગમે હેવા શખ્સો અને સત્તાવાળાઓની તમે વાતો કરો પણ જો પારલ્યામેંટના ધ્યાનમા આવ્યું કે આ ખર્ચ થવો જોઇએ તો તે થવાનો જો તે ધારે કે ન થાય તો ખચીતજ તે ન થવાનો. ત્યારે કોથળીનું મોહ પારલ્યામેંટના સ્વાધીનમાછે, એટલે પારલ્યામેંટની પાધરી સત્તા વચ્ચે તમો કોઈપી અંતર કરયાથી હિંદુસ્તાનને નુકશાન કરોછો અને પારલ્યામેંટને કાંઈ ફાયદો કરતા નથી.

વળી તે ઉપ્રાંત પારલ્યામેંટ એ ધંધાવાળા ગૃહસ્થોની મંડળી છે અને તેમનું કામ સાદું છે. હવે જો એ નાણું ઉછીકું કહડાવી ઉપયોગમા આણવાનું કામ તમો હિંદુસ્તાનના રાજ્યકારભારીઓને સોંફશો તો અજાણતાં તેઓ વધારે કાબેલ્યત બતાવશે ખરા પણ તેઓ તે સફાઇથી, સેહલાઇથી કરશે કે નહીં તે એક સવાલછે, અને તે વિશે ખાત્રી કરવાની સર્વેથી સારી રીત એછે કે પારલ્યામેંટ એ ઉપર થોડા કલાક ધ્યાન આપી એક નિયમ બાંધવો અને તેમ કરતાં ઘણી મેહનત પડશે નહીં કારણ કે પારલ્યામેંટમા કેટલાક આંકડો હૈયાત

છે જેમાં ફકત નામો બદલવાથી તેઓ ચાલી શકશે. દર વરસ વાર્ષિક રીપોર્ટ શા માટે જોઇએ તે વાતથી હું તમને કંટાળો આપવા માગતો નથી કારણ કે તેની અગત્યતા એતો તમો કબુલ કરશો. કારણ ટુંકા હીસાબથી સમાધાની લાંબો વખત રહેછે અને હેવા બરસાના કામોમાં તો ટુંકાજ હસાબો જોઇએ. વળી તમો પુછશો કે ઇલાકાની સરકાર કામો પસંદ કરે એમ શા માટે જોઇએ? વડી સરકાર અથવા બીજુ કાંઈ તે કામ કરેતો ન ચાલે? તમને ખબર હશે કે ઇલાકાની સરકાર એટલે શું? દરેક ઇલાકા અથવા પ્રગણાની સરકાર જેવી આસરે ૧૦ ત્યાંકે તેઓમાંથી નાહાનામાં નાહાની યુરોપના એક એક રાજ્ય જેટલી સતા અને વસ્તી ધરાવેછે અને તે ગુણકાર ગમે એટના આગાવ છતા અને વધતી જતી ગમે એટલી ચાપલી છતા યુરોપના કોઈથી નાહાના રાજ કરતા વધારે સતા ચલાવેછે અને જો તેથી સરકારને લોકોપયોગી કામો હંગવવાનું નાલાયક ધાર્યું તો પછી બીજુ શું કામ કરવાને તેઓ લાયક કેહવાય? પણ તેમ હોવાને બદલે એ સરકારો વણીજ પુખ્ત વિચાર ચાળીછે અને કાંઈ બી કામ સોંપી શકાય તેથીકે, તેમાં, કયા બાંધકામ કરવા તે સોંફવામાં કાંઈ અડચણ નથી અત્યાર સુધીતો તમોએ તેઓને ચુપ રાખ્યાછે અને તમોથી આપી ન શકાવાને લીધે અગત્યની જરૂરીઆતો બાહેર પાડતા અટકાવ્યાછે પણ નાહાના કમીશનરથી ગવર્નર જનરલ સુધી હેલો કોઈ અમલદાર નથી કે ખરેખરી હાલતો શું છે તે ન કહી શકે

હું ધારૂછું કે પાછુ નાણું પગાર કરી શકશે કે નહીં તે ધારવાનું ચી એજ સરકારોને સોંફવું જોઇએ તે ઘણુ સેહલુંછે. આ દેશમાંતો આ પ્રમાણે નાણું આપવાં હોય છે ત્યારે કોઇ વકીલને તે બાબેના સઘળા કાગળીઆ સોંપી થોડીક ગીની આપી તેનુ મત લેવામાં આવેછે કે નાણું આપવા એ સલામતી ભરેલુ છે કે નહીં. એવીજ સેહલી રીત હિંદુસ્તાનમાં પણ ચાલી શકે. સરકાર ટ્રસ્ટીઓ પાસે માગવુ કે નાણાના બદલામાં તેઓ પાસે શુ જામીનગીરીછે. પછી એટલે તમો પુછશો કે વળી ટ્રસ્ટીઓના સ્વાધીનમાં ઘણી મોટી રકમ શા માટે જોઇએ? તેના જવાબમાં હું જણાઉંછું કે જ્યા સુધી મોટી રકમ હશે નહીં ત્યાં સુધી તે કાંઈ કામે લાગવાની નથી હવે એક શબ્દ બોલવા શીવાય તમને ખોટી રાખવા હું માગતો નથી ફકત તમારી આગળ રજુ કરેલી બાબતો ઉપર વિચાર કરવા તમને અરજ કરૂછુ. વિચાર કરો કે કેટલીકવાર ૧૦૦૦ માઈલ સુધી, કેટલીકવાર ૫૦૦ માઈલ સુધી તમો નકશા ઉપર રેખા પાડી જશો જ્યા સુધરેલા લોકો અને એકુઓ વસ્તા હશે પણ જ્યા એક બાંધેલા રસ્તો ન હશે. વિચાર કરો કે થોડાક કરોડથી શુ વળનારછે? શું તમો માનતા નથી કે બીજા સઘળા બાંધકામ એકકોરે મુકતા ફકત રસ્તાઓથી મોડે વેહલે ખરચ વળી રેહશે? દુકાળનો અટકાવ કરશે, લશકરની આવ જા

સેહલી થશે અને લોકો ઉપર તથા તેઓના દીન ઉપર તમારી સત્તા કાયમ થશે અને તેથી આમ્દેહ તમારી ઉપજમા વધારો થયા વના ન રેહશે. હિંદુસ્તાનમા જઈ આવેલા દરેક જન જાણેછે કે જગાત ઉપર કસ્ટમ અને દરેક ઉપર એ અસર થશે, એટલુજ નહી પણ જમીનની મેહસૂલ જે હિંદુસ્તાનનો પાયોછે તે મક્કમ થશે. જ્યા આગળ જે પ્રગણામા રસ્તો ન હોય ત્યા આગ ગાડીઓ બાધવાનુ તથા નેહરો વગરે કરવાનુ તદન ન બને હેવુ છે

મને ધાસ્તી લાગેછે કે જરૂર કરતા મે સભાને વધારેવાર ખોટી રાખીછે પણ તેના બદલામા હુ જણાવવાની રજા લઉ છુ કે હુ જે કેહવા માગુ છુ તેનુ અરધુ હુ બોલી શક્યો નથી મહને ભરૂસોછે કે જે ગૃહસ્થો આજે હાજર છે અને જેઓની આગલ મે માહરો નિયમ રજુ કર્યોછે તે ઉપર તેઓ વિચાર કરશે જે નિયમ કાઈબી રીતે અસલ નથી પણ આને તે ફતેહમંદીથી અને સારા પરિણામથી પાર પડી શક્યોછે જે નિયમમા જો કાઈ વજન આપવા જેવુ હશે તો તેઓ આપશે યા કાઈ વાધો લેવા જેવુ હોયતો હાલ નહીતો કોઈ બીજે પ્રસગે તે મને સભલાવશે. છેલ્લુ તમારૂ ધ્યાન હુ એક બાબદ ઉપર ખેચવા માગુ છુ તે એકે જે કાઈ સાહેબોએ પારલ્યામેંટના અધિકારીઓની બાબદમા બોલવુ હોય તેઓએ તે અકાબરોના કાન ઉપર નાખવુ કે પારલ્યામેંટના ઉપરજ ફક્ત હિંદુસ્તાનની સરકારનો વાધો છે, બીજા કોઈ ઉપર નથી. એ બાબદ ઉપર કાઈ તકરારમા ઉતરવા હુ માગતો નથી અને હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર કાઈબી બદો મેળવા વગર કેહવા માગુ છુ કે પારલ્યામેંટે તે ઉપર ધ્યાન આપવુ જોઈએ અને હિંદુસ્તાનને ઈનસાફ આપવો જોઈએ જે કાઈ જોઈએછે તે કાઈ સચામા તેન જોઈતુ નથી અથવા કાઈ પત્રકામ બદલવા જેવુ નથી પણ નવુ પત્રકામ હુ ફેરવા જેવુ છે અને હાલનુ સાદુ યત્ર જે કાઈબી કળા વગર આવુ અવળુ ચાલેછે અને જે માટે પારલ્યામેંટ કાઈ ખબર કાહાડતી નથી, દરકાર કરતી નથી અને પુછ પાડતી નથી તેમા કાઈક વધારો કરવો જોઈએછે. હવે ટુકમા હુ કેહવા માગુ છુ કે જે ચીજની અગત્યછે તે નાણા ઉછીકુ લેવાથી થશે અને તે ઉછીકુ લેવાનુ અને વાપરવાનુ કામ હિંદુસ્તાનની હાલની સરકારથી થનાર નથી અને પારલ્યામેંટ કે જેનુજ માત્ર કામછે તેની ફરજછે કે ગમે હેવો ગુછવણ ભરેલો યા ખરચાલુ સાચો હોય તે પુરો પાડવો પણ તે ઘણો સસ્તો અને છુટો, તથા હિંદુસ્તાનના ખરચમા એક દમડીનોબી વધારો ન કરે તેવો જોઈએ

સભાપતી—સર બાર્ટલ ફ્રિયરે જે વખાણવા લાયક, જાણવાજોગ અને ઉપયોગી ભાષણ કર્યુ તે માટે આપણી તરફથી તેમનો ઉપકાર માનવાને આ સભા મહિલા સગળાઓ ગજી હશે હેવી માહારી ખાત્રીછે, અને સગળાઓનુ

મન તે ઉપર હવે પછી રોકાશે કોઈ ગૃહસ્થને અત્રે કાંઈ બોલવું છે કે નહી તે હું કહી શકતો નથી. ઘણાક ગૃહસ્થોને હું ડોકાં હલાવતા જોઉં છું. માહરા પોતાને માટેતો કહુંછુ કે મારે જ નહીથી, આનાકાનીથી ખુરશી છોડવી પડશે અને સર બાર્ટલના ભાષાણમાં હેવો એક શબ્દ નથી કે જે મેં સાંભળવા ચાહયો ન હોય. જ્યાંશુ ધી મારી નજર પોહોચેછે ત્યાંશુધીતો હુ આપના ભાષાણથી સંતોષ પામ્યોછુ, અને તે બાબે હુ ધ્યાનથી વિચાર કરીશ અને જ્યારે ઉમરાવની સભામાં ડયુક આવ આરગાઇલ પોતાનું બજેટ લાવશે ત્યારે જો હું સમજી શકીશતો થોડા શબ્દો બોલીશ, પણ તરત વેળા સર બારટલ ફ્રિયરને તેના નિબંધ માટે દીલોજાનથી ઉપકાર માનવાને જેઓ આતુર હોય તેઓએ હાથ ઉંચા કરવા.

આ પછી મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીની ફરમાસથી મી૦ નાસ્મિથે સુચના કરી અને તેને મી૦ ફ્રિટઝ વિલ્યમે પુષ્ટી આપી કે આ બાબતની તકરાર મુલતવી રાખવી આ સૂચના એકમતથી બાહાલ રહી તારબાદ સભાપતીનો અને સોસાઇટી આવ આર્ટસ તેમના મકાન માટે ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ.

સોસાયટી આવ આર્ટસમા મળેલી સભા; બુધવાર, ૬ ઠી જુલાઈ ૧૮૭૦.

વિષય—"હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાંધકામ" ઉપર સર બાર્ટલ ફ્રિયરે કરેલાં ભાષાણ વિષે મુલતવી રાખેલી તકરાર.

લારડ લીવડનની ગેરહાજરીમા.

મેઝરજેન આર્કબેિ ઈકવાર સી. બી.—અધ્યક્ષ.

વાદવિવાદ સરૂ થયા અગાઉ નિચે આપેલી યાદી સભાસદોના હાથમા મુકવામા આવી હતી.

હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાંધકામ ઉપર ખરચ કયાંથી કરવો તે બાબે સર બાર્ટલ ફ્રિયરે આસોસીએશનની હજુર તા૦ ૨૨ મી જુને વાંચેલા નિબંધમાંથી ઉપજાવી કાહાડેલી દરખાસ્તો.

૧—હિંદુસ્તાનમા જે જાહેર બાંધકામ કરવાનુ સરકાર માથે લેય તેનો ખરચ ચાલુ મેહસુલ ઉપર રાખવો નહી પણ લોનો કાહાડી તેમાથી નિચે પ્રમાણે આપવો.

૨—પારલ્યામેંટે કમીશનરો ઠેરાવવા અને ઇંગલાંડમા સેક્રેટરી આવ સ્ટેટની કૌન્સિલની મંજુરી અને સતાથી———રૂપીઆ સુધીની લોન કાહાડવાની તેઓને સત્તા આપવી. તે લોનનુ વ્યાજ હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી આવ સ્ટેટની કૌન્સિલે હિંદુસ્તાનની મેહસુલમાથી આપવુ અને તે નાણું સરકારે માથે લીધેલાં જાહેર બાંધકામ ઉપર ખરચવુ.

૩—આવી રીતે કહડાવેલા નાણા હિંદુસ્તાનની વડી સરકારને તથા ઇલાકાની સરકારોને અને સત્તાવાળાઓને નિચલી સરતોએ આપવુ.

૪—ઇલાકાની સરકાર અથવા સત્તાવાળાઓ જેઓને નાણું આપવામા આવે તે નિચે પ્રમાણે:—

- મુંબઈ અને મદ્રાસની સરકારો.
- બંગાલ, વાયવ્યપ્રાંતો અને પંજાબના લફટનંટ ગવરનરો.
- બ્રિટીષ બરમાના ચીફ કમીશનર.
- આઉદના ચીફ કમીશનર.
- મધ્ય પ્રાંતોના ચીફ કમીશનર.
- માઇસોરના ચીફ કમીશનર.
- સીંધના કમીશનર.

૫—કમીશનરોએ ખાત્રી કરવી કે,

૧ લું—દરેક વખતે નાણું ધીરતાં ખાત્રી કરવી કે તેઓના નકસાઓ અને અડસટાઓ, કરવા ધારેલાં કામની પુરતી હદ બતાવવાને

ખરાબરછે કે નહી અને બીજુ જોવુ કે જે રકમ માગીછે તેમાથી મજકુર કામ યોગ્ય રીતે થાઈ શકશે કે નહી.

૨ જુ—તેઓએ ખાત્રી કરવી કે જે રકમ માગવામા આવીછે તે—— વરસમા મગરો ખરચ અદા કરે એટના વ્યાજ સુધા અમુક સ રકાર પાછી આપશે તેની જામીનગીરી મળી છે કે નહી અને તેમ હોયતો તે પુરતી જામીનગીરીછે કે નહી

૬—આવી રીતે ઉપજાવી આપેલી અને ઉપલા ધારાની રૂહે પાછી મળેલી રકમોનો હીસાબ દર વરસની ૩૧ મી ડીસેમ્બરે નિચલી વિગતો સાથે કમીશ નરોએ પારલ્યામેંટની હજુર રજુ કરવો.

(ક) જે સરકાર અથવા મત્તાવાળાને નાણુ ધીરયુ હોય તે.

(ખ) જે કામને સારૂ નાણુ ધીરયુ હોય તેનુ નામ, તથા દરેક કામ સારૂ કેટલુ નાણુ જોઈશે તથા કેટલુ આપ્યુ, ખરચાયુ તથા પાછુ વલ્યુ તેનો આગલા વરસના છેડા સુધીનો હિસાબ.

(ગ) વખતે વખત નાણુ પાછુ ભરવા માટે જે જામીનગીરી મલી હોય તેની વિગત

(ઘ) જે કામને માટે લોન માગવામા આવી હોય પણ ના પાડવામા આવી હોય તે કામની વિગત તથા દરેકમા ના પાડવાના કારણ.

સર બાર્ટલ ફ્રિયર—સભાપતી, બાનુઓ અને ગૃહસ્થો, આ સગળુ મારૂ બોલવાનુ તેની મુખ્ય મતલબ લખી ફક્ત તે ઉપરજ તમારૂ ધ્યાન ખેં ચ્યાથી વાદવિવાદ ટુકો થશે એવી હુ આશા રાખુછુ. એ સુચનાઓ છાપવામા આવીછે અને મને એક નકલ મળીછે તેમજ બીજા ગ્રહિષોને પણ મળી હશે. હુ ધારૂ છુ કે મારે કેહવામા કાઈ દોષ નથી કે જે બાબદ ઉપર આપણે તકરાર કરતા હોઈએ તે ઉપર તર્ક શાસ્ત્રના નિયમથી વળગી રેહવામા સારૂ છે

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—સર વિલ્યમ ડેનીસનથી આવવાને બ નવુ નથી તે માટે એક પત્ર લખી તેણે પોતાની દલગીરી જણાવી છે તે વળી કહેછે કે "મે સર બાર્ટલ ફ્રિયરનુ ભાષણ વાચીઉંછે અને તેના તત્વોને ટેકો આપવાને હુ તૈયારછુ હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાધકામની રીત અમેના કરતા અથવા સસ્થાનોના કરતા કેવળ જુદીજ હોવી જોઇએ માટે એક દરજેથી તરફિ હુ જો આવત તો મારૂ મત આપી શકત. પણ એ બાબે કોઈ બીજીવાર બોલીશ" વળી સેક્રેટરીએ જણાવ્યુ કે મી૦ ફિટઝ વિલ્યમ જેણે સુનવણી રાખવા માટે પુછી આપી હતી તેણે પણ નાદરૂસ્તી તથા બીજા કારણોને લીધે દલગીરી પોતાની અશક્તિ જણાવીછે પણ સાથે નિચે જણાવેલી યાદી મોકલીછે.—

"હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાધકામ બાબે સર બાર્ટલ ફ્રિયરે જે અગત્યનો નિબંધ વાચ્યો તે બાબે મારો હેવો અભિપ્રાયછે કે એ બાબદ વિષે અત્યાર

સુધી હેની કાબેલ્યતથી સુમોચરા થાઈ ન હતી, અને તેમા તકરારમા હેતું પૂરવાર કરવામા આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના કોઈબી ભાગમા બાંધકામ થાયછે તે ત્યાંની અગત્યને પુરતું નથી. હવે પુછવામા આવશે કે તેનું કારણ શું. તે કારણ બેવડી રીતિછે જે આગગાડીઓની બાબદમા લાગુ કીધાથી તે કામને અડચણ કરીછે, એટલુંજ નહીં, પણ તેના ખર્ચમા વધારો કરયોછે. આવા મોટાં કામો માથે લેનારા સીવિલ એનજીનીઅરો ઉપર લશકરી એનજીનીઅરોની તપાસદારીથી અને બેદીલી અને દુશમની એ બેહુ નોકરીઓ વચે થાયછે અને એજ કારણને માટે વારેઘડીએ કેટલાક ઘણા લાયક સીવીલ એનજીનીઅરો પોતાના હોદ્દા છોડી હિંદુસ્તાનથી જતા રેહછે. સર બાર્ટલ ફ્રિયર કહેછે કે જ્યારે ૧૮૪૩ મા પેહલાં રેલવેની સુચના હિંદુસ્તાનમા કરવામા આવી, ત્યારે સગળું ખાનગી ગૃહસ્થો પર નાખ્યું હતું અને સરકારે વચ્ચે પડવા ના પાડ્યું હતું. એ વાત તો ખરી હતી પણ તે વખતે પ્રજા પોતાનું નાણું યુરોપખંડના તથા ઈંગલાંડમા રેલવેઓમાં ખરચવાને રાજી હતી કે તેથી તેઓના નાણાંનું શું થાયછે તે તેઓ જોઈ શકે. વળી આ પ્રમાણે તેઓને વધારે કરવાનું કારણ એ હતું કે આ દેશના માતબરો જેઓ કેહવાય છે તેઓમાના કેટલાક ઘરડા અને ઘરડીઓ હિંદુસ્તાનના મુલકને એક અણજાણી જગ્યા લેખતાં હતાં અને કેહતાં કે ત્યાંના રેહવાશીઓ જંગળી અને અસુધરેલછે, તેઓ આગગાડીમા બેશનાર નહીં અને તેઓને નફો પ્રાપ્ત થનાર નહીં. ખરેખર કેટલાક હિંદુસ્તાનના અનુભવ વાળા ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થોને મોહોડે પણ મેં એમજ સાંભલ્યું છે. આવી હાલતમા હિંદુસ્તાનમા સડક ઉભી કરનારાઓ જેઓ ઘણાખરા ઘણા કાબેલ પુરૂષો હતા, જેઓને હિંદુસ્તાનનો ઘણો અનુભવ હતો તેઓએ પોતાથી બનતું એટલો વગ લગાડી તે વખતના સત્તાવાળાઓને સમજતરી તે માટે કહડાવેલી રકમ ઉપર ૫) ટકાની જામીનગીરી અપાવી. જ્યારે આ વાત બાહાર પડી ત્યારે થાપણવાળાઓ જેઓ પેહલાં બીહીતા હતા તેઓ હવે હિંદુસ્તાનમા નાણું રોકવાને દોડ્યા અને ત્યારથી આજસુધી એવોજ મામલો રહયોછે. હવે સર બાર્ટલ જેમ કહ્યું કે હાલ હિંદુસ્તાનના જાહેર બાંધકામની બાબદમા કેટલોક ફેરફાર થયોછે તે સવાલ ઉપર આવુંછું, તે બોલ્યો કે અગાઉ સગળું કામ ખાનગી રીતે આપવામા આવતું હતું પણ હમણા તે સરકારથીજ કરવાનો વિચાર સુઝ પડયોછે. તેનો માત્ર જવાબ એજછે કે જો કે ભાગીદારોને ફક્ત વ્યાજનીજ દરકાર છે તેએ કેટલાકના મીનો હિંદુસ્તાનથી જણેછે કે હાલની બેવડી રીતિથી તે દેશની સડકો જેનો મોટો ભાગ એકવડી સડક છે તે ઉપર એટલોતો ખર્ચ લાગયોછે કે સાધારણ વખતે તેટલામાંથી આખાં હિંદુસ્તાન ઉપર બેવડી સડક નખાઈ શકાએ અને તે સગળો ખરચ તે દેશના કર. ભરનારાઓને માથે છે.

"અત્રે તથા ત્યાં મતમાં જે ફેર પડયોછે તેનું ખરૂં કારણ જો સોધયો તો એજછે અને તે માટેની અગત્ય સર બાર્ટલે હેનીતો સ્પષ્ટ રીતે બતાવેછે કે તે ઉપરાંત વધારે કેહવાને મારી પાસે કાંઈ નથી એ બાંધકામોનું નાણું ઉભું કરવા માટે હું એટલુંજ કહું છું કે જેટલી જોઇએ એટલી રકમ અત્રે રેલવેને અપાતા વ્યાજ કરતાં ઓછે ભાવે મળી શકશે વધુ મેહસુલમાંથી એ કામ માથે લેવાની સુચના માટે સર બાર્ટલના વિચાર પ્રમાણે એકમતો થાઈ હું કહું છું કે તે ન બને હેવું છે હિંદુસ્તાનની હાલ નાણાં સંબંધી હાલત તરફ જોતાં એ આપઘાત કરવા જેવું છે. સેવટે માહારો વિચાર છે કે જાહેર બાંધકામો માટે નાણાં ઉછીકાં કહડાવી તેને પારલ્યામેંટે નેમેલા કમીશનના હાથમાં આપવાં એ કમીશનમાં હિંદુસ્તાનના અનુભવવાળા ગૃહસ્થોને ચુંટી કાહાડવા તેઓની સંખ્યા ઘણી હોવાની અગત્ય નથી, કારણ કે મારો તો અભિપ્રાય એવોજ છે કે ઘણાની મસલહતમાં હમેશ ડાહાપણ હોતું નથી ગમે હેવી રીતથી ઉપયોગમાં આવતી હોય તોપે હાલ જે રીતિની સુચના કરવામાં આવીછે તેને પાર પાડવાને વડી સરકારના સબબની નીતિ કેવળ નિરઉપયોગીછે"

મી૦ નારિમયે મત આપ્યું કે સર બાર્ટલની એબાબી સુચના ઉપર તકરાર કરવાને બદલે સાથે મી૦ પ્રિચાર્ડનો નિબંધ લેવો તે બોલ્યો કે બેહુમાં લખેછે કે હિંદુસ્તાનની હાલત ઘણી અસંતોષકારકછે સર બાર્ટલ ફ્રિયરે જે ઉપાય બતાવ્યાછે તે હું ધારૂં છું કે માહારા હાથમાં મેલેલા કાગળમાંછે, મને તે વાંચવાનો વખત મળ્યો નથી પણ ઉપર ટપકે જોતાં તેમ લાગેછે, પણ મી૦ પ્રિચાર્ડે આપેલા ઉપાયો એક બે શબ્દોમાંજ આપ્યાછે. તે લખેછે કે "માહરા ધારવા પ્રમાણે જ્યાંશુધી પાર્લ્યામેંટ અથવા રાજકરતા એ વાત હાથમાં ન લે ત્યાંશુધી કાંઈ ઉપાય થનાર નથી હવે સવાલ એછેકે વાજબી કોણ મી૦ પ્રિચાર્ડ કે સર બાર્ટલ ફ્રિયર? તેઓ બેહુ વાજબી હોય, પણ જો મી૦ પ્રિચાર્ડની સુચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપવું હોયતો સર ફ્રિયરની સુચનાને ટેકો આપી શકાય નહીં ત્યારપછી મી૦ નારિમથે એક કુટુંબનો દાખલો આપી સમજાવ્યું કે જ્યાં સુધી એક છોકરો સ્કુલમાં જવાને લાયક હોય નહીં ત્યાંશુધી તેને કાલિજમાં મોકલવો ન જોઇએ અને વળી તે જ્યારે કામકાજમાં ધુંટાયલો હોય ત્યારેથી તેને કાલિજમાં મોકલવો ન જોઇએ અલબતા કાલિજ એ સારી છે ખરી પણ તેનો ફાયદો લેવા ઉપરાંત સઘળી હાલત તથા વખત તપાસવો જોઇએછે હવે એ દાખલો આપણે હિંદુસ્તાનને લગાડયે હું ધારૂં છું કે થોડા શબ્દોમાં હવે સભાનું ધ્યાન શું વિચારવું તે ઉપર લાગવું જોઇએ પેહલાતો કેઈ પ્રજા સાથે કામ પાડવું છે? બીજું તેઓની હાલત શું છે? અને તેઓની હાજતોની અગત્ય જણાવી તથા તેઓ જાહેર ધ્યાનને લાયક છે તે નકી કરી, હવે સવાલ એછે કે જે ઉપાય બતાવવામાં આવ્યોછે તે શું સંપુર્ણછે? આપણે કબુલ કરીએ છૈએ

કે જાહેર બાંધકામની અગત્ય ન વર્ણવાય હેવીછે. જે દેશમા રેલવે ઉતરથી દક્ષિણ અને પુર્વથી પશ્ચિમ દોડતો હોય તે ખરેખર સારી હાલતમા હોવો જોઇએ. પણ તે હજુ બાંધવાનોછે, અને હાલની બલતમા બંધાય હેવી સ્થીતિમા દેખછે? જો મોટા ખરચે તે બાંધવો હોયતો પછી કયછે? જ્યાંશુધી ઘણુંજ દાહાપણ વાપરવામા આવશે નહી ત્યાંશુધી સગળે બેદીલી અને નુકશાન થશે અને જે મતલબ છે તે ઉંધી પળશે. એક ગૃહસ્થ (હું ધારૂંછું કે મી૦ મેકલીન) સર બાર્ટલ ફ્રિયરના મતને એકમળતો થતો હતો કે આ ચીજો એક સુરતથી સારી હોવાથી તે અગત્યનીછે અને તે કાંઇબી ખરચે થવી જોઇએ. તે શી રીતે કરવી તે એક રીતે સર બાર્ટળ ફ્રિયર બતાવેછે અને મી૦ મેકલીનની બીજી ચીજ આક્ષેપત ઉપરનો કર છે. જે ગૃહસ્થ કર તે શું તે સમજતા હશે તેના માથામા ક્દાચજ આ ઇનકમ ટાક્શ જેવો બેહુંદો વિચાર આવ્યો હશે હેવું હું તે ગૃહસ્થને માન પુર્વક કહુંછું અને જો મી૦ પ્રિચાર્ડ સુચવેલી બાબદોનો શોધ કર્યો હોયતો સર બાર્ટલ ફ્રિયરનીજ સુચનાને ટેકો આપવો જોઇએ.

મી૦ ફમાલેટ—માહારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુસ્તાન નાદારીની હાલતમા જાયછે કારણ કે ત્યાં ઘણોજ ખરાબી ભરેલો ઉડાઉ ખરચ કરવામા આવેછે અને જાહેર બાંધકામ ખાતામાંજ નહીં પણ રાજ્યના સગળાં કામમા તેમ થાયછે. હવે આપણે હાલના હિંદુસ્તાનને થોડાં વરસ પુર્વના સાથ સરખાવી જોઇએ. ૧૮૫૬ માં બલવાની અગાઉ લાર્ડ ડેલહાઉસીના વખતમા ૩૬ કરોડ રૂપીઆનો ખરચ થયો હતો. ૧૮૫૬ માં જ્યારે તે હિંદુસ્તાન છોડી ગયો ત્યારે તેણે એક ઘણોજ કાબેલ નિબંધ લખ્યો જે સરકારે પ્રગટ કરયો હતો. તેમા તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે જાહેર બાંધકામ માટે સારી રકમ કાહાડ્યા ઉપ્રાંત બીજા સગળા ખર્ચ માટે ૩૬ ક્રોડ રૂપ્યાની રકમ હિંદુસ્તાનને તથા ઇંગલાંડને માટે બસછે. હવે લાર્ડ ડેલહાઉસી કાંઈ ચિંગ્સે રાજકર્તા ન હતો તેણે જાહેર બાંધકામ ઉપર પુશ્કળ નાણું ખર્ચ્યું હતું. હું તેના વખતમા હિંદુસ્તાનમા હતો અને હું જાણુંછું કે જાહેર બાંધકામ માટે તેણે એક જબરૂં ખાતું રાખ્યું હતું. તે વેળાએ આપણા હાથમા શધિ હતું, આપણે પંજાબ જીતીલી લીધું હતું અને આઉદને જપત કરયુ હતું, અને ૧૮૫૬ માં આપણા હાથમાંની હાલની સગળી સત્તા હતી. લાર્ડ ડેલહાઉસીએ ઇંગ્રેજી લશકર વધારવાને ખરેખર કાંઈ ઉપાય કીધા ન હતા. તે હેવું ડોળ ઘાલતો હતો. યા માનતો હતો કે હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો બ્રિટીષ રાજ્ય ઉપર ઘણો આહાછે અને પારકાં લશકરને ઉપયોગમા આણવાની કાંઈ અગત્ય નથી. તેણે આ ઘણુંજ શોકકારક ભુલ કરી અને તેના પરિણામ આપણને હમણા ખમવા પડેછે. પણ હાલ ૧૮૭૦ મા હિંદુસ્તાનની હાલત શું છે? તે ઘણી સુધરીછે, સુધરી નથી એમતો કેહવાયજ નહીં. ગઈ કાલના ટાઇમ્સમાં મેં જોયા પ્રમાણે હિંદુસ્તા-

ની આવક ૧૮૬૯ મા ૪૯૨૫૦૦૦૦૦ રૂપીઆ હતી અને ખરચ ૪૩૫૦૦૦૦૦ રૂપીઆ આવક ઉપ્રાંત વધારે થયો હતો. ૧૮૭૦ ને માટે ગણતરી હેરી છે કે ૫૦। ક્રોડ રૂપીઆની આવક થશે અને ખરચ તે ઉપ્રાંત ૩। ક્રોડ રૂપીઆ વધારે થશે. હવે શું એમ કેહવાઈ શકાશે કે જ્યારે ૧૮૫૬—૫૭ મા ફક્ત ૩૯ ક્રોડ રૂપીઆનો ખરચ ચાલી શકયો, ત્યારે ૧૮૭૦ મા ૫૦ ક્રોડનો જોઈએ? પણ આપણને ૫૦ ક્રોડજ જોઈતા નથી ૫૪ ક્રોડ જોઈએછે. આજ વાત ફક્ત હિંદુસ્તાનનો ઉડાઉ ખરચ દેખાડવાને બસછે, તે એટલાતો મોહોટોછે કે તે ઘટાડવાને હામ દેવા જોઈએ, જેને બળવો કેહતા હતા અને જેહને હું બંડ કહુંછું તે ઉપર ૪૦ ક્રોડ રૂપીઆ ઉછીઆ લેવા પડયા હતા તથા તે ઉપર પ્રજાનું કરજ હું મેરતા તેનું વ્યાજ વરસ દાહાડે ૫) ટકા લેખે ૨) ક્રોડ થાયછે વળી ૧૫। ક્રોડ કરતા વધારે આપણે વરસ દાહાડે આગ ગાડી ઉપર આપ્યે છૈયે. હિંદુસ્તાનની રેલવેમા નાણા આપનારાઓને આપણે ૫) ટકા જામીનગીરી આપીછે અને તે જામીનગીરી પુરી પાડવાને રેલવેના નફા ઉપ્રાંત આપણને ૧૬૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કાહાડવા પડેછે વળી આપણે યુરોપીઅન લશકરમા ૨૦૦૦૦ માણસો વધારીને ૬૫૦૦૦ નુ કરયુ છે આગાઉ તે ૪૫૦૦૦ મા ણસોનુ હતુ. હું ધારૂંછું કે દેશી લશકરમા ઘટાડો કરી યુરોપીઅન લશકરમા એટલો વધારો કીધાથી દર વરસે ૩ ક્રોડથી વધારે ખરચ ન થાય. તે સઘળુ ગણતા દર વરસ ૬ થી ૭ ક્રોડથી વધારે થનાર નથી જે ૧૮૫૬ ના ખરચ માજ વધારે ગણવાની અગત્ય છે, પણ ૧૮૭૦ મા ખરચ ૧૮૫૬ ના ખરચ કરતા ૧૪ ક્રોડ વધારેછે આ ખરચને હું સાક્ષી કહુંછું કારણ કે જાહેર બાંધકામ ખાતું રેવનયુસીના વખતમા આવતા હતા અને તે ઉમરાવ જાહેર બાંધકામ ઉપર મોહોટો ખરચ કરતો હતો હિંદુસ્તાનમા ખરચનો મોટો ભાગ બેશક જાહેર બાંધકામ ઉપર થાયછે, હિંદુસ્તાન એક એવું દેશછે કે જયા કેહવાઈ શકાય, યા હું કહુંછું કે, તે ભૂમીના માલેક સરકારછે જાહેર બાંધકામ માટે જુદેપી રકમનો મોટો ભાગ હમણા બરાકો, કીલ્લાઓ, દીવાદાંડીઓ, રસ્તાઓ પુલો વગરે અગત્યના બાંધકામ ઉપર ખરચાયો હતો, માહારા અભિપ્રાય પ્ર માણે આ બાંધકામો હિંદુસ્તાનના વાજબી કારભારને માટે અગત્યનાછે અને ગમે એના ખરચ છતા દર વરસના દેશના સાધારણ ખરચમા તે ગણાવા જો ઈએ આ જાહેર બાંધકામોમા મોટો ધમારો વ્યર્થ પડેછે એમાતો કાંઈ સંશય નથી સર ચાર્લસ વિન્ગફિલ્ડે પારલ્યામેંટમા ગયે વરસ જણાવ્યુ હતુ કે વિધાન તમા સાત આઠ વરસમા બરાકો ઉપર ૧૫ ક્રોડ રૂપીઆ ખરચાયા હતા અને એટલુ છતા એ બરાકો રેહવા લાયક ન હોવાથી તોડી પાડી ૫૦, ૪૦ માઈલ દુર બીજી બાંધવામા આવતી હતી આ મોહોટા ખરચ માટે કોણ જોખમ દારછે તે તપાસવાને હિંદુસ્તાનમા એક કમીશન મોકલવાની અગત્યછે ?

એ ખરાબી કરનારા ગુનેહગારને ઈનસાફની દરબારમા ઘસડવા જોઈએ, પણ એ બાંધકામોને છુપાવી રાખવા એ વાજબી નથી, જે રીત હાલ હિંદુસ્તાનના ખજાનચીઓએ પકડેલી દીશેછે. તેઓ આ ખરચને દુર રાખી "સસપેનસ" હિસાબમા નાખવા માગેછે. મી૦ માસી જેને હિંદુસ્તાનના કાંઈબી ગ્યાન વગર ત્યાં (વખતે જાણીજોઈને) મોકલવામા આવ્યો હતો તેણે ૧૮ માસ અગાઉ પોતાના બજેટમા આ બરાબોના હિસાબને "સસપેનસ" હિસાબમા લઈ જવાની ભલામણ કરી હતી. ૧૫ ક્રોડ રૂપીઆ ઉછીકા લઈને તેની વધારે મેહસુલ ગણવી એ ઘણું પસંદ કરવા જોગછે ખરૂં, પણ એ કાંઈ હિસાબ રાખવાની રીત નથી. આ દેશમા રેલવેનો હિસાબ પણ એમજ રાખવામા આવેછે. સર બાર્ટલ ફ્રિયર સૂચના કરેછે કે આ વ્યર્થ ઘસારાને અટકાવવા સારૂં પારલ્યામેંટમાં એક 'આક્ટ' પસાર કરાવી પગારદાર 'ટ્રસ્ટીઓ' નેમવા. માહારા વિચાર પ્રમાણેતો આ રીત ઘણી મેહુંઘી, આડી અવળી અને કંટાળા ભરેલીછે. પાછું ભરવાને માટે જો હિંદુસ્તાનની મેહસુલ બસ ન પડે અને જો ઇંગલાંડમાથી નાણું ઉછીકું કહડાવવું પડે તો હાલના જેવીજ હાલત રેહ. હિંદુસ્તાનની પ્રજા ઉપર નવા કર નાખવા પડે અને 'ટ્રસ્ટીઓ' ને પાછા ભરવા માટેના બે ક્રોડ રૂપીઆ માટે આપપત ઉપર કર નાખવો પડે અને એ રીતિએ નાણાનો ઘસારો ન થશે તેની જામીનગીરી શું? કાંઈજ નહી. ઇંગલાંડમા નાણું કહડાવી હિંદુસ્તાન મોકલે અને ત્યાંની સરકાર હાલની માફકજ ઉડાડે ખરચ ચલાવે. બાકી તેજ આદત, તેજ નોકરો પાછા ઉપયોગમા આવે અને દંડનમા બેઠેલા થોડાક લોકો તે અટકાવી શકનાર નથી. માટે મારૂં મતતો એ છે કે જે થાપણ વાળાઓ નાણું આપવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ તે બાંધકામની ઉપજમાથી મળતાં વ્યાજ ઉપર સંતોષ પામી બેશી રેહવું. તે ઉપજ ઘણી વધુ કેહવામા આવેછે અને જોઇએતો તે ઉપજમાથી તેઓ ૧૦ ટકા લે તેની મને દરકાર નથી.

મી૦ જાન ફ્લેમીંગ—સભાપતી સાહેબ છેલ્લા બોલનાર ગૃહસ્થે જે ટીકા કરી તે હાલની બાબદથી લગાર વેગળીછે. ઘસારાના આગ તેમ અપરાધી મુકપાથી તે કાંઇબી ઉપયોગમા આવતા નથી પણ જે ગૃહસ્થ કોઈએક દાખલો બતાવે તે ખરેખર આપણા રાજને ફાયદો કરેછે. આપણી આગળ સર બાર્ટલ ફ્રિયરે આ ઘસારો કેમ પુરો પાડવો તે રજુ કરયું નથી પણ એ ઘસારો કેમ એકદમ કાહાડી નાખવો તે બાબે ઉપાય બતાવ્યાછે, મનેતો કેહવું લાગેછે કે સર બાર્ટલ ફ્રિયરની દરખાસ્તોની મતલબ કરકસર કરાવવાનીછે. જે ઇલાકાની સરકાર અથવા જેઓ નાણું ખરચેછે તેઓ ઉપર તે સારી રીતે ખરચવાનો બોજો મુકવાની તેની મતલબછે. તે એટલા માટે કેહેછે કે જે સરકાર નાણુ માગવા આવે તેની પાસે તે સારી રીતે વાપરવાની જામીનગીરી

વી અને તેમ કરવાના તે ઉપાય દેખાડેછે. એક ગૃહસ્થે હિંદુસ્તાનને એક મસલત સાથ સરખાવ્યું અને સવાલ ઉઠાવ્યો કે હિંદુસ્તાનને વધારે ખરચ જોઇએછે કે નહીં અને જો જોઇતો હોયતો તે પાછો ભરી શકશે કે નહીં. હું ધારૂછું કે જેઓ હિંદુસ્તાનથી વાકેફછે તેઓ જોશે કે હિંદુસ્તાનમાં મોટા ખરચની અગત્યછે અને તે ખરચ પાછો ભરવાને તે દેશ શક્તિમાન છે. મેહસૂલમાંથી એ ખરચ પૂરો પાડવાની હાલની રીતિથી તે દેશનો હિસાબ ઘણો ગુચવણ ભરેલી હાલતમાં આવી પડયોછે. હિંદુસ્તાન કાંઈ નાદાર નથી, ગમે એટલું નાણું તે ખરચશે પણ સઘળું તે મેહસૂલમાં પાછું આવશે. આપણા દરેક ખાતામાં મેહસૂલ વધવાથીજ માલમ પડેછે કે નાણું કાંઈ વ્યર્થ ખરચવામાં આવ્યું નથી માટે લાખો લાખો રૂપિયાઓ મુકરર કરતાં આપણી આગળ રજુ થયલી દરખાસ્તો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઇએ, ગયલી ખોટનો ઉપાય આપણે કરી શકનાર નથી પણ ભવિષ્યનો કરવો જોઇએ. ભૂતકાળ ગયોછે તેમાંથી આપણે ધડો લેવો જોઇએ. આ દેશમાં નાણું કઢાવવા સારૂ એક 'કમીશન' ની દરખાસ્ત અત્રે કરવામાં આવીછે. હું જે કાંઈ બોલુંછું તે વાંધા તરીકે બોલતો નથી પણ પ્રશ્ન તરીકે કહુંછું. હું ધારૂછું કે તે સૂચનામાં કેટલીક હરકતો છે યાને એ પ્રમાણે કીધાથી હિંદુસ્તાનની સરકારની એક હરીફ સત્તા ઉભી થશે. તે અડચણ સર બાર્ટલ ફ્રિયર કેમ ટાળશે તે હું સમજી શકતો નથી. જો એ ઉછીના નાણાનું વ્યાજ મેહસૂલમાંથી આપવામાં આવેતો તે નાણાં કેમ કઢાવવાં તે બાબે વડી સરકારને પુછવું જોઇએ. તેના જવાબમાં સર બાર્ટલ ફ્રીયર કહેછે કે "દરેક ઇલાકાની સરકારે તે ખરચ ક્યાંથી લાવવો એ દેખાડવું. પણ કેટલાક કામોછે જેમાંથી પેદાએશ થતી નથી અને દરેક સરકારની ઉપજ હાલ દેશની એકઠ્ઠર મેહસૂલમાં જાયછે. સર બાર્ટલ ફ્રિયરની આ રીતિથી વડી સરકાર અને ઇલાકાની સરકાર વચ્ચેના સંબંધમાં ફેર પડે હેવું લાગેછે. આ ફેરફાર કાંઇ ખરાબ થશે હેવું કેહવા હું માગતો નથી પણ તે હેવો થશે કે દરેક ઇલાકાની ઉપજનો ચોક્કસ ભાગ 'ઇંપિરીયલ' ખરચ માટે ખજાના ખાતે જશે અને બાકીનો ભાગ અમુક ઇલાકાના ખરચ માટે રેહશે વળી હું ધારૂછું કે એ ઇલાકાની સરકારોને પોતાના ઇલાકા માટે કરો નાખવાની સત્તા આપવી જોઇએ. આખા હિંદુસ્તાનને એકજ જાતીનો કર નાખવો એ જુલમ ભરેલુંછે. ત્યાં ઘણીક જાતના લોકો સાથે કામ પાડવુંછે અને હું ધારૂછું કે પોતાને હસ્તકના લોકો સાથ કરવી બાબદ વર્તવાને ઇલાકાની સરકારોને સત્તા આપવી જોઇએ. આટલી ટીકા કરી હું સમાપ્ત કરૂછું કારણકે સમય થોડોજછે.

સર બાર્ટલ ફ્રિયરના બોલવાને મી૦ ફોક તરત એકમતતો થયો પણ તેણે આગલ પગલું ભરી ઇંગલાંડમાં જાહેર બાંધકામ કેમ થાયછે તે ઉપર વિચાર

કરવા ફરમાવ્યું. પેહલાં બે ચીજ જોઇએ, એકતો બરાબર હિસાબ અને બીજું તો બરાબર નાણા. એ જો હોયતો કામ પાર પાડવામાં કાંઈ ગાહાળી અડચણ રેહ નહીં. જ્યારે ઇંગલાંડમાં કાંઈ કાંમ ઉઠાવવામાં આવેછે ત્યારે શું કરોછો ? તમારા ભરૂસેદાર કોઈ ઇજનેરને તમો તે કામની ગણત્રી કરવાનું સોંપોછો. તે થયા પછી તમો ઇજારો આપોછો અને ઇજારેદારની મંજુરી વગર ગણત્રીમાં તમારેથી કાંઈ ફેરવાતું નથી. પણ જો ફેરવવાની અગત્યજ પડેતો શું કરોછો ? તે ગણત્રીમા તમો એક ગૃહસ્થનું નામ દાખલ કરોછો જે ઉપર ઇજારેદારનો ભરૂસો હોયછે અને ફક્ત તેના હોકમથીજ કાંઇની ફેરફાર થાઈ શકેછે. જો કાંઇપણ વાંધો પડેછે તો તે ગૃહસ્થ એક ખિદીપ જુરીનો અખત્યાર ધારણ કરી વાતનો નિવેડો આણેછે અને કામ થાયછે. આ પ્રમાણે જો તમો કરોતો સર બાર્ટલ ફ્રિયરે બતાવેલી ત્રણ અડચણનો રસતો આવે. તે એછે કે ઉપાયો વાપરવામાં આવેછે તે તદન અસંપુર્ણ છે, બીજું શું કરવું તે હમેશ અણુધન રેહછે અને ત્રીજું વખત તથા નાણાનો વ્યર્થ ધસારોછે. પણ ગણત્રીઓ અને ઇજારાઓ પૈસા વગર નકામાછે, તમારી પાસે પુશ્કલ નાણું જોઇએ. તમો ગમે એટલું નાણું કાહાડી શકો પણ ચોકશ કાંમ ઉપર ખરચ શું થશે તે કેમ કહી શકો ? એક ચોકશ કામ પાર પાડવા માટે આટલી ઇંટ, આટલા મજુર, આટલા પુલ વગરે જોઇશે એમ કોઇ વિદ્યાવાન કારીગર તમને કહી શકશે અને જો કોઈ હોનારત ન બને તો કેટલા વખતમા થશે તેપી કેહશે. પણ એ કામ બે ત્રણ વરસ ચાલે ત્યાંસુધી મજુરી કેટલી મોંઘી હશે અથવા મરકી, લડાઈ યા હેવાં કારણોથી શું શું ફેરફાર થશે તે કોણ કહી શકશે ? હેવાં હેવાં કારણોથી ખરચ ઘણો વધી જાયછે એટલા માટે તે બચાવવાને અગાઉથી મોટી રકમ હાથમા જોઇએ. આપણે હિંદુસ્તાન બાબે જેપી પુસતક વાંચયે છૈએ તેમાથી માલમ પડેછે કે તે દેશમા ગંજાવર મોટાં બાંધકામો થયછે. આ કામો કેમ થયાં તે બાબે તવારીખથી શું કાંઇપણ માલમ પડતુ નથી ? હિંદુસ્તાનના લોકોથી એ બનતું મુશકેલછે ? જો તેઓ જાતી ખુશીથી તે ન કરેતો જબરીથી તેઓ પાસે કર લઇને કરાવવું વાજબીછે કે નહીં એ એક રાજદુવારી સવાલછે. બદલો વાળી આપનારા બાંધકામો બાબે બોલતાં મી૦ ઉડ મી૦ સમનરમેન પાળી શાસ્ત્રાર્થ રજુ કરી હતી કે "જાહેર ઉપયોગના અને ખાનગી હકોને અસર કરે હેવાં બાંધકામો ચલાવવામા અને બાંધવામા સરકારનો હાથ રાખવો જોઇએ. વળી મી૦ ઉડ કેહેછે કે જણાવ્યા જેટલો વ્યર્થ ધમાડો થતો નથી અને જો ચોકશ કામો કરીથી કરવામા આવેતો તે કાંઇ ઘણે ઓછે ભાવે થાય નહીં. ત્યાર પછી ઉડ પૈસા કેમ ઉભા કરવા તે બાબે સૂચના કરેછે. તે લગાર અચકાઇને સર બાર્ટલ ફ્રિયરની સૂચનાઓની ખામીઓ બતાવેછે કે તે રીત તો 'સેક્રેટરી

આવ સ્ટેટ' ના હોકમ પ્રમાણે નાણું ન કહડાય પણ તે હોલ્ડીર ફક્ત વ્યાજ ભરે. આપણે જે કરવું જોઈએ તે એકે હિંદુસ્તાનની મેહસૂલમાંથી દર વરસ એક ચોક્કસ રકમ જેમકે ૩ કરોડ રૂપીઆ કાહાડવી અને પછી તે રકમનું ગમે તે કરવાને 'કમીશનરો' ને મુખ્તા આપવી. પ્રજાએ માત્ર આટલું કરવું કે 'કમીશનરો' પાસે જઈ કેહવું કે હમારી પાસે ઉછીનું આપવા માટે કાંઈક નાણું છે ત્યારે 'કમીશનરો' ઉત્તર આપશે કે તે નાણાં પાછાં ભરવાને તમારી પાસે હિંદુસ્તાનની મેહસૂલની જામીનગીરીછે, પણ એ નાણું કાહાડવાનું ધગધોકમાંજ શા માટે રાખવું જોઈએ.

અહીંઆ મી૦ ટેલરે વાંધો લીધો કે દરેક બોલનારને આસોસીએશનના ધારા પ્રમાણે ફક્ત ત્રણજ મીનીટ બોલવાનો હકછે.

મી૦ ઉડ—ત્યારે હું સર બાર્ટલ ફ્રિયરની સૂચનાઓઉપર એક સુધારો કરવાની સૂચના કરી સમાપ્ત કરૂંછું. તે એકે ઈંગ્લાંડની મેહસૂલમાંથી દર વરસ જાણે ૨) ક્રોડ રૂપીઆ ઉભા કરવા અને હિંદુસ્તાનના 'કમીશનરો' ને તેમજ એક ક્રોડ રૂપીઆ આપવા, તથા ૫) મી કનમ કાહાડી નાખવી. વળી બીજું એમ કરવું કે કરજ વાળી દેવા માટે સઘળાં નહીં પગાર કરનારાં જાહેર બાંધકામોમાં તે ઉપર થતા ખરચના વ્યાજ ઉપ્રાંત સેંકડે ૫) ટકા બીજા 'કમીશનરો' ને આપવા.

ડાકટર બીટી બોલ્યા કે હિંદુસ્તાનની હાલની હાલતને ઘણી બીહીકથી જોવાની ટેવ પડી ગયલી લાગેછે. યાદ રાખવું કે ઘણાક મોટાં બાંધકામો થયાછે અને તે ઉપર રેલવેની ઝડપથી પૈસા વેરવામાં આવ્યાછે અને તેથી મજુરી અને સામાનના ભાવ ઘણા વધી જવાથી ખરચ મોટો થયોછે. તૈયાર થયલાં બાંધકામોને ઉપયોગી કરવા માટે વખત જોઈએછે, અને મેહલો જેવી બરાકો યુરોપ્યન સીપાહીઓ માટે બાંધી તેના માલ ઉપર ગરમીને લીધે રેહવાઈ ન શકવાથી તે છોડવી પડી તે બરાકો સીવાય બીજાં સઘળાં બાંધકામો પાછો બદલો ધીરેધીરે વાળી આપે હેવી વકીછે. સર બાર્ટલ ફ્રિયરે જાહેર બાંધકામ માટે જે નાણું કહડાવવાની રીતિ બતાવી તે રેલવેની "ગારેનટી સીસ્ટમ" ના જેવી ડાકટર બીટીને પસંદ ન આવી. તે જામીનગીરીની રીતિથી અંગ્રેજી પ્રજા રાજી હતી અને તેઓને ચહડેચહડું વ્યાજ મળતું હતું. પારલ્યામેંટના ત્રણ અધિકારીઓને 'ટ્રસ્ટીઓ' દાખલ હિંદુસ્તાનના ખર્ચ ઉપર તકેદારી રાખવા માટે નેમવાથી કાંઈ ખર્ચમાં ઘટાડો થશે અથવા કામ ઝડપમાં થાય એવું તેને લાગતું નથી. શું આપણને ખબર નથી કે થોડાક સિવાય બાકીના પારલ્યામેંટના અધિકારીઓ હિંદુસ્તાનની બાબદમાં ઉલટ રાખતા નથી અને તે દેશ વિષે ઘણા અજ્ઞાનછે ! ડાકટર બીટીનો વિચાર હતો કે જો સર બાર્ટલ ફ્રિયરની સૂચના પસાર થાઈ તો ઈંડયાની 'કૌન્સિલ' દ્વારા ઘૂંટી જશે

અને હિંદુસ્તાનના અનુભવવાળા ગૃહસ્થો જે ત્યાંની સરકારને મદદ કરેછે તે આપણા હાથમાંથી જતી રેહશે.

મી૦ મેકલીન—મહને હેવું લાગેછે કે સર બાર્ટલ ફ્રિયરનો નિબંધ બે ભાગમાં વેંહચાઈ ગયલોછે. પેહલોતો જાહેર બાંધકામમા ચોકશ સુધારો કેમ કરવો તે તથા નાણું કેમ મેલવવું તે બતાવેછે. પેહલી બાબદમા તેને ઘણાઓ એકમળતાં થશે કે જેઓને મોટાં કામો સોંપ્યાછે તેઓને માથે સંપ્યાબંધ સત્તાવાળાઓ રાખી જરા જરામા નડવા કરતાં તેઓને છુટા રાખ્યા હોયતો વધારે સારું. તે ઉપ્રાંત એ કામ કરનારા અમલદારો વધારવા માટે કાંઈ ઉપાયો કીધાં હોય તોબી ઘણું ઠીક પડે. અલબતાં ‘શાપલ એનજીનીઅરો’ જેવા કાબેલ કારીગરો બીજા ન હશે પણ આપણને માલમ છે કે જ્યારે કામ હેવું વેંહચાઈ જાય ત્યારે તે કામેબ્યાતે રદ જાયછે. હિંદુસ્તાનમા જાહેર બાંધકામની મોટી ખામી એછે કે આજે એક માણસને રેલવેનું કામ સોંપ્યું હોય તો તેનેજ બીજે દાહાડે કોઈ ગોદીનું અને ત્રીજે દાહાડે વળી ટંકશાલનો વડો અથવા તે પછી ‘એકાઉનટંટ જનરલ’ તરીકે કામે બેસાડેલો આપણે જોઈશું. આ રીતિ જાંહાંસુધી બદલવામા આવે નહીં ત્યાંસુધી વગર ઢીલ અને ધસારા વગર કામ ચલાવવું માહાલ છે. સર બાર્ટલ ફ્રિયરના નિબંધના બીજા ભાગમા વધારે નાણું ઉભું કરવાની અગત્યની બાબદ ઉપર વિચાર કરયોછે. ખરી વાતતો એજકે વધારે નાણું જોઈયે પછી તે ઉછીકું લ્યો કે મેહસૂલમાથી આપો એ એકનું એકછે. ઉછીકું લેવું એ જોકે ઠીક નથી અને ઉછીકું લીધા વગર આપણા ખીસામાંથી કામ ચાલેતો બેહતર છે ખરૂં પણ હિંદુસ્તાનની સરકાર જેમ છે તેમ ઘરધણી તરીકે ઉછીકું લેવાની રીતિ જ્યાંસુધી આપણા હાથમા ઉપાવછે ત્યાંસુધી ફાયદોસછે. ત્યારે જે કોઈ એ પ્રમાણે નાણા કઢાવવા માટે સુચના કરે તેણે ખાત્રી કરવી કે તે ઉપાયો શું છે. હું ધારું છું કે આ ઠેકાણે સર બાર્ટલ ફ્રિયરની સુચના ભુલ ભરેલીછે. વિલાયત મધે મેનચેસ્ટર અને બોસ્ટન જેવા શેહરોને તે હિંદુસ્તાનની મીલકતો સાથ સરખાવેછે તે મને વાજબી લાગતું નથી. તમારે યાદ રાખવું જોઈયે કે મેનચેસ્ટરનાં લોકો સારી પેઠે જાણેછે કે તેઓના સાધન કેટલાછે, કાંહાંસુધી તેઓ પોહાચી શકશે ઈત્યાદી. પોતાની આશા ન થાઈ શકે હેવું દેવું તેઓ કદીબી કરનાર નથી પણ હિંદુસ્તાનમા તેમ નથી. ત્યાંના લોકોને પોતા ઉપર કર નાખવાની સત્તા નથી અને નાણું કોણે કઢાવવું કમીશનરોએ કે હિંદુસ્તાનની સરકારે તે સર બાર્ટલ ફ્રિયરે પોતાના ભાષાણમા શક ભરેલું રાખ્યું છે. સર બાર્ટલ હેવું કેહતો જણાયછે કે વડી સરકારની સત્તા હજુ હિંદુસ્તાન ઉપર કાયમ રેહવી જોઈયે અને ઈલાકાની સરકારે ફકત જો વડી સરકારની રજા હોયતો હિંદુસ્તાનની મેહસૂલનો કંઈબી ભાગ રાકવો અને જો તે સત્તા મળેતો નવો કર ના-

બો. હું એટલા માટે ધારૂંછું કે જો પ્રાંતની સરકારના 'કમીશનરો' ને નવાં માહાભારત કામો ઉઠાવી પોતાનું નામ કરવાની ઇચ્છા હોય તોએ તેઓથી નવા કર નાખી નાણુ મેળવી ન શકાય. હાલના વખતની પ્રાંતની સરકારોમાં ખાંમી એજછે કે તેઓ ધાર્યું થોડું કરતા નથી પણ અનીધણું કરવા ઇચ્છેછે. આખા દેશનાં સગળાં શેહેરોને પારીસ જેવુ બનાવવાનો તેઓને લોભ છે. સર ચાર્લસ ટ્રિવરની રીત પ્રમાણેતો પ્રાંતની સરકાર ઉપર હજુ અંકોસ રેહશે અને જાહેર બાંધકામમા નાણુ ખરચતાં વડી સરકાર તેમને અટકાવશે. ત્યારે વડી સરકારે તેમા શુ કરવુ ? હુ ધારૂછુ કે વડી સરકારની ફરજ એછે કે દર વરસ બાંધકામ ઉપર ખરચવા માટે જમીનની મેહસુલમાથી તેઓ પાસેથી શુ ફાજલ પડી શકે તે રકમ ચોક્શ જુદી પાડવી જોઇએ પછી તે આમ ખર્ચો કે તેમ ખર્ચો અને આપણે ઉછીકાં લઇએ કે નહી પણ એટલુતો માલમ પડશે કે આપણી હદ શુ છે, અને દર વરસ ભરવાને આપણી પાસે કેટલી મેહસુલછે તે માલમ પડશે.

મી૦ થાડવિક—આ વખતે લગાર વચ્ચે બોલવાની હું રજા લઉછુ. આપણે પેહલાથી જે સમજવુ જોઇએ કે જે બાંધકામો બાબે આપણે વિચાર કરયે છીએ તે કરકસરથી થતા તથા ઉપજવાલા બાંધકામોછે. જો આપણને હિંદુસ્તાન રાખવુજ હોયતો તે આપણે સારાં બાંધકામોથીજ રાખવુ અને તે સારા કામમાં પાણી પોહોચવુ કરવાના, એકઠુ કરવાના, ભરી રાખવાના બાંધકામો ગણાઈ શકાય. જો આ કામો બરાબર થાયતો ઘણી કરકસર થાઈ શકે, તેમજ નાશકારક રોગો દુર કરવાની ફરજછે તેથીબી સરકારને ઉપજ થાઈ શકે. બીજી જાતના બાંધકામછે તે માલ લઈ જવા લાવવા બાબેનાછે. જો બાંધકામ ચાલતું હોય તો માલ ખસેડવાને રસ્તા જોઇએ. આ સગળાં ઉપજવાલાં બાંધકામ કેહવાય, પણ સવાલ એછે કે કરકસર કેમ કરવી ! સર ચાર્લસ ટ્રિવરે જે સુચનાઓ રજુ કરીછે તેમા એકપરતો ઘણુંજ બારીક ધ્યાન આપવું જોઇએ. પાણીના અને તનદરોસ્તીને લગતાં બાંધકામ ઉપર માહારે વિલાયતમાં ધ્યાન આપવું પડયું હતું અને તે ઉપરથી હુ કહી શકુ છું કે તેવા કામો બે ત્રણ ઠેકાણે ધ્યાન આપનાર આસામીઓને સોંપવું યાને 'કૌનસિલ' કે જે આ વાતમા સમજે નહી તેને સોપવુ, એ કામ કરયા કરતા તે તોડી પાડવા જેવુ છે. હેવું કેહવામા આવેછે કે બરાકો ઉપર ખરચેલા ૨૨૫ કરોડ નકામા ગયાછે પણ ત્યા બધાયલી બરાકો માટે "સેનેટરી કમીશનરો" કેહછે કે તેઓને માથે જોખમ નથી પણ તે ઇલાકાના ઇજનેરોને જોખમ બધાયછે. આ ધસારો કાઇજ નહીં પણ મસલહત ન લેવાથી અને બરાબર ધ્યાન ન આપવાથી લાગવેછે નહીતો 'સેનેટરી' કામો ઘણા કરકસરવાલા માલમ પડશે. આલજીરીઆમા ફ્રેંચ લશકરમા મરણ હિંદુસ્તાનની માફકજ દર હજારે

સાહાક હતાં તે ઘટાડીને ૧૨ કરયાછે. આપણે હિંદુસ્તાનનાલશકરના માત્ર ૨૦ ના આંકડા આણુયોછે પણ તેઓની ખાત્રી થાઇછે કે બરાબની બાજુમાંજ નહીં પણ આશપાસેના મુલકમાબી ગટરો કરવી જોઇએ અને વળી એમ કીધાથી નહી થયછે હેતું તેઓએ દાખલા આપી દેખાડયુંછે. નકશાઓને પસંદ કરાવવાને વરસોના વરસો ચાલયાં જાયછે તે બાબે મારે એટલું કેહવાનુંછે કે હિંદુસ્તાનથી આવતાં તથા જતાં જે વખત જાય તેથી ઉપ્રાંત વિલંબની કાંઇ અગત્ય નથી અને ઇંગલાંડમા નકશાઓ પસંદ થાયછે તે કરતાં વધારે વિલંબ શા માટે લાગવો જોઇએ. અત્રે ૧૫ દાહાડામા એક નકસો તૈઆર થાયછે બીજા આસરે ૧૫ દાહાડામા તે ઠેકાણેના લોકોને જાહેર કીધામા આવેછે અને આસરે બીજા ૧૫ દાહાડામા અને ઘણુંતો બે માસમા સંપુર્ણ નકસો તૈયાર થાયછે. 'સરવે' કરવામા આવેછે, પણ તે કામ આગલ ચલાવવા માટે નાણા વગરેનો બંદોબસ્ત બે ત્રણ માશમા થઇ જાયછે. હું હીમતથી કહુંછું કે મારા વખતમા જે આશરે ૯ ક્રોડ રૂપીઆના બાંધકામ થયાં તે જે હમેશની ખાનગી રીતથી કરવામા આવતે તો ૧૯ ક્રોડ રૂપીઆની અંદર થતે નહી. એટલા માટે હું કહુંછું કે સર બાર્ટલ ફ્રિયરનો નિબંધ ઘણો ઉપયોગી છે અને તેમા બતાવેલી કરકસરની રીતિ જો બરાબર અમલમાં આવેતો જે કરતાં હમણા વરસો લાગેછે તે માટે તેટલાં માશ લાગે અને વખતનો તેમજ બીજો ધ-સારો અટકી જાય. એક ગૃહસ્થે આપણા હિંદુસ્તાન માહેના લશકરપર થતા મોહોટા ખરચ બાબે એસારો કરયોછે એ સવાલ હિંદુસ્તાન માટે મોટા કરકસરનોછે, જો હડી લાખ લશકરથી હિંદુસ્તાનને ઇંગલાંડ પકડી ન રાખતે તો છુટાં રાજોનું શું થાત? આ હડી લાખના લશકરથી ૩૦ લાખના લડાયક લશકરની અગત્ય જતી રેહછે જો તે ગંજાવર લશકર હતેતો હિંદુસ્તાન સુધારાના બાબમાં કાંઇ કરી શકતે નહી.

મી૦ ડબલ્યુ ટેલર—દરેક ગૃહસ્થે દશ મીનિતથી વધારે ન લેવી તેના ફાયદા બતાવી તથા સર બાર્ટલ ફ્રિયર જેવા કાબેલ ગૃહસ્થ આ સભામા આવી અગત્યની બાબદ લાવ્યા તે બાબે સભાને મુબારકબાદી આપી બોલ્યા કે, આપણે હમણાં જે તકરાર કરવાને મલ્યા છૈએ તેની મતલબ સમજવામાં માહારી અગાઉ કેટલાકસ્રભાષીત બોલનારાઓએ ગોતું ખાધુંછે એમ કેહવામા હું કાંઇ તેઓને હિનુ લગાડવા માગતો નથી. હિંદુસ્તાનને લગતા તથા ઇંગલાંડને લગતાં કેટલાક સવાલો ઉપર તેઓએ સારી તકરાર ચલાવીછે, પણ હું ધારંછું કે આપણી હજુરમા સવાલ એછે કે હિંદુસ્તાનમા નાણા સંબંધી મોટી કડાકડી ચાલેછે. આ કડાકડીનું કારણ હિસાબમાં ભુલ થાય અને જાહેરબાંધકામનો મોટો ખરચછે. અને થોડાંક અથવાડીઆંપર મી૦ પ્રિચાર્ડે વાંચેલો નિબંધ અને સર બાર્ટલ ફ્રિયરનો આ નિંબધ એકએક સાથ સંબંધ ધરાવેછે. જા-

હેર ખાધકામ જે હિંદુસ્તાનમાં મોટા ખરચનું મોટું સાધનછે તેને નાણાં સંબંધી કારભારથી હું કાંઈ જુદું ગણતો નથી સર બાર્ટલ કબુલ કરેછે કે ગરબારમાં નાણાં સંબંધી, સત્તા સંબંધી, ઉત્તર અને ઝડપ સંબંધી મોટો ઘસારોછે અને તે નાણાંના ઘસારા કરતાં મણ ઘણો નુકશાનકારકછે. બીજો મોટો ઘસારો ઢીલનોછે તે ઢીલ એવીછે કે એક કામ આજે સર કીધું તો ઘણે વરસે પુરૂં થાયછે ત્રીજું શું છે? ફેરફાર અને લાગરવાપણું આ લાગરવાપણું, ઘસારો અને ઢીલનું કારણ એજછે કે આ મોટા ખરચમાં હાથ ઘાલનારાઓમાં કોઈને તેમાં લાભ નથી એટના માટે સર બાર્ટલની ભલામણછે કે 'ટ્રસ્ટીઓ' નેમવા, તેઓ નાણું ઉછીનું કહડાવી હિંદુસ્તાનમાં ખરચ સારૂં વેહચી આપે આ ઉપાયતો ઠીકછે પણ તેમાં બે ત્રણ અડચણો મને દીસેછે પેહલીતો એકે 'ટ્રસ્ટીઓ' નેમ્યા તથા નાણું કહ-ડાવ્યા પછી તે કયાં જાય? તે પાછું એજ ખરચાઉ ખાતામાં જાય વળી આ 'ટ્રસ્ટીઓ' ઇંગલાંડમાંજ રેહકે હિંદુસ્તાનમાં તે સર બાર્ટલે જણાવ્યું નથી, જો તેઓ ઇંગલાંડમાં રેહતો તેઓ ઘણાં દુર પડે અને હિંદુસ્તાન જાયતો ત્યાંના ખાતાની અસર તેઓ પરથી લાગુ પડે. ખામી માત્ર એકજછે તે નબળો કારભારછે જેઓને હિંદુસ્તાનનું હીત હૈડે હશે તેઓ તથા દરેક કર ભરનાર માગી શકશે કે જયારે ત્યાંના નાણાંની કોથળીનું મોહો પારલામેંટના કબજામાંછે ત્યારેતો તે નાણું કયાંથી આવેછે, કયાં જાયછે તથા બીજું શું જોઈએ તે બાબે તેઓએ ચોકસી રાખવી જોઈએ અને પોતે કારભાર ચલાવવો જોઈએ એટલા માટે સર બાર્ટલ ફ્રિયરની સુચનાને ટેકો આપવાને બદલે હું આસોસીએશનની હજુર નીચે આપેલી દરખાસ્ત રજુ કરૂંછું.

મીઠ ટેનરે ત્યાર પછી પોતાની દરખાસ્ત વાંચી તેની મતલબ એ હતી કે, હિંદુસ્તાનની હાલની નાણાં સંબંધી બારીક હાલતનાં કારણ તપાસવા માટે એક "સીલેક્ટ કમીટી" નેમવાની અરજ આ આસોસીએશને પારલામેંટને કરવી

મીઠ ટેનર પછી બોલ્યા કે —આ દરખાસ્ત કરવાની મારી મતલબ એછે કે એક ચોકસ ખાતાની તપાસથી કાંઈ વળવાનું નથી બ્રિટીશ પારલામેંટની તથા હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી હાલતની હાલની અજ્ઞાન હાલતમાં ઉપરકપે ના સુધારાથી આપણે સંતોષ પકડી બેશી રેહવું ન જોઈએ જો પારલા મેંટના સ્વાધીનમાંજ નાણાંની કોથલી હોયતો એક કર ભરનાર તરીકે માહારૂં બી નાણું બી તે કોથલીમાંછે અને એક કર ભરનાર તથા બ્રિટીશ રાજની પ્રજા તરીકે મહને પુછવાનો હકછે કે એ કોથલી શા માટે ઉઘાડી. એટલા માટે હું આ દરખાસ્ત કરૂંછું.

મીઠ મેટલાંડ—નું સર બાર્ટલના નિબંધ ઉપર કેટલાક ટીકા કરનાર હતો પણ કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોએ મારા હાથમાંથી એ તક છીનવી લીધીછે જે હોયના

પર તે હતો અને જે હોદ્દા પર છે તે ઉપરથી એ બાબદ સમજવાને તે મારા વિચાર પ્રમાણે સર્વેમા લાયકછે. સર બાર્ટલ ફ્રિયરની એક સૂચના હેવી દીશેછે કે કમીશનરો ઠરાવવા અને જેમ અત્રે કરવામા આવેછે તેમ પારલ્યામેંટની સત્તાથી નાણું કઢાવવુ અને તે ઇંડીઆની સરકારને ધીરવું, પણ તે માટે વડી સરકારની પરવાનગી મેલવવી અને તે સરકારે તે થાપણ તથા વ્યાજ સુધા પાછુ વાળવુ. આપણે યાદ રાખવુ જોઇએ કે આ રીતિછે તે આપણી અગત્યની રેલવે સંબંધી બાંધકામોથી કેવળ જુદી છે. તે રીતિએ હાલ એક અબજ રૂપીઆ કહડાવીને ખરચવામા આવ્યાછે અને હિંદુસ્તાનના લોકોતો ફક્ત પોતે મુસાફરી કરે તેનુ દામ આપી જાણેછે પણ એ દર ઉપ્રાંત જો તેઓને ફેરો તથા વ્યાજ એટલુ જ નહીં પણ મુદ્દલ નાણું બી ભરવુ પડે, તો વાતમા ઘણો ફેર પડી જાય, અને હેવુ થવાથી બાંધકામો જેની હિંદુસ્તાનમા ઘણી અગત્યછે તેમા અટકાવ થાય અને હાલની પ્રજા ઉપર ઘણો મોટો બોજો થાઈ પડે. કેમકે એક રેલવે ઉપર પાચ ક્રોડ અથવા દસ ક્રોડ રૂપીઆનો ખરચ કીધા પછી વીશ વરસમા તેનુ નાણું વાળવામા આવેતો વરસપર પરા વાપરવા જોગ બાંધકામનો ખરચ ફક્ત વીશ વરસના લોકો પાસેથીજ લીધા જેવુ થાય. આ બાબદ ઉપર ઘણી સંભાલથી વિચાર કરવો જોઇએ. એક ગૃહસ્થ બોલ્યો કે પેદાયશ દેખાડનારા બાંધકામ માટે નાણું મેહસૂલમાથી આવે કે ઉછીકુ લેવાય એ સગળુ સમાતરજછે, હું ધારૂછુ કે તે કેવળ ઉન્હાછે. હું ધારૂછુ કે પાછી પેદાયશ કરનારા બાંધકામો ઘણાજ નફા ભરેલાછે અને તે હાલની માફક વડી સરકારની જામીનગીરી વાળી કુંપનીઓથી અથવા હમણા જેમ હિંદુસ્તાનની સરકારે ધારયુ તેમ પોતેજ કરવા જોઇએ અથવા તો સર્વેથી સરસ રીતિ પ્રમાણે જેમ હોલકર તથા બીજા રાજાઓએ મદદ આપી તેમ થવા જોઇએ. વળી માહારા જમણા હાથ પરનો ગૃહસ્થ બોલ્યો કે હિંદુસ્તાનની સરકારે પોતાના મોટા ખરચમા જાહેર બાંધકામ ઉપર કાંઈ જાહાજુ ખરચ્યુ નહીં તેને હું એકમળતો થતો નથી. વડી સરકારે રેલવે બાવવા પર નહીં પણ વ્યાજ જામીનગીરી માટે જે નાણું ખરચ્યુછે તે તરફ જોતા તથા ઈસ્ટ ઇંડયા રેલવે જે ત્યા સર્વેથી મોટી અને જુની છે તે દર સેંહેકડે પાચ ટકા વ્યાજ આપેછે અને હજુ વધુ આપવાની આશા બતાવેછે તે તરફ જોતા તથા દર વરસ આ રેલવે કુંપનીઓની ઉપજમા વધારો થાયછે તે તરફ જોતા એમ ન કેહવાઈ શકાશે કે હિંદુસ્તાનની સરકારે સગળુ નાણું નહીં પેદાયશ કરનારા કામો ઉપર ખરચ્યુ છે. હું ધારૂંછુ કે તેઓએ ઘણી સારી રીત ખરચ્યુછે અને પાછના જમાના માટે મોટો ફાયદો કરી રાખ્યોછે

સભાપતીએ આ પછી પુછ્યુ કે કોઈ ગૃહસ્થ ઉપલી દરખાસ્તને ટેકો આપેછે?

મી० પ્રિચાર્ડે દરખાસ્તને ટેકો આપતા જણાવ્યુ કે—આ દરખાસ્તનું

હું છું કે હાલ જેમ ઈલાકાની સરકાર જાણતી નથી કે તેમના સરાફ કોણછે, નાણા કયછે પણ ફકત કેટલુંક લખવાથી અને મેહનતથી નાણા મલેછે તેને બદલે તેઓ સારી રીતથી જાણશે કે તેઓને ધીરનાર કોણછે, કેટલી પુંજીછે અને બીજું નાણું લીધા અગાઉ તેઓને કેટલું ભરવુંછે. આ રીતથી તેઓના હસાબ જાણે પોતાના સરાફોને તાંહાં કેમછે તે તેઓને માલમ પડશે. એક બીજી સૂચના કરવાની રજા લઉં છું તે એકે મારા એક મીત્ર બોલ્યો કે હું જે બોલુંછું તે હિંદુસ્તાનની વડી કૌન્સિલ કબુલ કરેછે. પણ તેમ નથી અને હું માફ કેહવા માગુંછું કે હું જે બોલુંછું તે મારા પોતાના તરફથીછે.

મી૦ ટેલર—હું ખચીત કરી તેમ બોલ્યો હતો.

સર બાર્ટલ ફ્રિયર—જો તમારા બોલવાની મતલબ સમજવામા મેં ભુલ કરી હોયતો તે તમો સુધારવાથી હું ઉપકાર માનીશ. મેં જે આ નિબંધ ઉભો કરયોછે તે કાંઈ ખુદ સત્તાવાળાઓ તરફથી મળેલા હેવાલ પરથી નહીં પણ વર્તમાન પત્રોમાંથી અને સરકારી ગેજેટમા સરકારે લોકોના ફાયદા માટે છપાયેલા હેવાલ પરથી લીધોછે અને જે સુચનાઓ મેં કરીછે તે એક ખાનગી ગૃહસ્થ તરીકે સમજવી. હું હવે કાંઈ બીજા શબ્દો બોલી તમને તસદી આપનાર નથી અને દરખાસ્ત વિષે કાંઈ બોલી શકતો નથી કારણ કે હું કાંઈ આસોસીએશનનો અધિકારી નથી, પણ એટલું જાણુંછું કે તે દરખાસ્ત આપણા હાથમા જે સવાલછે તેને લગતી નથી.

મી૦ દાદાભાઈએ સૂચના કરી કે તે તા૦ ૨૭ મીએ એક નિબંધ વાંચનારછે ત્યારે ઉપલા ઠરાવ માટે અગાઉથી ખબર આપવી કે જેથી સભાસદોને તે ઉપર તકરાર કરવાને સમય મલે.

મી૦ ટેલરે મંત્રીની આ સૂચના બાહાલ રાખી.

મી૦ ગોરડન પણ સર બાર્ટલ ફ્રિયરની દરખાસ્ત મુજબની એક બીજી દરખાસ્ત રજુ કરનાર હતો પણ તે મુલતવી રાખવામા આવી.

સભાપતીએ સર બાર્ટલ ફ્રિયરનો દીલોજાનથી ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત કરી, જેને મી૦ ટેલરે પુષ્ટી આપવાથી એકમતથી પસાર થઈ.

મી૦ મેકનીને દરખાસ્ત કરી અને મી૦ ટેલરે ટેકો આપવાથી સભાપતીનો ઉપકાર માની તથા આસોસીએશનના ઉપયોગ માટે સોસાઈટી આવ આર્ટસે પોતાનું મકાન આપ્યું તે માટે તેમનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ.

સોસાયટી આવ આર્ટસમા મળેલી સભા, જુલાઈ ૨૭, ૧૮૭૦

સર ચાર્લસ ટરાવેલ્યન, કે, સિ, બિ, સભાના નાયબે સરનશિન—અધ્યક્ષ.

વિષય—"હિંદુસ્તાનની હાજતો અને ત્યાના સાધનો" બાબે નિચે આપેલો નિબધ મી૰ દાદાભાઈ નવરોજજીએ લખેલો સભાસદોમા અગાઉથી વેહચવામા આવ્યો હતો.

ગૃહસ્થો—મી૰ પ્રિચાર્ડનો કાનેન નિબધ સાભળવા પછી તથા સર ચાર્લસ ટ્રિવેલે જે આપણી હજુર મેહરબાનીની રાહે વિચારવત, સાત અને ઉલટ ભરેલુ ભાષાણ કર્યું તે પછી ચોથીવાર નાણા સબધી બાબદ ઉપર તમને શ્રમ આપના માટે હુ કાઈક ખોલાસો કરવા ધારતો હતો, પણ હવે તે ક્ષમા માગવાની કાઈ અગત્ય રહી નથી કારણ કે આજે મળવાથી ફરી આપણા અધ્યક્ષના વિચાર જાણવાની આપણને તક મળશે, જેની શક્તિથી તથા લાબા અનુભવથી તમે વાકેફ્છો તેને મોનવાને વધારે વખત મળે એટલા માટે આ નિબધ મે પેહલાથી વેહચ્યો હતો કે જેથી તે વાચતા જેટલો વખત તે હવે સારી રીતે કામમા આવશે હુ નિચે આપેના સવાલો રજુ કરુ છુ —શુ હાલ હિદુસ્તાન પોતાની સગળી હાજતો પુરી પાડવા જેટલી ઉપજ કરવાની હા નતમાછે?

હુ પેહલા જોવા માગુ છુ કે તેની હાજતો શુ છે

૧ લુ પુરતો ખોરાક, કપડા, અને આખી વસ્તીને નિરોગી હાલતમા રાખવા માટે મકાનો

૨ જુ. જુદી જુદી સસારી ફરજો અને હાજતો માટે પુરતા સાધન

૩ જુ દરેક પુરૂષ પાસે પુરતી બાકી તથા ઘણુ કરી દર વરસ પ્રજાની દોલતમા બાકી કે જેથી કોઈ ખુદરતી આફત અથવા ન ધારેલા બનાવની સામે થવાને બની આવે.

૪ થુ. નવા બાધકામ અથવા સુધારાને માટે સાધનો.

૫ મુ પારકા રાજઅધિકારને માટે પગાર કરવાને નાણુ જે દર વરસ ૧૦ ક્રોડ રૂપીઆ હિંદુસ્તાનથી ખેચાઈ જવાને લીધે મોહોટો અને જાથુનો ખાડો પાડેછે.

પેહલી ચાર હાજતો સગળી પ્રજાને સામાન્યછે પણ પાચમી ફક્ત હિંદુસ્તાનનાજ સબધમાછે આપણી નાણા સબધી ગુચવણ અને ખરાબીનુ એ એક મુખ્ય કારણછે આ ચોકસ કારણ ઉપર પારકા રાજઅધિકારના સવાલનો પાયોછે એક સુધરેલી પ્રજાની સગળી હાજતો પુરી પાડવા જેટલુ, એટલુજ નહી પણ તે પારકા રાજઅધિકારને તેની કિમ્મત આપવા જેટલુ જે પેદા કરી ન શકે તો રાજઅધિકાર ટકી પણ ન શકે જો કોઈ પારકુ રાજ આ પરિ

ણામ નિપજાવી ન શકે તો તે પ્રજા ઉપર એક કચડી નાખવા બોજા જેવું થાઈ પડે. અને પછી ભુખમરો, ગરીબી યા બળવો એ તેના પરિણામ થાય. માટે જો બ્રિટીશો પોતાનું રાજ્ય કાયમ રાખવા માગતા હોય (અને હું અંતાકરણથી ઇચ્છું છું કે તેઓ ઇંગલાંડ અને હિંદુસ્તાનના લાભ માટે ઘણાક કાળ સુધી તે ભોગવે) તો તેઓએ એ સવાલ ઉપર તતકાળ ધ્યાન આપવું જોઇયે, તેઓએ પોતાને સાફ પુછવું જોઇએ કે પોતાની સઘળી હાજતો ઉપરાંત વળી ઇંગ્રેજી રાજ્ય અધિકારની ૧૦ ક્રોડની કિમ્મત આપવાજોગ સ્થીતિમા હાલ હિંદુસ્તાન શું છે? જ્યારે હિંદુસ્તાન એ સઘળા માટે પુરતુ પેદા ન કરી શકે ત્યારે તે માટે 'વાણિજ્ય' ને અથવા ખ્જાનચીને દોષ આપવામા કાંઈ માલ નથી, કેમકે તેઓ બહારથી આંકડો ઉપજાવી ન શકે.

કોઈ એમ ધારશે કે ફકત આ ૩૧૦ ક્રોડના મોટા ખર્ચને લીધેજ હિંદુસ્તાન મરસાઈ કરી શકતુ નથી પણ તે ઉપરાત તેને માથે એક અબજ રૂપી આનુ દેવુ છે. આ દેવાનુ કરજ જો હિંદુસ્તાનમાજ રાખવામા આવેતો તેથી કંઇકસરમા કાંઇ ફેર જણાજો ન પડે, પણ હિંદુસ્તાન કુલ દેવામા ૨૫ ક્રોડ રૂપીઆ આ દેશ માહેનાજે તે ઉપ્રાત આ દેશમા ૩૦ ક્રોડ રૂપીઆની 'લોન' કહડાવવામા આવીછે જેથી કરી દર વરસ આ દેશમા રૂપીઆ ૨૦ લાખ વ્યાજ તરીકે આવેછે. વળી હિંદુસ્તાનના બીજાં નોધાવલા દેવાના ૨૬૦ ક્રોડમાથી નજદીક ૩૦ ક્રોડના નાણા યુરોપ્યનોનાછે જેથી કરી તે રકમના વ્યાજનો મોટો ભાગ બી ઇંગલાંડ ઘસડાઈ જાયછે. વળી ઈસ્ટ ઇંડયા કંપનીના અસલ થાપણના વ્યાજ તરીકે બીજા ૬૦ લાખ રૂપીઆ જાયછે, એટલે દશ ક્રોડ ઉપ્રાત ૭ ક્રોડની આ બીજી રકમ થાઈ, જે સઘડુ હિંદુસ્તાનને પોતાની હાજતો ઉપ્રાત વધારે કાહાડવુ પડેછે. વળી છેલા ૨૦ વરસમા 'રૂલવે' બધાઈ તેના જામીનગીરીના વ્યાજ માટે આશરે ૩૦ ક્રોડ રૂપીઆ હાલના જમાનાને કાહાડવા પડયાછે. આ માહેથી ૧૪ ક્રોડ તો 'રૂલવે' ની ઉપજમાથી પાછા વસુલ થયાછે, પણ આપણેતો એ યાદ રાખવુ જોઈયે કે આ ૩૦ ક્રોડ રૂપીઆનો બોજો આવતા જમાનાના ફાયદા માટે હાલના જમાના ઉપર જ્યારે તે ન આપી શકે ત્યારે નાખવામા આવ્યો હતો.

પણ હજુ આ સઘળાનો છેડો આવ્યો નથી. આ જમાનાને છેલાં ૧૨ વરસમા "અસલ સાધારણ જાહેર બાધકામો" ને નામે કેહવાના કામ ઉપર આશરે ૩૦ ક્રોડ રૂપીઆનો ખર્ચ કરવો પડયોછે અને તે મરામત વગેરેના ૬૦ લાખ રૂપીઆ થયાછે તે જુદા અને એ સઘળું આવતા જમાનાને માટે હાલના જમાનાને કરવું પડયુ છે અથવા તો જાણે કે જે વરસમાં આ બાંધકામ બંધાયાં તેજ વરસ સુધી ચાલવાના હોય તેમ કરવામા આવ્યુછે. આવી રીતની તાણ હાલના જમાના ઉપર પડેછે અને હવે હું પુછુ છું કે

આવા બોજાઓ નાખીને તે પેદા કરવાને હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજી રાજવાળાઓએ શક્તિવાન કીધું કે એમ કોઈ પુરવાર કરી શકશે! અથવા આ સઘળું પુરૂં પાડવાને હિંદુસ્તાન કેટલીક દરજ્જે ભુખે મુવું છે? અને જો એમ હોયતો હાલના અને ભવિષ્યના લોકો પોતાને મળતા ફાયદા અને સુલભ માફક ભરે તેમ કરવાને બદલે ભવિષ્યના લોકોના સુખને સારૂ હાલના લોકના ઉપર બોજો નાખવો એ શું વાજબીછે?

બીજો સવાલ એછે કે હિંદુસ્તાન પેદા શું કરેછે? આ સવાલનો પુરેપુરો જવાબ આપવાનું હું માથે લેતો નથી, મારી મૂળ મતલબ હિંદુસ્તાનના મીત્રોને એ અગત્યની બાબદ ઉપર તકરાર લગાડવાનીછે, જોકોઈ પુરતી રીતે દેખાડી શકે કે હિંદુસ્તાન પોતાની હાજતોના જોગવું પેદા કરી શકેછે તો મારા જેવું કોઈ રાજી થાય નહી. હું ખુશી એના માટે થાઉ કે જેમ હિંદુસ્તાનને દલીદ્રતામા અને દુકાળમા ન જોવાને હું આતુરછુ, તેમજ બ્રિટીશનું રાજ્ય ઘણા લાંબા કાળ સુધી કાયમ રેહે તે જોવાનેબી હું આતુરછુ. હવે આપણે જોઇએ કે હિંદુસ્તાનની કરકસરની હાલત કેવીછે.

આપણી આસોસીએશન ઉપર કામનું ઘણું દબાણ હોવાથી મારો નિબંધ ઘણી અડચણથી મે તૈયાર કર્યોછે અને એટલા માટે જેટલા જોઇએ એટલા આંકડા હું રજુ કરી શકયો નથી, અને જેના ઉપર મળી આવ્યા તેને કામે લગાડવાની ફરજ પડીછે

'યુનાઇટેડ કિંગડમ' મા ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૭ સુધી દશ વરસમા નગદી મળી આયાત ૨૬૪૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆની હતી અને નિકાસ ૨૧૧૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆની થાઈ હતી આ આયાતમા 'લોનો' ની પાછી ભરણી તથા વ્યાજ હિંદુસ્તાનનું તથા બીજા દેશોનું ગણવામા આવ્યુંછે અને તેમાજ ૧૦ ક્રોડ હિંદુસ્તાનથી રાજદ્વારીનાણી આવ્યાછે તેમજ બીજા હાથ ઉપર નિકાસમાથી સડક માટેની 'લોન' અને તેનીજ મુદતમા હિંદુસ્તાનને માટે બીજુ નાણું ઉછીનું ગયું તે તથા બીજા રાજને આપેલું ઉછીનું નાણું બાદ કરવું પડેછે. નાહાની રકમોને હું હસાબમા ગણતો નથી સઘળું જોતા હું ધારૂછુ કે ન વેપારી આયાત કરતા તેનીજ નિકાસ વધારે હશે યા બીજા શબ્દોમા વ્યપારી નિકાસ કરતા વ્યપારી આયાત ખરેખરી આસરે ૫૩ ક્રોડ હશે યાને નિકાસ ઉપર ૨૫ ટકા જેટલો નફો થયા ગયો. વધારે હદમા રેહવા માટે કોઇબી પ્રજાનો વ્યપારી નફો સેહેકડે ૧૫ ટકા યા ઓછામા ઓછા ૧૦ ટકાથી ઓછો ન હશે. 'યુનાઇટેડ કિંગડમ' ની હાલની હાલતછે હરમ્યાન મારે કેહવું જો ઇએ કે ઇંગલાંડના અને હિંદુસ્તાનના ખજાનચીઓ વચે મુકાબલો કરવો એ શું અણઘટતું નથી પેહલાના હાથમા વિસ્તારેલું દેવુંછે જેની ૭૦ ક્રોડની સઘળી મોહોર પાછી ફરજ ભરનારાઓમાજ જાયછે અને તેમા વળી હિંદુ

સ્તાનથી રાજદ્વારી ૧૦ ક્રોડ રૂપીઆનો દર વરસે વધારો થાયછે, પણ બીજા પાસેતો ગરીબ દેશછે જેની સગળી મેહસૂલ ૫૦ ક્રોડ રૂપીઆની થાછી કર બ રનાગઓમા જતી નથી પણ ચોખ્ખા ૧૦ ક્રોડ રૂપીઆ દેશમાથી બાહેર જતા રેહેછે

હવે આપણે જોઇએ કે સંસ્થાનોની શી હાલતછે દાખના તરીકે આ સ્ટ્રેલ્યા અને કનેડા આસ્ટ્રેલ્યાની આયાત નગદી મળી ૧૮૫૮ થીતે ૬૭ સુધી ૧૦ વરસમા ૩૦૬૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનીછે, અને નિકાસ નગદી મળીને ૨૬૮૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનીછે અને તેથી નિકાસ ઉપ્રાત આયાતની રૂપીઆ ૪૧ ક્રોડની બાકી રેહેછે કનેડાની આયાત નગદી સુધા ૧૪૮૦૦૦૦૦૦૦ નીછે અને નિકાસ ૧૨૦૦૦૦૦૦૦૦ નીછે જેથી આયાતમા ૨૮ ક્રોડ રૂપીઆ વધેછે

આ ઉપરથી દેખાયછે કે સંસ્થાનો કેવા આબાદ થતા જાયછે અને એજ બ્રિટીષ હાકમી તળે હિંદુસ્તાન "ઘણુંજ ગરીબ' છે તે હુ દેખાડીશ.

હિંદુસ્તાનના આંકડા જોયા અગાઉ આપણે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને તપાસીયે ૧૮૬૮ અને ૧૮૬૯ ની એકંદર આયાત ૩૮૧૦૦૦૦૦૦ તથા ૪૬૩૦૦૦૦૦૦ ડાલરની થાઈ હતી અને તેજ મુદતમા નિકાસ માત્ર ૩૪૧૦૦૦૦૦૦ તથા ૩૬૫૦૦૦૦૦૦ ડાલરની થાઈ હતી

હવે હિંદુસ્તાન માટેની ૧૮૫૮ થી ૬૭ સુધીના દસ વરસ હુ લઉછુ. આ વરસો માટે હુ આંકડાઓ આપુ તે અગાઉ યાદ રાખવુ કે મારા 'હિંદુ સ્તાન તરફ ઇંગ્લાંડની ફરજ" બાબેના નિબંધમા મે જણાવ્યુ હતુ તે પ્રમાણે ૧૮૫૮ સુધી ઇંગલાંડે હિંદુસ્તાન પાસેથી પોતાની હાકમીની કિમ્મત તરીકે ઓછામા ઓછી ગણત્રી કરતા અને વ્યાજ, લુટો તથા આગળા વખતની લાંચો ન ગણતા ૨ અબજ રૂપીઆ લીધાછે આ નાણા એક તરફથી આ દેશના ચપળ અને અચળ લોકોના હાથમા ફળવંત થાઈ પડતાછે, કાહા સુધી તે હુ કહી શકતો નથી પણ બીજા હાથ ઉપર હિંદુસ્તાનની નિપજ શકિતને ઓછી કરીછે આ ખાડાને આપણા રાજકર્તાઓએ કોઈ દાહાપણ ભરેલી રાજદ્વારી યુકિતએ પુરો કરયોછે તોયપણ હાલ તુરત આ વાતને એક કોરે નાખતા અને હિંદુસ્તાનને હાલ જેમ છે તેમ લેતા, આપણે જોઇએ છીએ કે 'રેલવે' ની ઉપજ અને અફીમની મદદ છતા તથા નેહરો અને બીજા બાધકામો તથા વવની એકાતી જમીન છતા ટુકમા પેદાએશ વધારવાની સગળી બાબદોને ગ ણતાબી ૧૮૫૮ થી ૬૭ સુધીની કુલ નિકાસ, ખજાના સુધા ૪૫૬૦૦૦૦૦૦૦ ની થાયછે અને આયાત ખજાના સુધા ફકત ૪૧૯૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆની થાયછે! આ આયાત જો કે નિકાસ કરતા ૩૭૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ સુમારે ઓછીછે તોયે તેમા 'રેલવે લોન' અને બીજા જાહેર દેવાની 'લોન' જે આ દસ વરસમા કાહાડવામા આવી હતી, તે તથા અમેરીકાની લડાઈ વેળાએ રૂમા થયના મોટા નફા સુધાછે. જો આ 'રેલવે લોન' ઇત્યાદી નથી, ત્ર

જદુવારી નાણું વાજબામા જરા સબળ પડેછે તે જો ન હોતતો હિંદુસ્તાનની હાલ હાલત શું હોતે ?

ગણો કે હિંદુસ્તાનની નિકાસ વરસ દાહાડે ૫૦ ક્રોડની છે. હવે આ રકમ શું રાજદુવારી ૧૦ ક્રોડ રૂપીઆ નફાના કરી આપવાને તથા વળી અસલ થાપણમા બાકી રાખવા માટે શક્તિમાનછે? જેમછે તેમ અફીમની મેહસુલ જે ચીનથી આવેછે તે રાજદુવારી ધસાડા માટે ૭ ક્રોડ કરી આપેછે અને બાકી-ની વરસ દાહાડે દેશની ઉપજમાથી લેવામા આવેછે, જેથી વરસ દાહાડે એટલી ઉપજ કરનારી થાપણ નબળી પડેછે.

એ ઉપ્રાત હિંદુસ્તાનને એક બીજો ગેરફાયદો ખમવો પડેછે તે મી૦ મિલ-ના શબ્દોમા નિચે પ્રમાણેછે —

"એક દેશ જે પારકા દેશોને જાથુક ભરણું કરવુ હોય તે પોતે પગાર ક-રેછે તેટલુ આપછે, એટલુંજ નહીં પણ પારકા રાજના માલ સાથ પોતાની પેદાશોને ગેરફાયદે અદલ બદલ કરવાની ફરજ પડવાથી પોતે કાઈક ખોયછે."*

"સગળુ જોતા હિંદુસ્તાન ઘણું ગરીબ દેશછે, અને લોકોનો મોટો જ-થ્થો ઘણા થોડા નિર્વાહ ઉપર રેહછે." હેવુ જે મત લાર્ડ લારેન્સે તા૦ ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૬૪ ને દીને આપ્યુ તેમ હાલની હાલત જોતા અજાયબ જેવુ કાંઈ નથી. તે પોતાની 'મીનીટ' મા વળી લખેછે કે "જે કરોની બાબા અનુભ-વથી તેઓને ટેવ પડી ગઇછે તે ઉપ્રાત બીજા કરોને માટે તેઓ અધીરા પડી ગયાછે. નવા કરોની મરજી ગુસ્સો કરાવનાની અને જુલમાત ભરેલીછે, અને જેમ બને તેમ આવી બેદીલીના વગર ફળના કારણો આપણે દુર કરવા જો-ઇએ." ૧૮૬૪ ના વરસમા જ્યારે રેના સુકાળથી મુબઈ દેવાની બની ગઈ હતી, જ્યારે શેરના સ્વપના સરખા દ્રવ્યમા મોજ મારતી હતી, જ્યારે તે વે-પારની આયાત ઘણી મોટી આસરે ૫૦ ક્રોડની હતી (જો કે તે નિકાસ કરતા ૧૬ ક્રોડ ઓછી હતી) તે વેળાએ હિંદુસ્તાનના સર્વેથી વડા અમલદાર 'વાઈ-સરાયે' પોતે જાહેર કર્યુ કે "સગળુ જોતા હિંદુસ્તાન ઘણું ગરીબછે અને લોકોનો મોટો ભાગ ઘણા થોડા નિર્વાહ ઉપર રેહછે." અને મી૦ ગ્રાટ ડફ જે હિંદુસ્તાનને લગતો સર્વેથી વડો અમલદાર આમની સભામાંહે તેણે છેક છેલ્લી ૧૦ મી મેએ આમની સભાના અફીમની મેહસુલ બાબે મી૦ લાસનના સવા-લના ઉતરમા આમની સભાનેજ સવાલ કર્યો કે "શું અત્યારથીજ ગરીબ વસ્તીને વધારે ધુળમા કચડવાનું" વાજબીછે ત્યારે દુકાળ પડતામાજ લખો લોકો ઘસડાઈ જાય અને જેમ ૧૨ વરસમા બનવુ છે તેમ બનવામા કાંઈ અજાયબ જેવુ છે? હું દ્વિતીય પ્રતને અરજ કરૂ છુ કે શું તેઓના ગજાનુ

---

* જુવો "મિલ્સ પોલીટીકલ ઇકોનામી પુ. ૨, પાનું ૧૭૮, ૩ આવૃતી.

આ પરિણામકે થી આ દેશમાં તેઓનું કામજ એ છે હું બ્રિટીશોના તેમજ હિંદુસ્તાનના લાભ માટે કહું છું કે જો બ્રિટીશ પ્રજા અને પાર્લામેંટ હિંદુસ્તાનને માટે પોતાનું ઘણું સઘળું ચિત્ત આપશે નહીં અને મોહોટી રકમોની અશાંતો કરી પારકા રાજઅધિકારથી થતી ખરાબી અટકાવશે નહીંતો મને ધાસ્તી લાગેછે કે તેઓને ચોકસ વખતમાં હિંદુસ્તાનથી એક અમ ચણુ નડશે અને તે કોઈ દાહાડે ન જોયલી હેવી દેશીઓને માથે ભારે અને નાશકારક થઈ પડશે વળી આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે અફીમની મેહસૂલ કોઈવારખી આપણા હાથમાંથી છટકી જશે અને જવાબદારીનો જગ્યા અને જાત સુધારવાની મોટી તજવીજ કરવામાં આવશે નહીં ત્યાંસુધી એ વ્યપાર જયારે ઘણી અગત્ય પડશે ત્યારે આપણા હાથમાંથી છટકી જશે, કારણ કે અમેરીકા પોતે ઓપલી બાજી પાછી હાથ કરવાને અત્યંત મેહનત કરેછે તે દેશે ૩૦ લાખ ગાસડીઓ પેદા કરીછે, આનંને આત ૩॥ ટકા આપનારછે અને બીજું વરસ થાય એટલામાં ૫૦ લાખ ગાસડી કાહાડવાની આશા રાખેછે

હવે આપણે જોઈએ કે હિંદુસ્તાનની ગરીબી આપણે બીજી રીતે પુરવાર કરી શકીએ છૈયે કે નહીં

હિંદુસ્તાનની મગરી પેદાશેય જમીનમાંથી છે એકંદર જમીનનું મેહસૂલ ૧૮૭૦—૭૧ ને માટે ૨૧ ક્રોડ રૂપીઆથી લગાર વધતું મુકવામાં આવ્યું છે અગર હું એમ કહું કે આ જમીન વેરા માટે મગરી ઉપજમાંથી સરકાર આઠમો ભાગ લેયછે તો તે કાંઈ ખોટું કેહવાશે નહીં આથી કરી આ આ દેશની કુલ ઉપજ ૧૬૮૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆની ગણાયછે તેમાં અફીમની કુલ મેહસૂલ ૭ ક્રોડ, નિમકની ૬ ક્રોડ અને જગલોની કુલ ઉપજ ૯૦ લાખ હું જોડુંયે તો આ દેશની કાચી પેદાશોની કુલ ઉપજ ૧ અબજ ૮૨ ક્રોડની થાય વધારે સંભાળમાં રેહવા માટે આપણે કહીયે કે પાચ લા ૫ ટન માનમો સાથે ગણતા એ રકમ ૨ અબજ રૂપીઆ ગણુંયે હવે આખી બ્રિટીશ ઇંડયાની વસ્તી આસરે ૧૫ ક્રોડનીછે, એટલે આખી વસ્તીને માથે દરેક માથા દીઠ દર વરસે ૧૩॥ રૂપીઆથીખી ઓછું પડેછે હવે આ ઉપજ કેટલી ઓછી વસતી પે ભોગતી હશે એટલે ૧૦ ક્રોડ આ દેશમાં આવેછે અને મહડતા વરગના તથા મધ્યમ વર્ગના લોકો પાતાને માટે વધારે હિસ્સો નાખવાથી તથા લશકરી અને દીવાન રાજઅધિકારી ખરચ માટે જુદુ કાતા હવે વિચાર કરયે કે 'ઘણાજ ગરીબો માટે ખરેખર કેટલું થોડું રેહતું હશે' હું દલગીર છું કે હિંદુસ્તાનની ગરીબીની આ પુરવાર હું પુરેપુરી રીતે કરી શકયો નથી પણ હાલ તુરતનો કાચો અડસટ્ટો લીધોછે

જો હું ભુલતો હોઉં અને કોઈ મહને બતાવે કે હિંદુસ્તાન પોતાની હાજતો જેટલું પુરૂં કરી શકેછે તો મહારા જેટલું ખુશી કોઈ ન થાય જો લાઈ લારેન્સ અને મીઠ ગ્રાંટ ડફ ખરા રોપેલા એ બાબતના ઉપાય કરતા જો એ

જો હિંદુસ્તાન પોતાની હાજતો જોઇતું પેદા ન કરતી હોયતો દેખીતો જવાબ એછે કે વધારે પેદા કરાવો, અને વધતી પેદાએશમાંજ તેની આબાદીછે. હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને માટે ઇંગલાંડ તેમ કરવાને બંધાયલું છે. હું ધારૂંછું કે સર આર્ટલ ક્રિયરની સૂચના સર્વેથી વધારે વાજબીછે. મોટા જાહેર બાંધકામો ખરેખર અગત્યના છે અને તે માટે થાપણ આ દેશે પુરી પાડવી જોઇયે અને તે ઉડાઉપણે તથા ગેરવાજબીપણે ન ખરચાય તે માટે પારલ્યામેંટે તે ઉપર વારેવાર નજર રાખવી જોઇયે. જ્યાંસુધી અત્રે આસની સભામાં કરવામાં આવેછે તેમ 'બજેટ' ની દરેક રકમને તપાસવા માટે આપખાર અને લોક તરફના સભાસદો હિંદુસ્તાનની ધારા બાંધનારી સભામાં હોય નહી ત્યાંસુધી આવા 'ફંડો' ઉપર દેખરેખ અને કબજો રાખવાને તથા વખતે વખત હિંદુસ્તાનના કારભાર ઉપર ધ્યાન રાખવાને પારલ્યામેંટની જરૂરછે. સરકારના હોદ્દેદારો ઉપર કાંઇપણ ટીકા કરવાની મારી મતલબ નથી પણ એતો કુદરતી છે કે જ્યારે હસાબ આપવાનો કોઇને ધાસ્તી હોય ત્યારે તે પોતાના કામમાં વધારે ધાસ્તી રાખે.

પડત પડેલી જગ્યાઓમાં કુદરતી સાધનો ઘણાછે, અને હાલ પેદાવી જમીનમાં વધારે પેદા કરી શકે હેવાં બીછે અને જો બરાબર કામમાં લાવવામાં આવેતો પાણીબા ઘણું છે, લોઢું ધાતુ અને હેવા બીજા પદાર્થોનો આપણે હાલ તુરત વિચાર કરતા નથી. પડત પડેલી જગ્યાને કામમાં લાવવાની ઘણી મોટી અગત્યછે, પણ જ્યારે સરકાર તે ઉપર ધ્યાન ન આપે ત્યારે તે કેમ કામમાં લાવવી અને સુધારવી તથા ખેતીવાડી કેમ દાખલ કરવી અને થાપણ તથા મજુરી વગર વ્યવહારના સાધનો કેમ સુધારવાં? જો દુકાળથી હજારો ઘરડાઈ ન જાય અને ઘરમાં કામ મળવાથી બાહાર જવાની ફરજ ન પડેતો મજુરીતો પુષ્કળ મલી શકે. ૧૮૫૮—૬૭ સુધીના સાલોમાં હડી લાખથી વધારે કામ કરવાને શક્તિવાન આદમીઓ બીજે દેશ ગયાછે. જો પોતાનાજ દેશમાં કામ મળેતો બીજે ઠેકાણે જવાને હિંદુસ્તાનના દેશીઓ રાજી નથી. આ વાતતો ખબરીછે કે ૧૮૬૨—૬૩ અને ૬૪ ના મુંબઈ ઇલાકાના રૂના સુકાળના સાલોમાં એક માણસ બાહાર ગયું ન હતું પણ હમણાં તે વળી પાછું ચાલુ થયું છે, પણ મજુરી અને જમીન થાપણ વગર નકામીછે. મીઠ મિલ સાફ ખુલ્લાર કરેછે કે થાપણથી કરી ઉદ્યોગની હદછે અને કાયદા તથા સરકાર થાપણ ઉભી કરયા વગર ઉદ્યોગ ચલાવી શકે નહી, માટે થાપણ હિંદુસ્તાનની મોટી હાજતછે, અને તે જેમ પારકા રાજને કામનીછે તેમજ તે દેશના લોકોનેપણ ઉપયોગીછે.

રાજઅધિકારનો અને લશ્કરી ખરચ જાણે અગત્યનો અને વાજબી હોય તેવું ધારણ કરીને અત્યાર સુધી હું બોલ્યો છું.

પણ ૧૮૬૩ ના એપ્રિલ માસમાં સભાપતીએ પોતાના 'બજેટ' ના બા-

પાણમાં જણાવ્યું છે કે "હાલ જેમ છે તેમ લશ્કર રાખ્યે તોબી સઘળી જાતના લશ્કરને ગણવાને જો કરકસરથી ખરચ કરવામાં આવેતો ૧૨ ક્રોડ રૂપીઆ બચેછે, હેવું જેઓએ મત આપ્યું તેઓને હુ મળતો થાઉંછુ. અંગ્રેજી 'વાર ઓફીસ' ના હીસાબ જેમ 'પારલ્યામેંટ' માં જાવા અગાઉ તપાસવામાં આવેછે તેમ હિંદુસ્તાનના લશ્કરના ખરચ તપાસવામાં આપણી હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો મોટો લાભછે."

હવે ૧૮૬૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં મી૦ નવરોજજી ફરદુનજીએ દેખાડયું તેમ નામદાર ડયુક આવ આરગાઈલ બોલ્યા કે "જ્યારે મારો નંબર ૬૨ મો વાળો નાણા સંબંધી દસ્તાવેજ છેલ્લી ૨ જી જાનેવારીએ લખ્યો ત્યારે જેમ બને તેમ ખરચમાં ઘટાડો કરવાની ગરજ મને સાફ દીઠી હતી. તે દસ્તાવેજમાં લશ્કરી ખરચ ઉપર મેં તમારૂં ધ્યાન ખેચ્યું હતું; અને ૧૮૬૩—૬૪ ના જેટલા આકડા પર તે લાવી મેળવાને અને હાલની રકમ કરતા, સામણ્ નો જમ સઘળું ગણતા ૨૫૦ લાખ આસરે ઓછા કેમ થાઈ શકે તેના કારણ બતાવ્યા હતા." મી૦ ગ્રાન્ટ ડફ કેહેછે કે "એનો (લશ્કરનો) નમગો ભાગ એનો મોટો ખરચ છે (ભાષાણ તા૦ ૩ જી આગષ્ટ ૧૮૬૯).

આનરેબલ મી૦ આચ્ચાએ તા૦ ૨૮ મી એપ્રિલે "સુપ્રિમ લેજીસલેટીવ કૌન્સિલ" માં ટાનની નાણા સંબંધી તંગીનું કારણ હેતુ બતાવ્યું કે "જો કે મેહસુલ ઘણી મોટી વધતી જાયછે પણ તેમ ખરચથી તે કરતા વધતી ઝડપથી વધતો જાયછે. * * * * * * * હુ સાફ ધારૂંછુ કે જે-ટલો વાજબી અગત્યનોછે તે કરતાથી વધારે ખરચમાં વધારો થતો જાયછે" અને તેના પુરાવામાં હાલની નાણા સંબંધી અડચણ માલમ પડવા પછી છ સાત વરસમાં થયેલો ખરચ બતાવેછે. તે વળી કેહેછે કે "આપણી નાણા સંબંધી રીતમાં મૂળમાથીજ સુધારો થવો જોઇએ."

તેજ દીવસે નામદાર વાઈસરાયે પોતાના ભાષાણમાં કેહેછે કે "જો મને પુછવામાં આવે કે હવે પછીના 'બજેટ' ના મુખ્ય નીયમો હાલના જેવાંજ જોઇએ કે નહી તો હુ સ્પષ્ટ કહુ કે તેમ ન જોઇએ."

જાહેર બાંધકામ ખાતામાં દરેક જાતનો ઘગારો આપણે ઘણાકોને મોહોડે તેમાં મુખ્ય કરી સર બાર્ટલ ફ્રિયરને મોહોડે આપણે ઘણું સાભળ્યુંછે.

રાજઅધિકારને લગતા ખરચની બીજી રીતે તપાસ થઈ શકશે, ૧૮૫૬ ના વરસમાં એકંદર ખરચ ૩૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કરતા ઓછો થયો હતો, ૧૮૭૦—૭૧ ના વરસમાં ૪૮૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆની ગણત્રી કરવામાં આવી હતી. મેહસુલમાથી અસલ બાંધકામોનો ખરચ હું તરતવેના છોડી દેઉછું કારણ કે તેનોતો સઘળાઓએ વિચાર કરીઓછે, એટલા માટે ખરચમાં વધારો આસરે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનો થયોછે. હવે સવાલ એછે કે દર વરસ

૧૭૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનું વધારે મેહસૂલ પેદા કરવા માટે એ રાજ્ય અધિકારી ખરચ વાજબી ગણાવા માટે ૧૭૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કેટલીવાર ફરી ફરીને ઉપજ્યા હશે?

કોઈ એવું દેખાડશે કે ૧૮૫૯ ના કરતાં એ ૧૭૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ હાલ ત્રણગણા વધારે ઉપજ્યા કે જેથી સરકાર રાજોપયોગ સારૂ ૨૫ ટકા લઈ શકે? વળી આ કેવો જુલમ છે કે આ વધુ રૂપીઆ ઉપ્રાંત નિમકની મેહસૂલ માંથી ત્રણ ક્રોડ રૂપીઆ ઉપજાવવામાં આવેછે!

આ ૧૭૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનો ખરચ વધ્યો તે વેળાએ બળવા અને દુકાળથી કેટલા જાન અને મિહનતની તથા પેદા કરવાની શકતીનો નાશ થયો હશે.

એટલા માટે હું આશા રાખુંછું કે હિંદુસ્તાનનું ભલું કરવાનો માર્ગ પાણી પોહોંચતું કરવાના બાંધકામ, સડકો, રસ્તાઓ, અને અગત્યના જાહેર બાંધકામો તથા તે દેશના રાજકારભાર ઉપર પારલ્યામેંટની દેખરેખછે એવું મેં સારી રીતે દેખાડયુંછે. જ્યાંસુધી પારકા રાજનો ખરચ આપવા માટે વ્યપારની નિકાસ પુરતી મોહટી ન હોય અથવા ઇંગલાંડને તેના રાજઅધિકારની કિમ્મત આપતાં અપાત તથા નિકાસ સરખી ન હોય ત્યાંસુધી પોતાની હાજત જેટલું હિંદુસ્તાને પેદા કીધેલું ન કેહવાય.

હિંદુસ્તાનની હાજતો પુરી પાડવાનો એક બીજો માર્ગ છે જેથી ઇંગ્લાંડ એક ભલા કારભારીની પેઠે હિંદુસ્તાનને પોતાની આબ અને શક્તિનો ફાયદો ઇંગ્રેજી પ્રજાને એક દોહોડીવાનો પણ ગેરો લગાડયા વગર આપી શકે. જો જાહેર દેવા માટે ઇંગલાંડ જામીનગીરી આપેતો હિંદુસ્તાનને માથે વ્યાજનો બોજો હલકો થાય. હું વળીસૂચના કરૂંછું કે આ ફેર પડે તે હિંદુસ્તાનના કર ભરનારાઓના ગજવામાં જેવા કરતાં દેવું અદા કરવામાં આપવું, તેનું પરિણામ એ થશે કે આખું દેવું ટુંક વખતમાં અપાઈ જશે અને ઇંગ્લાંડને પોતાની મેહસૂલમાંથી કાંઈ આપવું પડશે નહીં. ઇંગલાંડની મદદ આપવાની ફરજછે અથવા એ બાબદ વિશે વધારે આ સમયે હું બોલી શકતો નથી

મી૦ પ્રિચાર્ડના નિબંધ વિશે સર બાર્ટલ ફ્રિયર પોતાના ભાષાણમાં કહેછે કે જેકે હિંદુસ્તાનની મેહસૂલ વધતી જાયછે તોપણ ત્યાંનો ખરચ તેથી વધારેછે અને બીજીરીતે મેહસૂલ વધારવાને તે ઉપાયો માગેછે માનપુર્વક કેહવા મા ગુછું કે હિંદુસ્તાનના રાજ્ય અધિકારી અથવા ખજાનચીની કાળજી મેહસૂલ કેમ વધારવી તે બાબે નહીં પણ આબાદી કેમ વધારવી તે બાબે જોઇએ. પથ્થરમાંથી લોહી નિકળી શકતું નથી. જો આબાદી વધશેતો મેહસૂલ પોતાની મેળે વધશે અને ખજાનચીને ખાડાઓથી અડચણ ન પડશે પણ આ દેશની માફક નાણાંની રેળછેળથી ગુંચવણ પડશે.

ષાણમાં જણાવ્યું હતું કે "હાલ જેમ છે તેમ લશ્કર રાખ્યે તોપી ઝગાળી જાતના નશકરને ગણવાને જે કરકસરથી ખરચ કરવામાં આવેલો ૧૨ ક્રોડ રૂપીઆ બચ્યે છે, હેવું જેઓએ મત આપ્યું તેઓને હું મળતો થાઉં છું. અત્રેની 'વાર હાઉસ' ના હસાબો જેમ 'પારલ્યામેંટ' માં જવા અગાઉ તપાસવામાં આવે છે તેમ હિંદુસ્તાનના લશ્કરના ખરચ તપાસવામાં આવશે તો હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો મોટો લાભ છે."

હરે ૧૮૬૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં મી૦ નવરોજજી ફરદુનજીએ દેખાડ્યું તેમ નામદાર ડયુક આવ આરગાઈલ બોલ્યા કે "જ્યારે મારો નંબર ૬૨ માં વાળો નાણાં સંબંધી દસ્તાવેજ છે કે જે ૨ જી જાનેવારીએ લખ્યો ત્યારે જેમ બને તેમ ખરચમાં ઘટાડો કરવાની ગરજ મને સાફ દીઠી હતી તે દસ્તાવેજમાં લશ્કરી ખરચ ઉપર મેં તમારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને ૧૮૬૩—૬૪ ના બજેટના આંકડા પર તે લાવી મેળવાને અને હાલની રકમ કરતાં, સામણું ઘર જેમ નગણ્ય ગણતાં ૨૫૦ લાખ આસરે ઓછા કેમ થાઈ શકે તેના કારણ બતાવ્યાં હતાં' મી૦ ગ્રાંટ ડફ કેહેછે કે "એનો (લશ્કરનો) નવજો ભાગ એનો મોટો ખરચ છે (ભાષાણ તા૦ ૩ જી આગષ્ટ ૧૮૬૯)

આનરેબલ મી૦ લાયિંગે તા૦ ૨૫ મી એપ્રિલે "સુપ્રિમ લેજીસલેટીવ કોન્સિલ' માં હાલની નાણાં સંબંધી તંગીનું કારણ હેવું બતાવ્યું કે "જો કે મેહસુલ ઘણી મોટી વધતી જાયછે પણ તેમ ખરચથી તે કરતાં વધતી ઝડપથી વધતો જાયછે * * * * * * * હું સાફ ધારૂં છું કે જે ટેસો વાજબી અગત્યનો છે તે કરતાંથી વધારે ખરચમાં વધારો થતો જાયછે" અને તેના પુરાવામાં હાલની નાણાં સંબંધી અડચણ માલમ પડવા પછી છ સાત વરસમાં થયેલો ખરચ બતાવેછે તે વળી કેહેછે કે "આપણી નાણાં સંબંધી રીતમાં મૂળમાંથીજ સુધારો થવો જોઇએ"

તેજ દીવસે નામદાર વાઈસરાયે પોતાના ભાષણમાં કેહેછે કે "જો મને પુછવામાં આવે કે હવે પછીના 'બજેટ' ના મુખ્ય નીયમો હાલના જેવાજ જોઇએ કે નહીં તો હું સ્પષ્ટ કહું કે તેમ ન જોઇએ"

જાહેર બંધકામ ખાતામાં દરેક જાતનો ઘસારો આપણે ઘણાઓને મોહોડે તેમાં મુખ્ય કરી સર ચાર્લ્સ ટ્રિવલને મોહોડે આપણે ઘણું સાંભળ્યું છે

રાજઅધિકારને લગતા ખરચની બીજી રીતે તપાસ થઈ શકશે, ૧૮૫૬ ના વરસમાં એકંદર ખરચ ૩૨૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કરતાં ઓછો થયો હતો, ૧૮૭૦—૭૧ ના વરસમાં ૪૫૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆની ગણત્રી કરવામાં આવી હતી મેહસુલમાંથી અસલ બાબતોનો ખરચ હું તરતવેના છોડી દઉં છું કારણ કે તેનો તો સગળાઓએ વિચાર કરીઓ છે, એટલા માટે ખરચમાં વધારો આસરે ૧૩૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનો થયો છે હવે સવાલ એ છે કે દર વરસ

૧૭૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનું વધારે મેહસૂલ પેદા કરવા માટે એ રાજ્ય અધિકારી ખરચ વાજબી ગણાવા માટે ૧૭૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કેટલીવાર ફરી ફરીને ઉપજ્યા હશે!.

કોઈ એવું દેખાડશે કે ૧૮૫૬ ના કરતાં એ ૧૭૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ હાલ ત્રણગણા વધારે ઉપજ્યા કે જેથી સરકાર રાજોપયોગ સારૂ ૨૫ ટકા લઈ શકે! વળી આ કેવો જુલમછે કે આ વધુ રૂપીઆ ઉપરાંત નિમકની મેહસૂલ-માથી ત્રણ ક્રોડ રૂપીઆ ઉપજાવવામાં આવેછે!

આ ૧૭૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆનો ખરચ વધ્યો તે પેટાએ ખરાવા અને દુકાળથી કેટલા જાન અને મિલકતની તથા પેદા કરવાની શક્તીનો નાશ થયો હશે.

એટલા માટે હું આશા રાખુછું કે હિંદુસ્તાનનુ ભલુ કરવાનો માર્ગ પાણી મોહોચતુ કરવાના બાંધકામ, સડકો, રસ્તાઓ, અને અગત્યના જાહેર બાંધકામો તથા તે દેશના રાજકારભાર ઉપર પારલ્યામેંટની દેખરેખછે એવું મેં મારી રીતે દેખાડયુછે. જ્યાંસુધી પારકા રાજનો ખરચ આપવા માટે વ્યપારની નિકાશ પુરતી મોહટી ન હોય અથવા ઇંગલાંડને તેના રાજઅધિકારની કિંમત આપતાં આયાત તથા નિકાશ સરખી ન હોય ત્યાંસુધી પોતાની હાજત જેટલું હિંદુસ્તાને પેદા કીધેલું ન કેહવાય.

હિંદુસ્તાનની હાજતો પુરી પાડવાનો એક બીજો માર્ગછે જેથી ઇંગલાંડ એક ભલા કારભારીની પેઠે હિંદુસ્તાનને પોતાની આટ અને શક્તિનો ફાયદો અંગ્રેજી પ્રજાને એક દોહોડીયાનો પણ ગેરો લગાડયા વગર આપી શકે. જો જાહેર દેવાં માટે ઇંગલાંડ જામીનગીરી આપેતો હિંદુસ્તાનને માથે વ્યાજનો બોજો હલકો થાય. હું વળીસૂચના કરૂંછું કે આ ફેર પડે તે હિંદુસ્તાનના કર ભરનારાઓના ગજવામા જવા કરતાં દેવું અદા કરવામા આપવું, તેનુ પરિણામ એ થશે કે આખુ દેવું ટુંક વખતમા અદાઈ જશે અને ઇંગલાંડને પોતાની મેહેસૂલમાંથી કાંઈ આપવું પડશે નહી. ઇંગલાંડની મદદ આપવાની કેટલી જરૂરછે અથવા એ બાબદ વિષે વધારે આ સમયે હું બોલી શકતો નથી.

મી૰ ફ્રિમાર્ડના નિબંધ વિષે સર ચાર્લ્સ ટ્રિવર પોતાના ભાષણમા કહેછે કે જોકે હિંદુસ્તાનની મેહસૂલ વધતી જાયછે તોપે ત્યાંનો ખરચ તેથી વધારેછે અને બીજીરીતે મેહસૂલ વધારવાને તે ઉપાયો માગેછે. માનપૂર્વક કેહવા માગુછું કે હિંદુસ્તાનના રાજ્ય અધિકારી અથવા ખજાનચીની કાળજી મેહેસૂલ કેમ વધારવી તે બાબે નહી પણ આબાદી કેમ વધારવી તે બાબે જોઇયે. ખરચ-રમાંથી સાલી નિકળી શકતું નથી. જો આબાદી વધશેતો મેહસૂલ પોતાની મેળે વધશે અને ખજાનચીને ખાડાઓથી અડચણ ન પડશે પણ આ દેશની મારફત નાણાની રેળછેલથી ગુંચવણ પડશે.

હાલની જમીનગીરીની રીતમાં સર બાર્ટલ ફ્રિયર કાંઈ વાંધો લેતા નથી, હું મી૦ ફિટ્ઝવિલિયમને એકમળતો થઈ કહુ છું કે એ રીત અસલ નિયમમાં ખામી ભરેલી અને કાંઈ ઘણી માફક આવતી નથી હું ધારૂં છું કે ખિસ્સામાં પડેલા જાહેર બાંધકામ તરફ પયગ કે ફેરવાને ઉલટે બાંધનારાઓને કાંઈ સત્તા નથી હું દલગીર છું કે મી૦ એનડ્રુના નિબંધ વેનાએ જમીનગીરીની રેલવે અને સરકારી રેલવેનો વાંધો તકરારથી પત્યો નથી મારી ખાતરી છે કે જમીનગીરીની રેલવે ઉપર ઘણો ઓછો ખરચ થયો છે પણ મી૦ જુલાઈ ડાનવર્સ જે એ બાબત સમજે છે તેનું પણ એવુંજ મત છે એટલુંજ બસ છે અલબત્ત ખાનગી કામો ઉઠાવવા જોઈએ પણ તે સાચા જોઈએ ખાલી નથી ચોક્સ કામો સરકાર અને ખાનગી કંપનીઓ સાથે મળી કરે અને તે ઉપર સરકારનો કબજો રહે કે જેથી સર્વે કોઈ પોતાના હિસ્સા જેટલો જોખમ લેય તેથી મી૦ સમનર મેનની સૂચના જે આપણને સર બાર્ટલ ફ્રિયરે કહી સંભળાવી તે મને વાજબી લાગે છે એથી કરી ખાનગી ભાગીદારો તરફથી અનુભવવાળા અધિકારીઓનો આપણને લાભ મળશે કેમકે જો કાંઈ ખોટું થશે તો ભાગીદારો તેમને પુછી વળશે

હિંદુસ્તાનમાં તથા અને ઘણી તકરાર થઈ ચુકી છે હિંદુસ્તાનની અને ત્યાંના રાજ્ય કારભારની હાલત કેવી છે તે બાબે કેવા જુદા જુદા મત પડે છે તે આપણે જોઈએ છૈએ, અને આ સૌ બાબતમાં પારલ્યામેંટે હવે આવવું જોઈએ તે આપણને આગાઉ કરતાં હમણાં વધારે સાફ રીતે દેખાય છે કારણ કે સઘળું જોતાં પારલ્યામેંટ એ મુખ્ય મૂળ છે અને મને આશા છે કે ૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ લોકો તરફ પોતાની ફરજ બજાવવાને પારલ્યામેંટ ચુકશે નહીં

આ નિબંધની તથા આગળના નિબંધોની અસલ મતલબ મી૦ ટેલરની સૂચનામાં આવી રહે છે માટે સભાપતીનું ભાષણ પુરૂ થવા પછી મી૦ ટેલર જો પોતાની દરખાસ્ત પાછી રજુ કરશે તો વાદવિવાદ સારી રીતે સર કોરે તીકેહવાશે

રાજઅધિકાર બાબે તપાસ કરવાને પારલ્યામેંટને અરજ કરવા બાબે સર બાર્ટલ ફ્રિયરનું સાતેસર અભિપ્રાય આપણે સાંભળ્યો છે આપણા સભાપતીએ પણ આપણને એવોજ વિચાર આપ્યો છે અને વળી મી૦ ફાસેટ પોતાનો વિચાર આપે છે કે "આમની સભા તરફથી બારીક અને તીક્ષ્ણ હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી તપાસ કરવાને આ જેવો અગત્યનો હિંગામ છે તેવો કોઈવાર આવ્યો ન હતો"

આ તપાસથી કરી જેમ હિંદુસ્તાનના લોકોને ફાયદો થશે, તેથી વધારે યા તેમ નહીં તો તેટલોજ ફાયદો હિંદુસ્તાનની સરકારને થશે

૨૧ મી જુલાઈ ૧૮૭૩.

આ પછી સર આર્થર ટ્રાવિલ્યનને નિચે આપેલુ ભાષણ કર્યું હતુ.

"હિંદુસ્તાનની નાણા સબંધી હાલત."

નામદાર ઉમરાવો, બાનુઓ અને ગૃહસ્થો—હુ ધારૂં છુ કે હાંઆ જેઓ આવ્યાછે તેઓ માહારા તરફથી કાંઈ મોહોટા અગત્યની બાબદ વિષે ભાષણ સાંભળવાની વકીથી આવ્યાછે એટલા માટે માહારી ભાષણ કરવાની મકસદ હુ કહી સંભળાવુ છુ.

મારી જીંદગીના પેહલા ૧૨ વરસ હિંદુસ્તાનના રાજઅધિકારની નોકરીમા ગયા તેમાના પેહલા છ દિલ્હી, રજપુતાના અને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમા ગયા અને બાકીના છ કલકતાની 'સેક્રેટેરીએટ'મા ગયા. ત્યાદ બાદ બ્રિટીષ ખજાના ખાતામા ૧૯ વરસની નોકરી કીધા પછી મને મદ્રાસનો 'ગવરનર' ને મવામા આવ્યો જ્યા ૧૪ માસ સુધી નોકરી કીધા પછી મને હિંદુસ્તાનના ખજાનચીની જગા આપવામા આવી અને વડી કૌન્સિલને વણ બજેટ આપ્યા જેથી એ મોટા સવાલનો મને અનુભવ થયોછે. હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી હાલતમા એક ધાસ્તી ભરેલો મામલો આવ્યોછે અને મારી અનુભવનો ફાયદો પ્રજાની હજુર ધરવાની હુ મારી ફરજ વિચારૂ છુ, અને તેમ કરવાનુ વધારે કારણ મને એમ મળ્યુ છે કે મુંબઈના રેહવાશીઓની અરજીથી મને ઘણુ લાગ્યુ છે. તેની દરેક લીટીમા બ્રિટીશ તરફ વફાદારી દીસેછે. મોટા કરમાથી છટકી જવાની કાંઈબી નિશાની આ અરજીમા અથવા જે સભામા તે પસાર થાઈ તેના કામકાજમા જોવામા આવતી નથી. તે અરજી પારલ્યામેંટની હજુર ઘણીજ માનપુર્વક અને વાજબીની રાહે આવીછે અને કોઈબી ઇંગ્રેજી પ્રજાને બોલવાને જેટલો હકછે તેટલોજ તેઓને બીછે. માહારી જુવાનીના નિર્મળ પેહલા વરસો હિંદુસ્તાનમા કાહાડયાથી હિંદુસ્તાન પર મારી પેહલી પ્રીતી હતી અને હવે માહારા ઘડપણના વખતમા એ છેલી પ્રીતી રેહશે એવુ મહને લાગેછે (સાબાસ સાબાસ) અને એજ કાળજી કાયમ રાખવાના વિચારથી મે માહારા બેટાને હિંદુસ્તાન મોકલી તેમા લાભ લેતા શીખવ્યોછે. (સાબાસ સાબાસ) માહારૂં ભાષણ અલબતા દરેક બાબદ ઉપર ટીકા કરશે પણ તે બાબદોને સંપુર્ણ પુરી કરી શકશે નહી.

માહારા મીત્ર મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી વિલાયતમા લેવાતા કર બાને પોથી પોતાનો નિબંધ શરૂ કરેછે. એક સાધારણ પણ માહારા વિચાર પ્રમાણે ભુલ ભરેલા વિચાર પ્રમાણે તેઓ કેહેછે કે "નાણા સંબંધી આપણી હાલના સંકટનુ એ મુખ્ય કારણછે." પોતાના નિબંધમા તેને તે "ખંડણી," "ભૂળ," "ગરજુવાળી હકતા" વગેરેના નામ આપેછે તથા "પારકા રાજથી થતા પરિણામ" વિષે બો લેછે પણ હું તેને એકમતો થતો નથી, આ વિલાયતના કર શુછે? પેહલુ તો

માલ, હિંદુસ્તાનથી વિલાયતમા આવેછે તે માલ સર્વેથી સોઘા બજારમા આવેછે અને પોતે જેટલુ નાણુ ભરેછે તેટલો માલ લેછે એટલે પછી બોટ જેવુ કાંઈ રેહતુ નથી

હવે દેવા ઉપરનુ વ્યાજ ગણ્યે એટલે શુ ? હિંદુસ્તાન સોઘામા સોઘી બજારમાથી ઉછીતુ નાણુ લેછે આ પુરાનુ માતબર અને પૈસા ભેગા કરનાર દેશ થાપણ પુરી પાડવાને માટે સર્વેથી સસ્તુ દેશ જાણીતુ છે હિંદુસ્તાનજ નહી પણ અમેરીકા, ઈટાલી સ્પેન, અને બીજા પરદેશી રાજો ઇંગલાંડમા થાપણ માટે આવેછે અને બીજાઓથી જો બનેતો આવે અમેરીકા સર્વેથી વધારે આવેછે પણ ઇંગલાંડમા નાણા લીવાથી અમેરીકા ગરીબ થાઈ જાયછે હેવો તેનો વિચાર નથી જે દેશમા નાણુ મોઘુ હોય તેને બાહારથી સસ્તુ ઉપડાવવામા ફાયદોછે.

બીજી મોટી રકમ 'પેનસન' નીછે, હવે જયાંસુધી આ 'પેનશનો' સારી નોકરીને માટે આપવામા આવેછે ત્યાંસુધી એ રકમ હેવીછે કે જે માટે હિંદુસ્તાનને કાંઈ મળેછે કોણ કેહશે કે લાર્ડ મેઓ અને લાર્ડ એલનબ્રોહટનના પેનશનો ગેરવાજબીછે ?

જોકે એ તે કરતા વખતે વિલાયતનો દર મોહોટો હોય પણ તે અસલ નિયમમા બાધા ભરેલો નથી બેશક બાહારના રાજમા કેટલીક ખરાબીઓછે જે હુ મારા ભાષણમા જણાવીશ પણ તેને આપણાથી બને તેટલી દુર કરવાને આપણી ફરજછે

પણ આ ચિંતાના મૂળ કારણોને શોધી કાહાડવાને ઘણુ લાંબુ જવુ પડવાનુ નથી બનવા પછી જે ૧૩ વરસ ગયાછે તે અજાયબ જેવી રીતે પાગલી લડાઇઓ અથવા દખીણ ગરબડથી એનાહિ ગયાછે અફઘાનિસ્તાન અને ભુતાનના નામનાઓ બનવા હતા ખરા પણ હિંદુસ્તાન જેવી મોટી શાહાનશાહતમા તે એક ઉંડોવાયલા તળાવમા થતા તુફાન જેવાછે અબીસીનાનો મામલો તો આપણુ પોતાપીજ બન્યોછે આપણે પાહાડો મધે જંગલી લોકોમા ગયા અને વળી રાજ્યના પ્રમાણેનો ગરપાવ પામ્યા વળી એમ કેહવામા આવશે કે કચ્છનો દુકાળ ઘણો ભય ભરેલો હતો પણ કચ્છ એ એક ખુણામા પડેલુ આ પણ સરથાન હતુ હિંદુસ્તાનમા આવા સુખના દાહાડા કદી જોવામા આવ્યા ન હતા ૧૮૫૬ મા મેહસૂલ 330000000 રૂપીઆની હતી તે ૧૮૭૦ મા વધીને ૫00000000 રૂપીઆની થાઈ યાને ૧૪ વરસમા ૧૭0000000 રૂપીઆનો વધારો થયો, યાને દર વરસ ૧૧ ક્રોડ રૂપીઆ વધ્યા આપણે હિંદુસ્તાનની મેહસૂલ વધતી નથી હેવી બાબદનો પોકાર કરતા હતા પણ હમણાતો મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી તેની વધવાની શક્તિ બાબે મગરૂરી જણાવેછે અને તે ૧૪ વરસ તથા અમેરીકા કરતા મી વધારેછે એટલુ છતાબી આ ૧૪ વરસ ગયાછે

નાણા સંબંધી ચીંતાના ગયાછે મી૰ વિનસન મરણ પામ્યો અને એ બાકી કામમાં હું તથા મી૰ લેંગ ઘસાઈ ગયા જેના ચાર વરસ માટે મોનતા લાર્ડ મેયો કહેછે કે "વારેઘડીએ બોલાવું આવેછે, અને ખરી વાત ગમે એ રીતેર બી બોલાય કે ૧૮૬૩ ના વખતથી આપણે જુના ખાડાની હાલતમાં ઘસડા ઇએ છેએ આપણે જોઈએ તે કરતાં આ વરસોમાં સાધારણ ખરચમાં ૯૫ ક્રોડ રૂપીઆ વધારે ખરચ્યાછે." ૧૮૬૮—૬૯ નો જે જેટલો ખાડો જણાવ વામાં આવ્યોછે તે ૨૭૭૪૦૩૦૦ રૂપીઆનો સર્વથી મોટોછે

આ હિંગામનો જોખમ બે બાબદોને લીધે ઘણો વધી પડયોછે —પેહેલું તો એકે આ ખાડો પુરવાને આપપત ઉપર કર નાખવાથી આપણે આપણી જેટલી યુકિત કામે લગાડીછે, આપણે સેવા માટે રહેલો ઉપાય ઉપયોગમાં આણ્યોછે અને તેથી વળી કયારે કે જ્યારે આગળ ઇતિહાસ તરફ જોતાં આવી સંપૂર્ણ સુલેહની આપણે હવે વધારેવાર વકી રાખી શકયે નહી ૨ જુ આખરે અફીમની મેહસૂલ એકદમ પડી જવાની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ દેખાડેછે અને તેનું કારણ ચીનમાં એ વસ્તુનો પાકછે, ચીનમાં અફીમ દાખલ કરવા બાબે ચીનાઈ સરકારે ઘણી એરની લડાઈ કરી પછી આ તે ન ફાવ્યાથી પોતેની તેના ન ફામાં ભાગ લેવાનો ઠરાવ કર્યોછે

જોકે આ જુનો ખાડો પેટની નજરેતો કોઈ નાણા સંબંધી સાધારણ કારણને લાગુ પડતો નથી, તોએ એ બાબેની સમજણ ઘણી સેહેલીછે જેમ મેહસૂલ અતિઘણી વધતી જાયછે તેમ ખરચની તેથી વધારે વધતો જાય છે આપણે આપણી હદની ઉપરાંત ગયા છૈએ.

ઇસ્ટ ઇંડયા કંપની પોતાની કરકસરને માટે જાણીતી હતી તેઓ પાસે રસ્તા વગેરે ન હતું પણ તેઓનું ખરચેલું ઘણું સારૂં હતું. પણ આપણી માબાપ રાણીની સરકારતો જાણે એક પુરૂષ આગપર ચહડી ગયેલું કામ પાર ઉતારી નાખવાને આપે તેમ પોતાના ટોલા ઉપર આવી. પોતાના હાથ માહેના ભાગ કામ પાછન તે ઉપરથી મડી તેઓએ રાજ્ય અધિકારને સર્વેથી વધારે અગત્ય આપી જ્યારે રાજ્ય અધિકારના સુખની વાત આવી જેવીકે લશ્કર, બાગબ, રસ્તા, નેહેરો અથવા બીજુ કે નાણાની હાલત શું છે તે તપાસ્યા વગર જાણે સરકાર ઉપર ફરજ હોય તેમ કરવા માંડયુ અને સઘળુ એકજ હાથે કેમ થાય તથાપી છેક અવકાશમાંથી અજવાળામાં કેમ આવ્યું તેનો કાંઈ વિચાર કરેલો નહી. (સાંભળો સાંભળો) સરકારના દેશી નોકરોના પગાર વાજબીપણે વધ્યા નહી. પણ તેમજ યુરોપિયન અમલદારોની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો નહી મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પગાર ઘણા મોટા આપવામાં આવેછે (સાંભળો) હું એક દાખલો આપું છું, જેના થોડાક વરસ પર દેશીઓને રાજ્ય અધિકારમા ... ની નીતિની હદે ઘણાક દેશી ઉપલી જગાઓ અને માજીસ્ટ્રેટોને

નેમવામાં આવ્યા છે. આ લોકો તો યુરોપ્યન અમલદારો ઉપરાંત છે, બંગાળમાં જયાં મેહસુલ એકઠું કરવાનું કામ હજુ પણ પક્કા યુરોપ્યન કલેક્ટરોનાજ હાથ માં છે, અલબત્ત આ કામ દેશીઓને આપવું જોઈએ એ બાબદતો અકબર અને તોડરમળના વખતથીજ નક્કી થઈ હતી કારણકે દેશીઓ અને મુખ્ય કરી હિંદુઓએ મેહસુલ એકઠી કરવા અને નક્કી કરવાના કામમાં ઘણા બાહોશ ગણાતા આવ્યા છે આ બાબદ ઉપરથી મારા એક બિમાર મિત્રની વાત યાદ આવેછે. તેને સેરવો તથા જેલી ખાવાની મનામણુ વૈદે કરી હતી. તેણે શું કર્યું કે સઘળા મજબુત ખોરાક ઉપરાંત ઉપર ચોટની તરીકે સેરવો અને જેલી ખાવા માંડી.

આટલું છતાં પણ આપણા રાજ્ય અધિકારીઓ પોતાને કરકસરવાળા સમજેછે કારણ કે તેઓ તો સઘળાઓએ કબુલ કરેલી રાજ્યનીતિ પ્રમાણે ચાલેછે હાલની રીતિ મોતેબર, ખાલિશ અને છુટા હાથવાળી છે પગારમાં અને બીજી બાબદમાં પણ તેમજ છે આગળા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં વડી સરકારની નીતિ હતી કે યુરોપ્યન સરકારી અમલદારોને ગરમીના દાહાડા કામ છોડી સીમલા તથા હેવે ઠેકાણે જઈ બેસવા ન દેવા. હું જ્યારે હિંદુસ્તાન ગયો ત્યારે જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો કે તે ખાસી રીતિ ગુમ થઈ ગઈ હતી. નજદીક ઉનાળા સુધી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગના લશકરી અને બીજા અમલદારોનો મેળો મેળાવડો થાયછે અને તેઓ પોતાનો હોદ્દો પોતાના હાથ તળેના અમલદારોને સોંપેછે વળી આગળના વખતમાં કામચલાઉ હોદ્દાઓ સામે મજબુત વિચાર હતો, હેતુ ધારવામાં આવતું હતું કે જેટલો જાથુકના અમલદારને અનુભવ તથા કાળજી હોય તેટલી કામચલાઉ અમલદારને ન હોય, પણ હમણા એ વિચાર નિકળી ગયોછે. વળી ભેળા ગેરહાજરીની રજા આપવામાં ઘણી છુટ વપરાયછે. હું કાંઈ તેનો વાક ક્હાડતો નથી પણ હાલની સરકાર કેટલી છુટા હાથવાળી છે તે દેખાડવા માગું છું

નાણાં સંબંધી સવાલના બાબમાં ત્રણ ચીજો વિષે હું બોલીશ પેહલું — લશકર. આપણી સરાબરીઆ આગળા દેશી રાજ્યો રણજીતસીંગ, ગોવાલિયર, આઉદ અને હૈદ્રાબાદ જોકે હરવાર વગરના થઈ ગયાછે અને બાકીના સઘળા દેશી રાજ્યોને સુલેહમાં રાખી આપણી પક્ષમાં લીધાછે જોકે આપણું બંગાળનું મોટું લશકર જેટલી પુઠ દેખરેખ રાખવાને ઘણાક અમલદારો અને દેશી લશકર રાખવું પડતું હતું તે હવે નથી અને દેશી રાજ્યોની બંદુકો લઈ લઈ આપણે તેઓના દાંત કાહાડી નાખ્યાછે, જોકે આપણું લશકર હાલ સર્વમાં વધુ અને હરીફ વગરનુંછે અને સરકથી કરી એક લશકર ૧૦ નું કામ કરી શકેછે અને છેલ્લું તથા મુખ્ય જોકે હિંદુસ્તાનના દેશીઓ કેળવણી તથા વિદ્યા સંપાદન કરવા તથા પોતાના આગળા બનવાથી ઉતરતા ઉદ્યમ કરવા મંડ્યાછે

તેવા વખતમા પણ 'બજેટ' જોતાં લશકરી ખરચ રૂ૧૫૭૮૫૩૪૧૦ નો થયોછે, યાને આખી મેહસૂલનો ત્રીજો ભાગ ખારસો આઈ જાયછે. યુરોપના લશકરી રાજોના ખરચ કરતાંબી તે વધારેછે એટલુંજ નહી, પણ ઇંગલાંડ પોતે ટાપુઓનોજ નહી પણ બ્રિટીષ સંસ્થાનોનો તેમા કનેડા સુધાનો બચાવ કરેછે તેના ખરચ કરતાંબી વધારેછે, જે સગળા મુલકો કદાપી વસ્તીમા નહી તોપે ક્ષેત્રફળમા તથા કદમા બ્રિટીષ હિંદુસ્તાન જેટલાજ મોહટા છે. બ્રિટીષ લશકરનો આ વરસનો ખરચ ૧૧૭૧૨૨૦૦૦ રૂપીઆનો અને હિંદુસ્તાનનો લશકરનો ખરચ ૧૫૦૦૯૧૧૧૦ રૂપીઆનો યાને ૩૫૮૩૧૪૧૦ રૂપીઆનો વધારે થયોછે.

આ લશકરી ખરચ કેમ વધ્યો તે બાબે જોતા જયારે રાણીએ પોતાને હસ્તક રાજ્ય લીધું ત્યારે અસબાતા હિંદુસ્તાન તથા બ્રિટનના લશકર જોડી નાખ્યાં પણ તેમ કરતા ખરચની કાંઈ દરકાર કરી નહી.

મેહસુલ વેહલું તો હિંદુસ્તાનમા ફકત નામના હોદ્દાઓ ઉપર મોટા પગારના અમલદારોછે તે બાબેની કુલ્લેતી આપણે માથેછે.

વળી આગાઉ હેવો ધારો હતો કે જેમ નોકરીમા અગત્ય પડે તેમ ખાતાઓ નેમવામા આવતાં હતાં અને તે ખાતાઓમા ફકત ખાલી પડેલી જગાઓને ચહડાવ્યામા આવતી હતી જેથી કાંઈ પક્કે પાયે કહી શકાતું ન હતું કે તેને કયારે ચહડાવ્યામા આવશે જેથી કરી જેઓને કડણ નોકરી કરવાનો શોખ નહી તેઓ જલદી ચાકરીઓ છોડતા હતા પણ હમણા એક ન સાંભળેલો નવો ધારો દાખલ કરવામા આવ્યોછે જેથી નોકરીમા વધતી પડવી નોકરીની મુદત પ્રમાણે આપવામા આવેછે અને ખાલી જગા વગરે કાંઈ જોવામા આવતું નથી પણ જેવો એક અમલદારે ચોકશ વરસની નોકરી પુરી કરી કે ચડતી પદવી ઉપર તેનો હક લાગુ થાઈ ચુકેછે પછી ખાલી જગા હોયે કે ન હોય. આનું પરિણામ હેવું નિપજેછે કે મોટા હોદ્દાનો આધાર ફકત નોકરીની મુદત ઉપર રેહેછે અને બીજા અમલદારોનો હક અથવા દેવાને અગત્ય છે કે નહી તે જોવામા આવતી નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી જે કોઈબી ચોકશ વરસો સુધી નોકરી કરેછે તે મોટા હોદ્દા ઉપર આવી શકેછે અને મોટું 'પેનશન' મેળવી શકેછે. એટલા માટે સર્વે કોઈ સેવટ સુધી રેહવાનો ઠરાવ કરેછે, અને સગળા, સાથે ઘરડા થવા માગેછે. થોડુકમાંજ અમલદારોની એક મોટી સંખ્યા મોટા પેનશનવાળી થશે જેવી કોઈએ પોતાના જનમમા પણ જોઈ ન હોય.

અલબતાં આ કાંઈ બાહેરનું મત નથી. ગયા એપ્રિલમા આયપત ઉપરના કર બાબે વડી સરકારની કૌન્સિલમા તકરાર થાઈ તે વેળાએ વડા સેનાપતી સર વિલ્યમ મેન્સફિલ્ડ બોલ્યા કે "વગર કારણના ખાતાઓના થતા વધારા ઉપર હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગુંછું, જનરલ ટાનિંગટન અને કર્નલ બ્રુમ એઓના

ટીકા જોકે બારીક બાબતોમાં જુદા છે તોએ સગળુ જોતાં તેઓ હવે પછીનો ચીતાર ખરેખર ઘણો ભયંકાર આપેછે ટુંકમાં આપણી સગળી કરકસર આ વગર કારણનો ખરચ ખાઈ જાય એવી વાતમાં આપણે છૈએ હાલી હાલતમાં તે ખરચ પેદા કરવાને વાસ્તી ભરેલા ઘગાડા કરવાને લોકોની જુમથી ફરજ પડવાને લીધે વધારે જોખમભરેલું થઈ પડશે'

પણ એટલાથીજ કાંઈ બસ થયું નહી ઘણાક વરસો થયા કાઈજ ફરીઆદ નહી પણ હિંદુસ્તાનના આમનદારોની કરવામાં આવેછે અને જેમ છુટ મુકવામાં આવેછે તેમ તેમ વધતા દાવાઓ ઉભા થતા જાયછે જાણે કને કાંઈ છુટ મુકવામાં આવી તો ખ અને ગ ને પણ તેજ પાયા ઉપર રાખવા જોઈએ, અને એ રીતે દાવાઓની હ૦ વધતી ગઈ સેવી રેતુ માલમ પડયું કે સગળા રાણીના અમનદારો કરતા હિંદુસ્તાનના અમનદારો વધી ગયા અને પછી આગળાઓના દાવાઓથી ગણત્રીમાં લેવા પડયા

લાર્ડ મેઓએ અગાઉ કરતાં વળી નરકરી મરચમાં અતિઘણો ઘગાડો દેખાડયો અને તેનુ પરીણામ વિલાયતની સરકારના ઉત્તર ઉપર રાખ્યું તેમાં પેહલો સવાલ ટોપખાતાને લગતો હતો ટોપખાતાની ભાંજઘડ માત્ર એ હતી કે ઈંગલાંડ, હિંદુસ્તાન અને સસ્થાનો સગળા મળી તોપખાનું ઘણું વધી ગયું અને હિંદુસ્તાનમાં વધી પડેલા ટોપખાતામાં અડચણ હતી કે તેનુ કરવું શું એ ટોપખાતાનો સવાલ મેંમાં મજબુતછે કેમકે હવે સામે થવા માટે દેશી ટોપખાતું છેજ નહી રણજીતશીંગે એક ટોપથી કામ સરૂ કર્યું અને પોતાથી બની એટલી ટોપો એકઠી કીધી, જયાં જયાં તે કીલ્લો લેતો ત્યાથી ટોપોને પાછળ ઘસડતો હતો તે એટલા સુધી કે તેના પડોશીઓ કરતા તેનુ ટોપખાતું મોટું થયું અને તે ઉપર તે ઘણો મુસ્તાક હતો દેશીઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે જેમ રણજીતશીંગનો પંજાબમાં તહરાસ હતો તેમ આપણો આખા હિંદુસ્તાનમાં હતો અને તે એકે આપણી પાસે આખું ટોપખાનું હતું એટલા માટે આ વધારો મોટો ટોપખાતાનો ખરચ હિંદુસ્તાનના લાભમાં નહી પણ પ્રયેજોના લાભમાં હતો

વળી સરકારને જે સુચના કરવામાં આવી હતી તેમાં દેશી લશકરનેબી કમતી કરવાનો વિચાર હતો બંગાળના લશકરને તો જેટલુ જોઈએ તેટલુ ઘટાડવામાં આવ્યું છે પણ મુંબઈ અને મદ્રાસ અને મુખ્ય કરી મદ્રાસના લશકરમાં હજુ ઘણા વધારે માણસો છે અગાઉના કોસ્તાનુ લશકર અગાઉ હિંદુસ્તાનનો મોટો ડાભ હતો તે ઉરચળણથી કરી આપણે હિંદુસ્તાન જીતીલ્યુ હતુ, તેને ૧૦૦ વરસ વહી ગયાછે અને સગળો મામલો ફરી ગયોછે આતો સમાધાની ભરેલા હવે માહારાણીનો એકે મુલક નથી અને મદ્રાસ ઈલાકાના લોકોની રીતભાત, લડાઈ તથા બંડ ફીતુરથી તદન જુદી થઈ ગઈછે બંગાળ ખાતે

એક કવાયદવાળું સારું લશ્કર અને મદ્રાસ ખાતે એક યુરોપીયન રીજમીટ સડકની મદદથી તથા હિંદુસ્તાનની દક્ષીણે જે સંપુર્ણ પોલીસખાતું સ્થાપ્યામા આવ્યું છે તેથી સાધારણ રીતે કેહવાતો હિંદુસ્તાનનો અખંડ દિલ્પકલ્પ તથા તેને લગતું સગળું આસાનીથી બચાવી શકાય. સીપાહીઓ તથા બીજાઓ આજકાલમા દાહાડા કાહાડે એ તેઓના હકમા લાભકારી નથી. હમણા આપણે જોયું છે કે મદ્રાસની દેશી રીજમીટને કોઈપણ પારકાં રાજ માટે ઉપયોગમા આણી નથી. ખરી વાતતો એછેકે બીજા લોકોની માફક તેઓ લડાયક આદત ભુલી ગયાછે અને તેઓના બાયડી છોકરાંઓ તથા બીજાં સગાંઓ માથે પડયાછે. આ એક બીજો સવાલ વિલાયત પુછાવવામા આવ્યો હતો. મદ્રાસના લશ્કરમા કમતી કરવા માટે પેહલાં સર પાત્રીક ગ્રાંટ અને મેં પોતે તથા હવે લાર્ડ મેયોએ સુચના કરી હતી તે બાબે કાંઈ રીજમીટના લાભમા અથવા કરકસરના લાભમા વિચાર કરવામા આવ્યો ન હતો પણ અમલદારોના લાભમા વિચાર કરવામા આવ્યો હતો. હું ધારૂંછું કે હેવી અગત્ય વિચારવામા આવી હતી કે હિંદુસ્તાનમા નોકરી કરતા સગળા ઇંગ્રેજી અમલદારોને સરખો ઇનસાફ આપવો જોઇએ અને એ ધારણપર સગળું કામ મુલતવી રાખવામા આવ્યું.

આ કારણોને લીધે લાર્ડ મેઓએ સુચવેલો ઘટાડો લશ્કરમા થાઈ શકયો નથી અને પારકા રાજયના મોટા ખરચનો આ એક જાણવાજોગ નમુનોછે. જો આપણને હિંદુસ્તાનના દેશીઓ સાથ નહી પણ આપણા સ્વદેશીઓ સાથ કામ હતેતો આ મામલો તદન ફેરવાઈ જતે. જો કાળજી રાખનારી પ્રજાની દેખરેખ હતે અને પારલ્યામેંટ લોકોના નહી પણ પોતાના નાણા ખરચતેતો ફર્યાદ કરવા જેવું કાંઈ રેહતે નહી. પારલ્યામેંટ ઉપર જે દબાણ કરવામા આવ્યું હતું તે હિંદુસ્તાનનાં કર ભરનારાઓના લાભને માટે નહી પણ ઇંગ્રેજી અમલદારો જેઓ લાભની આશા રાખતા હતા તેઓને માટે હતું.

બીજો દાખલો જાહેર બાંધકામનોછે. ઇસ્ટ ઇંડયા કુંપનીના વખતમા જ્યારે સાધારણ રસ્તાઓ ન હતા ત્યારથી તદન જે ફેરફાર થાઈ ગયોછે તેનો આ સંપુર્ણ દાખલોછે. લાર્ડ મેયોએ કૌન્સિલને યાદ દેવાડી કે “૧૮૬૯—૭૦ મા આઠ ક્રોડ રૂપીઆ અને ૧૮૭૦—૭૧ મા ૭॥ ક્રોડ રૂપીઆ જે જાહેર બાંધકામ ઉપર થયાછે તેજ કાંઈ ખરચ સરકારને જોખમે થયો હોય હેવું નથી. આપણે હિંદુસ્તાનમા રેલવે ઉપર વ્યાજ વગરે ખરચ સારૂં ૧૮૬૯—૭૦ મા ૧૫૭૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કાહાડવા પડશે. સરકારી જામીનગીરી તળેની રેલવેઓ એજ વરસમા બાંધકામ ઉપર ૮૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ ખરચશે. જેથી કરી ગયા વરસમા ઉપયોગી બાંધકામ પાછળ વ્યાજ તથા અમતની ‘લોન’ ની તેરીખ સુધાં ગણતા ૧૪૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ થાય! એજ પ્રમાણે ૧૮૭૦, ’૭૧ નો એકંદર ખરચ ૩૧૪૨૮૮૦૦૦૦ નો થશે.” ० ० ० ० ० ० ०

તે નામદાર બોલ્યો કે "બીજી રીતે બોલતા જાહેર બાંધકામ ઉપર કુલ ખરચ આ સાલની મેહસુલ બાદ કરતા ૩૧૩૮૦૦૦૦૦ ની થશે ને કુલ મેહસુલ સાથ સરખાવતા ૪૭ ટકા થાયછે. આ પ્રમાણે ચાલુ વરસમા વધશે, જેથી ચાલુ સાલમા કુલ મેહસુલનો હડધો ભાગ જાહેર બાંધકામ ઉપર થવા"જશે, અને સુધારો કરવાની આવી કાળજી પૃથ્વિના કોઈબી લોકોએ બતાવી ન હશે."

આ ઉપર કોઇને બોલવાને વખતે મન થાય કે "ne quid 'nimis" "festina lente" "ઝાઝી ઝડપ કરતા ઘણી ઉતાવળ" થાયછે. જાહેર બાંધકામ ઘણા સારાછે પણ એના જેવાજ યા બેહતર બીજા કામો છે. જ્યારે જાહેર બાંધકામ અને દીવાળા અથવા કમ્રડી નાખનાર કરો વચ્ચે આપણને પસંદ કરવાની ફરજ પાડે ત્યારે આપણને વિચાર કરવો જોઇએ. એ બાંધકામ અને ઉદ્યાવ બીજા કામમા ડાહાપણની ઘણી અગત્યછે. ૨૫ વરસનુ જે કામ તે પાચ વરસમા કરવાની તાજવીજના પરિણામ, આ કાઈ આપણે પેહલી વાર જોયા નથી આયરલાંડના દુકાળની વેળા તથા ત્યારપછી સગળાના બોલમા હેવાજ શબ્દો હતા કે "આયરલાંડમા એટલો અપુરુ હુપાઇ રહેલો ખજાનો છે કે ૮૦૦૦૦૦૦૦ લોકોની આબરૂથી વસ્તીને પાળવાને તે બસછે," અને કેટલીક રીતે એ વાત ખરીછે પણ તેમ કરવા અગાઉ બીજી એક સદી ઉપર ફુટકો મારવો જોઇએ. જો કોઈ જાદુઈ લાકડીના જોરે એ દેશનો સગળો અપુરુ ખજાનો એકદમ બાહાર પડે તો તેથી વસ્તીનુ પાળણ થાઈ શકે, પણ એ સગળો એકદમ બાહાર પડી શકે નહી

હિંદુસ્તાનમા આ દોડાદોડીના તથા ૩૫ વરસ સુધીની ઉતાવળના પરિણામ મી० દાદાભાઈ નવરોજજીના શબ્દોમા બોલ્યે તો "સગળી રીતની ખરાબીછે, ખામીઓ પડી ગઈ, પુલો અને દેવલો ધોવાઈ ગયા" આ સગળુ માહારા પોતાના જોવાથી અને બીજાઓના આસરાથી કહછુ.

નેહરોના બાંધકામો જો કરકસર અને મધ્યમપણાથી કરયા હોય તો તે ઘણા ફાયદાકારકછે, તેમા મુખ્ય કરી નાહાના પણ હિંદુસ્તાનની સરકારને નામે હાલના ખજાનચીએ જે કામો બતાવ્યાછે તે કાઈજ નહી પણ ઘાલો ખરચ અને ભારુતુ કામછે. "ખરેખર આપણે સુધારાના સમુદ્રમા ભુસકો માર્યો છેએ હાલના આપણા ૧૦ અબજ દેવામા બીજા ૧૦ વરસમા બીજા ૪)૫ અબજ વધશે." ગોદાવરીના બાંધકામો જે એક વેળા ઘણા પસંદ પડતા હતા તેથી આપણે ધડો લેવો જોઇએછે 'કરક ઈરીગેશન કુંપની' ને આપણે આસરે ૧ ક્રોડ રૂપીઆ આપ્યાછે 'એનકિનસ્ટન લાંડ કંપની' ને ૧૮૩૦૦૦૦૦ રૂપીઆ આપ્યાછે. કાનીંગ ટાઉનમા 'રેલવે' કરવા માટે કાઈબી હાસલ વગર આપણે આપણા ખીસામાથી ૫૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ આપ્યાછે જે કનકતાથી ૪૦ મેલ દુરછે. કોઈબી દેશના ઇતિહાસમા આપણે જોયુ નથી કે બે આબાદ

બારસો એકકથી ૪૦ મૈલને અંતરે હોય તોએ આવાં જુલમી નાખનારાં કામ માટે હિંદુસ્તાનની પ્રજા પાસેથી ૫૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ લીધામાં આવ્યાછે અને તે રેલવેને ચાલુ રાખવાને જે ખરચ થાયછે તથા પોર્ટ કાનીંગ કુંપનીને જે નાણું ધીર્યું છે તેતો જુદુ.

'લોનો' કાઢવાની હાલની નવી રીતથી જાહેર બાંધકામ ખાતાં કરતાં વધારે જથ્થાબંધ નાણાંનો નિકાળ થાઈ જાયછે અને એ વધારે ધાસ્તી ભરેલો એમછે કે તેમાં ચોકસ ધણીઓના લાભછે અને વારેઘડીએ હેવી રકમો 'બજેટ' માં નાખવામાં આવતી નથી. આટલાં બધાં જાહેર બાંધકામો સાથે ફ્રાહાડવાની રીતથી મજુરીની તંગાસ થાયછે અને તેમાં કામો સાથે લેવામાં મરમાઈ ચાલેછે. મુંબઈમાં પણ જાહેર બાંધકામની દોડાદોડ હોવાથી મજુરીની કિંમત ઘણી વધી ગઈછે.

એકજ ઠેકાણે સગળું કરવાની ગોઠવણ વગર આ બાંધકામો થાય એકે નહી. દરેક કામમાં મંચલ ઇજનેરો અને ધણીઓનો લાભ જોઈએ, પણ હિંદુસ્તાનમાં તેમ થવાને બદલે અમલદારોનો અટકાવ એકાછી એક ચોડાબંધ આવી પડેછે અને સગળો જોખમ જતો રહેછે પછી તેના પરિણામ ગુસ્તાબ અને સગળા અખત્યારની ગેરહાજરી છે. જે રકમ દર વરસ વેહેંચવામાં આવેછે તે ઘણી થોડીછે અને જુદી જુદી સરકાર, અધિકારીઓ અને તેઓના હાથ નિચેના અમલદારો પોતપોતાનો 'પલાન' રજુ કરવાથી લુટાલુટ અને અઘી-રાઈ થાઈ પડેછે અને કાંઈ કામ થતું નથી. મર બાર્ટલ ફ્રિયરે આ આસોસી-એશનની હજુર ભાષણ કર્યું તેમાં જણાવ્યું તેમ જાહેર બાંધકામ ખાતાંનો બરેખર ઉપયોગી અમલદાર તે નવા 'પલાનો' રજુ કરે તે નહી પણ જે નવા 'પલાનો' કાપી નાખી તેઓને અખત્યારમાં રાખી શકે. હિંદુસ્તાનનું જાહેર બાંધકામ ખાતાંનો ચોટો હોવેતો મોટોછે કે ઇંગરેજી લશ્કરનું ખાતું પણ તેવું નથી. તે ઘણા વરસનો કચરો મહાઈ થયા વગરનો એકઠો થાઈ પડયોછે.

ખરચની એકજ રકમ ઉપર માત્ર હું બોલવા માગુંછું તે "કરારો અને સરતોની રૂહે અપાતા લવાજમો" ને નામે ઓલખાવેછે. તે રકમ ૧૮૦૭૦૬૦૦ રૂપીઆનીછે, પણ આટલાથીજ કાંઈ વળ્યું નહી. દાખલા તરીકે મી૦ માસી-એ ઘણીજ આતુરતાથી ૧૮૬૭—૬૮ ના 'બજેટ' માં ચાહાબ્રા અઝીમ જાહાના દેવાંની ૧૫૦૦૦૦૦ ની રકમ દાખલ કરી હતી તથા તેના સગાંઓ અને નોકરો માટે ૩૧૫૦૦૦૦ ની વધુ રકમ વરસ દાહાડે જુદી કાહાડી હતી. કેળવણી, વિદ્યા, હુનર બાબે જણાવ્યું કે તે મુબારકબાદી આપવા જોગ બાબતો છે પણ તેમાં જાહાંજે વધારો થયો તેના જાણવામાં આવ્યો નથી. સગળી વખતે અને કાંઈબી ખરચે રાજનો વિવાદ કાયમ રાખવો જોઈએ પણ વખતે, એટલેની માહા મેહનતના ઉપજાવેલા પૈસામાંથી થતો ઉડાઉ ખરચ થઈ

અને પ્રગનોમા 'એજનસી' ને માટે જતી મોટી રકમની વાત સાધારણ રીતે જણાયતો આવી કીમતના નવા દાવાવાળા મોટા લોકોના દાવા ઉપર થોડુજ ધ્યાન આપવામા આવે.

દરદનુ વર્ણન કરયા પછી હવે હુ તેના ઉપાય ઉપર આવુછુ 'આપણી હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી ખરાબ હાલતનુ એક મોટુ કારણ આપણો અપૂર્ણ હિસાબ છે. આપણી હાલત શુ છે તે જોવાને તક મળે એટલા જલદીથી હિસાબ કોઈવાર તૈયાર કરવામા આવતો નથી અને તેમા અટકાવ થાય એટલો જલદીથી તે તપાસવામા આવતો નથી. આવી હાલતનો ઉપાય કરવાને મે તજવીજ કરી અને લાર્ડ હાલીફાકસે એમા મદદ કરવાને માહારા હાથ તળે બે ઘણા હુશીયાર અમલદારો નેમ્યા સર રિચાર્ડ ટેમ્પલ પોતાના ૧૮૬૯—૭૦ ના નાણા સંબંધી રિપોર્ટમા કહેછે કે "મારે કબુલ કરવુ જોઇએ કે બંગાળથી મેસર્સ ફોસ્ટર અને વીલ્કીન્સ એઓને સર ચાર્લ્સ ટ્રીવેલ્યનના હાથ તળે મોકલવામા આવ્યા તેઓએ, હિસાબની રીતમા અને તપાસમા ઘણો સુધારો કરયો હતો" પણ મને ધાસ્તી લાગેછે કે ઉપલા ગ્રહસ્થોની આ સુંદર રીતિ હજુ પકડી રાખવામા આવી નથી. હુ વધારે લાંબુ કરયા વગર એ બાબદને ટુંક મુદ્દામાથી જોઉછુ.

જ્યારે દરેક ઈલાકો પોતપોતાનો ખરચ ચલાવતો હતો ત્યારે કરકસરનુ એક મોટુ કારણ હતુ. પણ હવે જ્યારે સઘળી મેહસૂલ એકજ ઠેકાણે એકઠી કરવામા આવેછે ત્યારે દરેક ઈલાકાની સરકારની માત્ર એકજ મકસદ એછે કે આવતી ઉપજમાથી પોતે સર્વેથી મોટો ભાગ લેવો. ગણતીઓ કરતી વખતે ખજાના ખાતા ઉપર ઈલાકાની સરકારોનુ દબાણ ઘણુ જબર છે, સઘળા પોતા તરફ તાણવા માગેછે

હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી બાબતમા ધારા કાયદાથી કાંઈબી સંભાળ રહી નથી, જો કે દરેક ખજાના ખાતાનો ફેરફાર ધારા કાયદાની રૂહે થાયછે. જો કે લાર્ડ મેકાલેના વખતથી હિંદુસ્તાનના ન્યાય શાસ્ત્રમા ઠેરવુ કરાવવામા આવ્યુ હતુ કે દરેક ધારા કાયદાને અમલમા લાવ્યા અગાઉ ત્રણ માસથી તેની ખબર સરકારી ગેઝીટમા આપવી જોઇએ અને ધારા બાંધનારી સભા થયા પછી ઠેરવુ નકી કરવામા આવ્યુ કે દરેક ધારાને બારીકીથી તપાસવાને એક કમીટી ઠરાવવી, પણ છેલા આયપત ઉપરના કરની વેળા તે તા૦ ૨ જીએ જાહેર કરવામા આવ્યો અને તા૦ ૫ મી એપ્રિલે પાસ કરવામા આવ્યો અને એ કાયદો કૌન્સિલમા રજુ કરવામા આવ્યો તેની ખબર મુંબાઈ મળે તે પસાર થયા પછી ૧૬ દાહાડે પડી હતી.

માહા ભાયગે રાજ્ય અધિકારી અમલદાર કાંઈ સારો નથી. 'એકઝેક્યુટીવ કૌન્સિલ' મા અથવા ખજાના ખાતામા દરેક હિસાબને તપાસનારી તો ફક્ત

છેજ નહીં. અને ટીકા થવાની ધાસ્તીથી તથા તે બાબેની ચરચાથી જે ફા યદો થાયછે તે હિંદુસ્તાનમાં તો જોવામાં આવતોજ નથી. હિંદુસ્તાનનો દેશ કાંઈ એક દેશ નથી પણ ઘણા દેશો એકઠા મળી થયલોછે. યુરોપમાંથી રશીઆ કાહાડી નાખ્યે અને બાકી રહે એટલો એ મોટોછે, અને તેના મુખ્ય રાજ્ય તરફથી ઇલાકાની સરકારો અને કમીશનરો છે જેઓ વડી સરકાર સાથે પા ધરો વ્યવહાર રાખેછે. જેમ આખો યુરોપખંડ એકજ રાજ્યથી ચાલી ન શકે તેમ આખું હિંદુસ્તાનથી એકજ ઠેકાણેથી ચાલી ન શકે. વાર્ષિક 'બજેટ' તૈયાર કરવાના વખતમાં ખજાના ખાતામાં કલકતા મધ્યે જે ગુંચવણ પડેછે તેવી આપણા લોકના દુકાળ શિવાય કોઈવાર અગાઉ સાંભળવામાં આવી ન હતી. ગણત્રી કરવામાં અને તેઓને ગોઠવવામાં તથા નાણાં સંબંધી સઘળુ પરિણામ સંપુર્ણ કરવામાં હાલમનો આખો વખત જાયછે, અને એકઆગી કલકતામાંજ પરચુરણ વિગતો મળી શકેતો તેને ગોઠવવાનો પણ વખત રેહ તો નથી. કેટલાક અગત્યના ઇલાકાઓનો હિસાબ 'બજેટ' બાહાર પડયા સુધીમાં આવી પણ પોહોચતા નથી.

"ડીસેનટ્રેલીઝેશન" યાને સઉ સઉને છુટું પાડી આપવાનો સવાલ આપણે ઉદરની પેઠે કરડયે છૈએ. માહારા વગુ જુદા જુદા 'બજેટ' ઉપ રથી માલમ પડશે કે જેમ ગમે તેમ લોકલ ફંડ તરીકે વાપરવાને દર વરસે સોરથ ફંડો ઇલાકાઓની સરકારને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા હતા અને એ ફક્ત મસાઓ જેમકે ઇલાકાઓના રસ્તા અને પોલીસ તેઓને સ્વાધીન ક રવામાં આવ્યા હતા. વળી હું દર વરસ 'લોકલ ફંડ બજેટ' તૈયાર કરતો હતો. ત્યારપછીથી વગર રોકટની ઘણીક તકરારો ચાલી હતી પણ કાંઈ નીવેડો આવેલો લાગતો નથી, પણ એ બાબતની ખામીઓ હવે હેવી તો જોરથી પ્રકાશના લાગીછે કે હવે તેનો નિવેડો લાવવાની ખરેખરી અગત્ય માલમ પડેછે. હવે મસ્તીખોર ગોધાને શિંગડામાંથી પકડવાનો સમય આવ્યોછે. હિંદુસ્તાનનો ખરેખરો કારભાર ઇલાકાઓની સરકારના હાથમાછે. સઘળા અગત્યના રાજ્ય કારભારને માટે ઇલાકાની સરકાર મોટીછે અને વડી સર કાર નાહાનીછે. ઇલાકાઓની સરકારે શું કરવું તે પુરવાર કરવા વગર એ બાગને ઉતરાવી નાખવી જોઇએ. વડી સરકારનુ શું કામછે તે પુરવાર ક રવુ જોઇયે, અને તે ઉપરાંત જે બાકી રહે તે ઇલાકાની સરકારને સોંપે ના ખવું જોઇએ.

વડી સરકારના હાથ તળે લશકર, પરદેશ રાજ્યો સાથ વહીવટ, કરજ, ચલણ કાયદા બાંધવાનું કામ, ટપાલ અને તાર ખાતા સઘળા સોંપવા જોઇએ. પણ ટપાલને બસતા બે સવાલછે.

* લશકરના ખાતા હો જ્યારે દેશી લશકરી મંડળાઓને હથીઆર

સુધી ફેલાવી હિંદુસ્તાનમાં સુલેહ કરીછે અને સડકો ઘણી કરી સંપૂર્ણ થાપીછે અને દેશી રાજાની સરકારોના હાથમાં મજબૂત પોલીસ આપીછે જેથી લશ્કરનો મોટો ભાગ રોકાયેલોછે તેથી આખો મામલો ચાલેછે આની કરકસર કેમ લીધી તે દેખાતી હોવાથી કહેવાની જરૂર નથી

પારકા રાજ્ય સાથે બંદોબસ્તો ચલાવવાને હાલ જે ગોઠવણ છે તેમજ રાખવી જોઈએ

જ્યારે કરજનો સઘળો બોજો આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પડેછે ત્યારે તેનો સઘળો જોખમ વડી સરકાર ઉપર રાખવો જોઈએ

ધારા કાયદાના બાબમાં વડી સરકારનું કામ એ કે આખી શાહાનશાહતમાં સુલેહ અને ભાઈબંધાઈ રાખવી, આપમતલબથી અથવા કાચા અનુભવથી કાંઈ વાંકું ચાલતું હોય તે અટકાવવું અને આખા રાજના અનુભવને દરેક ભાગમાં કામે લગાડવો

તેમજ અનુમતિ વડી સરકારે કોઈપણ વખતે પોતાની શાહાનશાહતની સઘળી શક્તિ એક ચોક્કસ બાબદ ઉપર લગાડવાની સત્તા આપવી

દેશી રાજાની સરકારો પાસેથી વખતો વખત કેટલુંક નિયમના કારણો માટે લેવાની વડી સરકારને સત્તા આપવી તે કારણો એ કે ૧ લું, જાહેર નોકરીઓનો ખર્ચ જે અગત્ય કરી વડી સરકારના હાથમાં રહેવો જોઈએ અને ૨ જું કે [illegible] રાજ્યો જે હજુ કાચી હાલતમાંછે તેમાં નવો રાજ્ય અધિકાર સ્થાપવાની સત્તા જુદી જુદી દેશી રાજાની સરકારો વચ્ચે ખરેખરી હિસાબ નક્કી કરવાની અડચણ તકરાર વધી જવાને લીધેછે અને બીજા ખરચો માં કાંઈ વાંધો પડતો નથી માટે એ લશ્કરી ખરચનું સઘળું વડી સરકારના હાથમાં રહેતાં સુધી અને દરેક સરકારની [illegible] વસ્તી [illegible] માંથી ક્રમે સાર પ્રમાણે પ્રમાણે વડી સરકારે લેવું.

વડી સરકારે અને દેશી રાજાઓની સરકારે પોતપોતાના 'બજેટ' કરવા અને તે પ્રસિદ્ધ થયા અગાઉ અમુક 'કૌન્સિલો' માં તપાસાવવા જુદી જુદી 'કૌન્સિલો' માં પૂરતી તકરાર થવાથી દેશીઓની સમજણ, જાહેર હિંમત અને આપ રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ કેમ વધે અને જાહેર તથા ખાનગી બાબદમાં પોતાનું કામ દેશીઓએ કેમ ચલાવવું તે શીખવવાની આપણી નેમછે તે કેમ પાર પડે એ બાબે એક નિબંધ લખાઈ શકાય આ સઘળાં 'બજેટો' વડી સરકારે તપાસી તે ઉપર પસંદગી ટીકા કરી વિલાયત મોકલવા પણ વડી સરકાર પર જો મન ફાવતું તેઓએ પોતે [illegible] સંતોષ રાખવો

હિંદુસ્તાનની રાજ્ય નીતિનું આ પરિણામછે અને તે ચલાવવાથી આ પ્રમાણે આપણી સઘળી અડચણો મટી જશે જેમાં [illegible] સઘળો

અને બારીક બાબતો ખબર હશે અને જ્યાં જ્યાં બાધરો રાજકારભાર ચલાવવાના કારણો હશે ત્યાં ત્યાં મેહસૂલના ભાગો વાજબી રીતે ઉપયોગમાં આવશે. જેઓને લાગેવળગે છે તેઓ સર્વેથી સારી રીતે જાણે છે કે તેઓને શું જોઇએ છે અને તે કેમ મેળવી શકાય. જો ઘણો અને નકામો ખરચ થતો હશે તો તેમાં તેઓનો પોતાનો વાંક કેહવાશે કારણ કે ઉપાય કરવાનું તેઓના પોતાના હાથમાં છે. જો અગત્યનું મેહસૂલ એક બાબ અને લોકોને નાપસંદ કરશી એકઠું કરવું પડશે તો વધારે સારો રસ્તો શોધવાનું તેઓનાજ હાથમાં રેહશે. જોડો પેહરનાર જાણે છે કે જોડો ક્યાં ખુચે છે. હવે જાહેર બાંધકામ બાબે બોલતાં આપણા હાથમાં નકામા અને નુકશાન કરનારા ઓફિસરોના ઘોડામાંથી સીવીલ એનજીનીઅર આવશે. આપણા હાથમાં પાધરી સત્તા અને જોખમ આવશે અને અણઘડપણાને તથા મારામારીને બદલે સઉ સઉને હકનું મળશે

થોડાક વરસ થયાં હિંદુસ્તાનના શેહરોમાં "મ્યુનીસીપાલીટી" ની રીતને સુધારવા પાછળ ઘણી મેહનત કરવામાં આવી છે અને તે રીત હવે ગ્રેટ બ્રિટન ની માફક તથા યુરોપના બીજા સુધરેલા દેશોની માફક નાના ગામડાઓ માંહી દાખલ કરવી જોઇએ. જે કામો સ્પષ્ટ રીતે જેના એકજ ગામ અથવા શેહરનેજ માટે હોય તે 'મ્યુનીસીપાલીટી' એ કરવા જોઇએ. જે નાણું સાધારણ ખજાનામાંથી અથવા બાકીમાંથી ન મળે તે થોડી મુદતના સાલાણાથી લાવવું જોઇએ. બાંધકામો ઉપજ કરનારા છે કે નથી કરનારા તેનો જે ફેર બતાવવામાં આવ્યો છે તે કલ્પિત છે તો સર બાર્ટલ ફ્રિયરના જેવાજ માણસો પણ વિચારે છે. સઘળાં બાંધકામો ઉપજ દેખાડનારાં હોવાં જોઇએ, નહીં તો તે બાંધવાં ન જોઇએ. જે કામો ઘણાં વરસ સુધી ચાલે તેવાં મજબૂત હોય અને ભવિષ્યના લોકોને લાભકારી હોય તેવાં કામોનો ખરચ ઘણાંક વરસોપર વેહચી નાખવાની નીતિ ઘણી સારી છે પણ એ નીતિ કેવાં કામો ઉપર લાગુ પાડવી તેનો આધાર તે કેટલી ઉપજ કરશે તથા કેટલી કરશે તે ઉપર છે. કેટલીક ઉપજમાં પાધરું નાણું આવે છે પણ કેટલાકમાં તેથીએ વધારે અગત્યનું આવે છે. દાખલા તરીકે એક સાધારણ રસ્તો ૩, ૪ ટકા ની ઉપજ કરતાં વધારે ઉપયોગી છે કારણ કે તેથી બીજી જાતની ઉપજોમાં મદદ થાય છે.

આની રીતની સરકારે વડી સરકારની રજા વગર જાહેર કરજમાં કાંઇ બી ફેરફાર કરવો નહીં. તેવાં કામો કે જેમાં પ્રજાનો લાભ હોય યા ખાનગી હક હોય તે કામો વડી સરકારની રજા વગર કરવાં નહીં.

હવે હું કર ઉપર આવું છું. મોહટા બગાડ થયા પછી કાંઇ નહીં પણ નવા કરો શોધતાં આપણે આવ્યા છૈએ. આ કરો શોધી કાઢવાનું કામ

આપણા ઘણાક અર્થ શાસ્ત્રીઓને અને રાજ્ય અધિકારીઓને માનીતુ થઈ પડ્યુછે પણ તેમ કરતામા આપણે બે ઘણી મોહટી ભુલો કરીછે ૧ હુંડી કરની બાબ થી આપણુ ધ્યાન એટલુ તો ખેચાઈ ગયુ હતુ કે આપણે ખાસ તો મુળગોજ વિસરી ગયા છીએ અને ખરૂ જોતાતો તે મુખ્ય ચીજછે કારણકે જ્યાસુધી ખાસ ન હોય ત્યાસુધી હુંડીની જરૂર ન પડે અને ૨ જુ જેમ આપણી ફરજછે તેમ આપણે વિચાર કરેલો નથી કે કઈ જાતનો કર હિંદુસ્તાનને માફક આવશે (શાબાશ શાબાશ)

પાધરા કરો અને આડા અવળા પડતા કરો સાફ રીતે જુદા જણાવ્યાછે, આડા અવળા કરથી ગરીબ વસ્તી ઉપર સખત પડતી રીતે સરખી રીતે બોજો પડેછે અને તેઓના સુખ અને રીતભાતો ઉપર ઘણોજ નઠારો બોજો પડેછે ઘણુંકરી તેઓ માનના ઉપર પોતાને વગર જાણે કર જાય છે આડો કર હંમેશા હાથમા લેવાતો આવેછે કે આપણી કુલ જગાત ખપની ચીજોમાથી મળેછે અને તે જરૂરની થઈ પડીછે હાલી ખલના કરો હિંદુસ્તાનમા નિમક ઉપરની જગાત અને દારૂ તથા દવાઓ ઉપરની જગાત એ અને તે આખી મેહસૂલનો ૬ ઠો ભાગછે, પણ જો લોકોનો વિચાર ધ્યાનમા લઈએતો આપણી નાણા સંબંધી રીતિમા તે વગર ચાલવાનો માલમ પડશે કે આયપત ઉપરના કરને બદલે જ્યારેથી કોઈ દેશીઓ બીજી સૂચના કરેછે ત્યારે કોઈ ઊંચો આડી રીતે પડતો કર લાવેછે અને જ્યારે તેઓનુ કામકાજ અને "મ્યુનીસીપાલીટી" તેઓને સોંપવામા આવેછે ત્યારે દેશમા આવતી જણસો ઉપર કર નાખી તેઓ નાણા ઉભુ કરેછે

હિંદુસ્તાનમા એવા આડા અવળા કર માટે હમેશ એવો વાંધો ઉઠાવવામા આવેછે કે હિંદુસ્તાન ઘણુ ગરીબ દેશછે અને લોકોના મોટા ભાગને ઘણા થોડા ભાગ ઉપર નિર્વાહ કરવો પડેછે હિંદુસ્તાન ગરીબ હોય કે માતબર પણ તેનામા પેદા કરવાની શક્તિ અતિશય મોહોટીછે તે કોઈથી ના કેહવાઈ શકાશે નહી અને તે શક્તિને ઉપયોગમા આણવાને આ સદીની શરૂઆતથી ઘણી મેહનત કરવામા આવીછે તથા વધુ ઉપજ ત્યાના રેહવાશીઓને વેહચવામા આવીછે

અગાઉ હિંદુસ્તાનમા કર નાખવામા આવતો હતો જેથી ઘણાક હસવા સરખા અને ઘણાક અનીતિ ભરેલા બનાવો બનતા હતા તેને બદલે લાર્ડ કાર્નવાલીસે જગાત દાખલ કરી જેથી થોડાક ગણત્રીની વસ્તુઓ ઉપર જગાત પડતી હતી, પણ પછવાડેથી દર વધારવામા આવ્યો અને આખા દેશ ઉપર સેંતરંજના ચોકાની માફક ફુરજાઓ પથરાઈ ગયા પણ તે સંગાથે લાર્ડ વિલ્યમ બેંટીકે કાહાડી નાખ્યુ "ટ્રાનસીટ" અને "ટાઉન ડયુટીસ" ઉપર ૧૮૩૫ મા તેના હુકમથી મે જે "રિપોર્ટ" ઘડી કાહાડયો તે ઉપરથી હાલના જ

માનાંના લોકોને માલમ પડશે કે હિંદુસ્તાનના રાજકારભારમાંથી કેવા સજડ સડો નિકળી ગયોછે.

જમીનની મેહસુલ ઉઘરાવવાની જે દેશી રીતછે તે ઘણીજ માઠીછે. તે વડે સઘળી રીતની ખરાબી અને જુલમાત આવેછે અને સઘળી જાતનો સુધારો અટકી પડેછે. ત્યાર પછી લાર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીક જે સઘળા સુધારાનો આગેવાન હતો તેનેથી શરૂ કરતાં મારા વખતમા જમીનના મેહસુલમાં સામટો ઘટાડો થયો. જ્યારે ખેતીવાડીની પેદાશ ઘણી થોડી હતી ત્યારે તેની ઘણી ગરજ માલમ પડતી હતી પણ તેટલાંતો હેવા બનાવ બનયા કે જેથી ખેતીવાડીની પેદાશના ભાવમા ઘણો વધારો થઈ ગયો જેથી ખેડુતોનેતો લાભ થઈ ગયો. તેઓ ભાવના વધવાથી અને કરના કમતી થવાથી બેહુધી કમાઈ ગયા અને વળી સડકો, રસ્તાઓ, નેહેરો અને બીજાં જાહેર બાંધકામોથીતો ઓરબી તેઓની આબાદીમા વધારો થયો.

વળી હિંદુસ્તાનની પેદાશનો ખપ નિકળ્યોછે. ક્રાઈમિયાની લડાઈથી સનની નિકાસ કરતાં રૂશિઆન બારાંઓ બંધ થઈ ગયાં અને હિંદુસ્તાનનું જ્યુત અને સન રૂશિઆન કરતાં વધારે સારું માલમ પડ્યું અને હવે યુરોપના બજારમા તેજ ખપેછે. તેમજ અમેરીકાની લડાઈ વેળાએ હિંદુસ્તાનના રૂ માટે દોડાદોડી પડી. ટુકમા હાલ જેબી ચીજની અગત્ય હોય તે પુરી પાડવાને હિંદુસ્તાન શક્તિમાન દેખાયછે હેવી તેની આબહવા જેવી ભૂમી, સુર્ય અને પાણીની મોટી ઈશ્વર કૃપાથી શક્તિછે.

તેના પરિણામે શું નિપજયાછે ? હિંદુસ્તાનની નિકાસ અને આયાત ૧૮૪૧ મા ૨૪ ક્રોડ પરથી વધીને ૧૮૬૮—૬૯ મા ૧૦૬ ક્રોડની થાયછે અને રાજદ્વારી બીજા નફા થયાછે તે તો વધારે અગત્યનાછે. તે ઉપ્રાંત દરમા પણ મી૦ વિલસનના અગાઉ કેહવા પ્રમાણે ઘણો વધારો થયોછે. અગાઉ એક દાહાડાની મજુરીના બે આના પરથી રોજના ૮ આના થયાછે. પણ સર્વેથી જાણવાજોગ સુધારોતો ખેડુતોની સ્થીતિમાં થયોછે અને તેઓ તથા તેમના કુટુંબો મળી હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગણાયછે. તેઓ ગામના નાણા ધીરનારાઓના હાથમાંથી છુટ્યાછે જેઓના હાથમા તેઓ બહુ વરસો થયા કચડાયા હતા. તેઓ પાસ હમણા આબાદી અને ઉજાગ થઈ ગયેછે માટે હવે તેઓને એક સારી રીતપર કેળવણી આપવાનો અને સુધારવાનો વખત આવ્યોછે. જ્યારે તેઓ ધુળમા રગડોળાયલા હતા અને ખાવાનું પુરૂપાધરું મળતું ન હતું ત્યારે હેવી તજવીજ કરવાનું વ્યર્થ હતું, તેઓની સ્થીતિ હમણા હેવીતો સારીછે કે હવે કેવા બળદ રાખીશું, બેટીને પરણાવતી વખતે શું રીત આપીશું વગેરેના તેઓ આવી વીચારો કરતા માલમ પડયાછે. ખેડુતોનેતો માર ભારો વધાર્યો નહીં થયોછે. બપાર

એવી જગાથી અને ઘોડા ખાવાથી પ્રજાને મોટો ગેરફાયદો થયોછે ભોગ ભાવથી સરકારને જે લાભ થયો તે ભોગ પગારોમા ઘસડાઈ ગયો પણ એ ફ્રેતોનો નફાતો ખરચો અને તેઓનો નફો મરજીથી અધીક હતો તેનુ પરિણામ એ નિપજ્યુ કે હવે ગરીબ બાપડા ભુખે મરતા એકુન એ હાલના વખતનો નહીં પણ આગળા વખતનો સમજવો

ખરી ઉપજવાળા કરોતો આડા અવળા કરોછે જે લોકોનો મોટો બોજ આપેછે અને હિંદુસ્તાનના એકુતો તે આપવાને પુરા શક્તિમાનછે મુખ્ય કર નિમક ઉપર જગાતછે અને જુનથી તેનો સંકો પડયોછે સાધારણ રીતે ઠેનુ કેહવામા આવેછે કે એ કર નિમક ઉપર હોવાથી સઘળા લોકોએ ઓછુ નિમક ખાવુ પડશે તોએ નિમક ઠેવી ચીજછે કે હિંદુસ્તાનનો દેશી તેમા કદીની કસર કરવાનો નથી, બીજી કોઈની ચીજમા તે કરકસર કરશે પણ નિમકમા તેમ કરનાર નથી

વળી દારૂ અને દવા ઉપરની જગાતછે તેને એ રીતે ઉંચી ચઢાવવી જોઇએ કે જેથી દાનયોગીને ઉત્તેજન મળે નહીં એ રીતિથી હિંદુસ્તાનની સરકાર કામ ચલાવેછે

હવે આપણે 'ઇસ્ટાપો' જોઇએ કાયદાની બાબતમા સ્ટાપ મારવાથી મુકદમાઓ ચલાવવાનો હાથ નરમ પડેછે માટે 'સ્ટાપ' રાખવા જોઇએ એ વિચારને હુ એકમળતો થતો નથી કેમકે એનેથી ઉલટીજ કેહવતછે કે "ઇનસાફ ગમે હેવા ગરીબનેબી મળી શકે હેવો જોઇએ' એ વાત નહીં તો કેમ ખરી પડે ! હિંદુસ્તાનની નાણા સંબંધી ખાડી હાલતને લીધે ધારા કાયદાના કામ ઉપર આપણને દલગીરીથી કર નાખવો પડેછે અને જેવો નાણા સંબંધી કારભાર પકા પાયા પર રચવામા આવે કે પેહેલો કર એ કાહાડી નાખવો જોઇએ

હવે આપણે 'કસ્ટમ' ઉપર આવ્યુ, ૧૮૬૦ મા મીઠ વીલસને પોતાના 'બજેટ' રજુ કરતી વખતના ભાષણમા જણાવ્યુ કે "સઘળુ જોતા આ પછી 'કસ્ટમ' મા આ સાલ ૩૪૩૦૦૦૦૦ રૂપીઆ ઉપજશે અને આગલા વરસમા ૨૦૭૩૦૦૦૦ રૂપીઆ ઉપજ્યા હતા" પણ સર રિચાર્ડ ટેમ્પલ પોતાના ૧૮૭૦—૭૧ ના 'બજેટ' મા 'કસ્ટમ' ની ઉપજ ફક્ત ૨૪૬૬૫૦૦૦ રૂપીઆની દેખાડેછે આ ઉપરથી માલમ પડેછે કે જોકે હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર આ છેલા દસ વરસમા ૬૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆથી ૧૦૬૦૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆ સુધી વધ્યોછે તોએ 'કસ્ટમ' માતો ૧૦૧૩૫૦૦૦ રૂપીઆ ઓછા ઉપજ્યા છે ! જો 'કસ્ટમ' ની જગાત કાયદાસરની કેહવાય તો આખા હિંદુસ્તાનને માટે ૬૨૪૦૦૦૦૦૦ ની ઉપજ હોય એ કાંઇજ નહીં પણ હસવા સરીખુછે

જ્યારે હિંદુસ્તાન પોતાના ખરચને માટે સઘળુ પુરુ પાડેછે ત્યારે જેમ બ્રિટીશ સંસ્થાનોને પોતાને સવળ પડતી રીતે મેહસુલ ઉભી કરવાનો અખત્યા

રહે તેમ હિંદુસ્તાનનેપણ આપવો જોઇએ. જ્યારે આસ્ટ્રેલ્યા અને કાનેડા બ્રિટીશ વ્યપારને નુકશાન કરે હેવા કરો નાખેછે ત્યારે આપણે તે સાંખી જઇએ છૈએ, પણ બીજા હાથ ઉપર આપણે હિંદુસ્તાનને સાધારણ મેહસુલ માટે જગાત પણ નાખવા દેતા નથી. નબળાને માટે એક કાયદો અને સબળાને માટે બીજો કાયદો એમ આપણે રાખવું ન જોઇએ. અથવા બીજા શબ્દોમા બોલતાં ધનસ્રાફની રાહે જોતાં જે દેશમા છુપી શક્તિ ઘણીછે અને જેનું ભવિષ્ય ઘણું મોટુંછે પણ જે ઉપર આપણો કાબુ ઘણો જડ બેશી ગયેછે તે ઉપર આપણે લાભ લેવો ન જોઇએ. યાને જે કેનેડા અથવા આસ્ટ્રેલ્યા અથવા કેપ અને ન્યુઝીલાંડની તરફ ચાલ ચલાવવાને આપણે હિમ્મત ન કરયે તે ચાલ હિંદુસ્તાન તરફ ચલાવવી ન જોઇએ. ખરી રીતે જોતાં હિંદુસ્તાન અને મૅન્ચેસ્ટરના લાભ એકજછે. (સાંભળો સાંભળો) આયાતના વ્યપારે હિંદુસ્તાન ઉપર હેવીતો મજબુત જડ ઘાલીછે અને દેશી વણુત કામને એટલું અંધારામા રાખ્યુછે કે એક મધ્યમ મેહસુલ માટે જગાત નાખ્યાથી કાંઈ ઘણો ફેર પડશે નહીં. નિકાસની જગાત ઉપર જુદુ ધ્યાન આપવું જોઇએ.

હિંદુસ્તાનનો વ્યપાર ઓર તરેહનોછે તેની ઉપજ પૃથ્વીના સઘળા ભાગમા પુશ્કળ જોઇએછે પણ બીજા દેશની ઉપજનો હિંદુસ્તાનના બજારમા થોડોજ ખપછે અને એ ફેર કિમતી ધાતુઓથી પુરો પાડવામાં આવેછે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઇસ્ટ ઇંડયા કુંપનીએ આયાત ઉપર ૫) ટકાની ઓછી જગાત નાખી હતી અને નિકાસ જેવીકે ગુળી, અફીમ અને દારૂ ઉપર વધારે ઓછી હડીથી ત્રણ ટકાની જગાત નાખી હતી.

હવે એનેજ લગતી એક બીજી અગત્યની બાબદ ઉપર આપણે આવ્યે. હિંદુસ્તાનના નિકાસ વ્યપારની હદ કાંઈ તે દેશની પેદા કરવાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખતી નથી પણ તે પેદા કરવા પાછળ જે હદવાલી થાપણ અને મજુરી લગાડવામા આવેછે તે ઉપરછે. એટલેકે જ્યારે કાંઈ ચોકશ જાતની ઉપજને માટે ઘણી માગણી થાયછે ત્યારે બીજી વસ્તુઓ પડી રેહેછે અને તેનો ભાવ પડી જાયછે. જ્યારે અમેરીકાની લડાઈ વેળાએ રૂનો ભાવ વધ્યો ત્યારે તેની ખેતીવાડી એટલીતો વધી ગઇ કે બીજી ચીજોને મોટું નુકશાન થયું અને તેઓના ભાવ વધી ગયા અને તે વખતે સાધારણ રીતે કેહવામા આવતું હતું કે રૂ વગેરે બીજી ચીજના વ્યપારમા માલ નથી. એજ કારણ-થી અનાજનો ભાવ ચહડી ગયો તે એટલા સુધી કે આવડી મોટી આવક છતાં રૂ પકવવા કરતાં અનાજ પકવવામાં વધારે કાયદો થવા લાગ્યો ત્યારે હવે આપણે હેવાં ટાંકણાપર આવ્યા છૈએ કે પોતાની નિકાસના બાબમાં હિંદુસ્તાન આગળના કરતાં વધારે આપખત્યાર હાલતપર આવ્યુછે. ઉપજ કરતાં તેહની

સેવક વધારેછે અને જો એકની ઉપજ પડી ભાગેછે તો બીજાની જાગેછે. હાલની થાપણ અને મજુરી જોઇએ તે કરતાં ઘણી થોડીછે અને જ્યાંસુધી તે વધારવામાં આવશે નહીં ત્યાંસુધી જેબી વસ્તુનો ખપ જાગશે તેમા મજુરીનો ખપ નિકળવાનો.

સુરાખાર ઉપર જગાત નાખીને મી૦ વિલ્સને દેખાડ્યું હતું કે નિકાસ ઉપર જગાત નાખવાની નીતિને તે નાપસંદ કરતો નથી પણ તે ઉપર તેણે ઘણી જગાત નાખ્યાથી પરિણામ મનમાનતુ નિપજ્યું નહીં. જો તેણે આગળો ત્રણ ટકાનોજ ભાવ રાખ્યો હોતે કે જે ઇસ્ટ ઇંડયા આસોસીએશને ઘણા વરસ સુધી ચલાવ્યો હતો તો નવો સુરોખાર બનાવવાનું નિકળતે નહીં. અનાજની નિકાસ ઉપર એક આનો વધારે નાખવાને મેં ૧૮૬૫ મા ભલામણ કરી હતી તે વિલાયતની સરકારે નામંજુર રાખી, પણ પછવાડેથી મી૦ માસીની ભલામણથી તે મંજુર રાખવામાં આવી અને તે વાજબી થયું. અમેરીકાની લડાઈ પછી આસા કેરોલાયના ચોખા ગુમ થાઈ ગયાછે અને તેને બદલે પેગુના ચોખા ઉપયોગમા આવ્યાછે, ભાવમા ગમે એટલોબી ફેરફાર થાયછે તોબી આપણા બજારમા સીઆમ, પેગુ અથવા બંગાળી ચોખા સીવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. ૧૮૬૭—૬૮ ના પોતાના નાણાના હિસાબમાં મી૦ માસીએ જણાવ્યું કે "૧૮૫૯ ના વરસમા દર મણે અરધા આનાથી બે આના સુધી જગાત વધારવામાં આવી પણ તેથી કાંઇબી અટકાવ થવાને બદલે બીજે વરસે ૫૦ લાખ મણ અનાજને બદલે ૮૦ લાખ મણ આવ્યો અને દર વરસ તે રકમ વધતીજ ચાલી. પણ છેલાં વરસમા અને ચાલુ વરસમા જ્યારે ભાવ એટલો વધ્યો કે વિલાયતનું બજાર બાહારના બજાર કરતાં વધારે ફાયદાકારક થાઈ પડ્યું ત્યારેજ માત્ર નિકાસનો વ્યપાર બંધ પડ્યો. . . . . . . સવાલ માત્ર એજછે કે જો મેહસૂલ સુધારવા માટે મધ્યમ વધારો કરયો હોયતો શું કાંઈ નિકાસના વ્યપારમાં ફેર પડશે? પણ આપણી ઉપલી તપાસ ઉપરથી માલમ પડશે કે તેમ કાંઈ થનાર નથી, આપણે એટલા માટે સુચના કરયે છૈએ કે નિકાશ ઉપરની જગાત ત્રણ આના સુધી વધારવી જેથી ૧૬૦૦૦૦૦ રૂપીઆ સુધીનો વધારો થશે."

ગુલીએ ઘણો વખત સુધી ૪ ટકાની જગાત ભરીછે અને આફીમ અવાર નવાર ચહડ ઉતર પણ સારી રકમ ભરીછે. જે વસ્તુ ઉપર લગાર જગાતથી પારકાં બજારોમા ફેર પડી જાય તેવાપર જગાત નાખવી ન જોઇએ પણ તેથી કાંઈ મુખ્ય વસ્તુ ઉપર અસર થતી નથી. જુટ અને તેલ યુરોપના બજારમા એટલો મજબુત પગપેસારો કરયોછે કે ખચીત તે થોડીક જગાત ખમી શકશે. આહાની હમણા વાર્ષિક નિકાસ વધીને ૧ કરોડ ૧૦॥ લાખ અને કાફીની ૪ કરોડ ૮૦ લાખ સુધી વધી હતી. ખેતીવાડી જંગળી પ-

હાડોમા અને જંગલોમા થવાથી તે ઉપર ખરચ ઘણો ભારે થાયછે અને તે કોમતા ઉપર પોહોચાડવાને અને અંદર ખાને લઇ જવાને બહુ આપવા પડેછે. ૧૮૫૬ મા સીનાનના પાક વાળાઓ જેઓને પોતાના કારબારમા હાથ ધાળવાને યોગ્ય હકછે તેઓએ કાફી ઉપર દર હંડરવેટે ૧ શીલીંગ નિકાસ પર જગાત આપવાને કબુલ કરયું હતુ અને તે નાણું કેન્ડી અને કાનડી વચ્ચે રેલ્વે બાધવાપર ખરચવામા આવનાર હતુ. ૧૮૬૫ મા આસામના ચાહના પાકવાળાઓએ બંગાળાના લફટનંટ ગવરનરને સુચના કરી કે તેઓ જેટલી ચાહા પકવે તે ઉપર તેઓ રા ટકા જગાત આપે પણ પોળી એકે રસ્તા સારા બંધાય. હમેશ નિકાસ ઉપર જગાત હલકી જોઇએ અને જ્યા તેના પરિણામ વિષે શક હોય ત્યા તે નાખવીજ ન જોઇએ, મારી મતલબ કાંઇ ખાસીક બાબદમા દાખલ થવાની નથી પણ આપણી મેહસુલ વધારવાના એક સાધન તરીકે હુ આ દેખાડુ છુ.

હિંદુસ્તાનના ખજાનાના ફાયદા માટે કાફી ઉપર ત્રણ ટકાની જગાત નાખવાને જોકે માહારાણીની સરકારે ના પાડ્યું તોએ ઇંગલાંડના ખજાનાના ફાયદા માટે ૪૫ ટકાની જગાત કાફી ઉપર નાખવાને તેઓને આચકો લાગો નહીં. આ પ્રમાણે કરવુ વાજબી અથવા શોભા લગાડનાર નથી. આ જગાત બન્ને વચ્ચે અરધી અરધી વેહચી નાખવી જોઇએ અને તેનુ મુખ્ય કારણ એકે કાફીનો મોહટો ભાગ હિંદુસ્તાનમાથી પાધરો ક્રાસ ખાતે જાયછે અને તેથી હિંદુસ્તાનના ખજાનાને ઘણો ટોટો જાયછે તેમજ ચાહની નિકાસનુ પણ સમજવુ.

એ બાબે સ્વર્ગવાસી મી॰ મકનક સાય અને વાઇશરોએ તકરાર થતી હતી અને જ્યારે મને હિંદુસ્તાનમા ખજાનચી તરીકે નેમવામા આવ્યો ત્યારે મેં તેનુ મત લખાણી મંગાવ્યુ હતુ તે તેણે નિચે પ્રમાણે કાગળ લખી જણાવ્યુ.

રેશનરી—પારીસ,
૨૭ મી જાનેવારી ૧૮૫૯.

પ્રિય સર ચાર્લ્સ.

નિકાસ ઉપર જગાત નાખવાના વાધાઓ રજુ કરનારા કોઇબી પુસ્તક ની મને ખબર નથી અને ખરૂ જોતા કાઇબી વાંધોકે નહીં કાયદે સરતો આવાર સમય ઉપરછે અને જોકે સાધારણ રીતે યોજતા નિકાસ ઉપર જગાત વાધા ભરેલીછે તોપે કેટલીક વાર એ જગાત જેવી બીજી કોઇ હોતી નથી.

સગળી વખતે જ્યારે નિકાસવાળી ચીજને બદલે બીજી વસ્તુઓ મળી શકેછે અથવા નિકાસ કરનાર દેશ તે બાબદમા કાંઇ પણ જાણીતુ નથી હોતુ ત્યારે નિકાસ ઉપર જગાત વાધા ભરેલીછે અને ત્યારે તે દેશના વ્યપારને

મારી સૂચના એછેકે સઘળા આડા અવળા કરો સુબાળથી તપાસીને ફરીને નેમવા જોઇએ જેથી ખેતીવાડીને અથવા બીજી પેદાએશને નુકશાન કરયા વગર મેહસુલ ઉભી થાઈ શકે પણ વળી હુ કાઇ એમ છુટ કરવા માગતો નથી કે આયપત ઉપરનો કર કાહાડી નાખવો. તેના આગળ ૧ ટકાના ભાવ પર આણીને લોકોને મનપસંદ હલકો રાખીને આયપત ઉપરના કરને એક મોટા હથીઆર તરીકે રાખવુ જોઇએ, જે અગત્યની વેળાએ કામ લાગે અને જ્યારે લાગ ફાવે અને કામ પડે ત્યારે વધાર ઘટાડ થાઈ શકાય. પણ આયપત ઉપરના કર માટે એક રીતિની જરૂરીયાત છે તે એકે તે મોટા હોય યા નાહાનો હોય પણ ચોકશ રકમ ઉપજાવવા માટે તે પછી ધ ધાદારી હોય, જમીનદારો, પૈસાદારો અથવા જાહેર નોકરો હોય તેઓ સઘળા ઉપર પડવો જોઇએ

જ્યારે જુની 'કુંપની' હતી ત્યારે દર ૨૦ વરસે તેઓ પોતાનો કરાર નવેસરથી લેવાને પારલ્યામેંટ પાસે ભીક્ષા માગવા જતા હતા અને તે વેળા તેઓના કામકાજની બારીક તપાસ કરવામા આવતી હતી અને નવો કરાર આપ્યા અગાઉ નવી સરતો કરવામા આવતી હતી. ૧૮૧૩ મા હિંદુસ્તાન બ્રિટીષ વ્યપારીઓ અને પાદરીઓને માટે ઉઘાડુ મેળવામા આવ્યુ અને એક લાખ રૂપીઆની રકમ જુદી કાહાડીને જાહેર કેળવણી ખાતાનો હાલનો નવો પાયો નાખ્યો ૧૮૩૩ મા ચીન ખાતેની ખધી કાહાડી નાખવામા આવી અને હિંદુસ્તાન બ્રિટીષ લોકોને માટે આવી વસવા સારૂ ખોલ્લુ મુકવામા આવ્યુ. ૧૮૫૮ મા માહારાણીની સરકારે પોતે પોતાના હાથમા રાજની લગામ લીધી અને તે પછી તે સરકાર જે આપખત્યાર કાબુ ચલાવતી હતી તે વહી ગયો અને ખજાનચી અને હિસાબ તપાસનાર બન્ને જાણે એક થઇ ગયા.

હેવી ધારતી રાખવામા આવતી હતી કે હિંદુસ્તાનની બાબદમા પારલ્યામેંટ હાથ ઘાળી કાગળો આપશે અને તે અરકવિનો સારૂ ચોકશ મુદતની "ઇંડયા કૌન્સિલ" સ્થાપવામા આવી પણ પછવાડેથી તો માલમ પડ્યુ કે હિંદુસ્તાનના ગુચવણ ભરેલા કારભારમા હાથ ઘાલવાને બદલે પારલ્યામેંટને માથે પોતાનુજ કામ ઘણુ ભારે હતુ. આનુ પરિણામ હેવુ નિપજ્યુ કે પારલ્યામેંટના ટેકા અથવા કાબુ વગરનુ હિંદુસ્તાન થાઈ પડયુ છે. ખાતાઓમાથી ની કાઇ કામ નિપજતુ નથી. દાખલા તરીકે સોનાના સિક્કાનુ ચલણ હિંદુસ્તાનમા કરવા બાબેનો સવાલ આજે કેટલુ થયુ સુચાયા કરયો અને હુ તો ધારછુ કે જ્યાસુધી એ બાબે પારલ્યામેંટ ધ્યાન આપશે નહીં ત્યાસુધી હિંદુસ્તાનમા માહા ઉપયોગી સોનાનુ ચલણ ચાલુ થનાર નથી માટે હવે હેવો સમય આવ્યોછે કે જ્યારે હિંદુસ્તાનની બાબદ પાછી પારલ્યામેંટે હાથ ધરવી જોઇયે આ તપાસ કરવાનુ બીજુ કારણ એછે કે વિનાયત તરફથી જે સાદુ

નાણું ૧૮૫૬—૫૭ મા ૩॥ ક્રોડ પરથી વધીને ગયા વરસમા છેક ૧૨ ક્રોડ થાઈ ગયું તેથી પ્રજાને બેવિશ્વાશ બેશી ગયોછે. અલબતાં તેની સમજ સેહલથી આપી સકાય પણ તે સહમજ આપવી જોઇએ. કેવી રીતે તપાસ ચલાવવી તે બાબદમાંતો હું કહુંછું કે પારલ્યામેંટની બેહુ સભાઓની ચુંટી કાહાડેલી 'કમીટી' ઓ જોઇએ. સારી પારલ્યામેંટની 'કમીટી' હોય તો તે બસછે. આ તપાસની મુખ્ય અગત્ય નાણા સંબંધીછે. (તાળીઓ).

મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી—લાર્ડ વ્હાર્નક્લિફ તરફથી મને એક કાગજ મળયોછે તેમા તેનાથી આવવાને બન્યું નહી માટે પોતાની દલગીરી જણાવેછે. તેમજ મ્હારા મીત્ર મી૦ હાઈડ કલાર્કેપણ એક કાગજ મોકલ્યોછે, જેમા મ્હારા નિબંધ ઉપર કેટલાક ટીકા કરી માહારી મુખ્ય નેમને પસંદ રાખીછે, પણ કેટલાક ફકરાઓ બાબે ફર્યાદ કરેછે કે તેથી વખતે કેટલીક બેદીલી અને નુકશાન કરનારી અસર થશે. આ વાદવિવાદમા વચ્ચે માથું ઘાળવા હું માગતો નથી પણ આયલક્ષ પોતેજ મારી મતલબ ભુલ્યાછે ત્યારેતો થોડોક ખોલાસો કરવાથી ઠીક પડશે. પેહલપેહલાંતો હિંદુસ્તાનને એક નાડિયા બીજો નાકે હેવો કોઈ દેશી ન મળી આવશે કે જે મ્હારા કરતાં વધારે વફાદાર હોય (સાંભળો સાંભળો) કારણ કે મ્હારોતો પક્કો વિચારછે કે હિંદુસ્તાનની આબાદી, સુધારા અને વધારાનો આધાર સગળો બ્રિટીષ રાજના ટકવા ઉપરછે. બ્રિટીષ રાજ હિંદુસ્તાનમા ટકે એટલા માટે દેશીઓના મત અને વિચારો જાહેર પાડવાને હું આ પ્રમાણે હિમ્મતથી બાહેર પડયોછું. જો મારી ભુલ હોય અથવા મેં આપેલી બાબદો ખોટી હોયતો તે સુધારવાથી હું ખુશી થાઈશ. અલબત્તો 'પેનશનો' 'વિલાયતના દર' વગરે બાબે જે ટીકા કરી તેને હું સંપુર્ણ રીતે મળતો થાઉંછું. હું પોતે કબુલ કરુંછું કે જયાંસુધી લખલુટ ખરચ ન થાય ત્યાંસુધી વિલાતના દરની અગત્યછે પણ મ્હારા નિબંધની મતલબ કેવળ જુદીજછે. મ્હારી મતલબતો એછેકે બ્રિટીશ લોકો જેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય ચલાવેછે તેઓથી પાછળો દેશ ઉપર કેટળીક સંભાળી, રાજદ્વારી અને બીજી અસરો થાયછે. ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થોએ હિંદુસ્તાનમા જઈ મુફત ચાકરી કરવી હેતું એવકુશી ભરેલું હું કેહવા માગતો નથી પણ હવે સવાળ એછે કે પારકાં રાજમા આ પ્રમાણે નાણું ખસડાઈ જવાનો બદલો બ્રિટીષ રાજ્યથી વળી રેહછે કે નહી. જો તેમ પણું હોયતો દેશીઓને તે દેખાડવું જોઇએ અને જેમ એ બાજબડમા નિવેડો આવે તેમ ઇંગલાંડ અને હિંદુસ્તાનને બન્નેને લાભછે. દેશીઓએ આ બાબદમા મનમાને મનમા ઘોળાવું ન જોઇએ, માત્ર ઉપર ટપકે બોલવાથી નહી પણ દાખલા અને આંકડાઓથી એ ગુંચવાડો નકી થવો જોઇએ. જો હિંદુસ્તાન આબાદ ન હોય તો તે છે હેવી હજારો ભુમ પાડવાથી કાંઈ વળવાનુ

નથી આપણે તે પુરવાર કરવુ જોઇએ સભાપતીના બીજા ટીકાઓથી હુ તમારો વખત લેવા માગતો નથી તેનો વખત આવશે ત્યારે હુ ખોલાસો કરીશ. હુ ખુશી એટના માટે છુ કે સભાપતીએ માહારા જેવોજ સાર કાહાડયોછે કે હિંદુસ્તાનની મોટી હાજત સોધુ બાહેરનુ નાણુંછે, જો તેમ થાઇ શકેતો પારકા રાજથી ઘસડાતા નાણાનો ઘણેક દરજ્જે બદલો વળી રેહ બ્રિટીષ રાજ્યની સામે હુ એક શબ્દ બોલવા માગતો નથી હુતો તે હિંદુસ્તાનનું સૌભાગ્ય સમજુછુ અને માહારા સાચ્ચા જીગરથી ઇચ્છુ છુ કે હિંદુસ્તાન તથા ઇંગલાંડના લાભ માટે તે ઘણુ સુધી કાયમ રેહ

મી૦ ટેલર—સાહેબ, માહારા હાથમા જે દરખાસ્ત મુકવામા આવીછે તે રજુ કરતા થોડાક ટીકા કરવા માગુ છુ છેલ્લી સભાની વેળાએ જયારે સર બાર્ટલ ફ્રિયરે આપણી હજુર એક ઘણોજ વાચવાજોગ નિબધ રજુ કર્યો હતો અને જે ઉપર વાદવિવાદ થયા હતો, તે વેળાએ જયારે હુ એક સૂચના કરવા ઉઠયો હતો તે પરથી તેણે હેવો વિચાર આપ્યો કે તેના ભાષણ સાથ તેને કાંઇ લાગતુ વળગતુ ન હતુ, તારબાદ આપણા વાચવામા ઘણાક નાદર નિબધો જાહેર બાધકામ તથા નાણા સબધી આવ્યાછે તેમજ હજુ કેટલાક સવાલો જેવા કે પાણી તથા લોહોડુ, નેહર તથા આગગાડીઓના આપણી પાસે તપાશવા વગર પડયાછે, અને તે સઘળા રાજય કારભારને અતનગનો સબધ ધરાવેછે માટે હુ ધારૂ છુ કે જો આમની સભાની એક ખુગી કાહાડેલી 'કમીટી' આ સઘળા સવાલો તપાશવાને નેમવામા આવેતો તે એક મોટા આશીર્વાદ અને છુટકારા જેવુ ગણાય જો આ આસોસીએશન બેહુ સભાની એક 'કમીટી' કરવાની ઇચ્છા રાખતી હોય તો તેબી ઠીકછે હાલી 'કમીટી' જો ઇંગલાંડમા બેશે અને લાયક ગૃહસ્થો પાસેથી રાજય કારભારને લગતી જુબાની લે તો હિંદુસ્તાનના લાભ અને દાનાને ખાતર જે જે સવાલોનો ફેંસલો થવો જોઇએ તે તેઓ આસાનીથી કરી શકે પેહલા તો તેઓએ સઘળી ખરાબીનુ જે મૂળ લશકરી અને દીવાની ખરચ તેનો ઘટાડો કરવાના ઉપાય લેવા જોઇએ કેહા, કયા અને કેટલો ઘટાડો કરવો તે તેઓએ શોધી કાહાડવુ જોઇએ જાહેર બાધકામને લગતો તથા પેદાયશ કરનારા અને ન કરનારા બાધકામોને લગતો તેઓએ વિચાર કરવો જોઇએ તથા હેવા કામ કયાછે કે જે હાલના જમાનાપર પડવા જોઇએ અને જે પછવાડેના લોકોપર પડવાં જોઇએ તે શોધી કાહાડવુ જોઇએ, એ સવાલ એટલોતો અગત્યનો અને અઘરોછે કે તે બાબે કાંઇ બે મત એકમતના થાઇ શકતા નથી માહારો વિચાર હેવોછે કે એક ચોકશ હદ બાધવી જોઇએ તે એકે દરેક કામ કેવી રીતે ઉપયોગીછે પણ ફેર માત્ર એટલોછે કે કોઇ નાણુ રોકડ વાળી આપેછે અને કેટલાંક આડી અવળી રીતે નફો કરેછે હાલ અને બીજા પ્રશ્નોની

બેહુ સભાઓની કમીટી તપાસ કરે અને ભવિષ્યને માટે કાયદા અને નિયમો કરે તથા હિંદુસ્તાનને પાંચરા કર જોઈએ કે નહીં તે ઉપર વિચાર કરે અને ત્યારેજ પછી ગલિહના સનયમાં જે લડાઈનો ખરચ આવાની જીનસો ઉપર પડેછે તેની ધુમ અને સોરોગ બધ પડશે. વળી જો હેની 'કમીટી' બેસતાં તેઓએ વિચાર કરયો કે શું 'બજેટ' છેક નરમાની મોહોમ્મસ સુધી થોભાવી રાખવું નહીં, જ્યારે સઘળા અધિકારીઓ મેહનતથી તથા ગરમીથી કંટાળા ગયેલા હોય છે. આપણે આશા રાખવી જોઈએ કે આ 'કમીટી' ની મેહનતનું પરિણામ સઘળી ગુંચવણ, શક, અડચણ અને કજીઆ દુર કરનાર થશે. સેવટે આ સુચના જે હું કરૂં છું તે કાંઈ સરકારને વધારે ગુંચવણમાં નાખવા માટે નહીં પણ જેમ એક ઉદરૂ સિંહને છુટો કર્યો તેમ તેઓને વધારે સુગમ પડવા માટે કરૂં છું અને આશા રાખું છું કે એ 'કમીટી' થી સરકાર સંતોષ પામશે, લોકોને રાજી કરશે અને કજીઆ તથા ખોટાપણાને દુર કરી સઘળે આબાદી કે લાવશે. સેવટે હું મારી દરખાસ્ત રજુ કરી સમાપ્ત કરૂં છું—

"હિંદુસ્તાનની જાહેર બાબતોની હાલની ગુંચવણ ભરેલી હાલતનો ઉપાય કરવા તથા હાલ કર વધારવાથી જે અસંતોષી અને ઘભરાટ થયોછે તે દુર કરવા અને હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી હાલતને વધારે પાકા પાયા ઉપર લાવવા માટે ઇસ્ટ ઇંડીયા એસોસીએશનની કોનસીલને અરજ કરવી કે તેઓને એક પારલ્યામેંટ ઉપર અરજી તયાર કરી મોકલવી અને તેમાં માગી લેવું કે નામદાર રાણીના હિંદુસ્તાનના મુલકના કારભાર બાબે બારીક તપાસ કરવાને બેહુ સભાઓની એક જુદી કાહાડેલી 'કમીટી' ઠેરવવી અને મુખ્ય કરી નામદાર ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના કારભારથી તે તે રાજ્યની લગામ, સરકારના હાથમાં આવી ત્યાં સુધીનો નાણાં સંબંધી વહીવટ તપાસી તેના પરિણામ તથા તે ઉપર પોતાના ટીકા કરવાને તેઓને સોંપવું."

મી૦ ઉડ—આગળી સભાઓમાં જે બન્યું તે બાબે હું કેટલાક ટિકા કરવા માગું છું. અને હાજર થયના થોડાક ગૃહસ્થો મ્હારણી પાસેથી 'પાદશાહી કમીશન' મારોફતે નગાર લાભકારકછે. મે પછાડીથી આ મંડળીની કોનસીલને સુચના કરી હતી કે આપણા કામકાજને માટે નિયમ બાંધવા જોઈએ, પણ આ કેલી સુચના બાબે માહારે ઉપના જેવો વાંધો લેવા નથી. આમની અને ઉમરાવની સભાની 'કમીટી' ઓ થાય તે નિરઉપયોગી હોય એમ હું કેહનાર નહીં

સર ચાર્લસ ઉવિન્ગફિલ્ડ બોલ્યા કે હિંદુસ્તાનની બાબદ ઉપર જો બેહુ સભાની 'કમીટીઓ' થાય તો તે ઉપયોગી થાઇ પડે. ૧૮૫૩, ૧૮૩૨, ૧૮૨૨ અને ૧૮૧૨ માં જે 'કમીટી' ઓ જુદી કાહાડવામાં આવી હતી તેઓએ આપેલા રિપોર્ટો આજે હિંદુસ્તાન સંબંધી બાબદમાં એક જાણવા જોગ સંગ્રહ કેહવાયછે. 'કમીટી' ઠરાવવા માટે 'પારલ્યામેંટ' ઉપર જે અરજી કરવા વાસ્તે તેને સર ચાર્લસ ઉવિન્ગફિલ્ડ એકમતો થયો હતો. પણ તે દરખાસ્ત કરનારને પુછવા માગતો હતો કે શું એ તપાસ હિંદુસ્તાનને માટેજ કરવી કે સાથે વિલાયતના કારભારની પણ કરવી એ શું સારૂં સહમત પડે એવું છે? આ પછી સર ચાર્લસ ઉવિન્ગફિલ્ડે દરખાસ્ત કરી કે—

“જોકે આ ‘આસોસીએશન’ ની ખાત્રી થાય છે કે વિલાયતના અને હિંદુસ્તાનના કારભાર માટે પારલ્યામેંટની ‘કમીટી’ ની અગત્યછે તોપણ ‘સેશન’ ઘણી મોડી થવાથી અને વધુ [illegible] ની જરૂર હોવાથી આ સભા આવતા નવેમ્બર સુધી મુલતવી રાખવી.”

મી૰ ફિરોઝ વિલ્યમે આ સૂચનાને ટેકો આપ્યો.

મી૰ નવરોજજી ફરદુનજી—હું થોડાક ગોઠવણ (?) ટીકા કરવા માગું છું. આ સભામા જે બોલાયું છે કે બેહુ સભાની ‘કમીટી’ કરાવવા માટે ‘પારલ્યામેંટ’ ને અરજી કરવા ધારીએ તેમા કોઇને કાંઈ વાંધો નથી હેવું મહને લાગેછે. દરેક તપાસ કરાવા માટે બેહુ સભાઓની ‘કમીટી’ મુંગી પડાડવી.

સર દેવીડ વેડરબર્ન—મહને હેવુ લાગેછે કે આ સૂચના તરત અમલમા લાવવી જોઇએ અને સર ચાર્લ્સ ઉવિ-ગફિલ્ડ અથવા હેવાજ કોઇ જાણીતા અધિકારીઓએ આવતી ‘સેશન’ મા સૂચના કરવાની દરખાસ્ત કરવી.

મી૰ પ્રાઇસે વિચાર આપ્યો કે આ સભાએ જેતે ઠરાવ તેજ ગોને કરવો જોઇએ.

મી૰ ઇસ્ટવિક—હું કેહવા માગુછુ કે માહારે, માહારા મીત્ર સર ચાર્લ્સ ઉવિ-ગફિલ્ડથી જુદો વિચાર આપવાની ફરજ પડેછે. ટાળજ ઠરાવ પસાર કરવો જોઇએ. કર્યાંહનુ કારણ હોવછે કે નહી તે આપે હમણા વાધો હું કાઢી દેવા માગતો નથી.

મી૰ ડેટનો વિચાર હેવો હતો કે આ સભાએ પુરતાજ ઠરાવ પસાર કરવો જોઇએ.

મી૰ દાદાભાઈ નવરોજજીએ સૂચના કરી કે એ ઠરાવ આજેજ પસાર થવો જોઇએ અને ચુંટી કાહાડેલી ‘કમીટી’ એ માટે આવેજ ‘સેશન’ મા પારલ્યામેંટને સર ચાર્લ્સ ઉવિ-ગફિલ્ડ અરજ કરવી.

સભાપતીએ વિચાર આપ્યો કે આ તા. અઠવાડીઆ સુધી વાદવિવાદ મુલતવી રાખવાની કાંઈ અગત્ય નથી કારણ કે કોઇ અઠવાડીઆમા કાંઈ વધારે અજવાળુ પડે હેવુ નથી.

એ૨ના પછી મી૰ નવરોજજી ફરદુનજીએ દરખાસ્ત કરી અને મી૰ ટેલરે ટેકો આપ્યો કે સભાપતીનો ઉપકાર માનવો, જે સૂચના બાહાલ રહી.

સભાપતીએ પાછો જવાબ આપતા જણાવ્યુ કે તેની જીદગીનો મોટો ભાગ હિંદુસ્તાનમા અને હિંદુસ્તાનના સંબંધમા ગયોછે અને હવે જ્યારે હિંદુસ્તાનમા નાણા સંબંધી તમામ ચાલેછે ત્યારે મી૰ વાગની માફક કરવાની તેની ફરજછે કે માહારૂ જેવુ મત હોય તેવુ રજુ કરવુ અને તે માટે કોન્સિલે મને તક આપી તેથી તેઓનો ઉપકાર માનુ છુ. ત્યાર બાદ ‘સોસાઇટી આવ આર્ટસ’ ની કોન્સિલનો ઉપકાર માનવામા આવ્યો અને સભા વિસર્જન થઈ.
